گۆڤاری

مێژوو

گۆڤارێکی مێژوویی وەرزییە، کۆمەڵەی ڕۆشنبیریی مێژوویی کوردستان دەریدەکات

خاوەنی ئیمتیاز

پرۆفیسۆر د. ئەرسن موسا ڕەشید

سەرنووسەر

د. محەمەد عەبدوڵڵا کاکەسوور

سکرتێری نووسین

م. فارس قادر فەقێ عەبدوڵڵا

دەستەی نوسەران

پ.ی.د. حوسامەدین عەلی نەقشبەندی

پ.ی.د. موسا مستەفا

د. سەلام حەسەن خۆشناو

د. ئەحمەد عەبدولعەزیز مەحمود

د. حەکیم ئەحمەد مام بەکر

د. نیشتمان بەشیر محەمەد

د. قادر محەمەد پشدەری

بەرگ ونەخشەساز

هیمداد محەمەد ئەرگوشی

ژمارە (٢) سالی یەکەم بەهاری ٢٠٠٧

KURDISTAN HISTORICAL CULTURAL ASSOCIATION

جمعية الثقافة التاريخية لكردستان

راوێژکاران

د. حەسەن جاف

د. جەوهەر سدیق شاوەیس

- گۆڤار : مێژوو
- ژمارە : [٢]
- تیراژ : [١٠٠٠] دانە
- چاپخانە : منارە

کوردستان / هەولێر - گەڕەکی تەیراوە ، نزیک قوتابخانەی نەیوبیەی سەرەتایی تێکەڵاو

govari_meju@yahoo.com

govari_meju@maktoob.com

www.geocities.com\meju_govar

پێرست

✓سەروتار

✓ وتار

		لاپەڕە
کاروانی مێژوو دۆستی بەڕێوەیە	پ . د.ئەرسن موسا ڕەشید	٩
مێژوو وەکو هۆکارێک بۆ ناکۆکییەکان	د.سەلام حەسەن خۆشناو	١١
مێژوویزمی دیاردەی کۆمەلأیەتی	پ.ی.د.رەشاد میران	١٤
میرنشینی هەزبانی لەهەولێر	د.احمد عبدالعزیز محمود	١٨
لە بارەی سەرەتاکانی دەرکەوتنی دەسەلأتی	د.قادر محمد حسن پشدەری	٣٢
بەشی کورد لە مێژووی دراوسێکانیدا	م . فارس قادر فەقێ عەبدوللاّ	٤١
کەسایەتی شوێنەوارناس لە نێوان	سروود طالب محمد طاهر	٤٣
ڕاپەڕینی یەزدان شێر (١٨٥٤ — ١٨٥٥ز)	د. نسرین محمود الاربلی	٤٥

✓ توێژینەوە

چەند لایەنێکی گرنگیی بەرهەمەکانی ولأتناسان	د.حکیم احمد مام بکر	٥٣
چەردەیەکی خێرا لە بارەی مێژووی قوبرس	م . کامران محەمەد حاجی	٨١
نەورۆز جەژنی سەربەستی و شانازی	د.احمد عبدالعزیز محمود	١٠٣
سوودەکانی مێژوو و سیفەتەکانی مێژوونوس	شوان محمدامین طه	١٢٦
رۆلی کورد لە چالدێران	خانزاد صباح بەرزنجی	١٤٨
بزوتنەوەی چاکسازی عوسمانی لە ...	د.حکیم احمد مام بکر م.عەدنان ئەمین محمد	٢٠٢
دەستنووسی کوردی لە پەرتووکخانەکانی تاران	فوئاد ڕەوەند	٢٦٧
بارودۆخی سیاسی و ئابوری وکۆمـــەلأیـــەتی	نەهرۆ اسماعیل زەندی	٣٠٣

✔ وەرگێڕان

ئەفسانە سۆمەریەکان	و : لوقمان باپیر	٣٤٤
گەشەکردنی بزوتنەوەی نیشتمانی لەئێران لە	و: د.محەمەد عەبدوللا کاکە سور	٣٦٦
شەڕەکانی خاچ دورشمەکان	و: د.محەمەد کاکە سور د. نیشتمان بشیر محمد	٣٨٠
دەربارەی دۆزی کورد	و: جەمال گردەسۆری	٤١١
کورد و کوردستان	و: پ.ی.د.هیمداد حسین	٤٥٢
دانیشتوانە ڕەسەنەکانی ئەمەریکا و دۆزینەوە	و: توانا رشید کریم	٤٦٥

✔ القسم العربي

معايير نشأة المدن الكوردية	د.فرست مرعي	٤٨٧
كتابة التأريخ بين العلمية والعاطفية	دانا عبدالحكيم	٥٠١
الرموز العددية للآهة في بلاد الرافدين القديمة	سروود طالب محمد طاهر	٥٠٥
محمد أمين زكي بك المؤرخ الكبير و	د.حسن جاف	٥١٩

✔ کەشکۆلی گۆڤار

مێژووی کۆنی میسر		٥٣٢
فەرهەنگی مێژوویی و شارستانی	باوکی پەیام	٥٤٦
ئەم ڕۆژهەلاتناسە ، بناسە		٥٥٠
ئەلبومی مێژوو		٥٥٣

زمانی نووسینی مێژوویی

یەکێك لەو خاڵانەی کە دەبێ لە کاتی نووسینی بابەتی مێژوویی چ بەشێوەی وتار یان نامیلکەو کتێب رەچاوبکرێ، زمانی نووسینی مێژوویی و پزیشکی و فەلسەفی و ئەدەبی و کۆمەڵناسی و جوگرافی...هتد،زۆر لە یەکتر جیاوازن، مێژوونوس دەبێ بەزمانێکی سادەو رەوان و راستەوخۆ دوور لە خەیاڵ بنوسێ، لە کاتێکدا ئەدیب بەتایبەتی شاعیر زۆر پێویستی بەخەیاڵ دەبێ لەنوسیندا، کەواتە ئەگەر شاعیر مێژوو بنوسێتەوە، وەکو ئەوە وایە ئەفسەرێك بکەی بە مامۆستای سەرەتایی کە دیارە هەردوو کارەکە سەقەت دەبن، جا ئەگەر سەردەمێك پێویستیمان بەوە بوو هەرکەسێك بەپێی توانای خۆی چەندی بۆ بکرێ لەسەر مێژووی کورد بنووسێ ئەوە ئەمڕۆ قۆناغێکی نوێ لەئارادایە پێویستیمان بەوەیە بەشێوەیەکی زانستیانەو بەزمانی نووسینی مێژوویی راست و دروست بنوسین تاکو نوسینەکانمان نرخی ئەو کاغەزەی هەبێ کەلەسەری دەنوسرێ، بۆ پتر روونکردنەوە کە شاعیرێك دەڵێ (ئاوی سیروان لەچاوم دێ) لەوانەیە وێنەیەکی شیعری جوان بێ وەکو نیشانەیەك بۆ ئەوەی کە زۆر گریاوە، بەڵام ئایا ئەگەر مامۆستایەکی جوگرافیا بڵێ ئاوی سیروان لە چاوم دێ، نابێتە گاڵتەجاری!لەوانەیە ئەدیبێك بڵێ بەبرژانگی چاوی کوشتمی، بەڵام ئایا لەلای پزیشکێك دەکرێ باس لە کوشتن بەم ئامرازە بکرێ؟ پێویستە مێژوونوس خۆی بە دووربگرێ لەوەی لە

نوسینەکانی دروشم و جنێوو دەستەواژەی ناشیرین بەکاربهێنیٚ وەکو لەزۆر لە نووسینەکانی کوردی دەبینین ئەم کارە نازانستییە هەیە، چونکە لە گرنگترین مەرجەکانی ڕێبازی لێکۆڵینەوەی زانستی مێژوو بیٚ لایەنی مێژوونوسە بۆیە هەندێك دەڵێن زمانی مێژوونوسین دەبیٚ زمانێك بێت بە پلەی سفر دوور لە سۆز، جا چۆن کاتێك مرۆڤ قسە دەکات خەڵك لەقسەکردندا دەتوانن تا رادەیەك مرۆڤی زۆر بلیٚ و راست گۆو درۆزن و دەم پیس و بەهات و هاوارو فشەکەرو...تد لەیەکتری جیابکەنەوە، بەهەمان شێوەش دەکریٚ بەهەمان شێوەش لە ڕێگای هەندیٚ نوسینەوە سەبارەت بەبابەتی مێژوویی بزانین کە نوسەرەکە راست گۆیان درۆزن یان زۆر بلیٚ یان دەم پیس یان فشەکەرە...تد، بەلاّم پێویستە خوێنەریش رووبکاتە ئەو نوسینە مێژووییانەی هەست بەڕاستگۆیی نوسەرەکانی دەکات و کات و توانای خۆی لە خوێندنەوەی ئەو نوسینانەی تر بە فیڕۆ نەدات کە بەزمانی نوسینی مێژوویی دروست نەنوسراون.

سەرنووسەر

وثائق

کاروانی مێژوو دۆستی بەڕێوەیە

خاوەن ئیمتیاز
پ.د.ئەرسن موسا رەشید

ژمارە یەکی گۆڤاری مێژوو پێشوازییەکی گەرمی لە نێوەندی رۆشنبیری کوردی بە شێوەیەکی گشتی و نێوەندی زانکۆیی بە شێوەیەکی تایبەتی لێکرا، ژمارە دووی گۆڤارەکەش بەبەرهەمی پڕ بەهای مێژوویی تر دەبێتە یەکێك لەو زنجیرە دیاریانەی کۆمەڵەی رۆشنبیریی مێژوویی کوردستان پێشکەش بەکورد و رۆشنبیریی کوردی دەکا، هەروەها لەو ماوە کورتەی تەمەنی کۆمەڵەی رۆشنبیریی مێژوویی کوردستان تاکو ئێستا لە رۆژانی ١٢-٢٠٠٧/٣/١٣ زنجیرە کۆڕێکی مێژوویی بۆ چەند پسپۆڕێکی بواری مێژوو لە هۆڵی فەرهادی لە کۆلێجی ئاداب بەستراو بەهەوڵ و کۆششی بەردەوامی ئەندامانی کۆمەڵە بەتایبەتی دەستەی کارگێڕی کۆمەڵەو ستافی گۆڤاری مێژوو دڵی کورد خۆش و دڵی ناحەزان پەست دەکات، بەڵام سەرەڕای پیرۆزی ئەو هەنگاوانەی ئاماژەی پێکراو ئەوانەی لەڕێوەوەن بهاوێژرێن، کاروانی مێژوو دۆستیمان بەبێ ناڕەحەتی و زەحمەتی نەبووە، خەڵکانێك لەبەرئەوەی خۆیان بەکارەکە هەڵنەستاون، چاویان پێ هەڵنایەت و هەندێکی تر لەکاڵ فامی خۆیان لەگرنگی مێژوو ناگەن و دەستەیەکی تر هەن نایانەوێ تێبگەن وەکو دەشڵێن نینەگەیشتن لەبەلای خودا خراپترە، هەبوون دەیانووت کە ژمارەیەکی گۆڤارەکە ژمارەی تری بەدوادانایەت و هەرچیان

هەبووەو نەبووە لە ژمارە یەك دا بەو قەبارە گەورەیە بڵاویان کردووەتەوە و ئەو کارە بەکەسانی پێش ئەوان نەکراوە بەئەوانەش ناکرێ، بەڵام نەك هەر ژمارە دوو بەڵکو ئێمە پێشەکی بابەتمان بۆ چەندین ژمارەی داهاتوو لەبەردەستدایە، ئەمەش لەبەر ئەوەی وەکو وتمان کاروانی مێژوو دۆستی بەرێوەیە.

یەکێك لەو راستییانەی کۆمەڵەکەمان سەلماندی ئەوەیە کەکورد بەپەرۆشە بۆ زانینی مێژووی خۆی بەڵام ئەگەر بێت و بەرهەمی شایستەی پێشکەش بکرێ، ئەو رۆژنامەو گۆڤارانەی خوێنەریان نییە هۆیەکەی دارِوخانی رۆشنبیریی کوردی نییە وەکو هەندێ قەڵەم دەنوسن بەڵکو لەبێ بەهایی ئەو نوسینانەیە کە بەشێکی بەرچاویان ئەگەر لەرِووی رێزمان و رێنوسیشەوە تەواوبن بەڵام زۆر بڵێی هیچ نەگوتوون، چیتریش خوێنەری کورد ئامادە نیە کات و پارەی خۆی لەم شتە بێ سوودانە بەفیرۆبدات، ئەمرِۆ سەردەم سەردەمی پسپۆرِییە و نوسینی چاك و خوێنەری چاکیش هەن و رۆشنبیریی کوردیش ئاسۆیەکی روناکی لەبەردەم دایە، بارودۆخی نوسینی مێژوو لەکاتی ئێستا زۆر جیاوازە لە پێشتر ئێستا ژمارەی پسپۆرِان رۆژ لە دوای رۆژ لە پتربوون دایە، بۆیە ئەو پسپۆرِانە دەتوانن مێژووی کورد بەشێوەیەکی زانستی بنووسن بەمەش قۆناغێکی نوێ لە نوسینی مێژووی کورد دەست پێدەکات کە جیاوازە لە قۆناغەکانی پێشووتر، کە خەڵکانی بیانی یان ئارەزوومەندانی مێژوو لە کورد مێژوویان دەنوسییەوە کە سەرەرِای دڵسۆزی ژمارەیەك لەو بیانیانە و زۆربەی کوردەکان، بەڵام نوسینەکانیان بێ کەم و کورِی نەبووە.

مێژوو وەکو هۆکارێك بۆ ناکۆکییەکان

د.سەلام حەسەن خۆشناو

لەم نوسینەدا باس لە سوودەکانی مێژوو ناکەین، چونکە نوسینی زۆر بە زمانی جۆر بەجۆر سەبارەت بەم لایەنە نوسراوە، بەڵام هەوڵ دەدەین تیشك بخەینە سەر لایەنێکی تری پەیوەندیدار بە مێژووەوە کە ئەویش مێژوو وەکو هۆکارێك بۆ ناکۆکییەکانە لەم رووەوەش نموونە یەکجار زۆرن بەڵام ئێمە چەند نموونەیەکی بەرچاو دەخەینەروو.

لەم رووەوە ئەم ناکۆکییەی ئێستا لە نێوان شیعەو سونە لە عیراقدا هەیە هەر لەسەردەمی ئیمام حوسێن و خەلیفە یەزیدی کوڕی معاویە و دەوڵەتی ئومەوی و عەباسی تاکو سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی، کە عوسمانییەکان چەندین هەزار شیعەی عیراق و سەفەویەکان، چەندین هەزار سونەی عیراقیان کوشتووە، دیارە لەگەڵ دروست بوونی دەوڵەتی عیراقی لە ساڵی ١٩٢١ تاکو ساڵی ٢٠٠٣ فەرمانڕەوایی عیراق پتر بەدەستی سونەکانەوە بووەو شیعە خۆیان پێ چەوساوە بووە بۆیە ئەو هەموو پێشینە مێژووییە پڕ لە ناکۆکییە کاریگەرییەکی زۆر خراپی لەسەر هەوڵەکانی نزیك بوونەوەی نێوان هەردوو لایەندا هەیە.

هەروەها سەبارەت بە پەیوەندی نێوان کورد و عەرەب لە عیراقدا بەهەمان شێوە ئەو سیاسەتە ناعادیلانەی چەندین حکومەتی یەك لە دوای یەکی عیراقی کە پتر بە حکومەتی عەرەبی ناسراون بەرامبەر بەکورد وای کردووە کە ئەمڕۆ ژمارەیەك لە کورد هیچ متمانەیەکیان بە عەرەب نەبێ و داوای جیابوونەوەی تەواو لە عیراق

بکەن تەنانەت کارەکە بەوە گەیشتووە هەندێ کورد هەڵوێستی سلبی بەرامبەر بە کلتورو زمانی عەرەبیش وەربگرن، ئەگەر چی سەرکردایەتی کوردو ئەکادیمیانی کورد بە جۆرێکی دووربینانەتر دەڕواننە مەسەلەکەو کورد و عەرەب بە دوو نەتەوەی دراوسێی یەکتر دەزانن.

هەروەها پەیوەندی نێوان فەلەستینیەکان و عەرەب لەلایەك ئیسرائیل لەلایەکی ترەوە تاڕادەیەکی زۆر کەوتوەتە ژێر کاریگەری پەیوەندی سلبیانەی نێوان عەرەب و جوو هەر لەسەردەمی پێش ئیسلامەوە لە شاری یەثرب(مەدینە)و دواتر پەیوەندی نێوان پێغەمبەر(د.خ)و جوولەکەکان و دەرکردنی جوو لە نیمچە دوورگەی عەرەبی لە سەردەمی خەلیفە عومەری کوڕی خەطاب سڵاوی خوای لەسەر بێ و لە دواتر بەڵێنی بەلفۆری ساڵی ١٩١٧و شۆڕشی فەڵەستینیەکان دژی ئیسرائیل و شەڕەکانی ١٩٤٨، ١٩٧٣ و شەڕەکانی دواتر، بەڕادەیەك کە هەندێك پێیان وایە کە ناکرێ پێکەوە ژیان لە نێوان هەردوولادا هەبێ، بۆیە هەندێ لە عەرەبەکان دروشمی توڕدانی جووەکانیان بۆ ناو ئاوی دەریا بەرزکردبووەوە و دەوڵەتی عیبریش هەوڵ دەدات بە چەکی ئەتۆمی خۆی لەدراوسێ عەرەبەکانی بپارێزێ یان بەهۆیەوە هێرش بکاتە سەریان.

هەر لەم رووەوەش ئەو دەنگانەی ناوەناوە لە تورکیا باس لە دەست تێوەردان لە بارودۆخی ناوخۆی عێراق و کوردستانی عێراق بە شێوەیەکی تایبەت تر دەکەن ناتوانن ئەو یادەوەرییە مێژووییانە لەیاد بکەن کە لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانی عێراق بەشێك بووە لەو دەوڵەتە.

ئەگەر بەشێوەیەکی لۆژیکیانە بڕوانیە مێژوو و پەیوەندی بەئێستاوە دەبێ ئەوەمان لەبەرچاوبێ کە گۆڕان یەکێك لە سیماکانی بوونە، بۆیە هەرچەندە پتر لە پێویست خۆ بەمێژوو ببەستینەوە بەبێ رەچاوکردنی ئەو گۆڕانانەی لە سەردەمی

ئێستادا روودەدەن تووشی شۆك و ناماقوڵی لە مامەڵەکردن لەگەڵ دەوروبەر دەبینەوە، زەقترین نموونەش لەم رووەوە مۆسۆلینی کاتێك ویستی لە سەدەی بیستەم ئیمپراتۆریەتی رۆمانی زیندوو بکاتەوە، یەکێك لە خراپترین رژێمە سیاسییەکانی جیهانی بەرهەم هێنا کە رژێمی فاشی بوو، لەساڵی ١٩٩٠کاتێك عێراق ویستی ئەو واقیعە مێژووییە زیندوویکاتەوە کە کاتێك کوێت بەشێك بوو لە عێراق لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی چ کارەساتێك بەسەر عێراق و کوێت دا هات.

بۆیە ئەگەرچی مرۆڤ پێویستە مێژوو بخوێنێتەوە و سوودی لێوەربگرێ بەڵام لەهەمان کاتدا پێویست بەوەش دەکا کۆنە قینەکان تاکو بکرێ لە یادبکرێن، مەرجیش نییە سنووری دەوڵەتان و میللەتان دوای تێپەڕبوونی هەزار و سەدەها ساڵ وەکو خۆی بەبێ زیاد و کەمی بمێنێتەوە ئەگەر واش نەبێ شەڕی لەسەر بکرێ، چونکە هەموومان دەزانین کە هیندییە سورەکان دانیشتوانی رەسەنی وڵاتە یەککگرتووەکانی ئەمریکان بەڵام ئەمرۆ ئەوان کەمینەن لەو وڵاتەدا و ناکرێ داوای گێڕانەوەی واقیعی کۆن بکرێ، پێش ساڵی ١٤٥٣دانیشتوانی ئەستەمبوڵ یۆنانی زمان و مەسیحی بوون بەڵام ئەمرۆ شارەکە زۆربەی دانیشتوانی تورکن و شارێکی ئسلامییە، جا چۆن چەندین واقیعی جوگرافیا و سنووری دەوڵەتان لە جیهان وا گۆڕاوە باس کردن لە بارودۆخی عێراق بەتێڕوانینی سەردەمی عوسمانی ناماقوڵیەکی سیاسیە.

مێژوویزمی دیاردەی کۆمەڵایەتی

✍پ.ی.د.رەشاد میران

ژیانی کۆمەڵایەتیی ئەندامانی کۆمەڵگا گەلێك لە دیاردە کۆمەڵایەتییەکان دەگرێتەخۆ، بگرە کۆمەڵگا خۆی دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی ـ مێژووییە، ئەوەش بەو مانایەی کۆمەڵبوون و بەیەکەوە ژیانی خەڵك، کە کۆمەڵگا پێکدێنن، لە پڕێکدا نابێت، هەڵبەت ئەمە لە پرۆسەیەکی مێژوویی دوور و درێژدا ڕوودەدا ـ بۆیە کۆمەڵگا زادەو بەرهەمی مێژووە،نەك هەر ئەوە، بەڵکو کۆمەڵگا کە دروست بوو، ئەوا شەقڵ و سیمای قۆناغە مێژووییەکانیش هەڵدەگرێ، ئەو قۆناغانەی لە رەوتی پرۆسە مێژووییەکەدا پێیاندا تێپەڕیووە، بۆیە کۆمەڵگا دیاردەیەکی تا ئەو پەڕی مێژووییە. لەم ڕوانگەیەوە، میتۆدی مێژوویی(المنهج التاریخی)لە توێژینەوەی کۆمەڵناسیدا بایەخێکی زۆری هەیە ـ توێژەر کە لەبابەتێکی کۆمەڵناسی دەکۆڵێتەوە، دەبێ پێشەکی قۆناغی مێژوویی ئەو بابەتە یان ئەو دیاردەیەو ماك و مۆرکی ئەو قۆناغە دەستنیشان بکات، تەنیا ئەو کاتە توێژەر دەستی بەسەر بابەتەکەدا دەڕوا، خۆ ئەگەر بابەتەکۆمەڵایەتییەکە ڕاستەوخۆ مێژوویی، واتە هی ڕابردووبوو، ئەو کاتە توێژەری کۆمەڵناس بەبێ گەڕانەوە بۆ زانستی مێژوو هەرگیز هەڵناکات/وەکو بەرهەمی کۆمەڵناسی عیراقیی بەناوبانگ د.علی الوردی (لمحات اجتماعیه من تاریخ العراق الحدیث).

کەواتە، لەم گۆشەنیگایەوە، کۆمەڵناسی و مێژوو دوو زانستی تابلێی لێک نزیکن، بگرە تەواوکەری یەکدین، بەم بۆنەیەشەوە، زانای مێژوونووس ئیدوارد هالیت کار لە کتێبەکەیدا(ماهو التاريخ/ ت.ماهر الكيالي، بيروت١٩٧٦،ل٦١) باش ئەمەی دەربڕیووە و دەڵێ: هەرچەندی مێژوو کۆمەڵایەتی بێت و کۆمەڵناسیش مێژوویی، ئەوا لە بەرژەوەندیی هەردووکیان دەبێت.لێگەڕێن با سنوورەکانی نێوان هەردوو زانست بکرێنەوە.

مێژوو زانستێکی هەرگیز ئەبستراکت نییە، زانستێکە دەربارەی رابردوو و ئێستای خەڵک، جا ئەو خەڵکانە لەهەر قەوارەیەکدابن ـ کۆمەڵگا، خێڵ، میللەت، نەتەوە، کۆمەڵەی ئایینی، دەوڵەت...هەموو ئەو کۆمەڵبوونانەی خەڵکیش بەپێی یاسا سۆسیۆلۆژییەکان دەمێنن و بەڕێوەدەچن ـ هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان توخمێکی سەرەکیی پرۆسەی مێژوویین، بۆیە مێژوو دەبێ هەردەم کۆمەڵایەتی بێت، وەکو چۆن هەمیشە بەیەکێک لە زانستە کۆمەڵایەتییەکان لەقەڵەم دەدرێ.

شایانی باسە، دەکرێ بە چەند نیشانە و ماکێک دیاردەیەک بە کۆمەڵایەتی پۆلێن بکەین، وەکو:

ـ مێژوویزم، واتە هیچ دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی لە پڕو لەخۆوە سەرهەڵنادات، بەڵکو هەر دیاردەیە و زەمینەی مێژوویی خۆی هەیە.

ـ گشتگیری، واتە دیاردەی کۆمەڵایەتی دەبێ بەسەر هەموو یان بەشی زۆری کۆمەڵگاکەدا زاڵبێ.

ـ بەردەوامی، واتە کاریگەریی بەردەوامی هەبێت لەسەر خەڵک.

ـ جەبریەت، واتە ئارەزوومەندانە نیە، خەڵك بێ ئەوەی بیەوێ مامەڵە لەگەڵ دیاردەی کۆمەلأیەتی دەکات.

ـ هەستپێکراوی، واتە دیاردەی کۆمەلأیەتی دیار و بەرچاو و هەستپێکراوە، بەتایبەتیش کاتێك شێوەی گرفتێك وەردەگرێ.

لێرەدا، بە پێویستی دەزانین لەسەر دیاردەیەك بوەستین کە لەکوردستاندا بووە بە گرفتێکی کۆمەلأیەتی، ئەویش کۆچکردنی بەکۆمەڵە بۆ هەندەران، وەکو ئاشکرایە هەموو دیاردەیەك زادە و بەرهەمی دووجۆر هۆکارە: بابەتی و زاتی، ئەمانەش هەردووکیان زەمینە و پاشخانی مێژوویی خۆیان هەیە، واتە دوو هۆکاری مێژوویین. ئەندامانی کۆمەڵگای کوردی لە کوردستان لەبەر ئەو هەلومەرجە نالەبارەی رەوشی ژیانیان ولأت بەجێدێڵن، ئەو رەوشەی ژیانیش سیمای قۆناغێکی مێژوویە کوردستان پێیدا تێدەپەرێ کە دەکرێ بڵێین(قۆناغی وەرچەرخانە)، ئەم قۆناغەش لە خۆوە دروست نەبووە، بەڵکو دەرئەنجامی پرۆسەیەکی دووروودرێژی مێژوویی و سیاسی و کۆمەلأیەتی بووە... راپەرینی ساڵی ١٩٩١و رووداوە سیاسییەکانی دواتر، کە بنچینەی مێژوویی خۆیان هەبوو، ئەم رەوشەی ئێستاکەیان داهێنا.لە هەموو ماوەی مێژووی مرۆڤایەتیدا، لەم جۆرە قۆناغەدا، کۆچکردنی بەکۆمەڵ روویداوە ـ کەواتە،مێژوویزمی دیاردەی کۆچکردن لە قۆناغە مێژووییەکەوە سەرچاوەی گرتووە.

یان دیاردەی چەکداری، کە دیاردەیەکی دیار و بەرچاو و تابڵێی کاریگەریی هەیە لەسەر واقیعی کۆمەلأیەتی لە کوردستان، زۆربەی رووداوە دڵتەزێنەکانی کۆمەڵگای کوردی کە هەمیشە قوربانی زۆریان لێ دەکەوێتەوە

بۆ دیاردەی چەکداری دەگەڕێتەوە ـ بەردەستبوونی چەك كوشتار و خوێنرشتنی بەدواوەیە.

بێگومان ئەو دیاردەیەش زەمینەی مێژوویی خۆی هەیە، خەباتی چەکداریی هێزە سیاسییەکان لە کوردستاندا مێژوویەکی درێژی هەیە بە رادەیەك کە مرۆڤی کوردی تەواو پابەندی چەك کردووە و ئێستاش دەسبەرداری نابێت.

لە کۆتاییدا، ئێمە هەموومان، دەرئەنجام و بەرهەمی پرۆسەیەکی مێژوویی دوور و درێژین، شەقڵ و سیمای قۆناغە مێژووییەکانیشمان هەڵگرتووە ـ ئەرکی سەرەکی زانستە کۆمەڵایەتییەکان، بەتایبەتیش مێژوو و کۆمەڵناسی، بریتییە لە دەستنیشانکردنی ئەو شەقڵ و سیما مێژوویی ـ کۆمەڵایەتییانە.

میرنشینی هەزبانی لەهەولێر

✍د.احمد عبدالعزیز محمود

شاری هەولێر بەر لە هاتنی هەزبانیەکان بۆ ئەم شارە سەر بە موسڵ بوو، بەڵام دوای هاتنی هەزبانیەکان و نیشتەجێ بونیان تیایدا بووە بنکەی میرنشینەکەیان بەمەش گرنگی ئەم شارە زۆر زیادی کردوو گەشەی سەند و زیاتر فراوانبوو، هەزبانیەکان لە سەرەتای سەدەی پێنجەمی کۆچی و بە درێژایی یەك سەددە دەسەڵاتیان بەسەر قەڵاو دەوروبەرەکەیدا دەڕۆیی میرنشینێکیان تیادا دروست کرد بۆ ماوەیەکی درێژ حوکمی ناوچەکەیان کرد بەڵام سەرچاوە مێژووییەکان زۆر بەدەگمەن ئاماژە بۆ ڕووداوەکانی سەردەمی هەزبانی لە هەولێر دەکەن و زۆرجار مێژووی هەزبانیەکان لەم شارەدا کەلێنی گەورەی تێکەوتووە .[1]

سەرەتای باسکردنی مێژووی هەزبانی دەگەڕێتەوە بۆ کۆتایەکانی سەدەی سێیەمی کۆچی ئەوەتا سەرچاوەکان لە ڕووداوەکانی ساڵی (٢٩٣ك/٩٠٥ز) ئاماژە بۆ هێرش بردن و هەڵکوتانی کوردە هەزبانیەکان بۆ سەر مووسڵ و ناوچەکانی دەوروبەری دەکەن لەو سەردەمە خەلیفەی عەباسی المکتفی بالله (ابو الهیجاء عەبدوڵای حەمدانی) دامەزراندو کردیە والی موسڵ و دەوروبەری تــا ئــەو کاتــە هۆزی هەزبانی ســەری بۆ هیچ دەســەڵاتێکی دەرەکی شۆڕ

نەکردبوو بەڵکو بەکاری تاڵان و بڕینەوە خەریك بوون کاتێکیش کە هەستیان بە مەترسی بکردایە ئەوان پەنایان دەبردە بەر ناوچە شاخاویەکان و خۆیان حەشاردەدا.[2]

وا دیارە هۆی ئەو کردارانەی هەزبانیەکان لە لایەکدا دەگەڕێتەوە بۆ ئەو رۆڵەی خەلیفەی عەباسی لە ناوچەکەدا بە حەمدانیەکانی بەخشیبوو لە لایەکی دی بۆ پشتگوێ خستنی هەزبانیەکان و کەمکردنەوەی دەسەلآتیان لە ناوچەکەدا بۆیە دەبینین ئەبولهیجای حەمدانی شمشێری بەرووی هەزبانیەکاندا هەڵبڕی و ناچاری کردن زێدی باب و باپیرانان لە ناوچەی هەکاری بە جێبهێڵن بەڵام هەزبانیەکان بەسەرکردایەتی میر محەمەدی کوڕی بیلال لێی هەڵگەڕانەوە بۆیە میری حەمدانی کەوتە دوایان و لە نزك رووباری خازەر رووبەروویان بۆوە ئەوەبوو لە ساڵی (٢٩٣ك/٩٠٥ز) شەڕێکی توندو تیژ لەنێوان هەردوو لادا بەرپابوو لە ئەنجامدا بەشێك لە هەزبانیەکان ناچاربوون روو بکەنە ناوچەکانی دەوروبەری دەریاچەی ورمێ.[3]

بەڵام ئەوانی تر لە ناوچەکانی خۆیان مانەوە ومیر محەمەدی کوری بیلال لەگەڵ ئەوانەدا مایەوە لە ساڵی دواتر هەزبانیەکان ملکەچی خۆیان بۆ حەمدانیەکان راگەیاندو بۆ شارۆچکەی (حەزە) کە سەر بە شاری هەولێر بوو راگوێزران.[4]

دوای ئەم رووداوە سەرچاوە مێژوویەکان بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ ئاماژە بۆ ئەو بەشەی هەزبانیەکان ناکەن کە لەدەوروبەری دەریاچەی ورمێ نیشتەجێ بوون تاوەکو ساڵی (٤٢٠ك/١٠٢٩ز) لەو ساڵەدا ئاماژە بۆ

سەرهەڵدانی میرنشینی لە لایەن (عیسای کوڕی موسای هەزبانی) وەردەگیرێ. [٥]

بەڵام دەبینین هۆزە کوردەکانی ناوچەکە وەك حەکەمیەکان و حەمیدیەکان پیلان بۆ لەنێو بردنی میر عیسای هەزبانی دادەڕێژن و لە ئەنجامدا لەسەر دەستی کورە براکەی کە سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ناوەکەی ناکەن دەکوژرێ و پاشان ئەو کەسە روو دەکاتە قەڵای هەولێرو داگیری دەکات و [٦] لەم کاتەدا (سالاری کوڕی موسا) برای میر عیسا لەلای خاوەنی موسڵ میر (قرواش کوڕی موقەلیدی عوقەیلی) دەژیا. لە ئەنجامی کوژرانی براکەی بە یارمەتی سوپایەکی گەورەی عوقەیلییەکان کە قراوش سەرکردایەتی دەکرد بەرەو هەلێر هات و قراوش توانی دەست بەسەر هەولێردا بگرێ و بیخاتە دەست میر سالاری هەزبانی[٧] دوای بیست ساڵ (ئیبن ئەلئەسیر) ئاماژە بۆ هەوڵێکی تری عوقەیلییەکان دەکات بۆ دستتێوەردان لە بارودۆخی میرنشینی هەزبانی لە جیاتی خەلیفەی عەباسی وەك هەوڵدانێك بۆ سەلماندنی دەسەڵاتی خۆیان لەسەر هەولێر ، بەڵام دەبینین هەزبانیەکان دەست لەسەر بەخۆیی خۆیان هەڵناگرن و هەر بە ئازادی دەمێننەوە دوای ئەمە وەك رووداوەکانی ساڵی (٤٨٩ك/١٠٩٥ز) نیشان دەدەن ئەو میرنشنە بەردەوام بووە لەحوکمڕانی کردن [٨] لەم ساڵەدا ئەبولهیجائی هەزبانی رۆڵێکی بەرچاو لە پشتگیری کردن و پاڵپشتی کردنی (محەمەدی کوڕی شەرەفولدەولە موسلیم کوڕی قەریش) گێڕا لە کاتی ململانێی ئەمە لەگەڵ میر (عەلی کوڕی شەرەفولدەولە)ی برای بەڵام ئەو یارمەتییەی میر ئەبولهیجا گۆڕانکارییەکی ئەوتۆی بەسەر ململانێ ی نێوان

هەردوو برادا نەهێنا ئەوەبوو (کاریۆقا)[٩] توانی بۆ بەرژەوەندی خۆی لە رێگە رێکەوتنێکی رووکەشی لەگەڵ محەمەدی کوری موسلیم کۆتایی بەمەسەلەکە بهێنی بەپێی ئەو رێکەوتنە کاریۆقا بەڵێنی بە میر محەمەد داو کەوا لە دژی براکەی یارمەتی بدات بۆ ئەم مەبەستە لە نووسیبین گەیشتنە یەك . بەلآم کاریۆقا لە بەڵێنەکانی پاشەگەزبۆوە محەمەدی موسلیمی کوری عوقەیلی دەستگیر کردو گەرایەوە موسڵ.[١٠]

دوای ئەمە ئەبولهیجای هەزبانی لە چەند رووداوێکی تردا بەشداری کردووە ئەوەتا لەساڵی (٥٠٠ك/١١٠٦ز) هاوکاری (جگەرمش) ی کرد[١١] دژی هەڵمەتەکەی (جاولی سەقاو)[١٢] بۆ سەر شاری موسڵ جاولی بۆ ماوەیەك ئابلۆقەی مووسڵی داو وە لەدەرئەنجامی ئەمەدا جگەرمش هەردوو کوری خاوەنی هەولێر دەستگیر کران[١٣] لەرووداوەکانی ساڵی (٥٠٢ك/١١٠٨ز) ئاماژە بۆ رۆڵی ئەبولهیجاء کراوە کەوا بەخۆی و سوپاکەی بەشداری کردووە لەگەڵ سوپای سوڵتانی سەلجوقی محەمەدی کوری مەلیکشا کەبە سەرکردایەتی (مەودود کوری ئاڵتونتەکین) بووە بۆ شەرکردن لەگەڵ جاولی سەقاو رزگارکردنی ناوچەکە لە ژێر دەستیدا سوپاکە بەرەو ناوچەکانی ژێر دەستی جاولی کشا کە ئەو خۆی لە شاری موسڵ قایم کردبوو بەلآم مەودود توانی دەست بەسەر موسڵدا بگرێ[١٤] جگە لەمە ئەبولهیجائی هەزبانی بەشداری لەو هەڵمەتە کردووە کەلەسەردەمی خەلیفەی عەباسی مسترشد باللە لە ساڵی (٥٢١ك/١١١٨ز)[١٥] لە ژێر سەرکردایەتی سوڵتان مەسعودی سەلجوقی رەوانەی سەر (دەبیسی کوری سەدەقە)ی میری حیللە کرا[١٦].

ساڵی (٥١٧ك/١١٢٣ز) ساڵێکی شوم و پڕ لە نەهامەتی بوو لە ژیانی میرنشینی هەزبانی لە هەولێر چونکە ئەو میرنشینە لە ئەنجامی دووربوونی میر ئەبولهیجاء میرنشینەکەی لە دەست هەزبانیەکان دەرچوو دووربوونی میری هەزبانی هەلی بۆ کوردە حەمیدیەکان بە سەرکردایەتی (ئەبو بەکر کوڕی میکائیل رەخساند بۆ ئەوەی دەست بەسەر هەولێردا بگرێ و کۆتایی بەدەسەڵاتی هەزبانیەکان لەم شارەدا بهێنێ [١٧] بەڵام ئەم بارودۆخە زۆری نەخەیاند ئەوەبوو والی موسڵ (عیزەدین مەسعود) میر ئەبووبەکر حەمیدی ناچار کرد کە میرنشینی هەولێر بداتەوە دەست فەزل و ئەبو عەلی کە کوڕی ئەبولهیجاء بوون[١٨] هەر لەو سەردەمەدا سەلجوقیەکان لە سەر شانۆی رووداوەکان دەرکەوتن و لەساڵی (٤٤٧ك/١٠٥٥ز) کۆتاییان بە دەسەڵاتی بوەیهییەکان هێنا جێگەی باسە هەزبانیەکانی هەولێر لە ململانێی نێوان سەلجوقیەکان و عوقەیلیەکان لە ناوچەکەدا بەبێ لایەنی مانەوە هەر لەو ماوەیەدا ناوی چەند میرێکی هەزبانی هاتووە بە تایبەتی میر (ئیبن موسەکی هەزبانی) ئەمەش لە رووداوەکانی ساڵی (٤٥٠ك/١٠٥٨ز) [١٩] ئەوەبوو لەم ساڵەدا (ئیبراهیم یەنال) [٢٠] هێرشی کردە سەر موسڵ لە دوای ئیبن موسەك فەرمانڕەوایەتی میرنشینەکە لە لایەن میر ئەبوعەلی هەزبانی برای وەرگیرا ئاماژەیەکی مێژوویی هەیە سەبارەت بەناردنی یەکێك لە میرانی هەزبانی لەلایەن سوڵتانی سەلجووقی (مەلیکشا)[٢١] بۆ لای خاوەنی دیار بەکر[٢٢] کە داوای لێکردووە بڕی ٣٠ هەزار بۆ سوڵتان بنێرێ بەرامبەر بەوەی سوڵتان دەست نەخاتە نێو کاروباری دەسەڵاتدارێتیەکەی [٢٣] لەم گێڕانەوەیەدا دەردەکەوێ کەوا ئەبولهیجانی هەزبانی لە سەردەمی فەرمانڕەوایەتی

مەلیکشا (٤٩٥-٤٨٥ك/١٠٧٢-١٠٩٢ز) حوکمی هەولێری کردووە و ئەمە ڕووندەکاتەوە کە هەزبانیەکان دوای ملکەچی خۆیان بۆ سەلجوقیەکان قەوارەیەکی تایبەتیان پێ ڕەوابینراوە وەك میری سەربەخۆ ماونەتەوە [٢٤] دوا بەدوای ئەمە ، لە میانەی پەیوەندی نێوان سەلجوقیەکان و عەباسیەکان لە ساڵی (٥٢٣ك/١١٢٧ز) ئەبولهیجائی هەزبانی بە خۆی و بە سوپاکەی لایەنگری خەلیفە ئەلموستەرشیدی کرد لە دژی سوڵتانی سەلجوقی [٢٥] لێرەدا مێژوونووس ئیبن ئەلئەسیر ئاماژە بۆ هەوڵێکی خیانەتکارانەی میری هەزبانی لە بەرژەوەندی سوڵتانی سەلجوقی و دژ بە خەلیفە دەکات [٢٦] بەڵام گومان لەو هەواڵە دەکرێ کە ئەو مێژوو نووسە دەیگێڕێتەوە بە بەڵگەی ئەوەی مێژوونووسێکی تر کە نزیکترە لە ڕووداوەکان ئەویش ئیبن ئەلجوزیە ئەوە دەردەخات کە (ئەبو لفەتح کوڕی وەرام)[٢٧] ئەم خیانەتەی کردووە و دەستەداری خەلیفەبووە [٢٨] بۆیە واپێدەچێ بە هەڵە ئەو تۆمەتە درابێتە پاڵ میری هەزبانیەوە.

ڕوخانی میرنشینی هەزبانی :-

لە دەورانی عیمادەدین زەنگی لە هەر یەك لە شارە جیاجیاکانی ناوچەی موسڵ و جەزیرە و باکوری وڵاتی شامدا میرەکان بە نیمچە سەربەخۆییەوە فەرمانڕەوایەتیان دەکرد، ئەو شارانە بەوە لە میرنشینە نێوخۆییەکان جیادەکرێنەوە کە میری شارەکە تەنها حوکمی ئەو شارەو چەند ناوچەیەکی کەمی دەوروبەری دەکرد دەسەڵاتدارانی ئەم شارانە هەردەم مەترسی لەنێو بردن و لە نێوچونیان لە سەردابوو بەتایبەتی کاتێك میرێکی بەهێزی خاوەن سوپایکی مەزن ڕووی دەکردە ئەو ناوچانەو دەستی بەسەردادەگرت.[٢٩]

عیمادەدین زەنگی لە ساڵی (٥٢١ك/١١٢٧ز) لە لایەن سوڵتانی سەلجوقی (محەمەدی کوڕی مەلیکشا) دەسەلاتی موسڵی وەرگرت هیواو ئاواتی عیمادەدین زەنگی پێکهێنانی قەوارەیەکی بەهێزو یەکگرتوو بوو بۆیە هەر زوو دەستی بە هەوڵەکانی کرد بۆ مل پێکەچکردنی دەسەلاتدارانی ئەو شارانە و پێکهێنانی دەوڵەتێکی فراوان [٣٠] بۆیە دەرکەوتنی عیمادەدین زەنگی سەرەتای لە نێوچوونی میرنشینە کوردییەکانی ناوچەکە بوو . بە جۆرێك کە توانی یەکە بەیەکەی ئەو میرنشینە کوردیانە لە ناوبەرێ مێژوونوسان لەسەر داگیرکردنی هەولێر لەلایەن عیمادەدین زەنگیەوە یەك ناگرنەوە دیارە ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ گرنگی نەدانی ئەو مێژوونوسانە بەتایبەتی ئیبن قەلانس و ئیبن ئەلجەوزی بە مەسەلەکە هەرچەندە هاوسەردەم بوون لەگەڵ ڕووداوەکە جێگەی سەرنجە کە مێژوونووسی بەناوبانگ ئیبن ئەلئەسیر لەو سەردەمەدا ژیاوەو ڕووداوەکانی تۆمار کردووە [٣١] کە چی ئەویش گرنگی بە تۆمارکردنی ساڵی گرتنی شاری هەولێر لە لایەن عیمادەدین زەنگی نەداوە هەرچەندە بەدرێژی باس لە فراوانخوازیەکانی ئەو میرە دەکات و ئاماژە بۆ ساڵی گرتنی زۆربەی شارەکان بە تایبەتی گرتنی شارو ناوچە کوردیەکان دەکات وەك گرتنی قەلاَکانی کوردە حەمیدیەکان (ئاکرێ وشوش) لە ساڵی (٥٢٨ك/١١٣٣ز) و گرتنی شاری داقوق لە ساڵی (٥٣١ك/١١٣٩ز) و داگیرکردنی شارەزورو ئەو قەلاَیانەی لە ناوچەکەدا هەبوون لە (٥٣١ك/١١٣٩ز) بە هەر حاڵ [٣٢] . عیمادەدین زەنگی ئاگاداری بایەخی ئابووری و سەربازیەکەی هەولێر بوو بۆ شاری موسڵ بەوەی کە هەولێر وەك دەروازەی ڕۆژهەلاتی وایە لە نێوان موسڵ و ولاتی فارس و ولاَتانی ڕۆژهەلات ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ

بەگرتنی هەولێر دەتوانێ کۆنترۆلی ناوچەکانی باشوری رۆژهەلات بکات کە لە لایەکەوە موسلّ و حەلەب و بەیەکەوە گرێ دەدات[٣٣] دەرکەوتنی عیمادەدین لەسەر شانۆی رووداوەکان مەترسی زۆری خستە سەر سلجوقیەکان بە بەلگەی ئەوەی کە سولّتانی سەلجوقی رێنمایی براو کورەکانی خۆی دەکرد داوای لێدەکردن کە ئاگادار و چاودێری فراوانخوازیەکانی عیمادەدین بکەن و هانی داون بەر لەوەی بارەکە بەرەو خراپی بچێ دەست بە فراوانکردنی سنووری دەولّەتەکەیان بکەن رووداوەکان راستی پێشبینیەکانی سولّتانی سەلجوقیان سەلماند ئەوەتا عیمادەدین زەنگی هەولّی گرتنی شاری هەولێر دەدات بۆ رێگەگرتن لە بەردەم فراوانخوازی سەلجوقیەکان هەرچەندە ئەو کات هەولێر بەمولکی سولّتان مەسعودی کوری محەمەدی سەلجوقی سولّتانی ئازربیجان دەژمێردرا عیمادەدین هەلی هێرش بردنە سەر هەولێری بۆ رەخسابوو بۆیە لە سالّی (٥٢٦ك/١١٢١ز) ئابلۆقەی خستە سەر شارەکە بەلاّم شاری هەولێر خۆی نەدایە دەست و جێگری قەلاّکە[٣٥] لە نێو قەلاّدا خۆی قایم کرد و دژی هەولّە داگیرکارییەکانی عیمادەدین وەستا بۆیە عیمادەدین نەیتوانی بە رێگەی سەربازی دەست بەسەر هەولێردا بگرێت لە کاتی ئابلۆقەدا جێگری قەلاّی هەولێر پەیوەندی بە سولّتانی سەلجوقی کرد و هەوالّی ئابلۆقەدانەکەی پێگەیاند بۆیە سولّتان بە خۆی و بە سوپایەکی زۆرەوە لە شاری مەراغەوە کەوتە رێ کە گەیشتە هەولێر عیمادەدین ئابلۆقەکەی هەلّگرت و بریاریدا بەرەو موسلّ بکشێتەوە عیمادەدین لەگەلّ سوپاکەی بۆ پشوودان لە نزیك زێ ی گەورە وەستان وا دیارە لە وێوە دەستی بە نامە گۆرینەوە کردووە لەگەلّ سولّتانی سەلجوقی و هەردوو لا لە

سەر ئەوە رێکەوتن کە شاری هەولێر بخرێتە سەر ناوچەکانی زەنگی و بەرامبەر بەوەی گویّ رایەلی خۆی بۆ سولتانی سەلجوقی رابگەیەنیّ دوای ئەمە عیمادەدین زەنگی شاری هەولێری دایە دەست سەرکردەی بەناوبانگی سوپاکەی (زەینەدین علی کوچك) لەمەدا دەردەکەویّ کاتێك کە عیمادەدین نەیتوانی بە زەبری هێز هەولێر بگریّ بۆ هێنانە دی ئامانجەکەی پەنای بردە بەر گفتوگۆکردن لەگەلّ سەلجوقیەکان و توانی لەم رێگەیەوە سەرکەوتن بەدەست بهێنیّ [٣٦] هەندێك لە مێژوونووسان بیّ ئەوەی هاوسەردەمی رووداوەکە بن دەلێن هەولێر لە سالّی (٥٢٢ك/١١٢٨ز) داگیرکراوە[٣٧] بەلاّم مێژوونووس (ئیبن ئەلعبری) دەلیّ گرتنی هەولێر لە سالّی (٥٢٠ك/١١٢٦ز) بە ئەنجام گەیەندراوە[٣٨] هەرچی (ئیبن واحلە) ئەوا سالّی (٥٢٦ك/١١٣١ز) بۆ گرتنی هەولێر دیار دەکات و (سەبط ئیبن ئەلجەزوی)پشتگیری دەکات[٣٩].

بەلاّم ئیبن خەلەکان کە هەرچەندە بە درێژی باس لە رووداوەکانی ئەو شارە دەکات و خۆی خەلّکی ناوچەکەیە کەچی بەهیچ شێوەیەك ئاماژە بۆ سالّی گرتنی شارەکە لەلایەن عیمادەدینەوە ناکات چەند گێرانەوەیەکی ترمان لەبەر دەستدا هەیە کە پێچەوانەی بۆچوونی هەندێك لە مێژوونووسانەن یەکێك لە مانە ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە ئەبولهیجائی هەزبانی تا سالّی (٥٢٥ك/١١٣٠ز) زۆر لەوە نزیکە کە سالّی خۆبەدەستەوەدانی شاری هەولێر بیّ بەلاّم ئەمە مانای لە ناوچونی تەواوی دەسەلاّتی نیە، چونکە چەندان دژو قەلاّی جیاجیای ناوچەکە[٤١] بۆ ماوەی چەند سالّێکی تر لە ژێر دەسەلاّتی هەزبانیەکان مابۆوە[٤٢] ئەوەبوو جێگری عیمادەدین زەنگی کەناوی (نەسیرەدین جقر) بوو دوای ئەوە دەستی بەسەر یەکە بەیەکەی ئەو قەلاّیانە

داگرت و ساڵی (٥٣٤ك/١١٣٩ز) [٤٢] دواین ساڵی بوونی دەسەڵاتی سیاسی هەزبانیەکان بوو، بەگشتی دەتوانین بڵێین دەرکەوتنی سەلجوقیەکان وەك هێزێکی سەربازی و سیاسی نەك هەر تەنها لە رۆژهەڵاتدا بەڵکو لە بەشێکی فراوانی جیهانی ئیسلامی و هەوڵدانیان بۆ گەڕاندنەوەی ئەو هەرێمانەی لە ژێر دەسەڵاتی خەلافەتی عەباسی دەرچووبو و فراوانکردنی دەسەڵاتی خۆیان بە ماوەیەکی زۆر کەم و هەڕەشەی بەردەوامیان بۆ رۆمەکان زەنگی کۆتایی و روخانی میرنشینی هەزبانی بوو لە هەولێردا.

هۆکارێکی تری راستەوخۆی لەناوچوونی میرنشینی هەزبانی دەرکەوتنی عیمادەدین زەنگی بوو لە ساڵی (٥٢١ك/١١٢٧ز) کە دەستی بە هەوڵەکانی کرد لە پێناو پێکهێنانی قەوارەیەکی یەکگرتوو لە ناوچەکەدا ئەمەش وای دەخواست کە شارو میرنشینە ناوخۆییەکان لە ناوببات لەمەشدا سوودی لە لاوازی و بێهێزی و پەرتەوازەیی ئەو شارو میرنشینانە وەرگرت و ئەمە هاندەرێك بوو بۆ عیمادەدین تاوەکو کۆتایی بە میرنشینە کوردییەکانی ناوچەکە بهێنێ، دابین کردنی بارودۆخێکی لە بار بۆ پتەوکردن و فراوانکردنی دەسەڵاتی خۆی، ئەمە لەکاتێکدا بوو کە عیمادەدین خۆی ئامادەدەکرد بۆ چوونە نێو چەند شەڕێکی چارەنووسساز لەگەڵ خاچیەکاندا زەنگی بەبەکارهێنانی هێزو هەندێ جاریش بەفرت و فێڵی سیاسی توانی ئامانجەکانی خۆی بپێکێ ئەم دوو شێوازەی بە ئاشکرا بەرامبەر بە هەزبانیەکانی هەولێر بەکارهێناو لە ئەنجامدا توانی بۆ هەتا هەتایە پەردە بەسەر دەسەڵاتی سیاسی هەزبانیەکان لە شاری هەولێردا بداتەوە.

پەراوێز و سەرچاوەکان

١. د.محسن محمد حسين . أربيل في العهد الاتابكي–بغداد–١٩٧٦ ص ٣٥.ود.هاشم الجنابي–مدينة اربيل دراسة في جغرافية الحضر–الموصل ١٩٨٧.ص١٢.

٢. ابن الاثير.الكامل في التاريخ ٣٨٢/٩–٣٨٣–ابن خلدون.تاريخ ابن خلدون ٢٢٩/٤.

٣. ابن الاثير ٣٨٢/٩ ابن الوردى .تاريخ ابن الوردى ٤٨٦/١.ابن خلدون ٢٩٩/٤ سعيد الديوجي تاريخ الموصل٩١/١–٩٢.

٥. ابن الاثير ٥٢١/٩ ابو الفدا الايوبي المختصر فى اخبار البشر ١٦٨/٢، المؤيد فى الدين سيرة المؤيد في الدين داعي الدعاة ص١٧٩.

٦. هەمان سەرچاوەو لاپەڕەکان.

٧. ابن الاثير ٥٤٩/٩.ابن المستوفي .تاريخ أربل ق٦٩/٢.ابن خلدون ٢٦٤/٤، سعيد الديوەجی١٤٢/١–١٤٣.

٨. ابن الاثير ٢٥٨/١٠–٢٥٩ الباهر في تأريخ الدولة الاتابكية ص ١٥–١٦ ابن خلدون ١٧٨/٥.

٩. کاربۆقا، یەکێکە لە مەملوکەکانی سوڵتان مەلیکشای کوڕی ئەلب ئەرسەلان و لە دوای لە ناوچوونی دەسەلاّتی عوقەیلیەکان لە ساڵی (٤٨٩ك/١٠٩٥ز) ئەو حوکمڕانی موسڵی گرتە دەست بڕوانە : ابن الاثير ،٢٥٨/١٠–٢٥٩، الباهر ،ص ١٥–١٦.

١٠. ابن الاثير ، ٢٥٨/١٠–٢٥٩.

١١. جگەر مش – ناوی شەمسولدەولەیە جگەر مش نازناویەتی کە ووشەیەکی کوردیە و جگەر مژە لە نێوان ساڵانی ٤٩٥–٥٠٠ك دەسەلاّتی موسڵی وەرگرت بڕوانە شرفخان البدليسي : الشرفنامة في تاريخ الدول و الامارات الكردية ص٣٣.

١٢. جاوڵی سەقاو . یەکێکە لە سەرکردەکانی سوپای سوڵتان محەمەدی کوڕی مەلیکشای سەلجوقی کە دەسەلاّتی موسڵی لە نێوان ساڵانی ٥٠٠–٥٠٢ك گرتە دەست .بڕوانە ابن الاثير: ٤٢٢/١٠–٤٢٣ ابن خلدون ٣٧/٥.

١٤. ابن الاثیر ٤٥٧/١٠-٤٥٨. ابن خلدون ٣٩/٥ . محمد امین زکی ، خلاصة تاريخ الكرد و كردستان ١٤١/١. د. رشید الجمیلی . امارة الموصل فی العصر السلجوقی ص١٢٠ Tom premir:Recueilded Historiens Croisades. P.254-258

١٥. ابن الاثیر ٥٣٩/١٠٠-٥٤١، ابن خلدون ٤٥/٥-٤٦

١٦- دەبیس کوری سەدەقە، یەکێك لە میرانی موزەیدیەکانە کەلە شاری حیللە حوکمڕانیان دەکرد بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: عبدالجبار ناجی، الامارة المزيدية ،٣٨٧-٥٥٨ك/٩٩٧-١١٦٢ز، ص٧-٩٦

١٧- ابن المستوفی، تاريخ اربل ق٤٦٢/٢.

ابن الاثیر٦٧٥/١٠٠والباهر ص٣٠، ابن المستوفی ق٤٦٢/٢.

١٩- ابن الاثیر ١٦٣٩/٩ المؤید فی الدین، سیرة المؤید، ص١٧٩.

٢٠- ئیبراهیم یەنال، زڕ برای سوڵتان تەغرول بەگەلەلایەنی دایکەوە، بڕوانە: ابن الاثیر٦٣٩/٩. عبدالمنعم محمد حسین، سلاجقة ایران والعراق،ص ٣٦.

٢١- مەلیکشا لە گەورەترین سوڵتانەکانی دەوڵەتی سەلجوقیەو ئەو دەوڵەتە لەسەردەمی مەلیکشا گەیشتە ئەو پەڕی بەهێزی و هەر لەدەریاچەی خوارزم لە باکورەوە تاوەکو سنوری یەمەن لەباشوور و لەسنوری چین لە رۆژهەڵاتەوە تاوەکو کەنارەکانی دەریای ناوەڕاست لە رۆژئاوادا درێژبووە و ناوی لە خوتبە و لەسەر پارە لەوزەوییە بەرفراوانە دادەهات بڕوانە: ابن خلکان، وفیات الاعیان ٧١/٥-٧٤، عبدالمنعم محمد حسین- سلاجقة ص٨١.

٢٢- خاوەنی دیار بەکر، میرنزا مەدین، ئەبولقاسم کوڕی نەسرولدەولە ئەحمەدی کوڕی مەڕوانی کوردی، بڕوانە: محمود یاسین، التكريتي الامارة المروانية فی دیار بکرص٩٤.

٢٣- اسامة بن منقذ، الاعتبار، ص٨٧، الفارقی، تاريخ الفارقی، ص١٨٧-٢٠١.

٢٤- ابن خلدون، تاريخ ابن خلدون١٧/٥، سعید الديوەجي تاريخ الموصل .

٢٥- ابن الاثیر، الباهر ص٣٠-٣٢، د.ارسن موسی، الهذبانیون، ص١١-١٢.

٢٦- الكامل ٦٣٣/١٠-٦٣٧. والباهر ، ص٣٠-٣٢.

٢٧- ئەبولفەتحی کوڕی وەرام، پێشڕەوی کوردە جاوانیەکان بوو لایەنگری بەسیاسی و بزووتنەوەکەی بوو، سوڵتان تەغرول بەگ لەساڵی(٤٥١ك-١٠٥٩ن) دەستیگیری کرد، بڕوانە: ابن الاثیر ٦٤٩/٩. ٢٧/١٠-٤٢.

٢٨- المنتظم ٣٠/١٠.

٢٩- د.عمادالدین خلیل، عمادالدین زەنگی، ص٦٩.

٣٠- ابن واصل مفرج الكروب، ٣١/١.د.عمادالدين زنطي، ص٦٩" د.محسن محمود حسيني، اربل في العهد الاتابكي.ص٤٠.

٣١- د.محسن محمد حسين، هەمان سەرچاوەو لاپەڕە.

٣٢- ابن الاثير، ١٤/١١، والباهرز، ص٤٢، ابن العديم، زبدة الحلب، ٢٥٤/٢، ابو الفدا، المختصر ١٨/٣ ابن تغرى بردى، النجوم الزاهدة١٦/٦.

٣٣- د.عمادالدين خليل، عمادالدين زنكي، ص٧٥.

٣٤- د.عمادالدین خلیل، هەمان سەرچاوە، ص٧٥.

٣٥- لە بەر نەبوونی هەواڵی ڕاست و دروست سەبارەت بە سروشتی حوکمڕانی لە شاری هەولێر لەلایەن کوڕانی ئەبولهیجائی هەزبانی کە لەو سەردەمە حوکمیان دەکرد بۆیە دەتوانین بڵێین ئەوان جێگری سوڵتان سەلجووقی بوون بە بەڵگەیی ئەوەی هەردەم پاڵپشت و پشتگیری سەلجوقیەکانیان دەکردو هەرگیز دژیان نەوەستان.

٣٦- ابن واصل، مفرج الكروب، ٩٧/١، د.ارسن موسى، الهذبانيون ص١٣، د.عصام الدين عبدالرؤوف، بلاد الجزيرة في اواخر العصر العباسي، ص٢٠-٢١.

٣٧- الدواداري، كنز الدر، ص٥٠٢،، ابن قاضي شهبة الكوثى الدرية، ص٩٣.

٣٨- تاريخ الدول السرياني، ترجمة اسحق السرياني، مجلة المشرف العدد(٤٦)١٩٥٠٠، ص٣٠٦. د.محسن محمد حسين،اربيل ص٣٨.

٣٩- مفرج الكروب٩٨/١ مراة الزمان، ١٨٩/٨. د.عصم الدين، هقمان سترضاوة، ص٢١.

٤٠- ئەم لە ژیاننامەی ئەبو بەکر محەمەد قازی شارەزوری،٤٥٣-٥٣٨ك/١١٤٢/١٠٦١ن)داهاتووە کە ابن المستوفی بەدەستخەتی خۆی ئەمەی

لێوەرگرتووە، لەدیوانی میر عیزەدین مومەهیدو لدەولە ئەبولهیجائی هەزبانی خوداشکۆداری بپارێزی ئامادەبووم، ئەوەبوو فەرمانێکی لە ساڵی(٥٢٥ك/١١٣٠ن) بۆ مەسیحیەکی شاری هەولێر دەرکرد) ئەم دەقە هەموو دەقەکانی تر رەت دەکاتەوە کە ئاماژە بۆ گرتنی شاری هەولێر دەکەن، ئەوە دەردەخات کە ئەبولهیجا تاوەکو ساڵی(٥٢٥ك-١١٣٠ن) حوکمڕانی هەولێری دەکرد و ئەو ڕیوایەتە پشتی پێدەبەسترێ چونکە لە کەسێکی هاوسەردەمی ئەبولهیجائی هەزبانی وەرگیراوە، بڕوانە: ابن المستوفی، ق١/٢٠٦. بڕوانە :ابن الاثیر ١١٠/٧٥-٧٦ ابن واصل١/٥٥-٥٦.

٤٢- ابن الجوزی، المنتظم١٠/٣٠-٣٥.

٤٣- ابن الاثیر ١١/٧٥-٧٦.

له بارەی سەرەتاكانی دەركەوتنی دەسەڵاتی سیاسی كوردی له سەردەمی ئیسلامی دا

د.قادر محمد حسن پشدەری

دەروازە:

پاش ئەوەی كه ئاینی پیرۆزی ئیسلام له وولاتی كوردان بلاْوبۆوە و بەرە بەرە لەپرۆسەیەكی بەكاوە خۆ و تارادەیەك درێژماوەدا بەچەندان ساڵ بەشی زۆری كوردان بوون بە موسوڵمان، ئیدی ناوچەكە وەرچەرخانێكی گەورەی شارستانی به خۆوە دیتن و گۆڕانكاری سەرجەم بوارەكانی ژیانی فەرهەنگی وكۆمەلآیەتی و ئابوری و سیاسی گرتەوە

لەسالآنی بەرایی دەسەلآتی خەلافەتی ئیسلامی لە هەرێمە كورد نشینەكاندا[1] خامۆشیەكی سیاسی وهەروەها شارستانیش هەست پێدەكرێ، ئەمەش پێمان وایە بۆ سروشتی بەرەبەرە دەست بەردار بوونی زۆربەی كورد له ئاینە كۆنەكانیان و بڕوا هێنان بە ئاینی ئیسلام دەگەرێتەوە، تاوەكو ئەوەی سەردەمی هەژان و گۆڕانكاری گەورە لە پاش ساڵی ١٧ك هەتاوەكو سەدەی یەكەمی كۆچی بڕانەوەو ئەوەی نوێی گۆش بوو بە ئاینە نوێیەكە پەیدا بوو ئەوجا لە سەرخۆ و پەیتا پەیتا ڕۆڵ ونەخشی كوردان لەمێژووی ئیسلامیدا دەردەكەوێ، بەشی زۆری مێژووی پێشتری وولآتی كوردان ڕەنگرێژی دەولەتی ئومەوی بۆ ناوچەی موسڵمانەكان و هەروەها هەڵكوتانە

سەر یاخی و ناڕازیانی ناوچەکەو ئەمەو وێڕای بوونی هەندێك ناوچەی کورد نشینی بەمۆڵگەو پەناگەی خەوارجی و عەلەویان کە شەڕی بەردەوامیان لەگەڵ سوپای دەوڵەتی ئیسلامی هەبوو.

لەسۆنگەی ئەوەی کە شۆڕشی عەباسیەکان، گوڕو تینی خۆی لە ناوچەی خوراسان وەرگرت بوو، ڕێی تێدەچێ بڵێین شۆڕش و بەرەنگاری هەرێمەکانی ڕۆژهەلاتی ئیسلامی بە هەرێمە کوردیەکانیشەوە بوو لە دژی ستەم وئەغزی ئومەوییەکان و سەرەنجام کوردیش چالاکانە بەشداری لەو گۆڕانکاریانە کردوو سەرکردەیەکی وەکو ئەبوموسلیمی خوراسانی بەپێی سەرچاوە ئیسلامییەکان لە هەمووان کاراترو کارامەتر و لێوەشاوەترو مشور خۆرتر فەرماندەی عەباسییەکانی کردو ئەوانی گەیاندە دەسەلاّت. هەر بۆیە دەکرێ ئەو شۆڕشە وەکو ڕابوونێکی سیاسی و فەرهەنگیانەی لە لای موسڵمانانی ناعەرەب (موالی) دابنرێ و کوردیش لەو بەرخودانەدا پشکی خۆی پێ دەبڕێ.

کەواتە سەردەمی عەباسییەکان، ماوەی دەرکەوتنی بەرچاوی کوردانە لە مێژووی سیاسی ئیسلامدا چونکە وێڕای ئەو هەل و مەرجە سیاسیە تارادەیەك لە بارەی هاوشانی پێکهاتنی خەلافەتی عەباسی هاتە گۆڕێ. ئەوا ماوەی درێژی دەسەلاّتی عەباسیان پەرەسەندنی سیاسی و سەربازی و کۆمەلاّیەتی و ئابوری ئەو تۆی لێکەوتەوە کە دەسەلاّتی ناوەندی بێ هێزو، تواناو جیاخوازی هەرێم و ناوچە جیاجیاکانی بەهێز کردوو، لەو سۆنگەیەوە هەل ومەرجی بابەتی لەبار لە کوردستانی ئەوحەلەدا بۆ دەرکەوتنی دەسەلاّتی سیاسی خۆماڵی خەملاّ و ڕسکا. یەکەمین قۆناغی ڕابوونی

سیاسیانەی کورد لە سەردەمی عەباسیان بە ئاشکرا لەسەرەتای سەدەی سێیەمی کۆچی /نۆیەمی زاینی دەست پێدەکات پاش ئەوەی کورد لە عەباسییەکان دڕدۆنگ دەبێت و تێدەگەن کە دەوڵەت بە هۆی ئەو گەندەڵی وبێ بڕستی یەی کە تێی کەوتووە لە ئاستی داواکارییەکانی خەڵك دانییەو بۆیە ڕۆژ بە ڕۆژ بەرەی نەیارانی تۆکمە تر دەبێ و کوردیش بە هەڵوێستی جیاجیا بەشی زۆریان خۆیان لەو بەرەیەدا دەبینییەوە بە بەشداری کردنیان لە ڕاپەڕین وچالاکیە سەربازیەکانی خەوارج لە جەزیرەو هەروەها جار جارەش هی عەلەوییەکان.

بەڵام هەر لەو سەردەمەدا تێبینی ئەوە دەکرێت کە کورد بزوتنەوەو ڕاپەڕینی تایبەت بەخۆی هەیە واتا بەمۆرکێکی تەواو کوردانە. ئەویش وەکو ناڕەزایی دەربڕینی بەرامبەر بە سیاسەتی هەندێك خەلیفەو ئەو والی وکاربەدەستانەی حوکمی ناوچە کانیان دەکرد. لە وێدا هەست بەگۆڕانێکی مێژووی دەکرێ وێڕای بەشداری کردن لەو بزوتنەوە ئۆپۆزسیۆنە گشتیانەی کەدژی خەلافەت و سیاسەتەکانی بوون، ئەوا بزوتنەوەی تایبەتی کوردی هەیە کە هۆش و گۆشێکی سیاسیان لە کوردستاندا هێنایە گۆڕێ و بوون بە سەرەتا بۆ دروست بوونی دەسەلاتی سیاسی کوردی لەو سەردەمەدا .

دەشێ هەوەڵێن دەسەلاتداریەتیە سیاسیە کوردیەکانی ئەو سەردەمە ئاوا پۆلێن بکرێ:-

یەکەم: ئەو دەسەلاتداریەتیانەی بە شارو ناوچەکان ناسراون

مەبەست ئەو دەسەلاتداریەتیەیەکە هەندێ شارو ئاوەدانی کوردستانی ئەو کات دەرکەوتوون و هەر بە دەسەلاتدارییەتێکی شارو ناوچەکان ناسراون

ونـاوی مـیرو دەسـەڵاتدارانیان ئاشـکرانی یـەو مـاوەی سـەربەخۆ بـوون و دەسەڵاتداریەتیانەی دیارو ڕۆشن نی یە .

ناوچەی شارەزوور کە یەك لـە ناوچـە هـەرە بەناوبانگـەکانی سـەردەمی ئیسلامی کوردستانە، بەپێی هەندێك نوسراوی مێژووی هەر لە سـاڵی ٢٩٧ك / ٩١٠ز تاوەکو ساڵی ٣١٧ك/٩٢٩ز وە سەربەخۆ بووە بە بەڵگـەی ئـەوەی هـەم والی عەباسیەکانی لێ نەبووە و هەم لـە مـاوەی ئـەم بیـست ساڵەدا هـیچ باج وسەرانەیەکیان بۆ دەوڵەتی خەلافەت نەناردووە[٢]

دوای ئەمە شارەزوور بۆ ماوەیەك لە ژێر دەسـەڵاتی خەلافـەتی عەباسـی دەمێنێتەوە بەڵام وادیارە جارێکی دیکە سەربەخۆ بۆتـەوە و هـەتا لـە سـاڵی ٣٤٣ك/ ٩٥٤ز بوەیهیەکانیش پێیان داگیر نەکراوەو پاش شـەڕێکی زۆر ناچـار پاشەکشەیان کردووە چونکە شارەکە قایم بـووە و خەڵکەکەشـی زۆر دلێرانـە بەرگریان لێ کردووە[٣]

بۆیە پێدەچێ بەدرێژایی نیوەی یەکەمی سەدەی چـوارەمی کۆچـی/ دەیـەمی زاینی تـا دروسـت بـوونی میرنـشینی حەسـنەوی ناوچـەی شـارەزوور هـەر لـە دەرەوەی دەسـەڵاتی خەلافـەت بـووە. بـە بەڵگـەی قـسەی ئـەو وڵاتناسـە موسڵمانانەی ئەوکاتەی سەردانی شارەزووریان کردووە کە یاداشتیان کردووە کەوا شارەزوور یاخی بوون و هیچ میرو سەردارێکی خەلیفەی لێ نییە[٤].

هـەروەها شـاری (نـەرین) کـە لەهـەرێمی ئازەربێجـان لـە نزیـك شـاری ئەردەبیل هەڵکەوتووە. لەلایـەن کوردەکـانی خێڵـی بـەناوبانگی هەزبانییـەوە فـــەرمانڕەوایی کـــراوە و هـــەر لـــەنیوەی یەکـــەمی ســـەدەی چـــوارەمی

کۆچی/دەیەمی زاینی کوردەکانی ئەوێ بەسەربەخۆی پەرەیان بە ئاواکردن و فراوانکردنی شارەکە داوە[٥].

وە شاری سەهرورەرد کە زۆرجاران لەگەڵ شارەزوور نێوی هاتووە شارۆچکەیەکی هەرێمی جیبال لەنزیك شاری زنجان بووە، بەیەك لەشارە شورەدار و قایمەکان ناسراوە و لەو سەردەمەدا کورد سەربەخۆییانە حوکمی وێیان کردووە و پاراستویانە[٦]

دووەم: ئەو دەسەلاَتداریەتیانەی بەسەرکردەکان ناسراون.

لەمێژووی نیوەی یەکەمی سەدەی چوارەمی کۆچی/ دەیەمی زاینی هەندێ کەسایەتی سەربازی و سیاسی کورد لێهاتوویان نیشانداوە و توانیانە لە هەندێك ناوچەدا دەسەلاَتداریەتی سەربەخۆ پێك بهێنن. یەك لە بەناوبانگترینی ئەو کەسایەتیانە (دەیسەمی کوڕی ئیبراهیمی کوردی)کە لە ئازەربێجان و هەندێك ناوچەی تاران و ئەرمینیا توانیویە دەسەلاَتێکی بەهێز و کارا بنیات بنێت. ئەو کە پێشتر جێگری والی ئازەربایجان بوو توانی دوای کوژرانی والیەکە خۆی بکاتە سەرداری هەرێمەکە و وێرای بەرگریکردن هەڵپەی فراوانخوازیش بکات و هەر لەساڵی ٣١٥ك/٩٢٦ز، سەربەخۆیانە فەرمانڕەوایی بکات[٧]

هەرچەندە دەسەلاَتی دەیسەم خودان سوپایەکی مەزن و بەهێز و پشت و پەنای خەڵکی ناوچەکە بوو بەلاَم لەماوەی فەرمانڕەوایەتیەکەی بەردەوام لەژێر هەڕەشەی دوژمنە دەرەکییەکان دەبوو بەتایبەت موسافیریەکان کە دەیانەویست حوکمی هەموو ئازەربێجان بکەن بەلاَم دەست ڕۆیشتووی

کوردان لەماوەی فەرمانڕەوای دەیسەم دا زۆربوو بەشێکی زۆری سوپاکەی لەوان پێك دەهات. هەروەها لەیەك لە کۆنترین دەسەڵاتدارە سیاسیە کوردەکانە کە خاوەن دام و دەزگای دەوڵەت بووە لە وەزارەت و سیستەمی کارگێڕی و سەرزەمینێکی بەرفراوانی جوگرافیو هەروەها لێدانی دراو و پارەی تایبەت بەخۆی دەسەڵاتداریەتییەکەی تاوەکو ساڵی ٣٤٢ك/٩٥٣ز بەردەوام بوو و لەوساڵانە لەلایەن موسافیریەکان ڕوخێنراوە[٨].

وە هەر لەناوچەی ئازەربایجان سەرکردەیەکی دیکەی کوردان دەسەڵاتێکی سەربەخۆی لەشاری سلماس (شەلماش) لە دەوروبەری ساڵی٣٣٢ك/٩٤٤ز بنیات ناوە. ئەویش سەرکردە (جەعفەری کوڕی شەکەوەی کوردیە[٩] بەڵام نازانرێت کەنگی و چۆن ئەو دەسەڵاتە کۆتایی پێی هاتوە و چارەنوسی ئەو سەرکردە کوردە چی بووە.

سێیەم: دەسەڵاتی میرنشینایەتی

هاوکات لەگەڵ فراوانبون و هەڵکشانی ئەو دوو جۆرە دەسەڵاتە سیاسیانەی پێشتر باسمان کرد. لەهەرێمە کوردەکاندا دەسەڵات لەشێوە میرایەتی سەریهەڵداو ئیدی مۆرکی خۆی بە مێژووی سیاسی کوردی ئەو سەردەمەدا ناو قۆناغێکی نوێی لە دەسەڵاتداریەتی سیاسی کوردیدا دروست کرد.

کۆنترین دەسەڵات لەشێوەی میرایەتی کە بەشێوەیەکی زۆر کورت و ناڕۆشن زانیاری مێژوویی لەسەرچاوەکاندا لەسەر یاداشت کراوە، میرنشینی عەیشانیە کە نێوی تیرەیەکی کوردیە سەر بەهۆزی گەورەی بەرزیکانی بووە.

مێـژونووس (ابـن الاثـیر) لـە ڕوداوەکـانی سـاڵ ٣٥٠ك ٩٦١ز ئامـاژە بـە عەیـشانیەکان دەکـا و نێـوی دوو میریـان دێنـێ بـەناوەکانی ونـداد و غـانم کوڕەکـانی ئەحمـەد و خـودان سـوپایەکی چـەند هەزارکەسـی بوون و شـارو ناوچەکانی دینـەوەر و هەمـەدان و نەهاوەنـد هـی دیکـە، لـەبن دەسـتدابووە یاداشت کراوە کە ماوەی ٥٠ ساڵە ئـەوان فـەرمانڕەوایی دەکـەن کـەوابێ ئـەو میرنشینە سەرەتایەکانی بۆ ساڵی ٣٠٠ك/٩١٢ز دەگەڕێتەوە [١٠] .

بەم شێوەیە میرنشنایەتی لە هەرێمە کوردنشینەکاندا دەست پێدەکات و بەرەبەرە میرنشینی دیکە دەردەکەون وەکو میرنشینی ڕوادی ٣٣٧ك/١٠٤٨ز، میرنشینی شەدادی ٣٤٠ك/٩٥١ز وە میرنشینی حەسنەوی ٣٤٨ك کـە دەبێتـە میراتگری میرنشینی عەیشانی و میرەکانیان خاڵۆزا و پورزای یەکتربوون ئیدی میرنشینی دیکە دواتر دەردەکەون[١١] کوردستانی ئەو وەختە وەرچەرخانێکی گـەورەی شارسـتانی لەهـەموو بوارەکـانی ژیانـدا بـەخۆوەدەبنیێ و خۆشـگوزەرانی و ئـاوەدانی و خانـەدانی لەسـایەی دەسـەڵاتی سیاسـی سەربەخۆی کوردی لە وڵاتی کوردەواریدا دەدرەوشێتەوە ئەو ڕاستیە مێژوییە دەچەسپێ لە هەر سەردەمێك کە کورد بۆ خـۆی فـەرمانڕەوایی وڵاتـی خـۆی کردبێ ئاوەدانی و کامەرانی باڵی بەسەر ناوچەکەدا کێشاوە.

<u>پەراوێزو سەرچاوەکان</u>

(١) ئەو هەرێمانەی کە لەکن ولآتناسانی ئیسلامی ناویان هاتووە بەسەر یەکەوەن و ئەو ناوچانەی ناو هەرێمەکان کە بەشی زۆر و سەرەکی ئاکنجیەکانی کورد بوون

(١٠) الكامل، ج٧، ص١٠١

(١١) بۆ زیاتر زانیاری لەو بارەیەوە بڕوانە قادر محمد حسن، الامارات الكردية في العهد البويهي دراسة علاقاتها السياسية و الاقتصادية ، رسالة ماجستير مقدمة الى مجلس كلية الاداب جامعة صلاح الدين غير منشورة، اربيل، ١٩٩٩، ص٢٤-ص٤٤.

بەشی کورد لە مێژووی دراوسێکانیدا

م . فارس قادر فەقێ عەبدوڵلا

هەندێ کەس پێیان وایە کە کورد نابێ مێژووی دراوسێکانی بخوێنێ و بخوێنێتەوە، پاساویش بەمەدەهێنینەوە کە دەبێ هەموو هەوڵ و کۆششەکانی تەرخان بکرێن بۆ نوسینەوەو لێکۆڵینەوە لەسەر مێژووی کورد نەك مێژووی دراوسێکانی، بەلاّم ئەگەر ئەوانە بەباشی ئاگاداری وردەکارییەکانی مێژوو و نووسینی مێژوویی بن و تایبەتمەندی بارودۆخی کورد و کوردستان و مێژووەکەی بزانن، بۆیان دەردەکەوێ کە شارەزابوون و خوێندنەوەی مێژووی دراوسێکانی کورد ڕێگرنییە بەرامبەر بەگرنگیدان بە مێژووی کورد بەڵکو یارمەتی دەریشی دەبێ، چونکە لە کاتێك کورد خۆی کەم گرنگی بەتۆمارکردنی مێژووی خۆی داوە بەتایبەتی کە کیانی سیاسی وابەهێزو سەقامگیری کەم بووە کە هاندەری نووسینی مێژووی کوردبێ، بۆیە ناچار دەبین بۆ پڕکردنەوەی ئەم کەلێنە پەنا ببەینە بەر گەڕانێکی چڕوپڕ بەدوای بەشی کورد لە مێژووی دراوسێکانیدا چونکە کورد لە رووی سیاسی و سەربازی و رۆشنبیری بەشداری دیاری لە مێژووی چەندین دەوڵەتی بەناوبانگی رۆژهەلاّتی ناوەڕاستدا هەبووە رۆژدوای رۆژ ناوی پترى کەسایەتی کوردی ناودار لە دەوڵەتی عەباسی و فاتیمی و عوسمانی و سەفەوی ....تد

بەدیاردەکەوێت.

بۆیە یەکێك لە ئەرکە نەتەوەییەکانی کورد ئەوەیە کە لە کتێب و ئەرشیفەکانی عەرەب و فارس و تورك و ئێرمەنی و ئاشوری بکۆڵێتەوە بۆ ئەوەی زانیاری پتر دەربارەی کورد و کوردستان لە مێژوودا بەدەست بهێنرێت تاکو بەتێپەربوونی کات و گۆڕانی ئەو کەرستەوسەرچاوانەی لەبەردەستدان مێژووی کورد بەبەردەوامی لەسەر لەنویٚ نوسینەوەدابیٚ، چونکە سەر لەنویٚ نوسینەوەی مێژووی کورد یان وەکو هەندیٚ کەس پێی دەڵێن دووبارە نوسینەوەی مێژووی کورد بەفەرمان دەرکردن و بەستانی کۆڕو سیمینار و هات و هاوارکردن نابیٚ، بەڵکو پێویستە لیژنەیەك لە کەسانی پسپۆڕ پێك بهێندریٚ بەلایەنی کەم بۆ چەند مانگێك بنێردرێن بۆ تورکیا و ئێران و ئەرمینیا و میسر و سوریا و ئوردن و چەندین وڵاتی عەرەبی تر تاکو کەرستەی پتری نوسینی مێژووی کورد لەگەڵ خۆیان بەدیاری بۆ کوردستان بهێننەوە دڵنیاش بن ئەگەر بێتو ئەو لیژنەیە لەکەسانی دڵسۆزو شایستە پێك بێت،چەندین تەن لە بەڵگەنامە و کتێبی پڕ بەها، تەژی بەزانیاری نویٚ سەبارەت بە قۆناغە جۆر بەجۆرەکانی مێژووی کورد لە رووی سیاسی و سەربازی و شارستانی کۆدەکەنەوە، کەواتە هەرچی زووە بابەهاوکاری هەموو لایەك هەنگاوی یەکەم لەم کاروانە پیرۆزە بهاوێژین و با نەوەکانی داهاتووش چەندین هەنگاوی تری بەدوادابهاوێژین و دەست خۆشیمان لیٚ بکەن، نەك بەکەم تەرخەممان بژمێرن.

کەسایەتی شوێنەوارناس لە نێوان لێکدانەوەی مێژوو و بەڵگە شوێنەوارییەکاندا

*سروود طالب محمد طاهر

لەوانەیە شتێکی سانا بێت کە هەر کەسێك وەکو خوێنەر ، ڕووداوەکانی مێژوو بە شێوەی زنجیرە یاخود چیرۆك بخوێنێتەوە ، جگە لەوەی توانای مانەوەی ڕووداوە مێژووەکان بەم شێوەیە لە مێشکی خوێنەردا زیاترە و بەڵکو لەوانەیە پەندیشی لێوەرگرێت هەروەکو زانراوە شتێکی ئاساییە کە مێژوو پەند وەرگرتنە .

بەڵام کاتێك کە دێینە سەر کەسایەتی شوێنەوارناس و کەسایەتی مێژوو نووس تێکەڵاوییەکی تاڕادەیەك زۆر خۆی بەرجەستە دەکات ، وەخاڵی پابەند بوونمان بەم تێکەڵاوییەوە لە کاتێك دادەبێت کە هەردوولا باس لە ڕووداوە مێژووییەکان دەکەن بەتایبەتی ڕووداوە سیاسییەکان و ئیدارییەکان کە ئەمانە ڕووکارە گشتییەکانی شانۆی ڕووداوەکە لەو سەردەمەدا دەردەخەن واتە دیدگەیەکی بەربڵاوو هەمەلایەنمان لە لادروست دەکەن دەربارەی چۆنیەتی ژیان لەو سەردەمەدا ، بۆیە لێکدانەوەی ئەم ڕووکارانە و پێکەوە بەستنیان کارێکی زۆر گرنگە و سانانییە . ئەگەر بمانەوێ ڕێبازێکی ئەکادیمی تەواو جێ بەجێ بکەین ، ئەم ئەرکە ناکەوێتە سەر کەسی شوێنەوارناس ، بەڵکو دەکەوێتە سەر مێژوونووس بە شێوەیەکی فراوانتر ، هەرچەندە دەکرێ کە

مێژوونوس لە ئامانجی بەڵگە شوێنەواریەکان بەو شێوەیە ئاگادار نەبێ ، بەڵام کاتێك کەسی شوێنەوارناس خۆی هەڵدەستێت بە دیاری کردنی بەهای شارستانی و مێژوویی بەڵگەیەکی شوێنەواری و پاشان گەیاندنی پەیامی ئەو پاشماوەیە وەکو وەرگێڕانی تێکستە مێخییەکان بۆ نموونە، پاشان بەستنەوەی ئەم کارە بە رووکارە گشتییەکانی ژیانی ئەو سەردەمەوە و دەرهێنانی گرنگترین ئەنجامەکانی کەخۆی پێ ی گەیشتووە وەکو شوێنەوار ناس ، ئەمە خۆی لە خۆیدا دەبێتە ماددەیەکی گرنگ بۆ مێژوونوس کە بە وردی کاری لەسەر بکات بە مەبەستی تەواو کردن و لێکدانەوەو پێکەوە بەستنەوەی سەردەمەکان و رێکخستنی رێڕەوی مێژوو کەئامانجی هەموانە ، واتە مەرج نیە بەتایبەتی لە دەرخستنی رووداوە سیاسییەکاندا شوێنەوارناس هەر خۆی رۆڵی مێژوونوس وەربگرێ و هەموو کارەکان خۆی جێ بەجێ بکات کە هەرگیز کارێکی وورد دەرناچێت ، هەروەکو لە زۆربەی سەرچاوە عەرەبیەکاندا دەبینین کە زۆرجار شوێنەوار ناس خۆی رۆڵی مێژوونوس دەگێڕێ و ئاراستەیەکی تایبەتی کەخۆی دەیەوێ دەیداتە رووداوەکان لە پاڵ پێشبینی و بۆ چوونی خۆیداو بەبێ بەڵگە .

بۆیە مەرجە کاتێك شوێنەوارناس بەم جۆرە کارە هەڵدەستێت سنووری پسپۆرییەکەی خۆی بپارێزێت و تەواوکارییەکەی بۆ پسپۆرییەکی دیکە بەجێ بهێڵێ و، لە پێناو بەجێهێنانی کارێکی ئەکادیمی زانستی بە سوود .

قوتابی ماستەر لە بەشی شوێنەوار

ڕاپەڕینی یەزدان شێر (١٨٥٤ - ١٨٥٥ز)

د. نسرین محمود الاربلی

عوسمانیەکان دەمێك بوو زوڵم و زۆریان بەرامبەر کوردەکان دەکرد ، ئەو زوڵم و زۆریەی لە نیوەی یەکەمی سەدەی ١٩ هەمدا گەیشتە لوتکە ، ئەوەبوو چەندان میرنشینی کوردیان روخاند و فەرمانبەری تورکیان بەسەر دا سەپاندن ، یەکێك لەو میرنشینانە ، میرنشینی بۆتان بوو لە جزیرە کە لە لایەن بنەماڵەی بەدرخانیەکانەوە حوکمداری دەکراو لە تەمموزی ١٨٤٧ز لەسەر دەستی عوسمانیەکان لە ناوبرا.

یەزدان شێر ئامۆزای میر بەدر خان بەگی بۆتان بوو، لەو کاتەوەی دەوڵەتی عوسمانی بەشەڕی (قرم ١٨٥٣ - ١٨٥٦) لەگەڵ روسیای قەیسەری خەریك بوو ، هێزەکانی خۆی لە کوردستان کێشایەوە بەرەکانی شەڕو هەروەها رووسیاش لەنزیکەوە دەستی دەخستە ناو کاروباری کوردستان و پەیوەندی لەگەڵ ژمارەیەکی زۆری سەرۆك عەشیرەتە کوردەکان کردوو بە پارەو پوول بەخشینی پایەی شەر بۆلای خۆی راکێشان ئەوەبوو لەم کاتەدا یەزدان شێر دەستی کرد بە راپەڕینە جەماوەرییەکەی ، کەوا لەراستیدا یەزدان شێر بەپێ ی ئەو رێکەوتنەی کە لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا کردبوو، لە سەرو بەندی میرنشینی بۆتاندا پشتی لە میر بەدرخانی ئامۆزای کردبوو

١

پاڵی دابووە پاڵ عوسمانیەکان ، لە پاداشتی ئەوە عوسمانیەکان کردبوویان بە سەرداری جەزیرە و هەکاری و بەرواری .

سەرچاوە مێژووییەکان بیرو رای جیاوازیان لەسەر ئەم خیانەتەی یەزدان شێر هەیە لێرەو لەوێ باسی لێوە دەکەن ، سەرچاوەی ئەوتۆ هەن کێشەکە دەبەنە سەر ئەو ململانێیەی کە لەو کاتەدا لە نێوان زۆربەی بنەماڵە فەرمانڕەواکانی کوردستاندا، لە سەر دەسەڵات لەئارادا بوو ، جا لەو کاتەدا یەزدان شێریش سەرکردەیەکی سەربازی زیرەك و ئازا بوو خاوەن کەسایەتیەکی کۆمەڵایەتی بەرزبوو ، هەمیشە لەڕەفتارو کردارو خواردن و رابواردنی وەك میرو پاشایان دەژیا، بەوەش مەترسی لەسەر دەسەڵاتی میر بەدرخان پەیدا کردبوو، بۆیە میر بەدرخان لێی دردۆنگ بوو خستویەتیەوە بەندیخانەوە ، بەڵام سەرچاوەی تر هەن ئەو کێشەیە دەبەنە سەر ئەوەی کاتی خۆی یەزدان شێر فەرمانێکی میر بەدرخانی سەبارەت بە قەتل و عام کردنی ئاشووریەکان پشت گوێ خستبوو . ئەوەش وای لە میر کرد کە یەزدان شێر زیندانی بکات .

بەڵام هەندێ سەرچاوەی تر یەزدان شێر بە کابرایەکی پولەکی و چاو چنۆك لەقەڵەم دەدەن ، گوایا خۆی بەو پارەیە پابەند کردووە ، کەکاتی خۆی عوسمان پاشای سەرکردەی عوسمانی بەرامبەر ئەم کردەوەی پێشکەشی کردبوو..

هەر چۆنی بێ ، لە زستانی ساڵی ١٨٤٧ز عوسمان پاشای سەرکردەی سوپای عوسمانیەکان لە دیاربەکر و سیواسەوە بە لەشکرێکی زۆرەوە بەرەو جەزیرەی ئاوای ، لەم کاتەدا میر بەدرخان لە دەوروبەری ورمێ خەریکی

سەرکوت کردنی نەیارەکانی بوو ، تا میر بەدرخان ئەم هەواڵەی پێ گەیشت و یەکسەر گەڕایەوە. یەزدان شێر کاری خۆی کردبوو ، جەزیرەی دابووە سوپای عوسمان پاشا ، بەڵام میر بەدرخان توانی دووبارە جەزیرە ئازاد بکاتەوە و تورکەکانی لێ دەرپەڕێنێ.

بۆیە عوسمان پاشاش بە یارمەتی یەزدان شێر و سوپایەکی گەورە گەمارۆی توندی خستە سەرجزیرە ، میر بەدرخانیش خۆی لە قەڵاتی (ئارۆخ) قایم کرد ، دوای هەشت مانگ موقاوەمەت و بەرگری ، بەهۆی کەم بوونی ئازووقەو تەقەمەنی و بڵاوبوونەوەی نەخۆشی ، ناچاربوو لە تەمموزی ١٨٤٧ز خۆی دابەدەستەوە.

ئەوسا کە تورکەکان وەك تاکتیکێك بۆ هێورکردنەوەی کوردستان، یەزدان شێریان کردە سەرداری هەرێمی جەزیرەو هەکاری و بەرواری ، ئەویش لە ماوەی شەش ساڵ سەرداریەتی خۆیدا ، سەرەڕای ئەو کۆسپ و شەڕفرۆشتن و بیانوانەی کە تورکەکان بۆیان دەدۆزییەوە، بەڵام بە ڕێك وپێکی کارەکانی بەڕیوەبرد و توانی خەڵکی ناوچەکە لە خۆی ڕازی بکات، ئەوە بوو پەیوەندی خۆی لەگەڵ مارشەمعونی سەرۆکی ڕوحانی مەسیحیەکان کە لەسەردەستی بەدرخان دەرەبەدەر کرابوو، وەموڵکەکانی زەوت کرابوو، ئاسایی کردەوە بەوەش توانی تاڕادەیەك سەرنجی ئاشورییەکان بۆ لای خۆی ڕابکێشێ.

ئەم سیاسەتەی یەزدان شێر لەلای مێژوونوسانەوە وا شرۆڤە دەکرێت کە یەزدان شێر سەرکردەیەکی لێهاتوو پێشکەوتونخواز بوو بەهۆی هەستی ئاینیەوە هیچ چەشنە ڕقێکی بەرامبەر مەسیحیەکان نەبووە هەندێکی تر ئەو

سیاسەتەیان بەتاکتیك لە قەلەم دەدا بۆ ئەوەی لە ڕێی ڕاکێشان و هاوپەیمانیەتی ئاشورییەکانەوە ستراتیژی ئینگلیزەکان کە لەم سەردەمەدا دەسەلآت و نفوزێکی بەربلاّویان لە دەولّەتی عوسمانی و ناوچەکەو جیهاندا هەبوو، بۆلای خۆی زامنی بکات وەك ئامرازێك بۆ گەیشتن بەمەرام و ئامانجە سیاسییە دوورەکانی بە کاریان دەهێنا .

بەم شێوەیە یەزدان شێر شەش سالّ حاکمی کوردستان بوو ، بەلاّم بەهۆی ئەو بارودۆخەی کەشەری قرم لەناو قەلّەمرەوی دەولّەتی عوسمانی دروستی کرد، هەروەها پڕاکتیزەکردنی ستراتیژیەتی بە سەنتەرکردنی دەولّەتی عوسمانی و بزووتنەوەو چالاکیە سەربازەکان و کارو کردەوە چاکەکانی یەزدان شێر، تورکەکان دلّی لێ پیس دەکەن و لە سالّی ١٨٥٤ز بە بریارێك شەرعیەتی دەسەلآتەکەی لێ دەسەنەوە ، بەوەش یەزدان شێر ورووژا،ئەوەبوو (٢٠٠) سواری کۆکردەوە پەلاماری بایەزیدو هەکاری و بۆتان و دەوروبەرەکەی داو ناوچەی جەزیرەی کردە پایتەختی خۆی، دواتر پەلاماری شاری وانیشی داو لە پاشان دەستی کرد بە یارمەتی دانی خەلّکی ناوچەکە بە ئاسانی پاشماوەی سوپای عوسمانیان لێ دەرپەڕاند .

تورکەکان بۆ تێکدانی یەکێتی ڕیزەکانی شۆڕشگێران، هەستان دوو کوڕی میر بەدرخانیان لە دەربەدەری و دەستبەسەری هێنایەوەو بە پارەو پولێکی زۆرەوە ناردنیانەوە کوردستان بۆ ئەوەی خەلّکە راپەڕیوەکە لە دەوروبەری یەزدان شێر بتەکێنن.

بەلاّم ئەو دوو کوڕەی میر بەدرخان بە پێچەوانەی خواست و ویستی داگیرکەران دایانە پالّ شۆڕشگێران و سوودیان لەو پارەیەش بینی، کە

لەگەڵ خۆیان هێنابوویان ، ئەوەندەی نەبرد ئاسوری و ئەرمەنی و یۆنانی و عەرەبەکانی ئەنادۆلیش دایانە پاڵ راپەڕینەکە. تورکەکان بۆ بەرایی گرتنی راپەڕینەکە لەشکرێکیان بەسەرکردایەتی عەزمی پاشا ناردە سەر جەزیرە، بەلأم هەر زوو بەزوو تێکشکێنران لە ١٨٥٥ز یەزدان شێر بە(٣٠) هەزار سوارەوە پەلاماری بردە سەر شاری موسڵ و داگیری کردو دەستی بەسەر خەزێنەو کارگەی دروست کردنی ئاردی ئەم شارەدا گرت، بەمەش لایەنی دارایی و دەرامەتی راپەڕینەکەی بوژاندەوە، دواتر کوردە یەزیدیەکان بە رابەرایەتی حسین بەگ هاتنە ریزی شۆڕشەکەو هێرشیان بردە سەر شاری (سرت) و هێزێکی (٥)هەزار چەکداری تورکیان تێك و پێك شکاندو شارەکەیان ئازاد کردو عوسمان بەگی قائم قامیان کوشت و پێنج تۆپیان دەست کەوت.

تورکەکان بەم کارانە شلەژان و بڕیاریاندا سوپایەکی گەورە لە بەغداوە بهێنن بۆ ئەم مەبەستە بە سەرکردایەتی (کینغام پاشا) بەڕێ بکەوێ و بچێتە سەر راپەریوەکان. بەلأم ئەوانەش شکان تا مانگی شوباتی ساڵی ١٨٥٥ز ژمارەی چەکدارە راپەریوەکان گەیشتە(١٠٠)هەزار کەس.

ئەوجا یەزدان شێر بۆ دابین کردنی پشتیوانی دەرەکی (٥) نامەی بۆ سەرۆکایەتی سوپای سەربازی روسەکان لە قاوقاز نارد، بەلأم روسەکان بەهۆی هەڕەشەکانی بەریتانیاو بێ متمانەیان بە کوردەکان و وەلأمی هیچ یەکێك لەو نامەو داواکاریانەی کوردیان نەدایەوە، پاشان لە مانگی ئازاردا یەزدان شێر بڕیاریدا بەلەشکرێکی گەورەو بەرفراوان هەڵبکوتێتە سەر ئەرزەرۆم.

ئەمە بەریتانیای خستە مەترسیەکی جدییەوە، بۆیە ویستی دووبەرەکی بخاتە نێوان کوردەکان، ئەوجا هەڕەشە و گوڕەشەی لە یەزدان شێریش کرد، کە بەدەسیەی روسەکان ئەم ئاژاوەی ناوەتەوە. یەزدان شێر کە هەڵوێستی دوژمنکارانەی ئینگلیزی بەم شێوەیە بینی و روسیاش پشتی نەگرت و ئێرانیش بە هۆی پابەند نەبوونی بەبەندەکانی رێکەوتنامەی دووەمی ئەرزەڕۆم بێ پشتو پەنا مایەوە، بۆیە ورەی بەرداو بڕیاریدا خۆی و کەس و کارەکانی لە گوندی(حسراگیل) لە خوارووی گۆمی وان دابنیشێ، ئەوجا کونسولی بەریتانیا لە موسڵەوە دەستی کرد بە نامەناردن بۆ یەزدان شێر، تا قەناعەتی پێکرد کە بۆ گفتوگۆیەك لەگەڵ تورکەکان بچێتە موسڵ.

سەرچاوەکان

١ – جەلیلی جەلیل، کوردەکانی دەوڵەتی عوسمانی.
٢– دکتۆر عەبدوللا عەلیاوەیی، کوردستان لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانی.
٣– عەلائەدین سەجادی، شۆڕشەکانی کورد و شۆڕشی تەمموز.

توێژینەوە

چەند لایەنێکی گرنگیی بەرهەمەکانی وڵاتناسان بۆ دیرۆك و شارستانێتی کوردی لە سەدەکانی ناوەڕاست

✍د.حکیم احمد مام بکر

پێشەکی

ئەم باسە کە سەردێڕەکەی (چەند لایەنێکی گرنگی بەرهەمەکانی وڵاتناسان بۆ دیرۆك و شارستانێتی کورد لە سەدەکانی ناوەڕاست)، چەند تەوەرەیەك لەخۆ دەگرێت:

لە تەوەری یەکەمدا تیشك خراوەتە سەر سەرەتاکانی سەرهەڵدانی زانستی وڵاتناسی و پەیوەندی بەدیرۆکەوە لە ڕووی هاوکاتی سەرهەڵدانیان و، هەروەها ئاماژە کراوە بەڕۆڵی فارسەکان لە سەرهەڵدان و گەشەکردنی وڵاتناسی و نەبوونی ڕۆڵی کورد لەم بوارەدا، لەگەڵ خستنە ڕووی هۆکارەکانی ئەمە.

هەروەها بەکورتی ئەم بەرهەمانەی وڵاتناسان خراونەتە ڕوو کە هەر لە سەدەی سێیەمی کۆچیەوە / نۆیەمی زاینیەوە کە لەدایکبوونی یەکەم بەرهەمی بەخۆیەوە بینیەوە کە کتێبی (المسالك والممالك)ی وڵاتناسی فارس (أبن خرداذبة)یە، دواتر بەرهەمەکانی سەدەی چوارەم و پێنجەم و شەشەمی کۆچی/ دەیەم و یازدەهەم و دوازدەهەمی زاینی، کە گرنگترینیان کتێبەکانی (الأصطخری) و (أبن حوقل) و (المقدسی)ن، تاوەکو نیوەی یەکەمی سەدەی حەوتەمی کۆچی و دوانزەهەمی زاینی کە بەچڵەپۆپەی بەرهەمەکانی

ولاتناسی دادەنرێن، بەدەرکەوتنی ئەنسکلۆپیدیای ولاتانی ناسراو بە(معجم البلدان) کە دانراوی (یاقوتی حموی)یە.

تەوەری دووەم تایبەتە بەدیاریکردنی گرنگی بەرهەمەکانی ولاتناسان لە دەستنیشانکردنی پێگەی کوردستان لە حەوت هەرێمە گەردوونییەکە و دیاریکردنی هەرێمەکانی کوردستان و ئەو هەرێمانەی تریش لە دەرەوەی سنووری کوردستان کە کوردیان تێدا نیشتەجێ بووە وەکو هەرێمەکانی فارس و خوراسان و کرمان.

لە تەوەرەی سێیەمیش دا گرنگی ئەم بەرهەمانە دیار کراوە لە باسکردنی چەندەها دیاردەی بیناسازی و شارستانی وەکو قەلا و شورە و قایمکارییەکان و مزگەوتەکان و کلێساکان و پەرستگاکانی ئاگر و بازارەکان.

لە دواتەوەرەشدا گرنگی ئەم بەرهەمانە خراوەتە روو، لە لایەنی دەستنیشانکردنی رەگ و رەچەلەکی کورد و چەند لایەنێکی کۆمەلایەتی و ئایین و ئاینزاکان لە کوردستان و پەیوەندی نێوان پەیرەوکارانی ئەم ئاین و بیروراپانە.

تەوەرەی یەکەم :

سەرهەلدانی ولاتناسی

لە کلتوری ئیسلامیدا ناوی کتێبە جوگرافییەکان بە(الکتب البلدانیە) هاتووە و نووسەرەکانیشیان بە(بلدانی) واتە ولاتناس ناسراون. هەرچی خودی زانستەکەیە ئەوا ولاتناسی (علم البلدان)ی پێ دەگوترێت.

دەتوانین بڵێین مێژووی سەرهەڵدانی ئەم زانستە هاوکاتە لەگەڵ سەرهەڵدانی نووسراوە مێژووییەکان بەواتایەکی تر لە هەمان کاتدا نووسراوە مێژووییەکان و نووسراوە جوگرافییەکان پەیدا بوون، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو پەیوەندییە پتەوەی کە هەر دوو لا بەیەکەوە گرێ دەدات، ئەگەر زانیمان کە جوگرافیا گۆڕەپانی ڕووداوە مێژووییەکانە و بەڵکو هەر جوگرافیایە کە ئەم ڕووداوانە ئاڕاستە دەکات،بەپێی لێکدانەوەی جوگرافیانە بۆ مێژوو، کە یەکێکە لە تیۆرە فەلسەفیە دیارەکانی لێکدانەوەی مێژوو.

دەربارەی وڵاتناسانی ماوەی مێژوویی ئەم باسەش تێبینی دەکەین کە ژمارەیەکی زۆریان فارس بوون، بەڵکو یەکەم وڵاتناس کە پاشماوە نووسراوەکەی مابێت لە ڕێگەی کورتکراوەی کتنبەکەی، فارسە، کە ئەویش (أبن خرداذبة)یە، خاوەنی کتێبی (المسالك و الممالك) کە دەگەڕێتەوە بۆ نیوەی یەکەمی سەدەی سێیەمی کۆچی/سەدەی نۆیەمی زایینی. لەوانەیە هۆکاری ئەمەش بگەڕێتەوە بۆ ئەو ڕیشە مێژوویەی شارستانیەی فارسەکان دایانکوتاوە، دیارە ئەوان بە رلە ئیسلام زلهێزێکی سەردەمی خۆیان بوون و قورسایی سیاسیی و شارستانی خۆیان هەبووە، وە کەم لایەنی مەعریفی هەبووە کە ئەسپی خۆیان تێدا تاونەدابێت.

پاش هاتنی ئیسلامیش دوابەدوای ڕووخانی ئیمپراتۆریەتەکەیان و ئاوا بوونی ئەستێرەکەیان لە ڕووی سیاسییەوە زۆری پێنەچوو هەستانەوە سەر پێ و جارێکی تر و بەپۆشاکێکی تر گەڕانەوە گۆڕەپانی ڕووداوەکان و لە ڕووی شارستانیەوە دیارترین ڕۆڵیان بینی.

ئــەوە بـــوو بەشــێوەیەکی گـــشتی ئیجابیانـــە مامەڵـــەیان لەگـــەڵ دەرهاوێشتەکانی هـزر و شارستانێتی نوێیـان کـرد، کـە لـە ئیـسلامدا خـۆی بەرجەستە دەکرد، زۆر بەگورجیش پشکدارییان لە بنیادنانی ئەم قوللە نوێیـە کـرد، کـە دروسـتکردنی تـەنها قـۆرخ نـەکرابوو لەسـەر ڕەگـەزێك جیـا لـە ڕەگەزەکانی تر، بەڵکو دەرگا واڵا بوو بـۆ هـەمووان، دیـار بـوو فارسـەکان لـە پێشەوەی هەمو ئەو ڕەگەزانە بوون کە ئاینی ئیـسلامییان قـەبوڵ کردبـوو لـە دروستکردنی کاریگەری خۆیان بەسەر ئەم شارستانیە نوێیە و بەدیارخـستنی جێپەنجەی خۆیان لە سەرجەم بوارەکان، لەوانەش بواری وڵاتناسی.

هـەر چـی کـورد بـوو، دوای هاتنیـان بـۆ نێـو ئیـسلام و قـەبوڵ کردنـی پرێنـسیپەکانی و کـــارتێکردنی ئیجابیانـــەیان لەگـــەڵ ئـــەم ئاینـــە و شارستانێتیەکەی ئەوانیش ڕۆڵی خۆیان بینی، بەڵام کەمتر لە ڕۆڵی فارسەکان و بەتێپـەڕبوونی کـات چـەندەها زانـا و ناوداریـان لـەناو ڕسـکا و دەرکـەوت، لەوانەیە هۆکـاری دواکەوتنیـشیان لـە بەخـشش لـەناو شارسـتانێتی ئیـسلامی بگەڕێتەوە بۆ پێشینە مێژووییەکـەیان کـە قەوارەیـەکی سیاسیی سـەربەخۆ نەبوون، بەڵکو وڵاتەکەیان لەژێر ڕکێفی فارسەکان و ڕۆمەکان دابەش بوو بوو، لە ڕووی سیاسیی و شارسـتانیەوەش زیـاتر وەك پاشـکۆ وابـوون و توانـستە داهێنانی ژیارییەکانیان لەدەست دابوو، یاخود بەلایەنی کەمەوە لاواز بوو بوو و هەروەها لە نێو قەوارە داگیرکەرەکاندا توابوویەوە.

شیاوی باسـە لـەم مـاوە مێژوویـیـەی ئـەم باسـە لێـی دەتوێژێتـەوە هـیچ وڵاتناسـێك یـاخود گەڕیدەیـەکی کـورد نابینـدرێن کـە بایـەخیان بـەجوگرافیا دابێت و نووسراویان لەم بوارەدا هەبێت، یاخود سەرقاڵی گەڕان و سووڕان و

سۆراغ کردن بووبن لە وڵاتان، لەوانەیە هۆکاری ئەوەش وێڕای ئەوەی لە پێشەوە باس کرا بگەڕێتەوە بۆ سروشتی جوگرافی وڵاتەکەیان، کە مۆرکی شاخاوی بەسەریدا زاڵە، ئەمەش خۆی لە خۆیدا تەگەرەیەکی گەورەی لەبەردەم پەیوەندی بەستن لەگەڵ خەڵکانی تر دروست کردووە، مامەڵەی کۆمەڵایەتی و ئابووری لە نێوان مرۆڤەکان لە چوارچێوەیەکی بەرتەنگدا دەهێڵێتەوە، ئەمەش بێ گومان ڕەنگدانەوەی لەسەر سروشتی مرۆڤەکان و شێوازی بیرکردنەوەیان و خاسیەتە دەروونییەکان دەبێت، کە لە حەز کردن لە تێکەڵاوی و پەیوەندی دروستکردن لەگەڵ خەڵکانی تر دووریان دەخاتەوە. بەپێچەوانەشەوە حەزنەکردن لە گەشتیاری بەمەبەستی ئاشنا بوون لەگەڵ میللەتانی تر و شارەزا بوونی بارودۆخیان و شێوازی ژیانییان.

بێگومان بوونی ئەم جۆرە ئارەزووە فاکتەرێکی هەرە گرنگە بۆ سەرهەڵدانی ولاتناسان و نووسراوی لەم بابەتە، ئەمە لە لایەک و لە لایەکی تریشەوە کورد بەحوکمی بونیادی کەسایەتی و دەروونی کە هەڵقوڵاوی واقیعێکی مێژوویی دێرینە، زیاتر لایەنی سۆزیان بەسەردا زاڵە، ئەمەش وای کردووە هەر دوای قەبوڵکردنی ئیسلام، زۆر بەپەرۆشەوە وەریگرتووە و بایەخدانەکانی تاکی کورد و کۆمەڵگەی کورد زیاتر بەلایەنی ئاینی دابووە لەبەر ئەوە پشکدارییان لە شارستانێتی ئیسلام زیاتر لە بواری زانستە ئاینییەکان بووە، سەرچاوە مێژوویيەکان و سەرچاوەکانی تایبەت بە ژیننامەی ناوداران گەواهی ئەوە دەدەن کە ژمارەیەکی زۆر لە زانایانی کورد لە سەدە جیاجیاکاندا لە بوارە ئاینییەکان دەرکەوتوون و خزمەتی بێوێنەیان پێشکەش کردووە.

یەکەم کتێبی وڵاتناسان کە کورتکراوەکەی بەردەست بێت و لە فەوتان ڕزگاری بووبێت، کتێبی (المسالك و الممالك)ی (أبن خرداذبة)یە کە پۆستی نامەناردن و هەواڵنێری پێ سپێردرابوو لە بەشێکی کوردستان. بەپێی بۆچوونی (دی گویە) کە ئەم کتێبەی بڵاوکردۆتەوە، (أبن خرداذبة) لە ساڵی (٢٣٢)ك/ (٨٤٦–٨٤٧)ز، ئەم کتێبەی داناوە کە دواساڵی حوکمی خەلیفەی عەباسی (الواثق)ە و بەردەوام بۆی زیاد کردووە تاوەکو دانەی دووەمی لێ دەرچووە و لە ساڵی (٢٧٢)ك / (٨٨٥–٨٨٦)ز.(١)

لە ڕاستیدا هیچ کتێبێك لە کۆتاییەکانی سەدەی سێیەمی کۆچی بە ڕادەی ئەم کتێبە بەربڵاو نەبووە.(٢) بەڵام بەداخەوە ناتوانین قەوارەی ڕاستەقینەی ئەم کتێبە بزانین بەهۆی ونبوونی دانە ڕەسەنەکەی و مانەوەی کورتەیەکی. (٣) گرنگی ئەم کتێبەش لەوە دایە کە خاوەنەکەی لە نووسینیدا پشتی بەبەڵگەنامە ڕەسمییەکان و تۆمارەکانی دیوانەکان و ئەو زانیاریانەی لە دیوانی خەلافەت دەستی کەوتوون بەستووە. بەحوکمی پایە فەرمی و دیارەکەی لە هەرێمی جیاکان کە بەشێکی کوردستان پێکدەهێنێت، لەبەر ئەوە ئەو زانیارییانەی باسی کردوون بەگشتی وردییان پێوە دیارە، بەتایبەتی ئەوانەی تایبەتن بەماوەی نێوان ناوچەو شارەکان هەروەها کاروباری دارایی.(٤) بەدووریش نازانرێت کە (أبن خرداذبة) سوودی لە کتێبێکی فارسی کۆن دەربارەی ئێران وەرگرتبێت و کتێبەکەی خۆی پێ دەوڵەمەند کردبێت.(٥)

سەرباری ئەوەی وڵاتناسانی سەدەکانی دواتر کەم یان زۆر زانیاریان لە کتێبەکەی (أبن خرداذبة) وەرگرتووە و نەیانتوانیوە خۆیان لە کاریگەری ئەو

ڕزگار بکەن، لە هەمان کاتدا زۆرێك لە ڕۆژهەڵاتناسان ئەم کتێبەیان بەپێزەوە لە نووسینەکانیان هەڵسەنگاندووە.(٦)

هەر چەندە ئەم کتێبە زانیاری گرنگی لە بارەی کوردستان لە ڕووی سرووشتیەوە تێدایە، بەڵام تەنها سێ جار بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ ئامارەی بەوشەی کورد (ألأكراد) کردووە.(٧)

هەر لە هەمان سەدەدا چەند وڵاتناسێکی تریش بەرچاو دەکەون، وەکو (البلاذري) لە کتێبی (فتوح البلدان) کە بەدرێژی باسی پرۆسەی فتوحاتی کردووە و لەوانەش فەتحکردنی کوردستان، کە زانیاری پڕ بەهای تێدایە،هەروەهایەعقوبی لە کتێبی (البلدان) شەش جار ناوی کوردی هێناوە و باسی زۆر لایەنی سروشتی و ئابووری کوردستانی کردووە.(٨) هەروەها (أبن رستە) لە کتێبی (الآعلاق النفیسة) دوو جار ناوی کوردی هێناوە.(٩) و (أبن الفقیة الهمذاني) لە کتێبی (مختصر کتاب البلدان) دوو جار ناوی کوردی هێناوە، یەکێکیان لە میانی باسکردنی شاری (سیسەر)ی کوردی و دووەمیشیان لە کاتی ئامارە کردنی بە(زوم)ە کوردییەکان لە فارس.(١٠)

وڵاتناسانی سەدەی چوارەمی کۆچی / دەیەمی زایینی

ئەم کتێبە جوگرافیانەی لە ماوەی ئەم سەدەیە داندراون زۆر دەوڵەمەندترن لە کتێبەکانی سەدەی پێشوو،هەروەها زیاتر باسی کوردیان کردووە و ڕواڵەتە سروشتی و مرۆییەکانیش بەشێوەیەکی وردتر و فراوانتر باسیان لێوە کراوە، بەتایبەتیش کتێبی (المسالك والممالك)ی (الآصطخری) و کتێبی (صورة الارض)ی (أبن حوقل) و کتێبی (مروج الذهب)ی (مسعودی) و

گەشتنامەکەی (أبو دلف مسعر بن مهلهل الخزرجی) و کتێبی (أحسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم)ی (مقدسی)..

لە بارەی ناوهێنانی کوردیش لەم کتێبانە، تێبینی دەکەین لە کتێبی (الآصطخری) هەژدە جار ناوی کورد هاتووە و(١١) لە کتێبەکەی (أبن حوقل)یش بیست و یەك جار (١٢) و لە کتێبەکانی (مسعودی)یش زیاتر لە بیست جار(١٣) و لە گەشتنامەکەی (أبن مهلهل) سەرەڕای کورتی ناوەڕۆکەکەی پێنج جار و، ناوی پێنج هۆزی کوردیشی هێناوە(١٤)، لە کتێبەکەی (مقدسی)یش هەشت جار(١٥)، سەرباری ئامازەکردنیان بەبوارە سروشتی و مرۆیی و ئابوورییەکانی ناوچە کوردنشینەکان بەشێوەیەکی بەرچاو.

وڵاتناسانی سەدەکانی دواتر

زۆربەی ئەو وڵاتناسانەی لە دوای سەدەی ٤ك / ١٠ ز، سەریانهەڵداوە تا ڕادەیەکی زۆر لاسایی ئەوانەی پێش خۆیان کردۆتەوە و لە نووسینی کتێبەکانیان پشتیان بەزانیارییەکانی ئەوان بەستووە، نابێ ئەوەشمان لە بیر بچێت کە سەدەی چوارەم گەشەسەندنێکی شارستانی فرەلایەنی بەخۆوە بینیوە، هەر چەندە ئەمە مانای ئەوە نییە کە هیچ کام لە وڵاتناسان و گەڕیدەکانی سەدەی پێنجەم و شەشەمی کۆچی هیچ زانیارییەکی نوێیان لە کتێبەکانیان تۆمار نەکردووە، بەتایبەتیش (ئیدریسی) کە خاوەنی چەند کتێبێکی جوگرافیە بەناوبانگترینیان (نزهه المشتاق) کە تیایدا شەش جار ناوی کوردی هێناوە(١٦)، هەروەها (ناصر خەسرو) کە هەر چەندە لە

گەشتنامەکەیدا ناوی کوردی نەهێناوە، بەڵام ئاماژەی بەچەند لایەنێکی بیناسازی و ئابووری چەند شارێکی کوردی کردووە، کە گرنگی خۆیان هەیە(١٧)، هەروەها (أبن جبیر) لە گەشتنامەکەیدا باسی چەند لایەنێکی ئابووری و بیناسازی و ڕامیاری چەند شارێکی کوردی لە هەرێمی جەزیرە کردووە و(١٨) تەنها یەك جار ناوی کوردی هێناوە، ئەویش بەشێوەیەکی سلبی بووە(١٩).

لە کۆتایی ناوهێنانی وڵاتناسان و بەرهەمەکانیان، ئاماژە بە(یاقوت الحموی) دەکەین، کە لە ئینسکلۆپیدیا جوگرافیەکەی (معجم البلدان) وڵاتناسی ی گەیاندە چڵەپۆپە و بەڕادەیەك دەوڵەمەندە بەزانیاری نەك تەنها هەر جوگرافیا بەڵکو لە لایەنەکانی تریش بێ وێنەیە، لە بارەی کوردیش، باسی سەدەها شار و دێهاتی کوردستانی کردووە، دەیەها جار ناوی (کورد) لە هەشت بەرگەکەی ئەم ئینسکلۆپیدیایەدا هاتووە.

تەوەرەی دووەم

گرنگی بەرهەمەکانی وڵاتناسان لە دەستنیشانکردنی پێکەی کوردستان لە حەوت هەرێمەکە و دیاریکردنی ئەو هەرێمانەی کوردیان تێدا نیشتەجێیە

وەك تێبینی کرا، زۆرێك لە وڵاتناسە موسڵمانەکان لە بەرهەمەکانیان زاراوەی (ئیقلیم)یان بەکارهێناوە و کردوویانەتە ناونیشانی یاخود بەشێکی ناونیشانی کتێبەکانیان، وەکو (کتاب الاقالیم) و (صور الاقالیم) و (احسن التقاسیم فی معرفە الاقالیم). جیاوازیش هەیە لە بیروبۆچوونەکان سەبارەت

بە بنەچەی ئەم وشەیە کە ئایا عەرەبییە یان یۆنانی یاخود فارسی؟ کە ئێرە شوێنی باس کردنیان نییە.(٢٠)

دیارە یۆنانییەکان و فارسەکان زەویان دابەش کردبوو بۆ حەوت هەرێم، بەپێی ئەم دابەشکردنەش کوردستان کەوتۆتە هەرێمی چوارەم، واتە ناوەڕاستی حەوت هەرێمەکە، ئەمەش گرنگیەکی گەورەی هەیە بەهۆی ئەو خاسیەت و تایبەتمەندییانەی ئەم هەرێمە هەیەتی، ئەوەتا (مەسعودی) باسێکی تایبەتی هەیە لەسەر فەزڵ و گرنگی ئەم هەرێمە بەسەر هەرێمەکانی تر، بەناونیشانی (فضل الاقلیم الرابع علی سائر الاقالیم) کە تیایدا دەڵێ: "هەرێمی چوارەم دەکەوێتە ناوەڕاستی حەوت هەرێمەکە و لە هەمووشیان باشتر و ڕێکترە".(٢١) هەروەها ڕۆژهەڵاتناس (بارتۆڵد) ئەم هەرێمەی بەسەرچاوە و کانیاوێکی شارستانی دەوڵەمەند وەسف کردووە، کە دەڵێ: "ئەم هەرێمە گونجاوترین هەلومەرجی تێدا کۆبۆتەوە بۆ ژیانی ئادەمیزاد و کارەکانی، ئەمەش بەپێی یاسای سروشت دەخوازێت لە زۆربەی بەشەکانی تری سەر زەوی شارستانیتر بێت، بۆیەشە مەڵبەندە شارستانیە ئیسلامیەکانی وەکو بەغدا و ئەسفەهان کەوتوونەتە ناو ئەو هەرێمە".(٢٢)

سەبارەت بەم هەرێمە جوگرافیانەش کە کوردستانیان بەسەردا دابەش کراوە، دەبینین وڵاتناسەکان فاکتەرە سرووشتی و ڕامیارییەکانیان لەبەرچاو گرتووە و کەمتر حسێبیان بۆ فاکتەری ئیتنی کردووە.

ئەو هەرێمانەی کە بەمەڵبەندی سەرەکی نیشتەجێبوونی کورد دادەنرێن، ڕۆژئاوای هەرێمی چیاکان و هەرێمی جزیرە و هەرێمی ئازربایجان و ئەرمینیا و ئاڕانن، کە سنوورەکانیان لە سەرچاوەکانی وڵاتناسان دیاری کراون و جۆرێک

لە تێکچرژانییان پێوە دیارە، هەروەها ناوی ژمارەیەکی زۆر لە شار و دێهات و مەڵبەندەکانی نیشتەجێبوونی کورد لەم سەرچاوانەدا هاتوون، ئەوەی تێبینیش دەکرێت لەم ناوانەدا هەندێکیان مۆرکی فارسی و عەرەبیان پێوە دیارە، کە دەگەڕێتەوە بۆ باڵادەستی ڕامیاری و شارستانی ئەم نەتەوانە لە سەردەمە مێژووییەکاندا.

لێرەدا نامانەوێت باس لەم هەرێمانە و پێکهاتەکانیان بکەین، بەڵام ئەوەی کە جێی جەخت لەسەر کردنەوەیە، وڵاتناسە موسڵمانەکان ئاماژەیان بەبوونی کورد لە چەند هەرێمێکی تر کردووە، کە لە دەرەوەی سنووری سرووشتی کوردستانن، بۆ نمونە:

لە هەرێمی فارس:

کوردەکانی نیشتەجێی ئەم هەرێمە ناوی شوێنەکانی نیشتەجێبوونیان لە لایەن وڵاتناسانەوە بە(زموم) هاتووە(٢٣)، بنەچەی زمانەوانی ئەم وشەیەش هەندێك دەیگەڕێننەوە بۆ عەرەبی(٢٤) هەندێکیش بۆ فارسی(٢٥) هەندێکیشیان بۆ کوردی دەگەڕێننەوە(٢٦).

یەکەم وڵاتناس کە تا ڕادەیەك بەدرێژی باسی ئەم (زوم)انەی کردبێت، (الاصطخری)ە کە هەر یەکەیانی بەشانشینی چوواندووە و ناوی دەسەڵاتدەرەکەشی بەپادشا هێناوە(٢٧).

هەر یەك لەم (زوم)انە لە چەندەها شار و دێهات پێکهاتووە و ئەم سەرۆکە کوردەش کە بەرپرسیارێتی کۆکردنەوەی خەراج و پارێزگاری کردنی ڕێگەکانی هاتوچۆ و بازرگانی وبەهاناهاتنی دەسەڵاتداری گشتی ناوچەکەی لە کاتی تەنگانە لەئەستۆ بووە، بەو سیفەتەی کە جێگری ئەوە لە

(زوم)ەکە(٢٨). وڵاتناسانی دواتریش ئەم زانیاریانەیان کەم یا زۆر دووپات کردۆتەوە(٢٩).

ژمارەی ئەم (زوم)انە (أبن خرداذبة) بەچواری دانـاون، (الاصـطخری و أبـن حوقـل و مقدسـی)یـش بـەپێنج زوم(٣٠)، کـە بـریتی بـوون لـە زومـی جیلویە(رەمیجان) و زومی شەهریار(مازنجان) و زومی دیوان و زومی لەوالجان و زومی کاریان(٣١)، لە لایەکی تریشەوە ئامـاژە بـەژمارەی پیـاوانی سوپای هەر زومێك کراوە، کە لە نێوان هەزار تا سێ هەزار کـەس بـووە و حوکمـداری هەر زومێکیش یان بەرێگەی پشتاوپشت بووە یاخود بەهێز زەوت کراوە(٣٢)، هەروەها ناوی هەندێك لە پادشـا کوردەکـانی ئـەم زومانـە لـە سەرچـاوەکاندا هاتووە(٣٣).

سەرەڕای بوونی ئەم زومانە لە هەرێمی فـارس سەرچـاوەکانی وڵاتناسـان باس لە چەندەها ئاوایی کوردی دەکەن لەم هەرێمەدا، کە ژمارەیان زیـاتر لـە (١٠٠) ئاوایی بووە، تێکڕای ماڵەکانیان (٥٠٠,٠٠٠) ماڵ بووە، هەر ئاواییـەکیش خاوەنی (١٠٠٠) سوارچاك بووە(٣٤)، واتە کۆی سوارچاکانی ئاواییەکان زیاتر لە (١٠٠,٠٠٠) بووە.

ئەگەر شیمانەی ئەوە بکەین کە ژمارەی ئەندامانی هەر ماڵێك لـەم ماڵانـە (٥) کەس بووبێت ، کە ئـەم ژمارەیـە کەمیشە، زۆر نییـە بـۆ کۆمەڵگەیـەکی ئـەو سـەردەمە، ئـەوا کـۆی دانیـشتوانی کوردەکـانی ئـەم ئاواییانـە گەیـشتۆتە (٢,٥٠٠,٠٠٠) کەس، ئەمەش قورساییەکی مرۆیی گەورەیە بۆ سەردەمی خۆی، هەر چەندە لەوانەیە ئەم ژمارانەی سـەرەوە جۆرێـك لـە زیـادەڕۆیی تێـدابێت، بەڵام هەر چۆنێك بێ، پێدەچێت کوردەکانی ئەم زوم و ئاواییانە کە لە بارێکی

ئابووری باش دابووبن و (٣٥)، مێژینکی ناوچەیی وایان پێکهێنابێت کە شایانی حسێب بۆ کردن بووبێت، لە بوارەکانی کارگێڕی و سەربازی و ئابووری و ئاسایشەوە.

کورد لە هەرێمی خوراساندا

هەندێك لە وڵاتناسانی سەدەی (٤)ی ك / (١٠)ی ز، ئاماژەیان بەبوونی چەندەها شار و گوند و دەشت کردووە، کە کوردیان تێدا نیشتەجێ بووە، وەك شاری أشترگ و ئندخد و قریه ألاکراد (٣٦).

کورد لە هەرێمی کرمان

کرمان ئوستانێکی بەناوبانگ و ئاوەدان بووە، چەندەها ئاوایی و شار و دێهاتی لەخۆ گرتبوو، کەوتۆتە نێوان فارس و مکران و سیستان و خوراسان(٣٧)، (أبن حوقل) جیا لە وڵاتناسانی تر، ئامارەی بەبوونی کورد لەم هەرێمە کردووە، لە دەوروبەری شاخەکانی (قفص) کە لە حەوت وەچە پێکهاتبوون و هەر یەکەیان سەرۆکێکی هەبوو کە سەرپەرشتی هەر ئاواییەکی دەکرد و بەپێی گوتەی خەڵکی ناوچەکە ژمارەی هەر یەکەیان (١٠,٠٠٠) کەس دەبوو، کە یەکگر و دەستڕۆیشتوو بوون لە ناوچەکە و ملکەچی دەسەڵاتی مەرکەزی نەبوون و مەترسیان هەبوو بۆسەر ڕێگاوبانەکان، تاوەکو سەرەنجام بەزەبری هێز ملکەچ کران و گێڕدرانەوە بۆ ژێر سایەی دەسەڵات(٣٨).

تەوەرەی سێیەم

گرنگی بەرهەمەکانی وڵاتناسان لە دەستنیشانکردنی دیاردەی بیناسازی و شارستانییە کوردیەکان

دیارە دیاردەبیناسازییەکان، سەربازی بن یان مەدەنی، یەکێکن لەم لایەنانەی کە جێی سەرنج و بایەخپێدانی ولاتناسان و گەڕیدەکان بوون، بەحوکمی زەقی و بەرچاوییان لە لایەك و پێویستی سەردەمی کۆمەڵگەش لە لایەکی تر، لە دیارترین ئەم دیاردانەش:

أ: قەڵا و شوورەکان:

بەهۆی گرنگیان بۆ شار و ئاواییە کوردییەکان لە پێناو خۆڕاگرتنی و مانەوەیان وەستان بەرامبەر هەر هێرشێك و مەترسییەك، کوردەکان بەشێوەیەکی بەرچاو گرنگییان بەدروستکردنی قەڵا و شوورەکان داوە، تەنانەت ناونیشانی کتێبی ونبووی مەدائینی (القلاع و الاکراد)(٣٩)، خۆی لەخۆیدا بەڵگەی ئەو پەیوەندییە بەهێزەیە کە کورد بەقەڵا دەبەستێتەوە و هەستکردنیانە بەو هەڕەشە و مەترسیانەی کە هەمیشە لە سەریان بووە و سووربوونیانە لەسەر بەرگری لەخۆ کردن و مانەوەیان.

شایەنی باسە وڵاتناسەکان ئاماژەیان بەدەیەها قەڵای کوردی کردووە، لە ناوچە جیاجیاکانی کوردستان و شانبەشانی ناوهێنانی ئەو هۆزە کوردانەی کە خاوەنی ئەم قەڵایانەن، بەتایبەتی یاقوت لە ئینسکلۆپیدیا تایبەتەکەی بەوڵاتان لە وڵاتان لە زۆربەی بەرگەکانی کتێبەکەی ناویان هێناوە(٤٠). وێڕای وەسفکردنی هەندێك لەو قەڵایانە و ئەو ماددانەی کە قەڵا و شووره

قایمەکانیان لێ درووست کراوە(٤١)، شایانی باسە هەندێك لەو شوورانە زۆر بەوردی و ڕێکی وێنا کراوە، ئاماژەی بەبەرزی و ئەستووری و جۆری ئەو بەردانەی لێی دروست کراوە دراوە(٤٢).

ب: مزگەوت و بازاڕەکان:

مزگەوت و بازاڕەکان دوو مەرجی سەرەکی شارن، کە هەمیشە لە نزیك یەکەوە بوون، بەزۆریش مزگەوت لە ناوەندی بازاڕ درووست کراوە، ولآتناسان ئاماژەیان بەچەندەها مزگەوت و بازاڕ لە شارە کوردییەکان کردووە(٤٣)، وەسفی هەندێك لە مزگەوت و بازاڕەکانیان کردووە، لە ڕووی گەورەیی و فراوانی ئەو ماددانەی لێیان درووست کراون، چۆنیەتی گەیاندنی ئاو بۆ مزگەوتەکان و، چۆنیەتی بەکارهێنانی بۆ دەستنوێژ و شوێنی دەستنوێژ شووتن، کە تیایاندا بایەخ دان بەپاك و خاوێنی دەردەکەوێت(٤٤).

ج: لایــــــــەنی تر:

ولآتناسان و گەشتیارە موسلّمانەکان ئاوڕیان لە چەندەها لایەنی بیناسازی تر داوەتەوە، وەکو کۆشك و تەلارەکان و گەرماوەکان و خانەکان و پردەکان، وەکو گەرماوەکانی موسلّ و(٤٥)، خان و گەرماوەکانی میافارقین(٤٦) و خانەکانی ماردین(٤٧)، گەرماوە بەناوبانگ و تەلارە پتەوەکانی نوصیبین و گەرماوە باشەکانی شەنگال(٤٨).

بێگومان ئەو ئاماژە زۆرانەی ولآتناسان بەو لایەنە بیناسازی و مەدەنییانە بەلّگەی ئاستی گەشەسەندووی کۆمەلّگەی شارنشینی کوردیین، لە سەدەکانی ناوەڕاست و دەیسەلمێنن کە کورد تەنها دەوارنشین نەبووینە.

تەوەری چوارەم

گرنگی بەرهەمەکانی ڕۆژهەڵاتناسان لە دەستنیشانکردنی ڕەچەڵەکی کورد و لایەنە کۆمەڵایەتییەکان

زۆر جار باس دەکرێت کە (مەسعودی) بنەچەی کورد بۆ جنۆکە دەگێڕێتەوە، دیارە (مەسعودی)یش کە لە سەدەی چوارەمی کۆچی و دەیەمی زاینی ژیاوە و بەیەکێك لە ولاتناسان و گەڕیدەکان دەژمێردرێت، وێرای مێژوونووسی.

جێی باسە عەرەبەکان هەر لە کۆنەوە بایەخێکی زۆریان بەڕەگ و ڕەچەڵەك داوە و لەم بوارەدا هاوویێنەیان نەبووە، جا لەبەرئەوەی کوردستان لە ولاتە بەراییەکانی فەتح کردن بووە و عەرەبە موسڵمانەکان خۆیان لەبەردەم ڕەگەزێکی تردا بینیوەتەوە، هەوڵیان داوە کە بیانناسن و پردێك لە ئاشنابوون و لە یەکتری شارەزابوون درووست بکەن، دوای ئەوەی ولاتە فەتح کراوەکان بوون بەشێك لە دەوڵەتی خەلافەت.

لە ڕاستیدا مەسعودی ئەو ڕاوبۆچوونانەی خستۆتە ڕوو کە دەربارەی بنەچەی کورد گوتراون و جەخت لەسەر ئەوەش دەکاتەوە کە ناکۆکی لەم بارەیەوە لە ئارا دایە، لە سەرەتای خستنە ڕووی هەر ڕایەکیش بە"هەندێك وای بۆ دەچن" دەست پێ دەکات(٤٩)، واتە ئەوانە ڕای تایبەتی خۆی نیین، ڕاوبۆچوونەکانیش بەکورتی ئەمانەن:

١- هەندێك پێیان وایە بنەچەی کورد دەگەڕێتەوە بۆ (ربیعە کوڕی نزاری کوڕی معد کوڕی عدنان کوڕی وائیل) کە لە بارودۆخێکی نادیار و پێویستدا ڕوویان کردۆتە کێو و هەردەکان و بەهۆی دروستبوونی دراوسێتی لەگەڵ

نەتەوە غەیرە عەرەبەکان لە عەجەم و فارس، زمانی خۆیان لەبیر کردووە و زمانیان بۆتە بیانی(٥٠).

٢. هەندێك وای بۆ دەچن کە بنەچەی کورد دەگەڕێتەوە بۆ (موزەڕی کوڕی نزار) و ئەوان ڕۆڵەی کوردی کوڕی مەردی کوڕی سەعسەعەی کوڕی هەوازنن، بەڵام بەهۆی ململانێ و ناکۆکیان لەگەڵ هۆزی غەسان دوور کەوتوونەتەوە.

٣. هەندێك وای دەبینن کە بنەچەی کورد دەگەڕێتەوە بۆ ڕەبیعە و موزەڕی عەرەبی و بۆ دەستەبەرکردنی ئاو و لەوەڕگا ڕوویان لە شاخ کردووە و بەتێپەڕبوونی کات، زمانی عەرەبیان لەبیر چۆتەوە و زمانەکانی نەتەوە دراوسێکانیان وەرگرتووە.

وا دیارە ئەم سێ بۆچوونە ڕەچەڵەکی کورد بۆ ڕیشەی عەرەبی دەگێڕنەوە بەبێ ئەوەی بەبەڵگە پشت ئەستوور بن، بەمەش لە سۆزەوە نزیکن و دوورن لە عەقڵ و لۆژیك، چونکە مێژوو و هۆکاری ئەم کۆچانە دیار نەکراوە و، زیاتر مەبەست ئەوە بووە کە کورد لە ڕەسەنایەتی دابڕێ و بنەچەیەکی عەرەبی بۆ دابتاشرێ، تەنهاش لەبەر ئەوەی کە کورد نەتەوەیەکە نە عەرەبە و نە فارسە.

جێی باسە مەسعودی بۆ پشتڕاستکردنەوەی ئەم بۆچوونە ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە هۆزێکی کوردی وەك شوهجان کە لە دینەوەر و هەمەدان نیشتەجێ بوون، هیچ گومانێکیان لەوە نییە کە ڕۆڵەی ڕەبیعەی کوڕی نزاری کوڕی مەعەدن، هەروەها لە شوێنێکی تر ئاماژە بەووتەی چەند پیاوماقوڵ و شارەزایەکی کوردی سەردەمی خۆی دەکات، کە پێیان ڕاگەیاندووە ڕۆڵەی کوردی کوڕی مەردی کوڕی سەعسەعەن(٥١). لە ڕاستیشدا هیچ بەڵگەی

عەقڵی بۆ ڕاستی ئەم بۆچوونانە نییە(٥٢)، بەڵکو تەنها هەوڵدانێکی عەقڵیەتی عەرەبیە بۆ لکاندنی نەتەوەیەکی خاوەن تایبەتمەندی بەخۆیەوە و ئەوەی کە ئەم هەوڵەشی تێپەڕاندووە ئەم بارودۆخە بووە کە کوردی تێدا ژیاوە، کە زیاتر بوونێکی پاشکۆیی و ملکەچی هەبووە لە لایەك و لە لایەکی تریش بەهۆی زاڵبوونی لایەنی دەروونی و سۆز بەسەر لۆژیکدا، لای کورد ئاسایی بووە کە ڕازی بێت بەقبولکردنی ڕەچەڵەکێکی عەرەبی، بەحوکمی ئەوەی خودی پێغەمبەر(د.خ) عەرەب بووە و گەیەنەرانی بەرایی پەیامی ئیسلامیش عەرەب بوون، بۆیە ئەم ڕەچەڵەکەیان بەشەرەف و گەورەیی زانیوە، زیاد لەوەش زۆر بەشانازیەوە تەئکیدی ئەم ڕەچەڵەکە هەڵبەستراوەیان کردۆتەوە و خۆیان پێ هەڵکێشاوە بێ ئەوەی هەست بکەن بەوەی پرسەکە زۆر لەوە گەورەترە. نابێ ئەوەشمان لەبیر بچێت کە بەحوکمی هۆکاری ئاینی لە ڕۆژگاری ئەمرۆشدا کەسانێك هەن لەناو کورد و غەیری کورد کە بەرگری لەم بۆچوونە دەکەن، هەروەها ئەمەش زۆر جار بۆتە هۆی ئەوەی دەسەڵاتدارانی عەرەب وەك هەلێك بۆ ستەم کردن لە نەتەوەی کورد بیقۆزنەوە، زیاد لەوەش دەشێین بێژین هەندێ لە دەسەڵاتدار و قەلەم بەدەستانی کورد لە ماوە مێژووییە جیاجیاکاندا بیرۆکەی ئەم بۆچوونەیان قوول کردۆتەوە، بەبانگەشەکردنی ڕەچەڵەکی عەرەبی بۆ خۆیان و نەتەوەکەیان، وەکو (المعز اسماعیل بن سیف الاسلام بن تغطکین بن ایوب) پادشای ئەیوبی لە یەمەن، بانگەشەی قورەیشی بوون و ئومەوی بوونی بۆ خۆی دەکرد، هەروەها (ابو الفدا)ی شای حەما و شەرەفخانی بەدلیسی(٥٣).

٤ـ هەڵبەستنی گێڕانەوەیەکی ئەفسوناوی سەردەمی سلێمان پێغەمبەر، کە گوایە کورد بەرهەمی جووتبوونی شەیتانە لەگەڵ کەنیزەکە دووروە دەرکراوەکانی حەزرەتی سلێمان، کاتێ حەزرەتی سلێمان فەرمانی دوورخستنەوەیانی داوە بۆ کێو و هەردەکان (اکردوهن الی الجبال)!، بەڵام ئایا پێغەمبەر سلێمان عەرەب بووە تاوەکو ئەم گوتەیە بەکاربێنێت؟، بێگومان ئەو بۆچوونەش لەبەردەم هیچ هەڵسەنگاندنێکی زانستی خۆی ناگرێت و، جگە لە ئەفسانەیەکی هەڵبەستراو هیچی تر نییە(٥٤).

٥ـ هەندێك وای بۆ دەچن کە کورد نەوەی (کاوە)ن، کە لە ستەمی زوحاکی خوێنڕێژ ڕزگار بوون، ئەمەش هەروەها ئەفسانەیەکی کۆنی فارسەکانە و لای هەمووان ناسراوە(٥٥).

٦ـ بۆچوونێکی فارسی تر، بنەچەی کورد دەگەڕێنێتەوە بۆ کوردی کوڕی ئەسفەندیاری کوڕی مەنوشەهر، ئەمەش هەڵبەستانی پەیوەندییەکی (ناویی)یە لە نێوان (کورد) وەك نەتەوە و (کورد) وەك ناوی کەسایەتییەکی فارس، کە هاوشێوەی بۆچوونە عەرەبییەکەی پێشووە کە کورد دەگەڕێنێتەوە بۆ کەسایەتییەکی عەرەبی بەناوی (کوردی کوڕی مەرد).

هەردەم ئەم ڕاوبۆچوونە نادروستانە لە نێوان خەڵك بڵاو بوون و تاوەکو سەدەی هەشتەمی کۆچی /چواردەی زاینی کە تیایدا وڵاتناسی ناودار (أبن فضل اللە العمری) دەرکەوت و کۆتایی بەم مشتومڕە هێنا و لە بارەی بنەچەی کورد دەڵێت: "الأکراد جنس خاص(٥٦)".

جێی ئاماژەیە کە وڵاتناسانی تری وەك (الاسطخري و أبن حوقل و البکری) کەم یان زۆر بۆچوونەکانی سەرەوەیان دووپات کردۆتەوە(٥٧).

ئاین و بیروباوەڕە ئاینییەکان

ولاّتناسان بەڕێژەی جیاجیا لە بەرهەمەکانیان باسیان لە چەندەها لایەنی تایبەت بەئاین و ئاینزا و بیروباوەڕەکان کردووە، هەروەها ناوی ژمارەیەك لە شوێنەکانی پەرەستنیان هێناوە و وەسفیان کردوون، وەکو مزگەوتەکان و خانەقاکان و کلّێساکان و ئاتەشگاکان، هەروەها ئاماژەیان بەچەند مەزارگەیەکی پیاوچاکان کردووە، کە لە چەند ناوچەیەکی کوردیدا هەبوون و هاموشۆیان کراوە(٥٨).

لە بارەی ئاتەشگاکان، پێدەچێت تاکو سەردەمی عەباسییش لێرە و لەوێی ناوچە کوردییەکان هەبووبن و، خەڵکانێك ڕوویان تێکردبن، کە بەردەوام بووینە لەسەر ئاینی زەردەشتییان. بەپێی یاسا و شەرعی ئیسلامیش خاوەن ئاینەکانی تر مافیان هەیە لەسەر ئاینی خۆیان بمیننەوە بەمەرجێك جزیە بەدەوڵەتی خەلافەت بدەن. نمونەی ئەو ئاتەشگایانەش کە ولاّتناسان ئاماژەیان پێ کردوون، ئاتەشگای جەمشید لە هەمەدان(٥٩)، ئاتەشگای شیز و چەندانی تر لە حەلوان و ئەلیشتەر و هەولێر(٦٠)، هەروەها چەند بیروباوەڕێکی ئاینی تریش لە چەند ناوچەیەکی کوردی هەبوون، وەکو خورەمی کە درێژە پێدەری ئاینی مەزدەکی پێش ئیسلام بووە و، چەندەها بنکەیان لە ڕۆژئاوای هەرێمی چیاکان هەبووە، وەکو هەمەدان و دینەوەر(٦١) و، چەند شاخێك لە ناوچەکە بەشاخی خورەمی یاخود خورەمدینی ناسرابوون(٦٢)، هەروەها (اصطخري) دەڵێ: هەر چەندە مزگەوت لە گوندەکانیان هەبووە و قورئانیان تێدا خوێندراوە، کەچی لە ڕاستیدا تەنها

باوەڕیان بەئیباحییەت هەبووە(٦٤).

سەبارەت بەئاینی مەسیحیش ئەوا ژمارەیەکی بەرچاوی دانیشتوانی کوردستان لەسەر ئەم ئاینە ماونەتەوە و وڵاتناسەکان ئاماژەیان بەدەیەها کڵێسە و دێر کردووە، کە مەسیحیەکان پەرستشی ئاینی خۆیانیان تێدا ئەنجام داوە، بۆیە هەست دەکرێت گیانی لێبووردەیی و یەکتری قەبوڵکردن لە نێوان هەڵگرانی ئاین و مەزهەبە جیاوازەکاندا بەرقەرار بووە، تەنانەت هەندێك جار وا بووە کە مزگەوت و کڵێسا لە نزیك یەکەوە بووینە(٦٥) و یاقوتی حەمەوی باسی ژمارەیەکی زۆری ئەم کڵێسایانەی لە کوردستان کردووە(٦٦)

دەرئەنجامەکان

١- سەرچاوە وولات ناسەکان بەدەولەمەنترین سەرچاوەکان دادەنرێن بۆ دیرۆکو شارستانی کورد و تەواو کەری سەرچاوە مێژوویەکانن بەلکو گرینگیان لەرووی ژیاریەوە لەوان زیاترە

٢- بایەخ دانی وولات ناسان و گەریدەکان بەکوردستان لەمیانەی بایەخدانیان بەتێکرای وولاتانی ئیسلامی دا هاتووە.

٣- ئەم زانیاریانەی سەرچاوەکانی سەدەکانی سێیەم وچوارەمی کۆچی – نۆیەم ودەیەمی زاینی دا دەربارەی کورد هاتوون لەسەرچاوەکانی سەدەکانی دوواتر دووپات کراونە تەوە .

٤- بایەخ دانی وولات ناسانی سەدەی سێیەمی کۆچی نۆیەمی زاینی زیاتر بەلایەنەسروشتیەکان بووە کەچی وولات ناسانی سەدەی چوارەمی کۆچی بەشێوەیەکی زیاتر بایەخیان بەچالاکیە ئابووریەکان و لایەنە کۆمەلایەتیەکان داوە .

٥- مسعودی یەکەم وولات ناسو مێژوو نوسە کەبەدرێژی راو بۆ چونە جیاوازەکانی لەبارەی رەچەلەکی کورد خستۆتە روو بێ ئەوەی خۆی لێیان بکات بەخاوەن.

٦- کورد بوونێکی بەرچاوی لە چەند هەرێمێکی دەرەوەی سنووری سرووشتی خۆی هەبووە بەتایبەتیش لەهەرێمی فارس.

٧- کورد تارادەیەکی باش لەشارەکان خاوەنی چەندەها دامەزراوی مەدەنی (شارستانی) بووە واتا کوردەکان لەسەدەکانی ناوەراست تەنها رەوەند نەبوون .

پەراوێز و سەرچاوەکان

١ـ كراتشكوفسكي، تاريخ الادب الجغرافي، ق١، ص١٥٦. مينورسكي، الجغرافيون والرحاله المسلمون، ص٨. لسترنج، بلدان الخلافه الشرقيه، ص٢٦.

٢ـ ابراهيم شوكت، الجغرافيه العربيه حتى نهايه القرن العاشر الميلادي، ص٨٢.

3- hudud alalam, p.13

٤ـ المقدسي، احسن التقاسم، ص٢١.

٥ـ جمال الفندي، الجغرافيه عند المسلمين، ص١١٨.

٦ـ بۆ نمونە بڕوانە: مينورسكي، مرجع سابق، ص٨. كراتشكوفسكي، مرجع سابق، ص١٥٨. دائره المعارف الاسلاميه، ماده جغرافيه، ج١٢، ص١١٨.

٧ـ المسالك والممالك، ص٢٧، ص٥١.

٨ـ كتاب البلدان، ص١٠، ص٣٩، ص٤٠، ص٤٤.

٩ـ الاعلاق النفيسه، ص٦٢، ص٨٣.

١٠ـ مختصر كتاب البلدان، ص٢٢٠.

١١ـ المسالك والممالك، ص:٦١-٦٨-٧١-٧٢-٧٨-١٠٧-١١٨-١٥٣-١٥٥-١٥٨.

١٢ـ صوره الارض، ص:١٩٥-٢٤٠-٢٦٩-٢٨٣-٢٨٩-٢٩١-٣٠٧-٣١٤-٣١٥-٣٧٠-٣٧٧.

١٣ـ مروج الذهب، ج٢، ص١٣٣-١٣٥. التنبيه والاشراف، ص٧٨-٧٩.

١٤ـ الرساله الثانية، ص: ١٤-١٨-١٩-٢٥.

١٥ـ

١٦ـ نزهه المشتاق، ص:٢١٩-٢٢٣.

١٧ـ سفرنامه، ص٦٩.

١٨ـ رحله ابن جبير، ص٢١٤-٢١٨.

١٩ـ المصدر نفسه، ص١١٥.

٢٠- بڕوانە معجم البلدان، ج١، ص٣١. كراتشكوفسكي، مرجع سابق، ص١٢٦.

٢١- التنبيه والاشراف، ص٤٨.

٢٢- تاريخ الحضارة الاسلاميه، ص٥٠.

٢٣- ابن خرداذبة، مصدر سابق، ص٥١. ابن الفقيه الهمداني، مصدر سابق، ص٢٣٦-٢٣٩. المقدسي، مصدر سابق، ص ٣٢٩،٣٢٥.

٢٤- جرجي زيدان، تاريخ التمدن الاسلامي، ج٤، ص٧٨.

٢٥- مينورسكي، مرجع سابق، ص١٧.

٢٦- ارشاك بولاديان، الاكراد حسب المصادر العربيه، ص٩٢.

٢٧- الاصطخري، المصدر السابق، ص٨٧.

٢٨- م.ن.ص.

٢٩- ابن حوقل، مصدر سابق، ص٢٣٩. ياقوت الحموي، مصدر سابق، ص٤٢٢.

٣٠- بڕوانە: المسالك والممالك، ص٥١. صوره الارض، ص٢٣٦. احسن التقاسيم، ص٢٣٩.

٣١- هەمان سەرچاوەكانی پێشوو.

٣٢- الاصطخري، مصدر سابق، ص٧٨.

٣٣- المصدر نفسه، ص٨٧-٨٨.

٣٤- المصدر نفسه، ص٧٢.

٣٥- م.ن.ص.

٣٦- م.ن.، ص١٥٣. ابن حوقل، مصدر سابق، ص٣٧٧.

٣٧- ياقوت الحموي، مصدر سابق، ج٧، ص١٣٢.

٣٨- مصدر سابق، ص٢٧٠.

٣٩- ابن النديم، الفهرست، ص.

٤٠- بۆ نمونە بڕوانە: ياقوت الحموي، مصدر سابق، ج٢، ص٢٥٣-٢٥٦-٢٩٧. ج٣، ص٦٩-٢٦١. ج٤، ص٢٨٨. ج٨، ص٤٢٢-٤٧٦-٤٨٦.

٤١- بڕوانە: ناصر خەسرو، مصدر سابق، ص٨-٩. ابن مهلهل، مصدر سابق، ص١٩.

٤٢ـ م.ن.ص.

٤٣ـ الاصطخری، مصدر سابق، ص١١٨. ابن حوقل، مصدر سابق، ص٢١٢. المقدسی، مصدر سابق، ص٣٠٠-٣٠١.

٤٤ـ م.ن.ص.

٤٥ـ المقدسی مصدر سابق، ص١٢٢.

٤٦ـ ناصر خەسرو، مصدر سابق، ص٩.

٤٧ـ یاقوت الحموی، مصدر سابق، ج٧، ص١٩٤.

٤٨ـ ابن حوقل، مصدر سابق، ص٢٠٢.

٤٩ـ مروج الذهب، ج٢، ص٢٤٩-٢٥٠.

٥٠ـ م.ن.ص.

٥١ـ التنبیه والاشراف، ص٤٧.

٥٢ـ مصطفی جواد، جاوان القبیله الکردیه المنسیه، ص٨.

٥٣ـ بروانە: ابو الفدا، المختصر فی اخبار البشر، ج١، ص١٣٣. ج٢، ص١٩٢. شرفخان البدلیسی، الشرفنامه، ص٤٧-٥٠.

٥٤ـ مروج الذهب، ص٢٥٠.

٥٥ـم.ن.ص.

٥٦ـ مسالك الابصار فی ممالك الامصار، ج٤، ص١٢١.

٥٧ـ المسالك والممالك، ص٧٢. صوره الارض، ص٢٤٠. المسالك والممالك، ص٢٤٣-٢٤٤.

٥٨ـ الهروی، الاشارات الی معرفه الزیارات، ص٦٥. یاقوت، مصدر سابق، ج٧، ص١٩٤.

٥٩ـ ابن الفقیه، مصدر سابق، ص٢٢٦.

٦٠ـ ابن خرداذبة، مصدر سابق، ص١٠٦.

٦١ـ یاقوت الحموی، مصدر سابق، ج١، ص٤١١.

٦٢ـ الیعقوبی، مصدر سابق.

٦٣ـ الاصطخری، مصدر سابق، ص١٢٠. المقدسی، مصدر سابق، ص٣٠٦

٦٤ـ الاصطخري، مصدر سابق، ص١٢٠.

٦٥ـ المقدسي، مصدر سابق، ص٨٩.

سەرچاوەکان :

الآدريسي : ا بو اسماعيل محمد ين محمد ادريس (ت ٥٦٠هـ / ١٢٣٧م)

١. انس المهج وروضة الفرج ، تحقيق فؤاد سزكين ،(فرنكفورت: ١٩٨٧)

٢. نزهة المشتاق في اختراق الافاق ، (طبعة ليدن : ١٩٧٠م)

٣. نزهة المشتاقفي اختراق الافاق (قسم الجزيرة و العراق) ، تحقيق ابراهيم شوكة ، مطبعة الحكومة (بغداد : ١٩٦٣م)

الاصطخري : ابو اسحاق ابراهيم بن محمد الفارسي (ت ٣٤٦هـ / ٩٥٧م)

٤. المسالك والممالك ، تحقيق محمد جابر عبدالعال الحسيني ، مراجعة محمد شفيق غربال ، دار المعلم (القاهرة : ١٩٦١م)

البكري : ابو عبيد عبدالله بن عبدالعزيز الآندلسي (ت ٢٨٧هـ / ١٠٩٥م)

٥. المسالك والممالك ، (مراكش : د. ت)

البلاذري : احمد بن يحيى بن جابر (ت ٢٧٩هـ / ٨٩٢م)

٦. فتوح البلدان ، دار ومكتبة الهلال ، ط١ ، (بيروت : ١٩٨٣م)

البلخي : ابو زيد احمد بن سهل (ت ٣٢٢هـ / ٩٣٢م)

٧. صور الاقاليم ، مخطوطة في مكتبة الدراسات العليا ، كلية الاداب ، جامعة بغداد .

ابن حوقل : ابو القاسم محمد بن علي النصيبي (ت ٣٦٧هـ / ٩٧٧م)

٨. صورة الارض ، دار مكتبة الحياة ، (بيروت : ١٩٧٩)

ابن خرداذبة : ابو القاسم عبيدالله بن عبدالله (ت ٣٠٠هـ / ٩١٢م)

٩. المسالك والممالك ، وضع مقدمته وهوامشه وفهارسه : محمد مخزوم ، دار إحياء التراث العربي ، ط١ (بيروت : ١٩٨٨)

ابن رسته : احمد بن عمر (ت بعد ٣١٠هـ / ٩١٢م)

١٠. الاعلاق النفيسة ، دار احياء التراث العربي ، ط١ ، (بيروت ١٩٨٨)

ابن فضل الله العربي : شهاب الدين احمد بن يحيى (ت ٧٤٩هـ / ١٣٤٨م)

١١. مسالك الابصار في ممالك الامصار ، مخطوط مصور عن نسخة مكتبة احمد الثالث ، طبق بوسراى اسطانبول ، اصدار فؤاد سزكين ، المجمع العلمي العراقي ، رقم ٣٠٠ / ٢٩٠ جـ .

ابو الفدا : عماد الدين اسماعيل بن نورالدين (ت ٧٣٢هـ / ١٣٣١م)

١٢. المختصر في اخبار البشر ، علق عليه ووضع حواشيه محمود ايوب ، دار الكتب العلمية ، ط١ ، (بيروت : ١٩٩٧م)

ابن الفقيه الهمذاني : ابوبكر احمد بن محمد (ت ٣٥٦هـ / ٩٧٥م)

١٣. مختصر كتاب البلدان ، دار احياء التراث العربي ، ط١ (بيروت : ١٩٨٨م)

مسعر بن مهلهل : ابو دلف الخزرجي (ت ٣٨٤هـ / ٩٩٤م)

١٤. الرسالة الثانية ، عني بنشرها وترجمتها وتعليقها : بطرس بولغاكوف وانس خالدوف ، دار النشر للاداب الشرقية ، موسكو : ١٩٦٠م)

ابن الندع : محمد بن اسحاق (٣٨٣هـ / ٩٩٣م)

١٥. الفهرست ، (بيروت : د/ ت)

ياقوت : شهاب الدين ياقوت بن عبدالله الحموي (ت ٦٢٦هـ / ١٢٢٩م)

١٦. معجم البلدان ، دار احياء التراث العربي ، ط١ (بيروت ١٩٩٧م)

اليعقوبي : احمد بن ابي يعقوب اسحاق بن واضح (ت ٢٩٢هـ / ٨٩٥م)

١٧. كتاب البلدان ، دار احياء التراث العربي ، ط١ ، (بيروت : ١٩٨٨م)

ژێدەرەکان :

بارتولد ، ف

١٨. تاريخ الحضارة الإسلامية ، ترجمة عن التركية : حمزة طاهر ، مطبعة المعارف ، ط٥ ، (القاهرة : ١٩٨٣م)

بولاديان ، ارشاك

١٩. الاكراد حسب المصادر العربية ، نقله الى العربية : خشادور قصاديان و عبدالكريم ابا زيد ، (بريڤان : د / ت)

شوكة ، ابراهيم

٢٠. الجغرافية العربية حتى نهاية القرن العاشر الميلادى ، ترجمة صالح حسن الهيتي وخلدون داؤد صبري القيسي ، (بغداد : ١٩٩٠م)

زيدان ، جرجي

٢١. تاريخ التمدن الإسلامي ، دار مكتبة الحياة ، (بيروت : د / ت)

الفندي ، جمال

٢٢. الجغرافيا عند المسلمين ، (بيروت : ١٩٨٢م)

كراتشكوفيسكي ، اغناطيوس

٢٣. تاريخ الادب الجغرافي العربي ، ترجمة صلاح الدين عثمان هاشم ، (القاهرة : ١٩٥٧م)

لسترنج ، جي

٢٤. بلدان الخلافة الشرقية ، نقله الى العربية : بشير فرنسيس و كوركيس عواد ، مطبعة الرابطة ، (بغداد : ١٩٥٤م)

مينورسكي ، ف

٢٥. الجغرافيون والرحالة المسلمون ، (الكويت : ١٩٨٥م)

چەردەیەکی خێرا لە بارەی :

مێژووی قوبرس

لەسەردەمەکانی پێش مێژووەوە تاکو داگیرکاری سەربازیی تورکی١٩٧٤

م . کامران محەمەد حاجی

دەروازە

قوبرس یەکێکە لە دوورگەکانی دەریای ناوەراست و دەکەوێتە لای باکووری رۆژهەڵاتی دەریاکەوە، نزیکەی٦٥کم لە کەنارەکانی تورکیا و ٨٥کم لە کەنارەکانی سوریا دوورە، رووبەری دوورگەکە ٩،٢٥١کم دەبێت و پایتەختەکەشی نیکۆسیا (Nicosia) یە [١] . بە پێی سەر ژمێری ساڵی ١٩٩٧ ژمارەی دانیشتوانی سەر دوورگەکە نزیکەی ٦٦٢ هەزار کەس بووە، رەگەزی یۆنانی ٨٤٪ و رەگەزی تورکیش ١٢٪ ی رێژەی دانیشتوانی دوورگەکە پێك دەهێنن ، جگە لە چەند کەمایەتیەکی تری وەکو ئەرمەنی و رۆمانی. [٢]

لەبارەی بنچینەی ناوی (قوبرس) (Cyprus) و ماناکەی ، بیرورای جیاواز هەیە بۆنموونە : (الحمیری) پێی وایە ناوی دوورگەکە لە ناوی شارێکی سەر دوورگەکە بە ناوی (قەبرو) وە هاتووە ، یانیش لەناوی (قابرس) ی یەکێك لە خواوەندەکانەوە هاتووە کە لەکۆنەوە لەلایەن خەڵکانی سەر دوورگەکەوە پەرستراوە. [٣] بەڵام بەگشتی لێکۆڵەران لەسەر ئەوە کۆکن کە

ناوی (قوبرس) لە ووشەی (Cyprus) یۆنانی هاتووە کە مانای (مس) دەگەیەنێت[٤] چونکە لە کۆنەوە کانزای مس بە رێژەیەکی زۆر لەسەر دوورگەکە هەیەو بازرگانی پێکراوە و بۆ ناوچەکانی دەوروبەریش بەتایبەتی (میسر و ئیجە و سوریا) نێردراوە.[٥]

دورگەی قوبرس گرنگی ستراتیژی خۆی هەیە ، چونکە وەکو پردێك بۆ کەشتیگەلی دەوڵەتان لە رێگای دەریای ناوەراستدا لە رۆژئاوا بۆ رۆژهەلآت ، بە پێچەوانەوەش هەروەها لە ئەورووپاوە بۆ ئەفریقیا بە پێچەوانەوەش .[٦]

قوبرس داگیرگەی هێزە رکابەرەکان :

لێکۆڵەرە مێژوویی و شوێنەوارناسەکان وای بۆ دەچن کە لە دەوروبەری هەزارەی چوارەم و هەزارەی سێیەمی پێش زایینیدا قوبرس شارستانییەتێکی پێشکەوتووی بە خۆوە بینی بێت دواتریش بە شارستانیەتی رۆژهەلآت وئینجا شارستانیەتی یۆنانی کۆن (گریك) کاریگەر بووە[٧]، سەرەتا یۆنانیەکان داگیریان کرد ، دواتریش دوچاری پەلامار و داگیرکاری یەك لە دوای یەکی (فینیقیەکان،میسریەکان،ئاشوریەکان،فارسەکان، و ئەسککەندەری مەکدۆنی)بووە ، تاکو لە ساڵی (٥٨ پ.ز) کەوتە ژێر دەسەلآتی رۆمەکان[٨]، پاش سەرهەڵدانی ئاینی مەسیحی ، لەسەر دەستی(قەدیس پۆڵس و بریانا) ئایینەکە لە نێو دانیشتوانی سەر دوورگەکە بلآوکرایەوە.[٩]

لە سەردەمی دەوڵەتی ئیسلامیدا (معاویە کوری ئەبوسوفیان (٤١ – ٦٠ك) (٦٦٠ – ٦٧٩ز) لە ساڵی (٢٧ك – ٦٤٧ز) پەلاماری دوورگەکەیدا ، پاشان رێککەوتن ئەنجام درا، لەسەر ئەو بنەمایەی کە دانیشتوانی سەر دوورگەکە (جزیە) بە دەوڵەتی ئیسلامی بدەن ، بەلآم خەڵکی دوورگەکە لە دەوڵەتی

ئیسلامی هەڵگەرانەوە و یارمەتی رۆمانەکانیان دا دژی دەوڵەتی ئیسلامی، بۆیە جارێکی تر لە ساڵی (٣٢ك – ٦٥٢ز) معاویە پەلاماری دوورگەکەی دایەوە دەستی بەسەر داگرت (١٠) .

لە ماوەی لەشکرکێشیەکانی خاچ دروشمەکاندا، دوورگەکە بووە بنکەو وێستگەیەکی گرنگ بۆ حەسانەوە و پشتگیری خاچ دروشمەکان ، بەتایبەتی کە کەنارەکانی دوورگەکە شوێنێکی گونجاو بوو بۆ لەنگەرگرتنی کەشتییەکانیان [11] بۆ نموونە لە کاتی لەشکرکێشی سێیەمدا لە ساڵی (١١٩٢ز) (ریچاردی شێردڵ) دەستی بەسەرداگرت[12] لە کاتی لەشکرکێشی حەفتەمیشدا ، لە ساڵی (١٢٤٨ز) (لویسی نۆیەم) ی پاشای فەرەنسا، لە وێوە کەشتیگەلی ئاراستەی کەنارەکانی باکووری میسر کرد [13] پاشان دوورگەکە کەوتە ژێر دەسەلاتی ڤێنیسیەکان. [14]

پاش لەشکرکێشەکانی سەلاحەددینی ئەیوبی (٥٣٢ – ٥٨٩ك)(١١٣٧ – ١١٩٣) بۆ سەر وولاتی شام ، بەتایبەتی بۆ سەر شاری (قودس) سوارەکانی قەدیس یوحەننا، کە زووتر (ئەبستارییەکان) یان پێ دەگوتن، لە قودسەوە رایانکرد دەچوونە دورگەی قوبرس و چالاکی چەتەگەرییانەی دەریاییان لە دژی کەشتیگەلی بازرگانی و حاجییەکان ، لە کەنارەکانی ئاسیای بچووك و باکووری ئەفریقیا ئەنجام دەدا . [15]

لە ئاکامی ئەمەدا ، بە مەبەستی سنووردانان بۆ مەترسی هێرشەکانیان و سوود وەرگرتن لەو دوورگەکە وەکو بنکەیەك بۆ بەربەرەکانی کردنی پێگەی پورتوگالیەکان لەو ناوچەکەدا، بیری لەگرتنی دوورگەکە کردەوە، ئەوە بە یارمەتی دارایی جوولەکەکان ، عوسمانییەکان خۆیان کۆکردەوە بۆ

داگیرکردنی دوورگەکە . (١٦)

لە ساڵی (١٥٧٠ن) لەشکرکێشی عوسمانی بۆ سەر دوورگەکە دەستی پێکرد ، گەمارۆیان دا، هەرچەندە پاپا (بیۆسی پێنجەم) کۆششی زۆری کرد بۆ رازی کردنی ئیسپانیا و ڤێنیسیەکان ، تا بەیەکەوە رووبەرووی لەشکر کێشی عوسمانی ببنەوە ، بەڵام لە هەوڵەکانیدا سەرنەکەوت ، بۆیە ڤێنیسەکان لە ژێر پەلاماری عوسمانیدا بەتەنیا مانەوە ، ئیتر لە ماوەی نێوان ئابی ساڵی ١٥٧٠ز تاوەکو ئابی ساڵی ١٥٧١ز زۆربەی شارەگەورەکانی سەر دوورگەکە گیران ، بەتایبەتی شارەکانی نیکۆسیا و فاماگۆستا (Famagusta).(١٧)

هەرچەندە پاش داگیرکردنی دوورگەکە لەلایەن عوسمانیەکانەوە ، ئەوروپاییەکان بەسەرکردایەتی (دۆن جوان) لە ساڵی ١٥٧١ز دا لە شەری لیبانتۆ(Lebanto) توانیان سەرکەوتنێکی گەورە بەسەر کەشتیگەلی عوسمانی بەدەست بێنن ، بەڵام ئەمە کۆتایی بەدەسەلاتی عوسمانیەکان لەسەر دوورگەکە نەهێنا ، ئەوەبوو لە مارتی ساڵی ١٥٧٣ز دا ، ڤێنیسیەکان لەگەڵ عوسمانیەکان رێکەوتنیان ئەنجامدا ، کە بەو هۆیەوە ڤێنیسیەکان وازیان لە دورگەی قوبرس هێنا لە بەرژەوەندی دەوڵەتی عوسمانیدا (١٨) .

بەم شێوەیە داگیرکردنی دورگەی قوبرس لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە ، بەسەرەتای دەرکەوتنی رەگەزێکی نوێ و ئاینێکی تر لەسەر دوورگەکە دادەنرا، واتە رەگەزی تورکی و ئایینی ئیسلام ، کە دواتر بەشدارییان لە پێکهاتەی رەگەزی و ئایینی سەر دوورگەکە کرد .

جێگای باسە، ئەسقەفییەی سەر دوورگەکە وەکو نوێنەری رۆمە (ئۆرسۆدۆکس)ییەکان ، لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە دانی پێدانرابوو ، ئەم دەسەڵاتە فراوانەشی تاکو بیستەکانی سەدەی نۆزدەهەم بۆ مایەوە .[19]

سەدەی نۆزدەهەم و کێشەی قوبرس :

ناوچەکانی حەوزی دەریای ناوەراست ، بەدرێژایی مێژوو، چ لەسەدەکانی پێش مێژوو، دواتریش سەردەمە کۆنەکان، ئینجا سەدەکانی ناوەراست، نوێ و هاوچەرخ، هەمیشە شانۆی ململانێ و گۆرەپانی رکابەرێتی هێزە جیاوازەکان بوو، ئەم ناوچەیە جگە لە پێشینە شارستانییەکەی، خاوەنی رۆڵێکی گەورە بوو لە ئاراستەکردنی سیاسەتی جیهانی بەرەو ئاشتی یا شەڕ، دورگەی قوبرسیش یەکێکە لەو ناوچانە .

گرنگی دورگەی قوبرس لەسەدەی نۆزدەهەمدا زیاتر ئاشکرا بوو بەتایبەتی دوای ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی بەرەو لاوازی چوو بە (پیاوە نەخۆشەکە*)ی ئەوروپا ناسرابوو، ئەمەو هەوڵەکانی رووسیای قەیسەری و مرخ خۆشکردنی لە موڵکەکانی دەوڵەتی عوسمانی، زیاتر و زیاتر بەریتانیای هاندا بۆ کۆشش کردن لە پێناو کۆنترۆڵکردنی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست تاکو بەهۆیەوە رێگا لە هەوڵەکانی رووسیا بۆ خزینی بۆ نێو ئاوە شلەتێنەکان، چ لەرێگای خاکی ئاسیای عوسمانی یا بەڵقانەوە بێت بگرێت . کردنەوەی کەناڵی (سوێس) یش لە ساڵی ١٨٩٦ز، هۆکارێکی سەرەکی بوو کە تەرکیزکردنی سیاسەتی بەریتانیای بۆ سەر دوورگەکە زیاتر کرد . چونکە دوورگەکە کەوتبووە سەر ئەو رێگایەی کەبەرەو دەروازەی باکووری کەناڵی سوێس دەچێت .

ئەمەش وایدەکرد کە دەریاوانی بەریتانی بتوانێت کۆنترۆڵی کردارییانەی دەریاوانی نێوان رۆژهەڵات و رۆژئاوا بکات (بە دەستگرتن بەسەر دەریای سوور و کەناڵی سوێسەوە)، بەتایبەتی کە بەریتانیا بنکەیەکی تری لە (عەدەن) لەنزیکی دەروازەی باشووری دەریای سوورەوە لای (بابولمەندەب*) هەبوو. [٢٠]

هەڵگیرسانی شەری رووسی – عوسمانی لە ساڵانی (١٨٧٧ – ١٨٧٨) [٢١] دەرفەتی باشی بۆ نزیکبوونەوەی بەریتانیا لە دەوڵەتی عوسمانی رەخساند . بەتایبەتی دوای لاوازبوونی هەڵوێستی دەوڵەتی عوسمانی و سەرکەوتنەکانی رووسیا، ئەمەش بەریتانیای هەراسان کرد . ئەوەبوو یاداشتێکیان بۆ حکومەتی تزاری نارد، کەتیایدا، وەکو هەرەشەیەک، ئاگاداری رووسیان کردەوە لەوەی نەکات (ئەستانبۆل)، گەرووەکان(بۆسفۆر و دەردەنێل)، یان کەناڵی سوێس و میسر داگیر بکات [٢٢]، واتە ئەو ناوچانەی کە بە بەرژەوەندییەکانی تاجی بەریتانی بەسترابوونەوە .

سەپاندنی پەیماننامەی (سان ستیڤانۆ*) (Sanstevano) لە ٣ی ئاداری ١٨٧٨ لە لایەن رووسیاوە بەسەر دەوڵەتی عوسمانیدا، کە بەهۆیەوە دەسەڵاتی رووسەکانی بەسەر ئاوەکانی عوسمانی و چەند ناوچەیەکی تری وشکانی لە ئاسیا و ئەورووپا بالاَ دەست دەکرد (٢٣)، بەریتانیای زیاتر هاندا تاکو بێتە گۆرەپانی ململانێیەکەوە، هەرەشەی لە رووسیا کرد لە بەجێگەیاندنی بەندەکانی پەیماننامەکە، بەوەی کەبەهێز وەلاَمیان دەداتەوە، ئەوەبوو دوای چەند مووشاوەرەیەک و چەند کارێکی دیپلۆماتی نێو دەوڵەتی، دواجار پەیمانی (سان ستیڤانۆ) بە پەیماننامەی (بەرلین) گۆردرا، کەلە ٣ی

حوزەیرانی ١٨٧٨ واژوو کرا. ئەوەی کە کەمێك لە هێزو دەسەلأتی ڕووسەکانی بەسەر موڵکەکانی دەوڵتی عوسمانیدا، بەبەراورد لە گەڵ (سان ستیڤانۆ) ، کەمترکردەوە .[٢٤]

ئەوەی زۆر گرنگ و کاریگەر بوو، ئەوەبوو کە بەریتانیا ویستی لاوازی هەڵوێستی دەوڵەتی عوسمانی بقۆزێتەوە، ئەوەبوو داوای لە سوڵتان (عبدولحەمیدی دووەم ١٨٧٦-١٩٠٩) ی سوڵتانی عوسمانی کرد، کە بنکەیەکی دەریایی پێبدات، تا بیکاتە مەڵبەندێك بۆ پتەو کردنی پێگەی خۆی لە دەریای ناوەراست و تا بەو هۆیەوە بتوانێ بەرگری لە ئاسیای بچووك و ئەرمینیا بکات، لە دژی هەر هەڕەشەیەکی رووسی چاوەڕوانکراودا، ئەوەبوو دوای چەند مشتومڕو تاوتوێکردنێکی مەسەلەکە، گەورە بەرپرسانی بەریتانی لەسەر ئەوە رێککەوتن دورگەی (قوبرس) بکەنە ئەو مەڵبەندەی کە مەبەستیان بوو، بۆ ئەو مەبەستەش لایارد (Layard) ی باڵیۆزی بەریتانیا لە ئاستنبوڵ پرۆژەکەی بەریتانیای بۆ داگیرکردنی دورگەی قوبرس، پێشکەش بە سوڵتانی عوسمانی کردو داواشی لێکرد کە دەبێ لە ماوەی (٤٨) کاتژمێردا رەزامەندی لەسەر دەرببڕێت .[٢٥]

لە ٤ی حوزەیرانی ١٨٧٨ دەوڵەتی عوسمانی رەزامەندی خۆی لەسەر پرۆژەکە دەربڕی وازی لە دوورگەکە هێنا بۆ بەریتانیا بەوەی کە یارمەتی سەربازی پێشکەش بە دەوڵەتی عوسمانی دەکات، ئەگەر لە لایەن رووسیاوە دوچاری هەر هەڕەشەیەك بۆوە . دوورگەکەش بۆ ئەنجامدانی رووبەڕووبونەوە کە بەکاردێنی.[٢٦] بەم جۆرە داگیرکردنی دورگەی قوبرس لەلایەن بەریتانیەکانەوە دەسەلأتی بەریتانیای بەسەر پرۆسەی دەریاوانی لە دەریای

ناوەراست پتەوترکرد. بەتایبەتی کە بەریتانیا بنکەی تری لە (مالّتە،جبل طارق،سەنگافوورە،هۆنگ کۆنگ، و کەناڵی سوێس) هەبوو .[٢٧] بەدەست هێنانی دورگەی قوبرس لەلایەن بەریتانیاوە، دەستکەوتێکی هێندە گەورەبوو بۆ وولاّتەکە، سەرۆکی وەفدەکەیان پاش گەڕانەوەیان بۆ وولاّت، بە پێشوازیکەرانی راگەیاند (ئاشتی و شەرەفمەندێتیمان هێناوە) .[٢٨]

لە کۆتایی ئەم تەوەرەیە ئەوە ماوە بڵێین، هەرچەندە بەریتانیا بەڵێنی بە دەوڵەتی عوسمانی دا، ئەگەر هەر کاتێك رووسەکان لەو ناوچانە کشانەوە کە داگیریان کردبوو ئەوا ئەوانیش لە دوورگەکە دەکشێنەوە [٢٩] بەلاّم ئەوەی چاوەرواندەکرا رووی نەدا، بەڵکو بەریتانیا زیاتر دەستی بەدوورگەکەوە گرت، هەروەکو لە رووداوەکانی دواییدا ئەوەمان بۆ روون دەبێتەوە .

شیاوی باسە لە ساڵی ١٨٨٢ بەریتانیەکان ئەنجومەنێکی یاسادانانیان لە قوبرس دامەزراند و دەستورێکیش دانرا . ئەنجوومەنەکە لە (١٥) ئەندام پێك دەهات . شەش ئەندام بەریتانی، شەش ئەندام لە قوبرسییە یۆنانییەکان و سێ ئەندامیش لە قوبرسییە توورکەکان بوو. لەو کاتەشدا قوبرسییە یۆنانییەکان (٧٥٪) و قوبرسییە توورکەکانیش (٢٥٪) دانیشتوانی دوورگەکەیان پێك دەهێنا، بەلاّم دواتر ئەم رێژانە گۆڕانیان بەسەر دەهات و وەکو خۆیان نەمانەوە .[٣٠]

سەدەی بیست و تیژبوونی ململانێ هەرێمایەتی و نێو دەوڵەتییەکان لە بارەی پرسی قوبرسەوە

گرنگی ستراتیژی دورگەی قوبرس لە سەدەی بیستەمدا هێندە زیاتر بوو بەلای بەریتانیەکانەوە، لەوەدا نەبوو دەستی لێ هەڵگرن، چونکە :

١- دوای کشانەوەی هێزەکانی بەریتانیا لە کەناڵی سوێس، (قوبرس) بووە بنکەیەکی سەرەکی بۆ هێزەکانی لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا .

٢- بوونی کۆگای زۆر و شوێنی تایبەت بۆ خەزنکردنی پەترۆل، ئەمەش وزەی پێویستی، بۆ ماوەیەکی درێژ، بۆ هێزەکانی بەریتانیا دابین دەکرد .

٣- نزیکی دوورگەکە لە دەروازەی باکووری کەناڵی سوێس و نزیکی لە کەنارەکانی فەلەستین و سوریا و لوبنان و تورکیا، یاریدەی بەریتانیای دەدا بۆ کۆنترۆڵکردنی ناوچەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست .

٤- وەکو بنکەیەکی سیخوری و بانگەشە سیاسیکانی بەریتانیا لە ناوچەکە رۆلی خۆی دەبینی .

٥- بوو بە مەڵبەندێکی کۆکردنەوەی جولەکەکان، دواتریش ناردنیان بەرەو فەلەستین .

٦- لەبەر ئەوەی قوبرس دوورگەیەك بوو لە نێو پانتاییەکی ئاوییدا، بۆیە داگیرکردنی ئاسان نەبوو .

٧- بەریتانیا مەترسی کشانی دەسەڵاتی ڕوسەکانی هەبوو بۆ نێو ئاوی دەریای ناوەراست، بەتایبەتیش پاش ئەوەی (ئەلبانیا) کەوتە نێو بازنەی سۆڤیەتەوە. بەمەش هەڕەشەی زیاتر بۆ سەر دورگەی (ماڵتە) دروست بوو . بۆیە بەریتانیەکان گرنگی سترتیژی قوبرسیان زیاتر بۆ دەرکەوت .

٨- لە پەنجاکانی سەدەی بیست و بەدواوە، قوبرس بوو بە بنکەیەکی دواوە لە ریزبەندی ئەو بنکە و پێگانەی بەریتانیا کە دەیانتوانی ئامانجە ستراتیژییەکانی پەیماننامەی (بەغدادی ١٩٥٥) بەدی بهێنن . چونکە بەریتانیا ئەندامێکی سەرەکی پەیماننامەکەبوو ... هتد .[٣١]

ئەم هۆکارانەی سەرەوە، لەگەڵ هۆکاری تر، پاڵیان نا بە بەریتانیاوە بۆ جەختکردنەوە لەسەر مانەوەی خۆی لە سەر دوورگەکەدا.

ئەوەبوو لەماوەی شەری یەکەمی جیهانیدا، پاش ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی شەڕی لە دژی هاوپەیمانان راگەیاند، بەریتانیا راستەوخۆ لە (٥ ی تشرینی دووەمی ١٩١٤) لە لای خۆیەوە لکاندنی دوورگەکەی بە موڵکەکانی خۆی راگەیاند.[٣٢] پاش گرێدانی کۆنگرەی (لۆزان ١٩٢٢-١٩٢٣) بە پێی بریارێك تورکیا وازی لە دورگەی قوبرس هێنا لە بەرژەوەندی بەریتانیا[٣٣] ئینجا لە ساڵی ١٩٢٥ بە شێوەیەکی فەرمی راگەیەندرا، کە دورگەی قوبرس کەوتە نێو بازنەی داگیرگاکانی ژێر تاجی بەریتانیاوە.[٣٤]

بەم شێوەی باسکرا، دورگەی قوبرس بوو بە نێوەندێکی کاراو گرنگی چالاکیەکانی کەشتیگەلی بەریتانی لە ناوچەکەدا، بەتایبەتی کە تا ئەو کاتە هێزەکانی بەریتانیا لە میسر و فەلەستین و عیراق و رۆژهەلاتی ئوردن مابۆوە. ئەوبوو لە (٢٦ ی تشرینی یەکەمی ١٩٣١) حەفت فرۆکەی بەریتانیا، کە چەند ئەفسەرێکی سەربازیشیان هەلگرتبوو، لە میسرەوە گەیشتنە (نیکۆسیا).[٣٥] شیاوی باسە، لە (٣٠ ی تشرینی یەکەمی ١٩٣١) راپەرینێك بە رێنمایی کلێسەی ئۆرسۆدۆکسی قوبرسی، بە مەبەستی بەدیهێنانی یەکێتی لەگەڵ یۆنان (Inosis *سەر دوورگەکە هەلگیرسا، بەلاَم بەریتانیەکان بە توندی وەلاَمیان دانەوە . ژمارەیەك لە سەرکردەکانیشیان دوورخستنەوەو ئەنجوومەنی یاسا دانانەکەشیان لە کارخستن.[٣٦]

لە ساڵی ١٩٣٥دا دورگەی قوبرس سەنگێکی سیاسی سەربازی زیاتری وەرگرت. ئەوەبوو کە لـەم ساڵەدا (ئیتاڵیا) دەستی کرد بە جێ بەجـێکردنی

سیاسەتی فراوانخوازی لە ئەفریقا، نزیکی دورگەی (ماڵتە) ش لە کەنارەکانی ئیتاڵیا، بەهای ستراتیژی ئەم دوورگەیەی دوایی لای بەریتانیەکان کەمترکردەوە . بۆیە بەریتانیەکان گرنگی دورگەی قوبرسیان، وەکو بەدیلێکی ماڵتە، زیاتر بۆ دەرکەوت .(٣٧)

لە ساڵی ١٩٤٧، بەریتانیەکان پێشنیازی دامەزراندنیدەسەلاّتێکی نوێیان بۆ بەڕێوەبردنی دوورگەکە خستە روو، بەلاّم ئەم پێشنیازە لە لایەن زۆرینەی دانیشتوانی دوورگەکە رەت کرایەوە، بەڵکو داوای یەکێتیان کرد لەگەڵ یۆناندا، گوایە قوبرسییەکان لە رووی رەگەز و زمان و ئایینەوە لەگەڵ یۆنانییەکان هاوبەشن . ئەمەی دوایی زیاتر بەریتانیای دڕدۆنگ کرد، کێشەکەش زیاتر وروژا لە کاتێك قوبرسیيە تورکەکانی سەر دوورگەکە دەستیانکرد بە نانەوەی پەشێوی و ئەنجامدانی جموجۆڵ .[٢٨]

شیاوی باسە لەسەرەتای پەنجاکانەوە بە هەڵبژاردنی قەشە (مەکاریۆسی سێیەم) بۆ پۆستی ئەسقیفییەی کڵێسەی ئۆرسۆدۆکسی قوبرسی، دۆزو پرسی قوبرس گرنگیپێدانێکی زیاتری نێو دەوڵەتی بۆ لای خۆی راکێشا بە تایبەتی چونکە قەشە (ماکاریۆس) کەسێکی لێهاتوو چالاك بوو دەیتوانی بە چاوێکی واقیع بینانە مامەڵە لەگەڵ رووداوەکان و پێشهاتەکاندا بکات .[٢٩]

چوونە ناوەی تورکیاو یۆنان بۆ نێو پەیمانی باکووری ئەتلەسی (Nato) لە ساڵی ١٩٥٢ و ئینجا بۆ نێو پەیماننامەی بەلْکان* لە ساڵی ١٩٥٣ جۆرێك لە نزیك بوونەوە لە نێوان هەردوو وڵات هێنا کایەوە بەلاّم ناکۆکییەکانی دوایی ئەم پەیوەندییانەیان بۆ ململانێیەکی توند گۆری .

ڕووداوەکانی نێوان ساڵانی (١٩٥٤–١٩٥٩) زۆر خێراو توندو تیژ بوون ئەوەبوو ـلەم ماوەیەدا چالاکیەکانی ڕێکخراوی (ئیۆکا)(Eoka) یان ڕێکخراوی نەتەوەیی جەنگاوەرە قوبرسیەکان) وەکو ڕێکخراوێکی سەربازی یۆنانی قوبرسی نهێنی بە دیار کەوت . ئامانجی ڕێکخراوەکە بریتی بوو لە هەڵسان بە خەباتی چەکداری ، لە پێناو سەربەخۆیی قوبرس و بەدیهێنانی یەکێتی لەگەڵ یۆناندا، لەبەرامبەر ئەوەشدا تورکەکان ڕێکخراوێکی توندڕەوییان بەناوی (ڤۆلکان) واتە (بورکان) پێك هێنا . ئامانجی سەرەکی ئەم ڕێکخراوە دابەش کردنی دوورگەکە بوو[٤٠] واتە دژایەتی کردنی ئامانجەکانی ڕێکخراوی (ئیۆکا) ئامانجی سەرەکی ڕێکخراوی (ڤۆلکان)بوو .

واپێدەچێ زۆر بوونی چالاکیەکانی ڕێکخراوی (ئیۆکا) و جموجۆڵی زۆری (مەکاریۆس) بەریتانیای هاندابێت بۆ ئەوەی هەوڵبدات تا هەریەك لە تورکیا و یۆنان لێك نزیك بکاتەوە .

دیارە ئامانجی سەرەکی بەریتانیا لەم مەسەلەیە بریتی بوو لەبەدیهێنانی جۆرێك لە هاوسەنگی لە نێوان تورکیاو یوناندا، لەبارەی کێشەی قوبرسەوە، لێرەشدا دیسان تورکیا وەکو لایەنێکی پەیوەست بەکێشەکە یا بلێین وەك جەمسەرێکی کیشەکە هاتەوە گۆرەپان پاش ئەوەی کە لە ساڵی ١٩٢٣و بەپێی بریارێکی کۆنگرەی (لۆزان) وازی لە مافەکانی خۆی لە دوورگەکە هێنابوو لە بەرژەوەندی بەریتانیادا.[٤١]

لە ڕۆژانی (٦–٧ ی ئەیلولی ١٩٥٥ هێرش کرایە سەر کونسولخانەی تورکیا لە (سلامیك) دواتریش وەکو کاردانەوەیەك بۆ ئەم ڕووداوە، تورکەکان هێرشیان کردە سەر کلێساکانی یۆنانی و ئەرمەنی و زیانی زۆریان پێ

گەیاندن [٤٢] لە ئاکامی ئەوە بوو کە بەریتانییەکان تەنگو تاوییان لە سەر دوورگەکە راگەیاندو دواتریش لە مارتی ١٩٥٦ (مەکاریۆس) یان بۆ دوورگەکانی (سیشیل) دوورخستەوە ، بەلاَم دواتر لە سالَی ١٩٥٧ دووبارە هێنایانەوە بۆ دورگەی قوبرس .[٤٣]

هەر لەو ماوەیەدا شان بەشانی بەریتانیا، ئەمریکاش رۆلَی خۆی لەسەر شانۆی رووداوەکانی تایبەت بە کێشەی قوبرس دەگێرا، لە نێوەندە سیاسییەکانی ئەمریکا باس لەوە دەکرا گوایە هۆکاری راستەقینەی پێداگرتنی تورکیا لەسەر دەست بەسەرداگرتنی کەمایەتیە تورکەکانی قوبرس ، بۆ ئارەزووی تورکیا لە بەدەست هێنانی قەرزی زۆر لە ئەمریکا دەگەرێتەوە، چونکە لەو ماوەیەدا کەرتی ئابووری تورکیا لاواز بوو. بەلاَم راڕایی ئەمریکا لە دابین کردنی قەرزی پێویست بۆ تورکیا جۆرێك لە ساردیی خستە پەیوەندی نێوان هەردوو ولاَتەوە .[٤٤]

ئەو قەیرانانەی کە لە پەنجاکاندا لە بارەی کێشەی قوبرسەوە سەریان هەلَدا، بەوە کۆتایی هات، کە هەردوو لایەنی تورکی و یۆنانی، بە هاوبەشی نوێنەری تورکە قوبرسییەکان و یۆنانییە قوبرسییەکان بە پشکداری نوێنەری بەریتانیا، گەیشتنە رێکەوتنێك کە لە (١٩ ی شوباتی ١٩٥٩) لە (زیورنخ) واژووکرا[٤٥] بە پێی رێکەوتنەکە دان بە سەربەخۆیی دوورگەکە دانرا . ئەوەبوو لە (١٦ ی ئابی ١٩٦٠) سەربەخۆیی دوورگەکە راگەیەنرا و قەشە (مەکاریۆس) بە سەرۆك کۆمار و (فازل کوچك) یش لە لایەنی تورکە قوبرسییەکانەوە بە جێگری سەرۆك دانران . هەر بەپێی رێککەوتنەکە، بەریتانیا چەند بنکەیەکی لەدوورگەکە بۆ مایەوە .[٤٦]

بە کۆتاییهاتنێکی کێشەی قوبرس، حکومەتە تازەکە چەند چاکسازییەکی لە بواری ئابووری و کۆمەلآیەتی ئەنجام دا، هەولّی دا لە دەولّەتە عەرەبییەکان نزیك بێتەوە، دانی بە دەولّەت و قەوارەی (ئیسرائیل) نەنا و پشتگیری خۆی بۆ فەلّەستینیەکان لە مافەکانیان لەسەر خاکی خۆیان دەربڕی . هەروەها حکومەتەکە (مەکاریۆس) هەولّیدا لە ولآتانی بێ لایەن نزیك بێتەوە .[47]

لە شەستەکانی سالّی رابردوو جارێکی تر شەرو پێکدادان لە نێوان هەردوو رەگەزی تورکی و یۆنانی سەر دوورگەکە سەری هەلّدایەوە، سەرۆك کۆمار (مەکاریۆس) بەمەبەستی راگرتنی شەرو پەشێوی ناچار بوو داوا لە بەریتانیا بکات تا یارمەتی بدات . دواتریش لە سالّی ١٩٦٤ هێزەکانی دەزگای نەتەوە یەکگگرتووەکان، بۆ هەمان مەبەست هاتنە سەر دوورگەکە .[48]

شیاوی باسە، لەو ماوەیەدا هەولّەکانی ئەمریکا بۆ نزیککردنەوەی هەردوو لایەنی ناکۆك بەردەوام بوو . ئەوەبوو کە لە هاوینی سالّی ١٩٤٦ دا بە سەرپەرشتی نەتەوە یەکگرتووەکان و بەشداری (دێن ئەچیلسۆن) ی سکرتێری سەرۆکی ئەمریکا بۆ کاروباری دەرەوە، هەردوو لایەنی تورکی و یۆنانی دەستییان بە وتوێژ کردەوە . هەر لەو کاتەشدا پلانی ئەچیسۆن لە لایەن ئەچیسۆنەوە خرایە روو، کە تیایدا داوای یەکگرتنی قوبرس و ولآتی یۆنانی دەکرد . ئەمەش لە بەرامبەر ئەوەی کە یۆنان واز لە دورگەی (کاستیلۆ ریزۆن) بهێنێ بۆ تورکیا، بەلآم تورکیا ئەم پلانەی وا لێك دایەوە کە پلانێکی ئەمریکاییە لە دژی بەرژەوەندیەکانی تورکیادا .[49] لە بەرامبەر ئەم هەلّوێستەی دوایی تورکیادا، ئەمریکا ئاگادارییەکی ئاڕاستەی (عیسمەت ئینینۆ) ی سەرۆك وەزیرانی تورکیا کرد، لەوەی کە نەکات پەنا بباتە بەر

بەکارهێنانی هێزو دوورگەکە داگیر بکات، لە ساڵی ١٩٦٧ یش هەمان چەشنە ئاگادری ئاڕاستەی تورکیا کرایەوە .[٥٠]

ئەم هەڵوێستەی دوایی ئەمریکا لە ئاکامی ئەوەوە هات، کە لەماوەی ئەو ساڵانەدا واتە (١٩٦٤-١٩٦٧) حکومەتی تورکیا دووجار بە تەواوی ئامادەباشی خۆی ئەنجام دابوو، بەمەبەستی داگیرکردنی دورگەی قوبرس، بەڵام ئەوەبوو کە ئەمریکا دەستی خستە نێو مەسەلەکەو سەرۆکی رێکخراوی (ئیۆکا) ی لە دوورگەکە دوورخستەوە بەمەش رەوشەکە کەمێك هێور بۆوە .[٥١] هەرچەندە کە لە نیوەی دووەمی شەستەکانی سەدەی رابردوو، لە ئاکامی نزیك بوونەوەی تورکیا لە یەکێتی سۆڤیەتی پێشو[٥٢] و رازینەبوونی تورکیا بۆ بەکارهێنانی خاکی وڵاتەکەی وەکو بنکەیەکی سەربازی لە بەرژەوەندی قەوارەی جولەکە لە ساڵی ١٩٦٧دا، جۆرێك لە ساردی کەوتە نێوان هەردو وڵاتی (تورکیا و ئەمریکا) بەڵام دیاربوو ئەم هەڵوێستەی دوایی تورکیا جۆرێك بوو لە مانۆری سیاسیی ، بە مەبەستی فشار خستنە سەر ئەمریکا تاکو نەرمی بنوێنێت لە بەرامبەر داخوازیەکانی تورکیا سەبارەت بە ئایندەی قوبرس . چونکە هەر دوای ئەمەو لە ساڵی ١٩٦٩ چەند رێکەوتنێك لە نێوان هەردوو وڵات واژوو کرا .[٥٣]

بەتایبەتی کە بەلای ئەمریکاییەکانەوە تورکیا بەهایەکی سەربازی و گرنگی ستراتیژی گەورەی هەبوو .[٥٤]

رووداوەکانی حەفتاکانی لە سەر دورگەی قوبرس کاریگەری زۆریان بۆ سەر دۆزو کێشەی قوبرسەوە هەبوو بە تایبەتی کاتێك ناکۆکی لە نێوان سەرۆکی قوبرس(مەکاریۆس) و رێکخراوی (ئیۆکا) ی ئەهینی و ئەفسەرانی

حکومەتی پاسەوانی نیشتمانی ڕووی دا . (مەکاریۆس) دەسەڵاتدارانی حکومەتی یۆنانی بە لەپشتەوەبوونی ئاڵۆزی و گرژییەکان تۆمەتبار کرد بەوەی کەیارمەتی ڕێکخراوی (ئیۆکا) دەدات .

دیارە لەو ماوەیەدا چینێکی سەربازی لە یۆنان دەسەڵاتیان گرتبووە دەست، کە توندڕەو بوون و ئارەزووی یەکگرتنی هەردوو وڵات (یۆنان) و (قوبرس) یان هەبوو. هەر بۆیەش (مەکاریۆس) ئەوانی بە نانەوەی پەشێوی و ئاژاوە لە سەردوورگەکە تۆمەتبار کرد . هەرچۆنێك بێت زۆری نەبرد لە (١٥ ی تەموزی ساڵی ١٩٧٤) کودەتایەکی سەربازی ئەنجام دراو (مەکاریۆس) لێ خرا [٥٥] ، یەکێك لەو کەسانەی کەسەر بەچینی سەربازی دەسەڵاتداری یۆنان بوو، بەناوی (نیکۆلاس سامبسۆن) خۆی کرد بە سەرۆك کۆماری قوبرس. ئەم پیاوەی دوایی کەسێکی توندڕەو بوو، ئامانجی یەکگرتنی (یۆنان و قوبرس) ی هەبوو.[٥٦]

هەڵوێستی حکومەتی تورکیا لە سەرەتادا، بریتی بوو لە ئیدانەکردنی کۆدەتاکە و تۆمەتبارکردنی حکومەتی یۆنان بە لەپشتەوەبوونی مەسەلەکە. هەروەها ژمارەیەك لە وڵاتانی تریش ئیدانەی کۆدەتاکەیان کرد .[٥٧]

جێگای سەرنجە بەپێی ئەو ڕاپۆرتانەی کە لەوماوەیەدا لە (پنتاگۆن) دەرچوو بوون، وایان نیشان دەدا کە ئەمریکا دەستی هەبووە لە ئەنجامدانی کودەتاکەی تەمموزی ١٩٧٤، لەدژی حکومەتەکەی (مەکاریۆس)دا گوایە مەکاریۆس لە سەربازگەی سۆڤیەتی نزیك ببۆوە، دژایەتی دامەزراندنی بنکەی سەربازی و سیخوری ئەمریکایی لە سەر دوورگەکە کردبوو. هەروەها دژ بە هەنگاوەکانی (پەیمانی باکوری ئەتڵەسی) کاری کردبوو.[٥٨]

کودەتاکەی تەمموزی ١٩٧٤ کاردانەوەیەکی بەهێزی لە لایەن تورکەکانەوە لێکەوتەوە، ئەوەبوو لە ٢٠ی تەممووزدا حکومەتی تورکیا هێزی خۆی لەسەر دوورگەکە دامەزراند و (بولَنت ئەجاوید)ی سەرۆك وەزیرانیش ڕیگەیاند کەوا کێشەی قوبرس بەئاشتی چارەسەر ناکرێت و تورکیاش لەگەڵ ئەوەدایە کە قوبرس لە چوار چێوەی دەسەلاتێکی فیدرالّیدا بمێنێتەوە. ئەم هەنگاوەی دوایی تورکیا شەڕی نێوان هێزەکانی تورکی و پاسسەوانانی نیشتمانی قوبرسی لێکەوتەوە و ناکۆکییەکانی نێوان تورکیاو یۆنانیش گەیشتە پۆپە.

ولاّتی یۆنان باری تەنگەتاوی لە ولاّت راگەیاند و هێزەکانی خۆی لەسەر سنوور کۆکردەوە تورکیاش بەهەمان شێوە باری تەنگەتاوی راگەیاندو هێزە چەکدارەکان رێك خستەوە ئامادەباشی خۆی ئەنجامدا. ئەمەش بەرەو ئەوە دەچوو کە شەڕێك لە حەوزی دەریای ناوەراست روویدات. ئەوەبوو بەریتانیا هێزی زیاتری ناردە سەر دوورگەکە و (مەکاریۆس)ی گوێزایەوە بۆ دورگەی (مالّتە).[٥٩] پاشان بە لێك نزیککردنەوەی هەردوو لایەن (تورکیا و یۆنان) رۆلّی خۆی بینی، چونکە سەقامگیربوونی بارودۆخی سەر دوورگەکە لە بەرژەوەندی خۆی دابوو.[٦٠] ئەوەبوو کە لە ٢٢ تەموزی ١٩٧٤ رێکەوتنی ئاگربەست راگەیەندرا و پاشان دیلەکان گۆڕدرانەوە، بەلاّم گفتوگۆکانی نێوان نوێنەرانی رەگەزە تورکییەکان و رەگەزە یۆنانییەکانی سەر دوورگەکە، کە لە(ژنێف) بەرێوەچوو هیچ ئاکامێکی ئیجابی لێنەکەوتەوە.[٦١]

شیاوی باسە، پاش دابەزینی هێزەکانی تورکیا لەسەر دوورگەکە، ئەمریکا گەمارۆی سەربازی خستە سەر تورکیا، لەبەرامبەریشدا، تورکیا دەستی کرد

بەداخستنی بنکەو دامەزراوەکانی ئەمریکا لەسەر خاکەکەیدا و راشی گەیاند کە لەلای خۆیەوە (ریکەوتنی بەرگری هاوبەشی)ی هەڵوەشاندۆتەوە. ئەو رێکەوتنە کە لە نێوان هەردوو وڵات ئەنجام درابوو.[٦٢] بەڵام دیارە ئەم هەڵوێستانەی دوایی هەر یەك لە ئەمریکا و تورکیا، دیسان هەروەکو مانۆری سیاسیی وابوو، چونکە زۆری نەبرد لە ماوەی نێوان ساڵانی (١٩٧٦-١٩٧٨)چەند رێککەوتنێکی ئابووری و سەربازی لەنێوان تورکیاو ئەمریکا واژووکرا.[٦٣]

جێگەی باسە پاش رووخانی حکومەتە سەربازییە دەسەڵاتدارەکەی یۆنان، لە(٢٣ی تەموزی ١٩٧٤) حکومەتێکی سڤیلی هاتە سەردەسەڵات و جێگای حکومەتە سەربازییەکەی گرتەوە. هاو کات لەگەڵ ئەمەشدا، لە قوبرسیش کودەتاچییەکان لەسەر دەسەڵات نەمان. گفتوگۆو دانووسانەکانی نێوان تورکیا و یۆنانیش بەردەوام بوو.[٦٤] بەڵام بێ ئەوەی رێگاچارەیەکی تەواو و گونجاو بۆ کێشەی قوبرس بدۆزنەوە.

لە کۆتاییدا ئەوە ماوە بڵێین، کە کێشەی قوبرس لەگەڵ ئەوەی کە رەنگدانەوەی جیاوازی باری رەگەزیی و ئاینی دانیشتوانی سەر دوورگەکەیە. لە هەمان کاتدا، بوارێکی لەباری ململانێ و رکابەرێتی نێوان بەرژەوەندییەکانی وڵاتە هەرێمی و زلهێزەکانی جیهانە. لە نێوان ئەم سێ ئاراستە(جیاواز و پەیوەست بەیەکەوە)شدا، کێشەی قوبرس وەکو دۆزێکی هەڵپەسێردراو و کاریگەر بە رووداو پێشهاتە هەنووکەییەکان ماوەتەوە.

پەراوێز و سەرچاوەکان

١ – المنجد فی اللغة والاعلام، قسم الاعلام، بیروت، ١٩٨٦، ص٤٣٢.

٢ – ابو بکر، عبدارحمن مەلا حەبیب، جوطرافیای سیاسی جیهان، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠١، ل٤٩.

٣ – الحمیری، محمد بن عبدالمنعم، الروض المعطار فی خبر الاقطار، ط٢، ،مطابع هیدلبرغ، بیروت، ١٩٨٤، ص٤٥٤.

٤ – الحموي، یاقوت،معجم البلدان، المجلد الرابع، دار الصادر، بیروت، ١٩٧٩، ص٣٠٥، هەروەها بروانە : الخوند، مسعود، الموسوعة التاریخیة الجغرافیة، جلد الرابع عشر، ط٣، بیروت، ٢٠٠٥، ص٣٦٣.

٥ – بروانة :الخوند،م .س، ص٣٦٦.

٦ – حسن، د.جرجیس، ترکیا فی الاستراتیجیة الامریکیة بعد سقوط الشاة، ط١، دون مکان الطبع، ١٩٩٠، ص٧٢، زناد، موسی، القواعد العسکریة الاجنبیة، دار القادسیة، بغداد، ١٩٨٥، ص٤٧.

٧ – لجنة من العلماء والباحثین، الموسوعة العربیة، دار الشعب، القاهرة، دون سنة الطبع، ص١٣٦٨–١٣٦٩.

٨ – الخوند، م.س، ص١٣٦٩.

١٠ – الحمیری، م.س، ص٤٥٤، بۆزانیاری زیاتر بروانە: البلاذری، احمد بن یحیی بن صابر، کتاب فتوح البلدان، القسم الاول ، مکتبة النهضة المصریة، القاهرة، دون سنة الطبع، ص١٨١–١٨٢.

١١ – الدسوقی، د.محمد کمال، الدولة العثمانیة والمسألة الشرقیة، القاهرة،١٩٧٦،ص٧٨.

١٢ – المطوی، محمد العروسی، الحروب الصلیبیة فی المشرق والمغرب، دار العرب الاسلامی، بیروت،١٩٨٢، ص٨٩.

١٣ – م.ن،ص١١٨.

١٤ – لجنة من العلماء والباحثین، م.س، ص١٣٦٩.

١٥ – الدسوقی، م.س، ص٧٨.

١٦- مصطفى، احمد عبدالرحيم، في اصول التاريخ العثماني، الطبعة الاولى، دار الشروق، بيروت، ١٩٨٢، ص١٤٦.

١٧- الدسوقي، م.س، ص٧٩-٨٠.

١٨- م.ن، ص ٨٢، هەروەها بڕوانە : المحامي، محمد فريد بك، تاريخ الدولة العثمانية، دار الجيل، بيروت، ١٩٧٧، ص١١٢.

١٩- الخوند، م.س، ص٣٦٦.

*پیاوە نەخۆشەکە، وەکو زاراوەیەك بۆ یەکەم جار لە لایەن تزاری رووسیا نیکۆلای یەکەم (I Nicholas) (١٨٢٢-١٨٥٥)، لە ساڵی ١٨٥٣ بەکارهات. بڕوانە :

Marrios Andre,A History of EnglandK Newyork, 1960,P.443.

* گەرووێکە دەکەوێتە نێوان دەریای سور لە باکوور و کەنداوی عەدەن لە باشووردا.

٢٠- عبدالحميد، لواء محمد كمال، الشرق الاوسط في الميزان الاستراتيذي، الطبعة الرابعة، مطبعة الفتنية الحديثة، القاهرة، ١٩٧٢، ص٤٥٣.

٢١- بۆ زیاتر زانیاری لە بارەی ئەم شەڕە، بڕوانە : الدسوقي، م.س، ص ٢٤٨ ومابعدها، المحامي، م.س، ص٣٥٢ وما بعدها.

٢٢- الدسوقي، م.س، ص٢٥٠.

* دێ یەکە لەسەر کەناری دەریای مەرمەرە.

٢٣- لە بارەی بەندەکانی پەیماننامەکە، بڕوانە : المحامي، م.س، ص٣٧٠-٣٧٩.

٢٤- لە بارەی بەندەکانی پەیماننامەکە، بڕوانە : المحامي، م.ن، ص٣٩١-٤٠٤.

٢٥- الدسوقي، م.س، ص٢٥٤-٢٥٥.

٢٦- بۆ زیاتر زانیاری لە بارەی ئەم شەڕە، بڕوانە: المحامي، م.س، ص٣٨٥-٣٨٧.

٢٧- علي، اورخان محمد، السلطان عبدالحميد الثاني(حياتة واحداث عهدة)، الطبعة الاولى، دار المكتبة الانبار، الرمادي، ١٩٨٧،ص١٤٠-١٤١.

٢٨- الدسوقي، م.س، ص٢٦٠.

٢٩- مصطفى، م.س، ص٢٤٥.

٣٠- الخوند، م.س، ص٣٦٧.

٣١- بڕوانە: عبدالحميد، م.س، ص٤٥٤-٤٥٨.

٣٢- بڕوانە: عبدالله، علي، قبرص صراع التاريخ والجغرافيا، مجلة المعرفة، العدد١٤١، الينايرـ٢٠٠٧.www.almarefah.com

٣٣- أحمد، د.ابراهيم الخليل و د.خليل علي مراد، ايان وتركيا (درسة في التاريخ الحديث والمعاصر)، دار الكتب للطباعة والنشر، الموصل،١٩٩٢،ص٢٣٥، بۆ زیاتر زانیاری، بڕوانە: مجموعة من الباحثين، تركيا المعاصرة، دار الكتب، الموصل، ١٩٨٨،ص٤٠.

٣٤- لجنة من العلماء والباحثين، م.س، ص١٣٦٩، هەروەها بڕوانە: www.borrova.edu.tr/neypras

٣٥- حسن، م.س، ص٧٢

*ئیفۆنیس، تەعبیرێکی یۆنانییە، هێمایە بۆ بیرۆکە و بزاڤی بانگهێشت بۆ یەکێتی نێوان دوورگەی قوبرس و یۆنان لەسەر بنچینەی پەیوەستەگی نەتەوەیی. سەرەتای ئەم بانگەوازە بۆ ساڵی ١٨٢٩ دەگەڕێتەوە. بڕوانە: الخوند، م.س، ص٣٦٨.

٣٦- م.ن، ص.

٣٧- عبدالحليم، م.س، ص٤٥٤.

٣٨- لجنة من العلماء والباحثين، م.س، ص١٣٦٩.

٣٩- م.ن، والصفحة، م.س، ص١٣٦٩.

* ئەم پەیماننامەیە لە نێوان تورکیا و یۆنان و یوگسلافیا واژووکرا، بەڵامبەهۆی ناکۆکی نێوان هەردوو وڵات (تورکیا و یۆنان) لە سەر کێشەی قوبرس، پەیماننامەکە تەنها ساڵێك رووناکی بەخۆیەوە بینی و هەڵوەشایەوە. بۆ زیاتر زانیاری، بڕوانە: مجموعة من الباحثين، م.س،ص٢١٣-٢١٤، احمد، ود.خليل علي مراد، م.س، ص٢٧٦.

٤٠- الخوند، م.س، ص٣٦٨.

٤١- م.ن، ص.

٤٢- احمد، ود.خليل علي مراد، م.س، ص٢٧٦.

٤٣- الخوند، م.س، ص٣٦٨.

٤٤- عبدالحميد، م.س، ص٤٥٩.

٤٥- بڕوانە: www.almarefah.com

٤٦- حسن، م.س، ص٧٢.

٤٧- عبدالحميد ، م.س، ص٤٦٠.

٤٨- لجنة من العلماء والباحثين، م.س، ص١٣٦٩.

٤٩- سليم، نبيل محمد، العلاقات التركية الامريكية، بحث مقدم الى المؤتمر الاول للدراسات التركية، الموصل، ١٩٨٩، ص٣٧.

٥٠- احمد، ود.خليل علي مراد، م.س، ص٢٣٤-٢٣٥.

٥١- الخوند، م.س، ص٣٧٠.

٥٢- بڕوانە: السامرائي، السيد محمود سالم، الاستراتيجية التركية واثرها على علاقة الخارجية، بحث مقدم الى المؤتمر الاول للدراسات التركية، الموصل، ١٩٨٩، ص١٠.

٥٣- سليم ، م.س، ص٣٧.

٥٤- زناد ، م.س، ص٦٠.

٥٥- احمد، فروز، صنع تركيا الحديثة، سلمان داود الواسطي ود.حمدي حميد الدوري، المطبعة العربية، بغداد،٢٠٠٠، ص٣٦٨، بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: الخوند، م.س،ص٣٧٠.

٥٦- الخوند، م.س، ص٣٧٠.

٥٧- مجموعة من الباحثين، م.س، ص٦٢-٦٥.

٥٨- زناد، م.س، ص٧٤.

٥٩- مجموعة من الباحثين، م.س، ص٦٥.

٦٠- زناد، م.س، ص٤٩.

٦١- مجموعة من الباحثين، م.س، ص٦٥.

٦٢- احمد، ود.خليل علي مراد، م.س، ص٢٣٥.

٦٣- بۆ زانیاری زیاتر، بڕوانە: سليم، م.س، ص٤١، عبدالحميد،م.س، ص٤٤٦.

٦٤- بڕوانە: الخوند، م.س، ص٣٧١.

نەورۆز جەژنی سەربەستی و شانازی باوك و باپیر و نەوەكان

د.احمد عبدالعزیز محمود

نەورۆز جەژنی سەركەوتن و شانازی باب وباپیرانمان و نەوەكانمان .هەموو نەتەوەیەك جەژنی نەتەوەیی تایبەتی خۆی هەیە كە بابەتی یادكردنەوە و ئاهەنگ گێرانیەتی ،ئاهەنگ دەگێڕین بەو شێوەی كە بگونجێ لە گەڵ قەبارەی شانازی پێ كردنی گەلەكانی ئاری وەكو هەموو ئەو گەلانەی دەژیان لەسەر زەوی شانازیان بەجەژنە نەتەوەییەكانیان و نیشتیمانیەكانیان دەكرد ، وە گرنگترین ئەو ئاهەنگانە ئاهەنگی جەژنی نەورۆزە ئەم جەژنە زۆر كۆنەو لە ڕووداوە كۆنەكانی مێژووە ،وە گەلی كوردیش سەر بە(ئاری) یە بێ گومان بۆیە ئەم جەژنە گونجاوە نەتەوەیی یە زیندو ئەكاتەوە هەموو ساڵێك ئاهەنگی بۆ ئەگێرێ هەر لە كۆنەوە، كۆتایی دێت بە لە دایك بوونی چیرۆكێكی بەناو بانگ لەلایەن گەلی كوردەوە كە ئەویش پاڵەوانێكی كوردی ئازا كە ناوی كاوەی ئاسینگر(١) بوو پاشایەكی لە سەر كورسی هێنایە خوارەوەو بە لەناو بردنی مێژووی ڕازاندەوە و ئاسمانی شانازی و پاڵەوانی ڕووناك كرد ،ڕوناكاییەك لە ناوەراستی لەشی نەتەوەی كورد كە زولم و

زۆرداری تەفرو تواناو گۆڕ بە گۆر کرد (٢)وە هەموو شێوەیەکی کۆیلایەتی و زۆرداری نەهێشت (٣)،ئەمەش کە پاشایەکی ستەم کار(٤) و زۆردار کە ناوی (زوحاك)(٥)بوو ژیانی لەسەر مژینی خوێنی سەری مرۆڤی بێتاوان بوو کە ئەم بێ تاوانانە دەبونە قوربانی بۆ ئەم ستەم کارە ،وە ئەم پاڵەوانە ژیانی ئەم ستەم کارەی کۆتای پێهێنا بە شێوەیە کی وا کە لە مێژودا سەیری وانەبووە وەرێرەوی ژیانی نەتەوەی کوردی ئەو کاتەی گۆری بۆیە تا ئێستاش بەم شێوەی ئێستا یادی دەکرێتەوە چیرۆکەکە بەم شێوەیە دەست پێ دەکات (زوحاکی ستەم کاردوو ماری لەسەر هەردوو شانی پەیدا دەبێت بە کاری(٦) خوای گەورە وەخواردنیان لەسەر مێشکی مرۆڤی کورد بەتایبەتی لاوەکان ئەددا بەم دوو مارە ئەم کارە پیسە بەردەوام بوو وە خەلکەکەی زۆر بێزار کرد بوو بەلاّم پاڵەوانێك کە پەیدا بوو لە ناو نەتەوە ئەویش کاوەی ئاسنگەر(٧) بوو کە تۆلّەی هەزاران لاوی کوردی کردەوە بە هۆی کوتکەکەی کە لەسەری پاشای ستەم کاریدا گیانی تیا نەهێشت هەتا هەیایە ،ئەو رۆژە کە (٢١)ی ئادار بوو بووە جەژنێکی نەتەوەی کە گەلی کورد شانازی پێوە دەکات(٨) هەتا هەتایە وە لە سەر ئەم بنچینەیە جەژنی نەورۆز ڕەگی خۆی دا کوتاوە هەر لە کۆنەوە . لەنێوان هەنگاوە یەك لە دوای یەك و خێراکان لە ڕووداو ونوێ کردنەوە لە ژیان گۆردرا بۆ روداو لە پێشکەوتن و هاتو چۆ لە دواکەوتویی بە هۆی خراپی باری کۆمەلاّیەتی .بەلگەی یەکجارەکی کە پەیوەندی بە نەورۆزە وە هەبێت ئەوەیە کە وشەی نەورۆز بەواتای رۆژی نوێ (٩)دوو جۆرە یەکێکیان کراسی تایبەتی لەبەر دەکات ئەوی تریان گشتی (١٠).رۆژییەکەم لە مانگی فارسی کە مەشهورە بە بورجیفەرەیدون کە بەرامبەر مانگی نیسان دێت کە تیشکی رۆژ دەگاتە بورجی(١١) هەلگرتنی

دوانزە کە ئەڵێن رۆژی یەکەمی وەرزی بەهارە(١٢) . وە قسەیەکی دوور لە ڕاستەقینە باوە کە ئەڵێ خوای گەورە جیهان نوێ ئەکاتەوە بۆیە ناونراوە ڕۆژی نوێ(١٣).

بەڵام تێروانینی ترهەیە لەمبارەیەوە جگە لەمەی باس کرا کە (جەمشید) ی یەکەم پێش زوحاك ناوەکەی بریتی بوو لەیەك پارچەی لەیەکەم کە (جم) یان پێدەوت پێش زیاد کردنی پارچەی دووەم لە بۆی کە (شید) بوو بە زیاد کردنی پارچەی دووەم شید یەکەم ناوەکە بووە دوو برگە کە هەردوکیان بەیەکەوە ناوێکی لێکدراو دەرچوو (جەمشید) ئەم پیاوە واتە (جەمشید) زۆر تەماحی هەبوو تاوەکو سەربکەوێ بۆ سەرەوە (١٤)، نەك هەر بۆ سەرەوە بەڵکو لە شوێنێکی بەرز روبەروی ڕۆژ هەڵات کە گەیشتێ لە سەری دانیشت تاجێکی لە سەرنا بەنرخترین جۆری خشڵ کە سەری بەرز کرد ، بەڵام ڕۆژ تیشکەکانی ڕەوان دەکرد بۆ ئەوەی بیکەوێنێ لە سەر تەخت وتاج بەڵام بە پێچەوانەوە (١٥)بوو کە خۆی بەجوانترین و نوێ ترین شت نیشاندا لە رەونەق وجوانی ، رێکی ئەم روانگەیە دڵخۆشکەر بوو لەلایەن ئەو جەماوەرەی کە لە دەورو پشتی کۆ ببووە کە ناویان لێنا (رۆژی نوێ) (١٦).وشەی دووەم کە (شید) ی فارسی بوو مانای تیشکی ڕۆژ بە زیاد بوونی لەبۆ وشەی (جم) (١٧)وشەیەکی زۆر نوێی پێك هێنا کە (جەمشید) بوو . ئاهەنگ گێرانێکی زۆر رێك و پێك ڕۆژی دانیشتنی لە عەرش کە وەسفی کرا پێش ئێستا دەی کرد کەرۆژێکی نوێ بێت کە ئەم ڕۆژە ناونرا نەورۆز(١٨) . جەژنێکی نەتەوەی گەورە کە هەموو ساڵێ(١٩) ئاهەنگ دەگێر درێ(٢٠) لە ٢١ ی ئادار بەم بۆنەیەوە(٢١) . زیادە لە سەر ئەمانەی باسمان کرد دکتۆر(حمد معین) لە وتەکەیدا فەرمویەتی ((نەورۆز جەژنی نوێ یە بریتی یە لە دوو

جەژنی گەورەی بنەرەتی هەر لە دێر زەمانەوە ئاریەکان ساڵیان کردۆتە دوو موسم ((الحي القي))یەکەمیان دە مانگ دووەمیان ئەو ماوەی کە ماوە بریتی یە لە دوو مانگ بەلأم رۆژ لە دوای رۆژ و ساڵ لە دوای ساڵ گۆڕانکاری تێکەوت ئەمیش وەرزی هاوین بوو بە حەوت مانگ وە پێنجەکەی تر بووە بەشی وەرزی زستان وە ئاریەکان وایان دادەنا کە سەرەتای هەر وەرزێك لەم دوو وەرزە سەرەتای ساڵێ نوێ یە هەڵدەستان بە ئاهەنگ گێرانی پڕ خۆشی و شادی یەکەم جەژن دەستی پێ دەکرد (٢٢)لە سەرەتای وەرزی گەرم ئەوکاتەی کە گیانلەبەرەکان بچکۆڵەکانیان دەردەهێناو بۆ ناو پوش و پەلاش رویان لە پوش و پەلاش و گژوگیا دەکرد ئەم ماوەیە(٢٣) بەردەوام دەبوو تاوەکو ئەم پوش و پەلاشە نەدەما بەرەو کۆتایی دەرۆیشت ئینجا جەژنی دووەم دەست پی دەکات(٢٤) .

گیاندارەکان دەگەڕێنەوە لانەکانیان و بۆ ئەوەی لانەکانیان گەرم بکەنەوە ژیانیان ببەنە سەر وە دکتۆرێ کە ناومان هێنا لە سەرەوە ئاماژە بەوە دەکات وشەی نەورۆز واتە رۆژێکی نوێ کە ساڵێکی نوێ ی پێ دەکرێتەوە . جگەلە وانەی لە پێشەوە باسکرا مێژوونووس (الجاحظ)(٢٥) لە پەرا وەکەی خۆیدا (المحاسن والأضداد) هەروەها لە کتابەکەی البیرونی ((الاثار الباقية في القرون الخالية))(٢٦) کە لە سەر هەمان بابەتی پێشوو قسە دەکات کە سەر توێژی هەموو قسەکە لەوەدێ کە ئەو جەمشیدەی باس کرا لە پێشەوە مانگی فرودینی (٢٧)کردە شەش بەش بەشی یەکەم کەشەش رۆژ بوو بۆ ئاهەنگ گێران بە گەورەکان و رووە پاکەکان و ئەوانەی کە شوێنی بەرزیان هەبوو لە ناو پیاوان .وەبەشی دووەمی کە ژمارەی رۆژەکانی پێنج رۆژ بوو تەرخان کرا بۆ وەرگرتنی سامان لەسەر ئەو کەسانەی شایەنی ئەوەن لە گەڵ

وەر گرتنی خەلآت لە کارەکانیان بە بۆنەی جەژنی نەورۆز وەبەشی سێەم تەرخان کرابوو کە ژمارەی رۆژەکانی پێنج رۆژ بووبۆ رێزگرتن لە دەورو پشتەکەی کە ئەمیش خەلآتی بەنرخی دابەش دەکرد بەسەریان بەلآم بەشی چوارەم کە ئەمیش ژمارەی رۆژەکانی پێنج رۆژ بوو تەرخان کرا بوو بۆ ئەو کەسانەی کە خزمەتی وە خەلآتی دابەش دەکرد بە سەریان دا ئەوانەی شایەنی ئەوە بوون وەبەشی پێنجەمی دیاری کرد بەهەر پێنج رۆژەکەیەوە بۆ پیاوانی سوپا وەرێزگرتن لە پلە و پایەیان بە شێوەیەك(٢٨) کە دەرون فێنك دەکات وە دلّ کەیف خۆش دەکات لەو خەلآتە بەنرخانەی کە دابەش دەکرایە سەریان بەلآم بەشی شەشەم بە هەر پێنج رۆژەکەیەوە بۆ هەموو گەلەکەی بوو کە دەگەڕا لە ناویان بۆ ئەوەی حالیان بزانێت و کە راستیەکانیان لە سروشت بەدەر دەخات ئەوانەی کە ستەم کارن و زۆردارن تاوەکو ڕاستەڕێ بن لە ژیان بۆ ئەوەی چارەسەری تەواوو خاوێن شوێنی پیسی بگرێتەوەو ڕەوڕەوەی ژیانیخاوێن بسورێ تاوەکو بەرهەمی ماندوبون بێنن لە گەلّ قەوارەی وەلآم دانەوەی چاکایەتی(٢٩) .

ماددەکان وئەخمینیەکان زۆر بایەخیان بە نەورۆز دەدا وەهیچ رۆژێك پەیوەندیان نەپچرێ لەم بابەتەوە وەکو کەسانی تر کێشی تەواویان دابێ کە شایەنی شوێنەکەی بێ لە ناو دلّیان بایەخ دان بە نەورۆز و ئاهەنگ گێڕان بۆی و ڕازاندنەوە بۆی لە چەرخەکانی ژیانی ئاریەکان زۆر بە ئاشکرا خۆی نیشان دەدات کە زۆر بایەخیان بە نەورۆز داوە وە رۆژەکانی نەورۆز جیاوازە لە گەلّ هەموو رۆژەکانی تری سالّ .قەبارەی بایەخ دان بە نەورۆز لێکچونە لەگەلّ قەبارەی رێزگرتنیان بۆی وە پاشماوەکانی بابلیە کۆنەکان شایەدی بـەوە دەدات چونـکە زەخیرەیەکی مێژوویی کە گیانی لە لەشیـەتی ،

وەهەروەها ئەخەمینیەکان (٥٢١-٤٨٦) پ.ز له پەرستگای مردۆخ ئەم جەژنەیان زیندو کردۆتەوە وە ئاهەنگیان بۆ گێراوە وە ماندووبوونێکی تایبەبەتیان دەکرد(٣٠) بۆ بەرێوەبردنی برگەکان و زیندووکردنەوەی ئەم جەژنە جگە لەپێشکەش کردنی یارمەتی دارایی و ورە بەرزکردنەوە بۆ هەژاران ولیَ قەومان وبیَ کەسان(٣١) .لێرەدا پێویستە ئاماژە بەوە بکریَ کە ئەم جەژنە بەختێکی گەورەی هەیە لە سەر دلَی ئاریەکان کە توشی ماندو بوون و مەشەقەتێکی زۆر دەبوون لە کاتی سەفەر کردن لە ئێرانەوە بۆ بابل هەموو سالێك تاوەکو رێو رەسمی جەژنی نەورۆز نویَ بکەنەوە (٣٢).ساسانیەکانیش زۆر زۆر بایەخیان بە نەورۆز دەدا هەلَس و کەوتیان لە گەلَ دەکرد بەتەواوی وەك ئاریەکان وە نەورۆز شوێنی لە ناو دلَی هەموو لایەکیانی گرتبووە وەبەلَیَ ئاهەنگ گێران وهەلَپەرِکیَ و زەرد و سور لەبەرکردن و لەوشوێنەی کەتیایدا دەژیان دە گەیشتە بەرزیی ئاسمان ئەمانە هەر لەناو دلَیانەوە گەورە بیاندابووە ئەم جەژنە وەگەورەییان دابووە رێو رەسمی ئەم بۆنەیەبە بەرزترین پلەی بایەخ دان(٣٣) کەخۆیان دە رِازاندە وە بەجوانترین ملوانکەی لەمل و زێرِوزیو وە خۆ دیارخستنی ئەو کەسانەی کەمالَیان زۆر بو و ، وەهەروە ها کەئاگریان دەکردە وە بلَێسەی ئەگەیشتە بەرزی ئاسمان شەوی هاتنی ئەم جەژنە رِووی دەکردە هەموو مالَێك لەمالَەکانی ئاریەکان (٣٤)بەبیَ جیاوازی لەگەلَ خۆشی و ئاهەنگ گێرِان و تام وەرگرتن تاوەکو ئەم جەژنە(٣٥) لەنێوانیان دەما باشترین و جوانترین جل وبەرگیان(٣٦) لەبەردەکرد خۆشترین و بەلەزە تترین خواردنیان دروست دەکرد (٣٧)وە هەروەها شیرنەمەنی و شلە مەنی لەگەلَ ئەوئاهەنگ گێرِانەی کەپرِ لە زەوق و شەوق بوو (٣٨)وەلەو ئاریانەی کەزۆر شانازیان

بەنەورۆز دەکرد (فارس و کورد و تاجیك وئەفغان و ....هتد)(٤٠) وەئەوەی شایەنی باسە پاشایەکانی فارس دووجار خەڵتیان بۆ دەهات هەمووساڵێك بەبۆنەی نەورۆزو میهرەجان پێش هەڵاتنی رۆژئاوایی ئیسلام لە هەموودونیا جگە لەو باجە تایبەتیانەی کە وەریان دەگرت لەچالاکیەکانی کشتوکاڵی بۆ بەهێز کرد نی باری ئابووری ،ئەوکاتەی ئاینی نویێ واتە (ئیسلام) باڵی کێشا لەسەر(بقاع و اصقاع)گەلی کوردیشی گرتەوە کەلفێکی بنەڕەتی ئاریە دەستی کرد بەبایەخ دان بەنەورۆز .

وەئەوەی لەئایینی نویێ هاتبوو نەدەتواندرا هەردوو کی بەیەکەوە جیێ بە جیێ کرایە بەڵام ئەم دوو لایەکیە ناتوانیێ ئەم دوو جمکە یەك بکات لە ژێر سێبەری نوێی بۆ ژیانێکی لە سەرە خۆو بیێ دەنگ کە خۆشی و بەختەوەری بلاو کاتەوە ئەوە بوو وای لە ئاریەکان کرد کە توشی تەنگ نەفەسیەك و وە تەسکاییەکی خنکێنەرین لە جەژنی نەورۆز کە جیاوازیان بکاتەوە ئەوانەی کە شانازی بە نەورۆز دەکەن لەگەڵ نەورۆزدا (٤١)کە وردە وردە وای لیێ دەهات ئەو کەسانەی کە باوەری قوڵیان بە نەورۆز هەبوو دەریان بهێنیێ لەو بازنەیە ئەوە سالانی خایاند وە ئەو هۆکارانە گەیشتە ئەو رادەیەی کە تحکم بکات بەرێورەسمی نەورۆز بۆ وێنە کردنی سنورێکی جیاواز لە مابەینی نەورۆز ولە مابەینی ئەو دلآنەی کە پری بوو لە زەوق و شەوقی نەورۆز ،تا وای لیێ هات وابکرێت زۆر بایەخ بە ئاگری نەورۆز نەدرێت لەلایەن ئاریەکان کاتیێ کە پێشوازی ساڵی نویێ دەکرێت ئەمە هۆکاری ئایینی ئیسلام بوو وە باشترین بەڵگەش ئەوە بوو کە خەلیفە فاروق ئەم خەڵات و باجانەی کە پەیوەندی بەو بیرەوەریە هەبوو رەتی کردەوە و نەیهێشت وە هەروەها گیشتە ئەو رادەیە کە رێو رەسمی نەورۆز قەدەغە بکرێت(٤٢) لە بەر ئەوەی بیرو باوەریان وابوو

کە خەلکەکە بەرە وشێتی دەبات وردە وردە ئەو تەیارە نویٚ یە وای کرد کە جەژنی نەورۆز وەك جاران لە ناو پەرستگای دلآنی شانازی پیٚ کراوان بە نەورۆز نەمینێت نەك بەلابردنی بیرو باوەر بەلٚکو بە هۆیەکی تر (٤٣).

بەلآم ئەم رێگرتنە و کەند وکۆسپە وردە وردە بەرەو کەمی دەرۆیشت لە پێش ئاریەکان بە تایبەتی ئەوانەی کە دوبارە دەورەیان دا لە یادگاریەکانیان کە نەورۆز بوو وا حەماسیان وردە وردە دەستیان بەزیاد بوونی کردەوە ماوەیان بە وەفایی بۆ کەلتورەکانیان کە دەستی بەبلٚیسەو نەتەوەیی کرد وە لە سەر دەمی رۆژانی خەلیفە ((علی کوری ابی تالیب)) هەندێك رێگا خۆش بوو بۆ جیٚ بەجیٚ کردنی ئاوات بۆ نویٚ کردنەوە و یاد کردنەوەی ئاهەنگەکانی باب و باپیران جارێکی تر ،وە ئەم ماوەیە کەمە زۆر خۆش بوو لەلای ئاریەکان وە فراوانتر بوو لە سەردەمانی پێشووە زۆر بایەخ درا بە نەورۆز وەهەندێك شل و پەیتی درایە و ئابلو قەدان کە خرابوە سەر شانازی کەرانی نەورۆز لە پێش ئەم شل و پەیتییە وای کرد کە پالٚەوان ((علی کوری ابی تالیب)) (د.خ) خەلآتی بەنرخ ئامادە بکات بۆ ئەم مەبەستەوە هەروەها رێگا بدات بە دابەش کردنی شیرنەمەنی و خواردەمەنی لە سەر نوێژکەرەکان لە مزگەوتی کوفە بە بۆنەی هاتنی بەرەبەیانی رۆژی نەورۆز لە سەر ئەو کەسانەی کە ئارین، وە هەروەها غەیری ئاری (٤٤).

ئەوەی لە پێشەوە باس کرا ئەوە بەدەردەخات کە جارێکی تر وردە وردە جەژنی نەورۆز خۆی دەرازێنێتەوە بە زێرو زەبەن بۆ خۆ ئامادە کردن بۆ ئاهەنگ گێران لە لایەن ئاریەکان زۆر بەرێزەوە ،ئەبیٚ ئەوەش بزاندرێت کە خەلیفەکانی ئەمەوی بە شێوەیەکی جیاواز بایەخیان دا بە جەژنی نەورۆز ،یەکەم خەلیفەی ئەمەوی ((معاویە کوری ابی سفیان ٤١-٦٠ ك/٦٦١-٦٧٩

ـ ٤٥) باجى نەورۆزى بەهارو ڤيستيڤالى پايزى زيندووكردەوە بەهۆى تەنگ و چەلەمەى بارى دارايى جەژنى نەورۆز هەنگاوى تەواوى بۆ نەهاويشترا ٤٦)لەلايەن كارگێرى دەولەتى ئيسلامى و بەخسير كرا بوو وەك ئيسقانێك كە گۆشت و پێستى لە دەورو پشتى نەبێت واتە رووت و قوت بێت وا بوو بەلام ((حەجاج كورى يوسفى سەقەفى)) بايەخێكى زۆرى دا بە نەورۆز لە كاتى خەلافەتى (عبدالملك كورى مروان ٦٥–٨٦ ك /٦٨٤–٧٠٥ ز)(٤٧)وە پێشوازيەكى باش كرا لەلايەن پياو ماقولانى ئەو سەردەمەو خەلاتى زۆر بەنرخ دابەش دەكرا بەم بۆنەيەوە ،وەسالێ لە دواى سالێ ئەم جەژنە پڕ خێرو بەرەكەت دەبوو بەرز دەكرايەوە و رێزى لێ دەگيرا(٤٨) .بەلام ئەم جەژنە بالى داخست و جوولەى زۆر كەم بوو(٤٩) ، بەلكو قەدەغە كرا لە سەردەمى خەليفە((عومەرى كورى عەبدولعەزيز ٩٩–١٠١ ك/ ٧١٧–٧١٩ ز))(٥٠)بەلام لە سەردەمى خەليفە ((يزيد كورى عەبدوالمەليك ١٠١–١٠٥ ك/٧١٩–٧٢٣ ز)) جەژنى نەورۆز (٥١) گيانى هاتەوە بەرو جەژنە پيرۆزە دەكرا لە نێوان هاولاتيان و بەخشينى خەلات لە نێوان بەر پرسان و جەماوەر و گەرانەوەى باجى تايبەت بە نەورۆز ، لە سەردەمى عەباسييەكان بە تايبەتى سەردەمى خەليفە ((مەئمونى كورى هارون ئەلرە شيد١٩٨–٢١٨ك/٨١٣–٨٣٣ ز)) و سەركردەى سوپا ((عبدالله ى كورى تاهير)) زۆر بايەخ بە جەژنى نەورۆز دراو بەرزترين پلە و پايەى پێدراو بيرەوەرييەكى زۆر بەرێز بوو لە سەر دلى ياوەرانى جەژن ، زۆر بەخۆشى پەوە وەرگرتنى يەدەگەكى تەواو بۆ پيشوازى نەورۆز وەر دەگيرا و خەلاتى شايانى خەليفە بوو بێت پێشكەشى دەكرا لە لايەن ئاهەنگ گێران(٥٢) .

بایەخ دانی ((عبدالله کوری تاهیر)) دوو بایەخ دان بوو یەکێکیان بە شداری دەکـرد لەگـەڵ گشت ئاهەنگ گێران و ئـەوی تریـان ئاهەنگ گێـران بوو لـەم بەشەی کە دەکەوتە ژێر کارگێری و دەسەڵاتی خۆی راستەوخۆ(٥٣) .

خەلیفە ((متوکل علی الله ٢٣٢-٢٤٧ك /٨٤٦-٨٦١ ز)) ئەم بیرەوەریەو جەژنە پیرۆزەی بەتەواوی قەدەغە کرد لە سەرەتای حوکم گێرانی بەڵام پاش ماوەیەك بریارەکەی خستە پشت گوێ و بریارێکی تری دەرکرد کە رێگا بدرێت بە جەماوەر ئاهەنگ بگێرن(٥٤) .

وە لە سەردەمی خەلیفە (الراضی٣١٢-٣٢٩ك /٩٢٤-٩٤١)(رازی)بایەخ دان بەجەژنی نەورۆز گەیشتە ئەو پەری فراوانی و داوەت و داوەت کاری دەکراو ژەمانی تایبەت و گەورەو پوختە ئامادە دەکرا (٥٥)لە دوای خۆشی شەوی نەورۆز بە ئاگر کردنەوەی گەورە کە دەگەیشتە پلەیەکی مەزن و گونجاو وەهەروەها لە وولاتی میسریش(٥٦) زۆر بایەخ بە نەورۆز لەلایەن قبتیەکان دەدرا کە دەیان ووت نەورۆز قبتی (قبطی) وەیەکەم رۆژی ساڵی نوێی قبتی بوو(٥٧) .

مەمالیکیش زۆر نەورۆزیان خۆش دەویست (٥٨)و رەگ و ریشەی گەیشتبووە دڵیان کە لە هەموو کەسانێکی تر بایەخیان پێ دەدا ، هەر مەزهەبەك بایەخی بەم یادوەری یە دەدا بەو شێوەیەی کە خۆی دەی ویست وخواردنی پوختەی ئامادە دەکرد بۆ شەوی جەژنی نەورۆز بۆ ئەوەی لە دوای رۆژهەڵات دەست بە خواردنی بکەن ،وە هەروەها رۆیشتنیان کۆمەڵ کۆمەڵ لە رێگەو شەقامەکانی قاهیرە وە بە جێ هێنانی چالاکی و یادی کردنەکان وەك ئاو رشاندن و مسافەحە بە پێست .

ـە چالاکیانە کە دەکرا جیاوازی هەبوو لە نێوان ناوچەیەك بۆ ناوچەیەکی ـی دەست دەکرا بە ئامادە کردنی شیرنەمەنی ئینجا خواردەمەنی تا ـەگەیشتە ئاهەنگ گێران وە ئامادە کردنی خواردەمەنی میوانان لە ئەنجامی ـوەت و داوەت کاری بەرامبەر یەك لە نێوان پارچەکانی گەلانی میسری بە ـبەخ دانێکی زۆر بەهێز بۆ ئەم جەژنە بەشێوەیەك کە ئەو رۆژە دەکرا بە ـشو سەرتاسەری هەموو جمو جۆلێکی رەسمی و نارەسمی تاوەکو خەڵك هەمووی بکاتە ئەم خۆشیە وەلەزەتی لێ وەربگرێ هەریەکە بەرێگەی خۆی ـەو شێوازەیکە تام و بۆنێکی تەواوی هەبوو بێ بە تایبەتی لە چەرخی ـسولتان فەرەج کوری بەرقوق))(٥٩) .

ئەم جەژنەیە بە گوێرەی رووداوەکانی مێژو وەبە درێژایی کات گەراوە سەر بایەخ نەدان وەنزم بونەوەی ئاستی لە سەردەمی عوسمانیەکان وە زۆر تەسکایەتی بە خۆیەوە دی تا وای لێهات هەر بایەخی پێ نەدەدرا لە ئەنجامی ئەم ژیانە تەنگەبە و قورسایی ژیان بەهۆی تەنگ و چەلەمەی ئابووری کە دوور بوو لە چارەسەر کردن لە ئەنجامی ئەو ئاژاوەی کە پەیدا بوو لە بینی عوسمانیەکان و سەفەویەکان ئەمە لەلایەك هەروەها دوو بەرەکی کوردی لەگەڵ یەکتری لە لایەکی تر وە گۆرانی جەژنی نەورۆز لە شانازی پێ کردنی لەلایەن خاوەنی بۆ گۆرەپانی چالاکی خوێناوی بەرامبەر لە هەموو لایەك وە بەبێ جیاوازی بەڵام قوربانی گەورەی نەورۆز خاوەنەکەیەتی لەم باروو دۆخەی کە تیا بوون(٦٠) .

رەورەوەی ژیان هەموو کاتێك هەر لە گۆرانکارییە وە بە گوێرەی جەژنی نەورۆزیش بەهێزی وپوختەیی گەراوە گۆرەپان لە سەردەمی ((بەهائی یەکان))کە جل و بەرگی رەونەق داری لەبەرکرد رەونەقیەکی بێ وێنە کە

گەورەترین جەژن نەورۆزیش دەستی پێ کرد لەلایان ناویان لێنا جەژنی ((رضوان)) لەپاش ئەوەی کەزۆر بەفراوانی بایەخیان پێدا تاوای لێهات نۆزدە رۆژی نەورۆز بەرۆژو بن لەبەرە بەیانی رۆژهەلاتی ئەم جەژنە دەست کرا بە ئاهەنگ گێران بەبێ پچران بە تایبەتی (٦١)لە سەردەمی میر محمد رەواندزی (پاشای کوێرە))(٦٢) وەمیری کوردی خاتوو ((خانزادی سۆران)) کە مافی جەژنی نەورۆزیان دەدا وە بەوە فا بوون لە گەلی وە ئاوازی ریز گرتن و گەورەیی دەنگی دەداوە هەموو ناوچەکانی دەوروپشت کە ئاوازی ئەمری لە ئاگر کردنەوەی نەورۆز بە دەردەکەوت و شانازیان پێوە دەکرد و بە شێوەیەك کە منداڵ لە زگی دایکی هەستی پێ دەکرد لە کات وساتی ئەم میرە بەرێزە واتە ((خانزادی میری سۆران))لە هەردوو شوێنی چیای سەفین و دەشتی حەریر وەلە گوندی ((خرواتان)) ئەوە کە پەیوەندی بە نەورۆز هەبێت لە میر نشینی سۆران(٦٣) .

بەلاًم ئەوەی کە پەیوەندی بە میر نشینی بابان هەبێ جیاواز بوو بە جیاوازیەکی تەواو بە هۆی سروشتی ئەو بارو دۆخەی کەلە هەردوو کاتی هەردوو میرنشیندا لە کاتی میرنشینی دووەم گۆرا لە ئەنجامی ئەو بارو دۆخەکە پڕ بوو لە بەر بەرەکانی لە نێوان بابانیەکان (٦٤)و دوژمنەکانیان وە ساردابیەکی زۆر پەیدا بوو بۆ بیرەوەری ئەم جەژنە کاتێك کە وەرزی بەهار نزیك دەبۆوە وەرزی زستان دەرۆیشت چونکە نیشانەی شەڕو شۆرو جەنگ بە سەریەوە دیار بوو کە جارێکی تر تێك چون وماڵ وێرانی ناوچەکەی گرتبۆوە کە نەدەتواندرا ئەم جەژنە مافی خۆی بدرێتێ بە گوێرەی قەبارەی خۆی .(٦٥)

ئەوەی ئاشکرایە ئەم بیرەوەریە نەتەوەییە نەمرە جیاواز بوو لە کاتێك بۆ کاتێکی تریان لە سەردەمێك بۆ سەردەمێکی تر بە گوێرەی هێزو هەستایەتی بۆیەو وە بە گوێرەی ڕێگادان بە ئامادە بوون بۆی لە هەموو بارو دۆخێك وە کۆڕی بوێژو شاعیران کە جێگای شانازیان بوو بۆ خوێندنەوەی هەلبەستی جۆراوجۆر وە بایەخ دان بەم بیرەوەریە بیرەوەی نەمری جەژنی نەتەوەیی کورد کە کۆری (٦٦)هەلبەستی بەتام و بە لەزتیان ئامادە دەکرد بۆ ئەم جەژنە هەر وەکو هەلبەستەکانی نەتەوەیی کوردی کە بەلگەیەکە لە سەر شانازی پێوە کردن وەك شاعیر مەلای جەزیری و حاجی قادری کۆیی و گۆران وپیرەمێرد و وە ژمارەیەکی زۆر لە بوێژان و شاعیرانی تر .

لە سەرەتادا دەست پێ دەکەین بە شاعیر مەلای جەزیری (٦٧)کە لەم دێرەدا دەلێ:.

ئەو نورو سقالا دلە دائم لویَ قالا دلە

نـــەورۆز ســــەر ســـالا دلـــە

وەقتی هەلبـــتن ئەو ســـراج

وەئەحمەدی خانی(٦٨) لەم دێرە هۆنراوەیە دەلێ:.

رۆژا کورد بویە ئەیدی نەورۆز

تعظیم ژبو دمال دل ئەفرۆز:

حاجی قادری کۆیی(٦٩)) ئەم دێرە هۆنراوە یەدا دەلێ:

رۆژانەی ئەی بای نەورۆزێ لەبن بەفری گران

کانـــی پـیـــێ ســـر بـــوو

چناریش دەستی چوو پەنجەی تەزی

وەسالم (٧٠)بە سەرکردەی ڕاستی جەژنی نەورۆز دادەنریت دەلێ:.

صبحی نەورۆز وەختی بەزمی شراب

الصـــبوح الصـــبوح یا أصـــحاب

وەگۆران دەربارەی هۆنراوەکەی کە تایبەتە بە نەورۆز دەڵێ :

نورۆز ئەکەم

نەورۆز ئەکەم نەورۆز ئەکەم

نەورۆزێکی بە سۆز ئەکەم

وەپیرە مێرد(٧٢) بەبۆنەی جەژن دەڵێ :.

ڕۆژی تازە ساڵی تازەی ئێمە هات

ڕۆژ هەڵات ڕۆژی هەڵات سەرما هەلات

پەراویز و سەرچاوەکان

١- علاءالدين سجادى:.مێژوى كورتى نەورۆز گۆڤارى هيوا ژمارە((٣٢))نيسان ١٩٦١ل٢ شێخ محمد مردۆخ مێژوى كوردو كوردستان گۆرينى لە فارسيبيەوە محمد فدا ،بەشى (٢)ضاث كراوى طۆظارى هيوا (بەغدا١٩٥٢) ،ل٤

٢- نزار جرجيس علي : دراسات كوردية ،الجمهورية العراقية الامانة العامة للثقافة والشباب مطبعة اوفسيت المشرق (بغداد ١٩٨٢)ل١١٣ .

٣- حلمي علي شيرف :ملحمة نوروز كوردستان ،جمهورية العراق ،دار الثقافة والنشر .الكوردية ،(بغداد ١٩٩١م) ل٢٤، ٢٩,٣٠،عبدالرقيب يوسف : شوێنەوارەكانى نەوى لە شاخى سورين ، وەزارەتى رۆشنبيرى هەرێمى كوردستان ((هەولێر : ١٩٩٤) ل٥٠ –٥١ .

٤- عن الضحاك : تسمية الحجم (بيوراسف) ينظر :

١)ابو حنيفة الدينوري (ت٢٨٢ ە / ٨٩٥م)الاخبار الطوال ،

المكتبه العربية ،(بغداد لصاحبها نعمان الاعظمى) ص٩، المسعودى :ابو الحسن علي بن الحسين بن علي : التنبيه والاشراف ،تحقيق محمد محي الدين عبدالمجيد الطبعه الثانيه مكتبة الخياط ١٩٦٥م ل٨٥- ٨٦ وأن كلمة الضحاك اتخذت صيغا مختلفا منها (ئەذديهاك ،ئاذى دياك ،ئاذى دەهاك ،ئەذى دەهاك ،ئەذدەهاك ،ئاستيار ،ئاستياكز) و ((وردت كلمة اذهى دهاك)) ولقب الضحاك ((بيفر أسب)) ينظر : دكتر ذبيح الله صفا حما سة سرأي در أيران ،أز قد يمترين عهد تاريخى قرن اردهم هيجري تهران تحقيق دركيفين تكوين و تدوين روايات علي منظم انها بلهجات

داستانها ى ملى ل٤٢٤– ٤٢٥ علي اكبر دهفدا : لغت نامه ،تهران سالى ١٣٢٨هـ البيرونى الاثار الباقية عن القرون الخالية المتوفي ((٤٤٠ هجري /١٠٤٨ م))بغاية أدوار سخو ليزيك ١٩٢٣م ل١٠٣ يقول عن الضحاك الضحاك بن علوان العمالقة وهو بيوراسب بن أرواندسب أبن ((دينكاو بن برينش بن غار أبن اغرواك بن سيماك)) ينظر عن الضحاك : القلشقندي : أبو العباس أحمد ت ((٨٢١ هجري /١٤١٨ م)):نهاية الارب في فنون الادب طبعه . مصر .الجزء الاول ل٧.

٥– سيد برسي سايكيس : تاريخ ايران :سيد محمد تقر تهران ١٣٤٣ هجري ج١ /١٨٧ .

٦– حلمى علي شريف : ملحمة نورۆز ل ٢٤ –٢٩ عبدالرقيب يوسف :شويَنه وارە كانى :ل٥٠ –٥١

٧– اليعقوبي :أحمد اسحاق بن جعفر بن وهب ابن واضع اليعقوبي ،((ت٢٩٢ هجري /٩٠٤ م))تاريخ اليعقوبي ،علق عليه ووضع حواشيه حليل منصور ، دار الكتب العملية ((بيروت ،دار صادر . دار بيروت ج١/ ١٥١))

٨– الطبري :ابو جعفر محمد بن جرير الطبري ((ت٣١٠ هجري /٩٣٢ م))تاريخ الرسل والملوك ،تحقيق :محمد ابو الفضل ابراهيم الطبعه الرابعة دار المعارف ،((القاهرة ١٩٦٦ م))ج١/ ١٩٤ .المسعودي :مروج الذهب و معادن الجوهر ج١ /٢٢٣ – ٢٢٤ ج٢ / ١٢٢ –١٢٤ .ابن الاثير : عزالدين ابي السعن علي بن محمد بن عبدالكريم الجرزي ((ت٦٣٠ هجري /١٢٣٣م)):الكامل في التاريخ دار صادر ،دار بيروت للطباعة والنشر (١٩٦٥ م /١٣٨٥ هجري /ج١ /٧٤ –٧٥ –٧٦ .)ياقوت

لحموي :شهاب الدين ابي عبدالله ((ت٦٢٦ هجري /١٢٢٨ م))معجم البلدان دار صادر دار بيروت ((د. ت)) ج١/ ١٢٨ / ٢٠٧ .

٩- حسن بيدينا : تاريخ مختصر ايران انقراض ساسانيان ((منير دولة سابق)) تهران مطبعة مجلس سنة ١٣٠٨ هجري /ل٥٦ .

١٠- محمد حسين خلق تبريزي متخلص ببرهان ،فرمنك برهان قاطع جلد جهارم صفحة ٢١٨٧ -٢١٩٣

١١- المسعودي :التنبيه والاشراف ل ٢١٥ -٢١٦

١٢- حسن محمود حمه كريم : نه ورۆز خوێندنەوەیەکی نوێ یە وەکو ریشەی مێژوییدا ، گۆڤاری رامان ژمارە (٤٦) نیسانی (٢٠٠٠ ن) ل٣١ -٤٤

١٣- الطبرى : تاريخ الرسل والملوك ج١ /١٩٧ . ياقوت الحموي :معجم البلدان ج١ /١٢٨ -٢٠٧ . المسعودى : التنبيه ل١٢٨ -٢١٥

١٤- اذربيجان : وحد أذربيجان من برذعة مشرقا الى اذربيجان مغربا : ينظر ياقوت الحموي ج١ /١٢٨ .

١٥- جمال بابان : مێژوی نەورۆز ، رۆژنامەی ژین ژمارە ((١٥١٩)) ساڵی (٢٥) سێ شەمە ٤/٤/١٩٦٠ ز ل٦ . حلمی علی شریف ملحمە نەورۆز ل٨.

١٦- القلشقندى :نهاية الارب ج١/١٨٧.

١٧- احمد زەردەشت : کاوە نەورۆز ، ئەفسانەو بیری نوێ ، جمهورية العراق وزارة الثقافة والاعلام دار الثقافة والنشر الكردية دار الحرية والطباعة ((بغداد ١٩٩٩م) ل١٦٤،

١٨- القلشقندي : نهاية الارب ج١/ ١٨٥ .

١٩- ابن الاثير :الكامل في التأريخ ج١/ ٧٤ —٧٥ .

٢٠- القلشقندی : نهاية الارب ج١ /١٨٥.

٢١- المسعودی : مروج الذهب ج١ ٢٢٣ .

٢٢- أحمد زەردەشت : کاوە نەورۆز ل١٥٠- ١٥١ .

٢٣- حەمە بۆر : خانی لەپ زێرین وەقەڵای دم دم کە هێشتا دەست نووسە (٣) ل٢٢٣.

٢٤- ف .کەرِ .پرۆفسکی : نهێنی کۆنترین مێژو جەلال تەقی ، چاپخانەی راپەرین ..سلیمانی ١٩٨٠ ز ل١٧ .

٢٥- الجاحظ : عمرو بن البحر ((ت ٢٥٥ ك / ٨٦٨ ك)) المحاسن والاضداد باعتنا محمدأمين الخانجي طبعة القاهرة ١٣٠ ك /ل٣٢٣ .

٢٦- البيروني : الاثار الباقية عن القرون الخاليه ل١٠٣ .

٢٧- أحمد زەردەشتی : کاوە و نەورۆز ل ١٥٤ .

٢٨- محمد التونجي : فەرهەنگی خلانی : المحجم الذهبي (فارسی عەرە بی) دار العلم للملايين الطبعة الاولى (بيروت ١٩٦٩ م) وەرطێراوة .

٢٩- حلمی علی شریف : ملحمە نەورۆز ل ١٢ .

٣٠- ئەم بیرە لە ئاکامی خوێندنەوەی کتێبی مێژوویی باستانی حەسەن بیرنیاوە لە لایەن حمە بۆەوە وەرگێراوە احمد زەردەشت کاو ە و نەورۆز ل١٦٩ بروانە گۆڤاری هەتاو ژمارە (٢٥) ی (!) ی (٢٠) ی مارت ١٩٥٥ ز رۆژنامەی ژین ژمارە (١٤) ی (٨) ی ئازادی ١٩٧١ بکة .

٣١- شاكر فتاح : لە نەورۆزدا چی بكەین ، رۆژی نوێ،ژمارە (١) خاكە لێوە (نەورۆز) ٢٥٧٢ ی نیسان ١٩٦٠زساڵی (١) لاپەرە ٢١، ٢٢ ز .

٣٢- هەمان سەرچاوەی پێشو .

٣٣- القلشقندی : نهایة الارب في فنون الادب ج١ ١٨٦ احمد زەردەشت كاو ه و نەورۆز ل١٩٧ .

٣٤- بۆچی كورد لە نەورۆزدا ئاگر دەكاتەوە ، رزگاری ژمارە (١) ساڵی یەكەم یەك شەمە ، (٢٠) ی نیسان ١٩٩٦ ز ل ٥٠ : عومەر ابراهیم عزیز دیاری نەورۆز لە پەخشانی كوردیدا . بەشی یەكەم ١٩٣٥ -٩٦٩ز مطبعة الفنون ١٩٨٩ ز .بغداد ل٣٨٧ .

٣٥- برروا : خۆزگە لە نەورۆزدا . رۆژنامەی بدروا ژمارە (٢٩) ساڵی (٢) رۆژی شەمە ٢/١٧ /١٩٦١ زل٤ .

٣٦- الیعقوبی : تاریخ الیعقوبی ج١/١٥١ .

٣٧- د . شاكر خصباك : الاكراد مطبعة شفیق بغداد ١٩٧٢ م .ل٥٠٠ .

٣٨- بدروا : خۆزگە لە نەورۆزدا ، هەمان ژمارە هەمان لاپەرە ، رۆژنامەی ژین ١٠ربیع الثاني ١٣٦٣هـ ، ١٥نیسان ١٩٤٣ زساڵی ١٧ زنجیرە ژمارە (٧٠٣) ،٢ و٤ .

٣٩- معروف خەزنەدار : جەژنی خەبات و ئازادی و گوڵ، گۆڤاری شەفەق ،ژمارە (١٣) ساڵی دووەم شباگ ١٩٦٠ لاپەرە ١٥ و١٩ وەرگێراوە .

٤٠- هەندێ زانیاری تازەی مێژوویی لەبارەی نەورۆزەوە گۆڤاری ژمارە (٥٤) ی ١٩٨٧ زل ١٨ : احمد زەردەشت كاوە و نەورۆز ل١٩٧ -١٩٨ .

٤١- احمد زەردەشت : كاوە و نەورۆز ل ١٩٧ -١٩٨

٤٢- احمد زەردەشت :کاوة ل١٩٧ -١٩٨ کاروان ژمارە (٥٤) ی ١٩٨٧ ز . ب١٨.

٤٣- هەمان سەرچاوەکانی پێشو .

٤٤- هەمان سةرضاوةکانی ثيَشو .

٤٥- گۆڤاری کاروان ژمارە (٥٤) ی ١٩٨٧ ز ل١٨ -١٩ احمد زەردەشت کاوە و نەورۆز ل١٩٨ - ١٩٩ : گۆڤاری رۆشنبیری نویٚ . ذمارة (١٠١) کوردایەتی جەژنی نەورۆز .

٤٦- گۆڤاری کاروان (٥٤) .ل ١٩ . احد زەردەشت : کاو ە ل١٩٩ : حسن محمود حمە کریم : کاو ە و نەورۆز لەنێوان ئەفسانەو ئایین دا چاپی دووەم سلێمانی ١٩٩٩ ز ل٤٧ ٤٨ ،شاهنامەی فیردوسی : راست کردنەوەی زول و مول چاپی پێنجەم . ١٣٧٤ ە انتشارات سفن .

٤٧- احمد زەردەشت : کاوە ونەورۆز ل١٩٧ .

٤٨- شوکر مستەفا : دەفتەری کوردەواری ، ژمارە (٢) سالّی ١٩٧٠ ز.

٤٩- حلمی علي شريف : ملحمة نورۆز ل ١٤ - ١٣ د. کامل بصیر: رۆشنبیری نویٚ ژمارە (١٠١) ئازادی سالّی ١٩٨٤ ز محمد عبدالرحمن زەنگەنە نەورۆز نامە چاپخانەی الجاحظ ،بغداد ١٩٨٧ ز ، ل٩ .

٥٠- طۆظاری کاروان ذمارة (٥٤) ی ١٩٨٧ ز ل١٩ .

٥١- هةمان سرضاوةی ثيَشو .

٥٢- البیرونی : الاثار الباقية عن القرون الخالية ل ٢٢٣ .

٥٣- د. حسن ابراهيم حسن : تاريخ الدولة الفاطمية ، القاهرة ، ٩٥٩ م . ل٦٥٩ - ٦٦٠ .د. محمد جمال الدين سرود : تاريخ الحضارة الاسلامية في الشرق ، الطـبعة

الثانية ١٣٩٣ هجري / ١٩٧٢ م.ل١٩١ز حلمى علي شريف : ملحمة نوروز ل ١٣.

٥٤- گۆڤاری کاروان ژمارە (٥٤) ی ١٩٨٧ز ل ١٩ – ٢٠ . احمد زەردەشت کاوەو نەورۆز ل١٩٩- ٢٠٠.

٥٥- الصولي : ابوبكر محمد بن يحيى الصولي (ت ٣٣٥هجري ، ٩٤٦ الميلادى) اخبار الراضي و المتقي من الكتاب الاوراق و عني بنشره ، هيورت من دار المسيره بيروت ، الطبعة الثالثه ١٩٣٥ م ، ١٩٧٩ ل١٣٢ –١٤٠ ز

٥٦- بجكم (P) وكنيته ابو الحسين (ب) ولم تذكر كتب التاريخ التى بين ايد ينا أسم ابيه و ألى ماكان الديلمى (ه) .

ا/ بجكم: مسكويه : ابو علي احمد بن محمد بن يعقوب (ت ٤٢١هجري /١٠٣٠ م) : كتاب تجارب الامم نشرة ف أمدروز مطبعة التمرين الصناعيه مصر ١٣٣٢ هجري / ١٩١٤ – ١٩١٥ م . ج١. ل٣٧٥ و ياقوت الحموي : معجم البلدان ، باءعتناء و ستنفلد لابيزج ١٨٨٦ – ١٨٧٠ م ، ج٣ ول٢١٣

والذهبي : شمس الدين ابو عبدالرحمن محمد بن احمد بن عثمان بن قايماز (ت٧٤٨ هجري / ٣٤٠٧ م) الخبرفي خبر من غير تحقيق فؤاد السيد مطبعه الكويت ، الكويت ١٩٦١ م ، ج٢ حاشيه ل٢٠٢ .

ب/ الصولي : اخبار الراضي ل١٨٦ طبعه سنة ١٩٣٥ م.

حسن الباشا : الالقاب الاسلامية في التاريخ والوثائق والاثار مكتبه النهضه الحرية : القاهرة ١٩٥٧ م ، ل٢٠٨ – ٣٠٦ .

ج/ الصولي : اخبار الراضي ، طبعة سنة ١٩٣٥ ل٤١ – ١١٤ مسكويه تجارب الامم ج١ . ٣٧٥ .

ابن كثير : عماد الدين ابو الفداء اسماعيل بن الكثير القريشي البصري ثم الدمشقي (ت ٧٧٤ هجري / ١٣٧٣م) : البداية والنهاية ، مطبعة السعادة ، القاهرة ، ١٣٤٨ –

١٣٥٨ هجري /١٩٢٩ – ١٠٣٩ م ج١١/ ١٨٣.

ه/ مسكوية : تجارب الامم ج٢ /٤ وياقوت الحموي : معجم البلدان ج١/ ٥٣٢.

ه/فيصل السامر : الدولة الحمدانية في الموصل وحلب مطبعة الايمان و بغداد ١٩٧٠ م ،ج١/٢٢٤ . احمد عطيه الله : القاموس الاسلامي . مكتبة النهضة المصرية القاهرة ١٩٦٣ م .ج١ ، ل٢٧٤ .

٥٧– المقريزي ، تقي الدين احمد بن علي (ت٨٤٥ هجري /١٤٤١م)المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والاثار ، جزاءن طبعة ، بولاق ، ١٢٧٠ هجري ج١ / ٤٩٣٠ .

٥٨– المماليك : المملوك وجمعه مماليك اسهم مفعول مشتق من الفعل العربي ملك وتخذ هذا اللفظ معنى اصطلاحي خاص في التاريخ الاسلامي فاصبح يقصد بالمماليك جموع الدقيق الابيض الذين كانوا يصبحون رقيقا امانتيجة للاسر في الحرب او الشراة من التاجر الذين يجلبونهم الى البلاد الاسلامية حيث يطلبون اثمانا مرتفعه لبضاعتهم ينظر ، د. عادل زيتون تاريخ الممالك مطبعة دار الكتاب المنشورات جامعة دمشق الطبعة الرابعة ١٤٧– ١٤١٢هجري /١٩٩١– ١٩٩٢م ل١.

٥٩– د. عادل زيتون : تاريخ المماليك ل١٥٨– ١٥٩ .

٦٠– یاداشتەکانی محمد مستەفا حەمەبۆر دەستنووس (٢) ل١٣٣.احمد زەردەشت کاوە و نەورۆز ل٢٠٠– ٢٠١

٦١– الشيخ محمد الكاضمي ا لقزويني : البهائيه في الميزان /الطبعة الاولى مطبعة العرفان (صيدا – ١٣٦٦هجري) ل٧٤ .

٦٢– ستيفن همسلى لونكريك : اربعه قرون من تاريخ العراق مطبعة الحدث بغداد١٩٦٢ ل٧.

٦٣– د. كاوس قفطان : دراسات في تاريخ بابان و سوران و بۆتان مطبعة الحوادث . بغداد ١٩٨٥م ل٤٣ .

٦٤- عن الامارة البابانيه يراجع د. كاوس قفطان : دراسات فى تاريخ بابان و سۆران و بۆتان ل٤٣ وما بعدها : كيو موكريانى : تاريخى حوكم دەرانى بابان . رەواندز ١٩٣١م .

٦٥- یاداشتەکانی محمد مستەفا حەمە بۆر دەست نووس (٢)ل٢٣٣ احمد زەردەشت کاو ە و نەورۆز ل٢٠١ز

٦٦- یاداشتەکانی محمد مستەفا دەست نووس (٢) ل٢٣٣.

٦٧- د. مارف خەزنەدار : لەبابەت مێژوی ئەدەبی کوردیەوە ل١٢٩.

٦٨- دیوانی شێخ احمد جەزیری : چاپی یەکەمین چاپخانەی هەولێر ١٩٦٤ز ل٥٨ .محمد عبدالرحن زەنگەنە

نەورۆزنامە ، چاپخانەی جاحظ بغداد ١٩٨٥ م .

٦٩- دیوانی حاجی قادری کۆیی چاپخانەی هەولێر ١٩٦٩ ز محمد عبدالرحمن و نەورۆزنامە ل٤٣، گۆڤاری هەولێر ژمارە (٦)ل٢٠ .

٧٠- دیوانی سالم چاپی ١٩٣٣ ل٣٢ . احمد زەردەشت کاوە و نەورۆز ل٢٤٤ . حەمدی دەست نووس ل١٠٤ بروانە گۆڤاری هەتاو ژمارە (٤٥) ی ١٩٥٥ل٩ .

٧١- دیوانی گۆران : محمد ملا کریم، کۆری زانیاری کورد ل٤٠٠،نجم الدين ملا: دیوانی محمدی دەست نوس،ل١٠٤،بروانە گۆڤاری هەتاو ژمارە (٤٥)ی ساڵی ١٩٥٥ ز،ل٩.

٧٢- گۆران ، یادگارو دیاری ل٢١٧ هەروەها گۆڤاری هەولێر ژمارە (٤-٥) ی ٩٧١ ی ل٤٣ .

تێبینی /یاداشتەکانی محمد مستەفا دەست نوس سودم لە بەرێز احمد زەردەشت :(کاوە و نەورۆز) وەرگرتوە لە بەر ئەوە نەمتوانی پەیدای بکەم.

سوودەکانی مێژوو و سیفەتەکانی مێژوونوس

شوان محمدامین طه*

تەوەری یەکەم

مێژوو، روانگەکان

گرنگی و سوودەکانی مێژوو

وشەی مێژوو لە زمانی کوردیدا واپێدەچێ لە رەگی(مێژ)ەوە هاتووە کە بەمانای کۆن(قدم) دێت، وە دیرۆکیش بە هەمان شێوە لە(دێر) هاتووە کە(دێرین)یش هەر بەمانای کۆن دێت و لە هەردوو بواریشدا مانای رابردوو دەگەیەنێ.

لە زمانی عەرەبیشدا وشەی(التاریخ)بە مانای دەست نیشانکردنی کات دێت، واتە لە (أرخ –یؤرخ) کە لە بنچینەدا لە وشەی(اروخ - ورخ)دێت، کە لە زمانی کۆنی عەرەبی سامیدا بە مانای ناسراو و بەناوبانگ دێت، وەخودای مانگیش لە خوارووی دوورگەی عەرەبی بە ناوی(ورخ)ناسراوە.[1]
کە ئەوەش بەڵگەیە بۆ کۆنی و لە مێژینەیی ئەو خودایە لە زێدی باو باپیرانی عەرەبدا.

زۆربەی مێژوونوسان مانای مێژوو کورت دەکەنەوە، لە رستەیەکدا بەوەی: بریتییە لە گەڕان و لێکۆڵینەوە لە رووداوەکانی رابردوودا، لەسەر ئەو

بنەمایەی کە لە وشەی(Historia) ی یۆنانی کۆن وەرگیراوە بەو مانایە دێت کە هەموو شتێك پەیوەندی بە مرۆڤەوە هەبێت هەر لە دروست بوونیەوە کە شوێنەواری لە سەر زەوی جێهێشتووە.[٢]

بەڕای هنری جۆنسۆن وشەی Historie یان Historia ، لە ئەنجامی ئەو گەشتانەی هیرۆدۆت، بە ناوچەکانی جیهاندا، وە کۆکردنەوەی زانیاری و خستنەڕووی، کاریگەریەکی گەورەی خستە سەر یۆنانیەکان تەنانەت ئەو وشەیە بە شێوازی نوسینی هیرۆدۆت دەگوترا، لە پاشاندا ئەو وشەیە گوازرایەوە بۆ زمانی لاتینی و زمانە نوێیەکانی ئەورووپا و ئەمریکا.[٣]

ئەوانە سەبارەت بە چەمك و زاراوەکانی مێژوو بوو، کە کۆمەڵێك گوزارشت و پێناسەو رای جیاواز دەگرنە خۆ، سەبارەت بە هەندێ بیروبۆچونیش ئیبن خەلدون**وا دەڕوانێتە مێژوو، کە تەنها گێڕانەوەیەکی ساکاری ڕووداوەکان نیە، بەڵکو وەسف کردنی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانە، وە زنجیرەیەك زانیاری جۆرایەتییە و بابەتگەلی دیاردەکانی کۆمەڵایەتی دەگرێتەوە، وە لە هەناویدا بینین و لێکۆڵینەوە هەیە.[٤]

وە لە فەلسەفەی مێژوییدا یاسا گەلێکی دانا وەك: دەوڵەت وەکو مرۆڤ وایە، لە دایك دەبێ و گەشەدەکاو گەورە دەبێ و پیردەبێ و لە دواییدا دەمرێ، یا دەربارەی شارستانیەت یاسای بەدوایەکداهاتنی قۆناغەکان: کۆچەری،شارستانی،لەناوچون.[٥]

لە دوای چەند سەدەیەك هیگلْ(١٧٧٠-١٨٣١)تیۆرە ئایدیالیزمیەکەی خۆی لە فەلسەفەی مێژوو خستە روو، کە وای دەبینی مێژوو مێژووی هزرە، پێویستە ئەوە بە هەند وەربگرین کە سەرکردەکان چۆن بیریان دەکردەوە کە

بە کارەکانیان هەڵدەستان، نەك کارەکان، وەهێزی پاڵنەری مێژووش هێزی ئاوەزە، بەوەش مێژوو بە ویستی مرۆڤ دەڕواو ئازادی بریتییە لە هۆش و بیری مرۆڤ.[٦]

لە ژێر کاریگەری ئەو بیروباوەڕەو هەڵ و مەرجی ئەو چەرخەدا، لە دوای ئەو مارکس(١٨١٨–١٨٨٣)لە ڕوانگەی ماتریالیزمیەوە، قۆناغە مێژووییەکانی پەرەسەندنی مرۆڤایەتی خستەروو، وە بەگوێرەی تیۆری مەتریالی مێژوو بریتییە لە مێژووی ململانێی چینی پرۆلیتاریا و چینی بۆرژوازی، وە مێژوو وابەستەبوونێکی دیالیکتیکیە لە نێوان مرۆڤ و سروشت.[٧]

دواتر ئارنولد توینبی(١٨٨٩–١٩٧٥)لەو باوەڕەدابوو کە شارستانیەکان بەپاسای مەیدانخوازی(التحدی والاستجابە)دروست بوون، بەو مانایەی سروشت و ژینگەی سەخت وادەکات مرۆڤ ئارەزوی کارو داهێنانی هەبێ، وە جەختی لەسەر نموونە گەرایی کۆمەڵگە دەکردەوە لەسەر پەیوەندی نێوان بوونەوەرەکانی مرۆڤایەتی، وەگرنگی بەکردەی تاکە داهێنەرەکان و ڕاستی تاکگەرایی دەدا.[٨]

ئەوانەی کە باسمان کرد، هەندێ ڕوانگەی جودابوو لەلایەن تیوریست و بیریاران سەبارەت بە مێژوو، کە دەرفەت نیە لە باسێکی بچووك ڕاڤەیان بکەین.

بە هەرحاڵ مێژوو تۆمارکردنی کاروانی مرۆڤایەتیە.[٩]

وە سەرچاوەیەکی هەرە بنەڕەتی ناسینی دیاردە هەنوکەیەکانە.[١٠]

چونکە رەگ و ریشەیەکی مێژوویی هەیە، فاکتەری نەشونماکردنی هەر دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی،ئابووری،پۆلەتیکی،رۆشنبیری،هزری،وەیا ئاینی لە گەڕانەوە بۆ رابردوودا بایەخی مێژوو بەدەر دەخات.

قوستەنتین زریق لەو بارەیەوە دەڵێ: ئەو واقیعەی کە ئێمە تێیکەوتوین، ئەو شلەژانەی ئەوڕۆ کە هەیە، دەرهاوێشتەی گۆڕانی هەڵ و مەرجی ئابووری و کۆمەڵایەتییە، کە تێیدا مۆرال و ترادسیۆن و بیروباوەڕیش گۆڕاوە و پرسیار گەلێك دروست دەکات، ئەو پرسیارانەش وابەستەی مێژوومان دەکات، وە پێویستیمان بە تێگەیشتنێکی دروست هەیە بۆ رووبەڕوبوونەوە.(١١)

ابو الفتوح رضوان لە پێشەکی کتێبەکەی هنری جونسوندا دەڵێ: مێژوو لە رابردوودا رێگەی گەڕانەوە بۆ دواوەو پاشەکشەکردن و بەرەنگاربوونەوەی پێشکەوتن بوو، بۆیە هەندێ فەیلەسوف وای بۆ دەچوون کە میللەتی بەختەوەر میللەتێکی بێ مێژوووەو، وابەستەنین بۆ رابوردو کۆت و بەندەکانی، بەڵام دوای ئەوەی میللەتان لە پێداویستی پێشکەوتن گەیشتن و بڕوایان پێهینا، مێژوو بووە زانستی توێژینەوەی جولەی زەمەن و سێرەی(رصد) ئاراستەکانی پێشکەوتن و پێداویستی کۆمەڵگاکان لە جەنگی بەرەو پێشچووندا.(١٢)

بەڕای ویل دورانت* خوێندنەوەی مێژوو تێگەیشتن و دەرککردنە بۆ ناسینی مرۆڤ کە مرۆڤ چۆن بووە؟ دەڵێ دیدگایەکی فەلسەفی لە رێگەی توێژینەوەکانەوە دەستەبەر دەکەی، کە لە هیچ بارێك لە زانستەکانی دیکەدا نەمبینیەوە.(١٣)

احمد شلبی لە ئنسکلۆپیدیاکەیدا، بایەخی مێژوو لە رستەیەکدا دەخاتە روو دەڵێ (مێژوو تیشکی رابوردووە کە ئێستا و ئایندە رۆشن دەکاتەوە).[١٤]

گرنگی و سودەکانی مێژوو لە ژێر رۆشنایی ئەو بیروبۆچونانەی باسمان کرد دەردەکەوێ، کەلکی هەیە بۆ تێگەیشتن لە رابوردوو، وە هەوڵدانە بۆ تێگەیشتنی ئێستا، بە هەڵسەنگاندنی روداوو پەرەسەندنەکانی رابوردوو، مێژوو بەرهەم و دەست کەوتەکانی مرۆڤە لە رابوردوودا، کە پەیوەندی نێوان تاك و رووداوەکان و کات و شوێن نیشان دەدا.[١٥]

گرنگی دیکەی مێژوو لەوەدایە کە هەموو زانستەکان، وابەستەی مێژوون وەك:

پەروەردە، دەروونزانی، جوگرافیا،گەردوون، زیندەوەرناسی، وە زانستەکانی بوونەوەر، کە هەموو ئەو زانستانە گەشەیان کردووە، بە تێپەڕینی کات و مێژووی دۆزینەوەو پەرەسەندنیان هەیە، بۆیە بەکارهێنانی مێژوو وەرهەمەندەکانی فراوانترەو پەل و پۆ بۆداپۆشینی زانستەکانی دیکەش دەبات.[١٦]

تەنانەت بایەخی مێژوو لە کتێبە ئاسمانیەکانیشدا هەیە کە وەکو سەرچاوەیەکی تەشریعی، جێگای کراوەتەوە لە تەورات و ئینجیل و قورئاندا.

بۆ نموونە بەشێکی زۆر لە قورئاندا تەرخان کراوە بۆ چیرۆك و بەسەرهاتەکان، کاتێك ئاماژە بە چیرۆکی پێغەمبەران و مێژووی(بنی اسرائیل)دەکات.[١٧]

تەنانەت لە سورەتی یوسف لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە((لقد کان فی قصصهم عبرة لاولی الاباب)).[١٨]

لێرەدا وادەردەکەوێ کە مێژوو فێری وردبینی و فراوانبینی و تێگەیشتنمان دەکات، وەمێژوو پێشانگاو شانۆی ئەزموونی مرۆڤەکانە لە رابوردوودا، لەم رووەوە سیاستمەداری ئەڵمانی بسمارك دەڵی(زیرەك ئەو کەسەیە کە بە ئەزمون و ئارۆینی خۆی شت فێردەبێ، بەلاَم لەو زیرەکتر لە ئەزمونی کەسانی دیکە فێری شت دەبێ).[١٩]

لە کۆتایی ئەو تەوەرەیەدا ئەگەر بیروڕایەکان چڕ بکەینەوە، دەکرێ سودو گرنگی و خوێندنەوەی مێژوو بەم شێوەیە کورت بکەینەوە، خوێندنەوەی مێژوو وا دەکا باشتر لە خۆمان بگەین و رەگ و ریشەی دیاردەکانی ئێستا بزانین و تارادەیەك پێشبینی ئایندەش بکەین.[٢٠]

سود لە پەندو ئامۆژگاری و وانەکانی مێژوو وەربگرین، بە جۆرێك خەوشی و نەنگی و هەڵەکانی رابردوو دووبارەنەکەینەوە، چاکەو سەروەریەکانیش هانمان بدات کاری بەبرەوو هەڵوێستی جوامێرانەی مرۆڤایەتی و گۆڕانێکی رادیکاڵی بۆ پێشکەوتن ئامانجمان بێت.

مێژوو نمونەی بەرزی مۆراڵی سیاسی،نیشتمانی و قارەمانێتی کەڵەمێردانە لە رابوردوو پێشکەشیان کردوین.

مێژوو ئاشنای داب و نەریت و شێوازی ژیانی کۆمەڵگەکانی رابوردوو و کۆششەکانی مرۆڤ لە رابوردوومان دەکات، وەهەلو مەرجی کۆمەلاَیەتی، سیاسی و ئابووریمان لە رابوردوو بۆ وێنا دەکات.

لەم رووەوە حسن عثمان دەڵێت:(مێژوو ئەو ئاوێنەیەیە کە تێیدا هەمەرەنگی رووداوەکان،هونەرکاری هزرەکان و پۆلێك کردەوە و کارو شوێنەواری تێدادەبینین).[٢١]

تەوەری دووەم

خەسڵەت ئادگارەکانی توێژەری مێژوویی(خۆشەویستی بۆ کارەکەیی و خۆڕاگری و ئارامگری،گومان و رەخنە،بابەتگەرایی و ئەمانەتی زانستی و ئەبستراکت بوون،خاکی بوون و خۆشەویستی بۆ راستی)

لە سەر توێژەری مێژوویی و مێژوونوس پێویستە، کە بزانێ ژمارەیەك لە خەسڵەت و ئەدگار و تایبەتمەندی هەن، کە وەکو مەرجی بنەڕەتی و سەرەکی دادەنرێ بۆ نوسینەوەی مێژوو، هەندێ لە گرنگترین خەسڵەت و شارەزایی بوون و ئامادەباشی دەخەینەڕوو، لە بواری میتۆلۆژیای مێژووییداو لە بواری نوسینەوەی مێژوودا پێویستە لە کەسایەتی و دەروون و روخساری توێژەر خۆی بەرجەستەبکات، لە گرنگترین سیفاتەکان ئەمانەن:

- خۆشەویستی بۆ کارەکەی و خۆڕاگری و ئارامگری

یەکێك لەو سیفەتانەی کە گرنگە، لە مێژوونوسدا هەبێ ئەوەیە، کارەکەی خۆش بوێ، وەخۆڕاگر و ئارام بێت، بەو مانایەی سەختی لێکۆڵینەوەکەی و ئاستەنگەکانی رێگەی کارکردن نەبێتە بەربەست، وەلێڵی و نادیاری رووداو و راستیە مێژووییەکان و پەرت و بلاوی و تێکەڵیان، وانەکا لە کارەکەی سڵ بکاتەوە، وە پەلە نەکات لە پێناو بەدەست هێنانی دەستکەوتێك بە خێرایی، چونکە پەلەکردن لەسەر حسابی زانست و راستی مێژوویی دەبێ.(٢٢)

وەدەبێ بۆ دەرکردنی حوکمەکان(احکام) ئارامی هەبێ و کاتی تەواو تەرخان بکا بۆ تاوتوێکردن و بەراوردکاری و شیکردنەوەو لێکدانەوە، واتە مەرج نیە باسی هەموو ئەو راستیانە بکات کە پەیوەندیان بە بابەتی لێکۆڵینەوە هەیە، بەڵکو ئەو باس دەکا کە پێی گەیشتووە و دەستنیشانی

ئەو خاڵانە بکات کە چارەسەری نەکردووە و نەیتوانیوە روونی بکاتەوە، بۆ ئەوەی بۆ توێژەرێکی دیکەی بەجێبهێڵێت.[٢٣]

سەبارەت بە مەسەلەی ئارامگرتن و خۆڕاگری، قوستەنتین زەریق بیروبۆچونێکی هەیەو دەڵێ: ئەوانە هەڵەن، کە وادادەنێن تاکە فاکتەری بەرهەم هێنانی زانستی، تەنها زیرەکیە، چونکە بەرهەمی هزری لە دایکبووی ئەو کۆشش و خۆڕاگرییەیە، کە ئاوەزو دەروون(العقل والنفس)ی پێوە ماندوو بووە بۆ گەیشتن بە راستیەکان.[٢٤]

چونکە مەسەلەی ماندووبوونی توێژەر، لە هەموو بوارێکدا و لە هەموو رووێکەوە، کارێکی سروشتییە و دەبێ پتەوی ئیرادەو ئارامگری و خۆڕاگری وابکا، لە کۆتاییدا بەسەر هەموو ئاستەنگەکان زاڵ بێت.[٢٥]

بەهەر حاڵ، لێکۆڵینەوە و گەڕان پێویستیان بە ئارامی هەیە، چونکە شەونخونی و ماندووبوون و هیلاکی دەوێ.[٢٦]

- گومان و رەخنە

مەبەستمان لە گومان و رەخنە، گومانی زانستی و بوونی هەستێکی رەخنەگرانەی هۆشیاریانەیە.

ئەو گومانەی کە رێنمایمان دەکات بۆ چەسپاندنی راستیەکان، کە توێژەر لەم رووەوە گریمان دادەنێ، دوای ئەوەی بەڵگەو راستیەکان کۆدەکاتەوە، ئەگەر متمانەی لا دروست کرد و بابەتەکەی پشت راست کردەوە، وەیا گومانەکەی لە جێی خۆی نەبوو،بینوسێ، گرنگ ئەوەیە چارەسەری بابەتە مێژووییەکە بکات.[٢٧]

بە جۆرێك بە ووردبینی مامەڵەی تێکست و بابەتەکە بکات، وە هەموو توانا زەینی(ژهینی) یەکانی خۆی بخاتە گەڕ، بۆ دەرخستنی راستی زانیاریەکە ی ا بەڵگەنامەکەو بەدەست هێنانی چارەسەری و ئەنجام.[28]

واتە هەر لەسەرەتادا نابێ، هەر کتێب و بەڵگەیەك بخوێنێتەوە، لەسەری رازی بێت، یاباوەڕ بە قسەی هەموو شایەتمانێك بکات، چونکە خێرا باوەڕ هێنان یەکێکە لە سیماکانی کاڵفامی و لاوازی کەسایەتی و سەربەخۆنەبوون لە بیرورِادا، وە بۆ ئەوەی توێژەر نەکەوێتە تەڵەی خۆشباوەڕیەوە، پێویستە خۆی چەکداربکات بە گومانی بونیاتنەر.[29]

ئەو گومانەی کە لە نێو عەرەبەکان ئیبن خەلدون باسی کردووە، وە لە نێو رۆژئاواییەکانیش، لە سەدەی حەڤدەهەمدا (رینیە دیکارت) لە نوسینەکەی بە ناوی (گوتار لە رێبازدا) بلاوی کردەوە و رێبازێکی نوێی بۆ لێکۆڵینەوەکانی زانستی دۆزیەوەو دانا، کە لەمەشدا پشتی بە تاقیکردنەوەبەست.[30]

کەتێیدا سەرەوەری ئاوەزی وەکو کۆلەکەیەکی سەرەکی دانا، بۆ راڤەکردنی دەقەکان و کارکردن لە بواری میتودلۆجیادا، بۆ ئەوەی زانست بە شکۆداری بنوسرێتەوە.

بەم شێوەیە دەبێ گومان رەخنە بونیات بنێ، وەتواناى ڕەخنەگرتن، لە سەرووی ئادگارەکانی مێژوونوس بێت، چونکە کاری مێژوونوس کۆکردنەوەو کۆپیکردنی هەواڵ نیە، بەڵکو رەخنەگرتن و لە بیژینگ دانیەتی[31] ئەو خەسڵەت و تایبەتمەندییەی، رەخنە ئەگەر نەبێ، ئەوا سیفەتی توێژەر، وادەماڵرێ، تەنها دەبێت قسەکەرێکی گێڕەرەوە، ئەوەی دەیزانێ دەیگێڕێتەوە کە پێی گوترا.[32]

کە لێرەدا سیفەتی کاسیێتێکی ریکۆردەر دەبینێ!، بەو کارەش مێژوو ناخوێندرێ و نانوسرێتەوە.

وە لە هەمان کاتدا هەست کردن بە رەخنەی وشیارانە، پێویستی بە ووریایەکی زۆر هەیە، بۆ دوورکەوتنەوە لە خلیسکان، کە شانبەشانی ئەو ووریاییە دەبێ هاوسەنگ بێت، لە نێوان رەخنەو بریندارکردندا، وە ووردبین بێت وەدەستپاك بێت لە گواستنەوەدا، وە ووردبینی لە بیرکردنەوەو دەربڕیندا.[٣٣]

- بابەتگەرایی و ئەمانەتی زانستی، ئەبستراکت بوون(التجرد).

پێویستە لەسەر توێژەری مێژوویی، هەر لە دەستپێکیەوە تا ئەو پەڕی توانا، خۆی لەسەر دادوەری و بابەتگەرایی(الموضوعیة) رابهێنێ، واز لە تۆمەتبارکردنی کەسایەتیەکانی مێژوو بهێنێ، بەتۆمەتی وشك و هەرزانی لابەلا، وەواز لە هێرش بردن بێنێ.[٣٤]

چونکە مەسەلەی بابەتگەری، بەمانای بوونی دادوەری دێت، لە خودی توێژەرو خۆ داتاشین لە لایەنگیری، بەوەش بابەتگەراییObjectivitty،دژی خودگەراییە Subjectivity کەپشت بەستنە بە سۆزو ئارەزووی کەسێتی و ترادسیون و بەرژەوەندخوازی، کە پێویستە توێژەر خۆی لێ بەدووربگرێ.[٣٥]

پێویستە توێژەر خۆی رزگاربکا، تاپێی دەکرێ، لە ئارەزوو سەرسوڕمان بوون، لێرەدا توێژەر وەکو دادوەر وایە، کەدەبێ حوکم بدات لە ڕوانگەی دادپەروەریەوە دوور لە لایەنگیری و هەوەس.[٣٦]

چونکە ترسناکترین پەتا، کە نووسینی مێژوو تووشی پەککەوتن دەکا، ئەوەیە کە نووسەر بارگەکراوبێت بە هەوەسی ساوایانە و سۆزو ئارەزووی زێدەڕ ۆیی، دەرکردنی حوکمی پێشینە لە سەر کەسایەتیەکان و ڕووداوەکان دەربکات.[٢٧]

بۆیە لە سیفەتە سەرەکیەکانی توێژەر، بابەتگەرایی یە، کە بەجۆرێك کاریگەر نەبێ بە فاکتەرە خودیەکان و بیروباوەڕی ئاینی و ئاراستە سیاسیەکەی، کە ڕاستییەکان بگۆڕێ و پێداگیری بکا لەسەر خزمەتکردنی بیروڕواو ئامانجەکانی، بەڵکو مێژوونوس دەبێ، هزرو ڕۆشنبیری و ئارەزووەکەی لە خزمەتی میتۆدی زانستی و ڕاستیەکانی مێژوویی بەکاربهێنێ، چونکە زیان بەدەست پاکی زانستی و ڕاستگۆیی و بابەتگەرایی دەگەیەنێ.[٢٨]

بەهەر حاڵ ئەمانەتی زانستی و گیانی زانستی، ئەدگارێکی خوازراوی توێژەرە، چ لە کاتی کۆکردنەوەی سەرچاوەکان یا لە کاتی دانان و داڕشتنەوەیدا وەیا لەکاتی ڕاڤەکردنیدا، دەبێ پەیڕەوبکرێ تەنانەت ئەگەر زیان بە بەرژەوەندیەکانیشت بگەیەنێ، چونکە ئامانجی بنچینەیی توێژینەوە لە ڕابوردوو بە لایەنی باش و خراپەکانی، ناسینی ئێستایە[٢٩]

لەم ڕووەوە توێژەری مێژوویی، دەبێ ئازاو بوێر بێت، بەرامبەر درکاندنی ڕاستیە مێژووییەکان و نەیانشارێتەوە، بەتایبەت لە هەندێ بواردا واڕێکدەکەوێ زانیاری و ڕاستی دەستدەکەوێ، کە خۆی دەیزانێ و ئەوانی دیکە نایزانن، کە نابێ کە ئەوە ڕەچاوبکا کە یەکێك پێی ڕازی نیە، یا لایەنێك وەیا نەتەوەکەی لەگەڵی نین، بەڵکو مێژوونوس دەبێ ویژدانی ڕابەرایەتی بکات و خۆی بەرامبەر بەرپرسیارێتی سەرشانی ئاسودەبکات، وەخەوش و

هەڵەکانی رابوردو و ئاشکراکردنیان سودمەندە بۆ دوورکەوتنەوە لە فاکتەری هەڵەکردن لە ئێستادا.[٤٠]

بە مانایەکی کورتتر، ئازادیی لە دەربڕینی راداو ئازایی لە دەرخستنی راستیدا، دەبێ تەنها ئامانجی خزمەتکردنی راستییە مێژووییەکان بێت[٤١]، لەگەڵ رەچاوکردنی دەستپاکی لە گواستنەوەی زانیارییە وەرگیراوەکان، چونکە تێکستی وەرگیراو لە زانستی مێژوودا پیرۆزی خۆی هەیە، نابێ دەستکاری تێدابکرێ و دەست درێژی بکەیتە سەر هەوڵ و کۆششی خەڵکانی دیکە.[٤٢]

ئەگەر ئەو تێکستانە لە دیدگای جیاواز و دژە ئایدۆلۆژیای توش بێت، دەبێ بەڵگەی راست و دروستت لاهەبێ و وەڵامێکی یەکلاکەرەوەت هەبێ، تا گۆشە نیگای خۆت بخەیتەڕوو، بەپشت بەستن بە بەڵگەو راستییە مێژووییەکان، بەبێ توندڕەوی کوێرانە و هەڵکوتانە سەر بیروبۆچونەکانی خەڵکی دیکە.[٤٣]

مەسەلەیەکی دیکەی گرنگ کە پەیوەستە بە توێژەر، خۆداتاشینە یا ئەبستراکت بوونە، لە هەرچی ئایدۆلۆژیای ئاینی و نەتەوەیی وسیاسیی کە هەیە لەخۆتی دابماڵی، کەچەندو چونی لەسەرە، چونکە مرۆڤ لەدایك بوونی رابوردووەو هەڵگری گیانی ئەو سەردەمەیە کەتێیدا دەژی و بوونەوەرێکی بچووکی ئەو ژینگەیە.

لە ئەوروپادا رابەری ئەو قوتابخانە زانستیە نوێیەی مێژوو(لیوبولدڤۆن رانکە)*یە، کە لەسەدەی نۆزدەهەم بنەماکانی ئەبستراکت بوونی خودی دانا، وە لەهەرە داخوازییەکارانی ئەو خەسڵەتە دەژمێردرێ، کە هیواخوازبوو هەموو ئارەزووەکانی بکوژێنێتەوە، تەنانەت خودی خۆشی، بۆ ئەوەی وەکو ئاوێنەیەك وێنەی رووداوەکان لەناویدا رەنگ بداتەوە، کە شوێنکەوتوانی ئەو قوتابخانەیە

لەسەررووی داواکانیاندا، پابەتگەرایی رەهاو ئەبستراکت بوونی تەواوبوو، لە نوسین و تەکنیکی مێژوودا.[44]

لێرەدا مەسەلەی پابەندبوونی مۆراڵی دێتەکایەوە، جگە لەوەی کە وەکو ئەوەی احمد شلبی دەڵێت: مێژوو گێڕانەوەی رابوردوو نیە، گەڕانەوە بۆ دواوەش نیە، بەڵکو کارێکە بۆ خزمەتکردنی ئێستا و ئاینده، مێژوونوسانیش بە ئێستا کاریگەرن و رابوردوو دەنوسنەوە.[45]

وەدەردەکەوێ مەسەلەی خۆداتاشین دوولایەنی هەیە لایەنێك کە مرۆڤ ناتوانێ دەستبەرداری هەموو هەست و نەست و ئایدۆلۆژیاو بیروباوەڕکانی بێت، بەکردەوە، لایەنەکەی دیکەش مەسەلەی پابەند بوونی مرۆڤە بەو ژینگەیەی لە نێویدا دەژی.

(قسطنتین زەریق)لەمبارەیەوە مانایەکی پۆزەتیڤ بۆ ئەبستراکت بوون دادەنێ، پێی وایە کە ئەبستراکت بوون لە مێژوودا، ئەو مانایە دەگەیەنێ کە مێژوونوس هەرچی لە توانایدا هەیە لە ووردی هەست و نەستی و یەکبینی تا رووبچێتە قوڵایی و ناخی تاکەکان و گروپەکان لە رابوردوودا هەست بەهەستەکانیان بکات، وە بتوانێ مەیل و ئارەزویان تاقیبکاتەوە و ئاشنای هیواو ئاواتەکانیان بێت و شارەزای هەڵ و مەرجی دەوروبەریان بێت، بە شێوەیەکی وا کەببێتە یەکێك لەوان و بەزمانی ئەوان بدوێت.[46]

واتە هاوچەرخ بوونی خودی توێژەر، بۆ رووداوەکان و بۆ ناخی مرۆڤەکان، ئەرکێکی دیکەی توێژەرە بۆ خستنەڕووی راستیەمێژووییەکان، زیاتر لەوەی کە خۆت رووت بکەیەوە لە ئایدیولۆژیاو، کاریگەری ئەو ژینگەیەت لەسەر نەبێ کەتێیدا دەژی کە لەو بوارەشدا هەوڵ ۆ کۆششی دەوێت.

احمد شلبی مانایەکی دیکەی پابەندبوونی مۆرالی دەخاتەڕوو، کە بەئەرکی مێژوونوسی ئەزانی بۆ بەدەنگەوە هاتنی کێشەکانی نەتەوەکەی، تایبەت بە ئاین،نیشتمان و مرۆڤایەتی وەپێی وایە نابێ رۆشنبیر نوقمی ئەبستراکت بوونی بێت، لە کاتێکدا نیشتمانی داگیرکرابێ و لەژێر دەستی زۆردار بێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەش پیرۆزی مێژوو دوپات دەکاتەوە، کە نابێ و خیانەتە بەهەوەس گەمەی پێکردبێ.(٤٧)

- خاکی بوون(التواضع) و خۆشەویستی راستی

یەك لە مەرجەکانی توێژەر دەبێ کەسایەتییەکی ساکارو خاکی بێت.(٤٨) بەو مانایەی، بەو زانستەی کەپێی گەیشتووە، خۆی لە کۆمەڵگەی بەرزتر نەزانێ و لە خۆبایی نەبێ، چونکە زانست و زانیاری ئەگەر بۆ خەڵك نەبێت، وەکو گەنجینەیەکی شاراوە وایە، لە سینگی بارهەڵگرەکەیدا، تەنها زەحمەتی قورسایی و بارهەڵگرتنەکە دەکێشێ.(٤٩)

کەواتە زانست و زانیاری دەبێ سوودی بۆ خەڵك ببێ، لێرەدا ئەو بابەتە لەگەڵ خەسڵەتێکی دیکە یەکدەگرێتەوە، خۆبەدوورگرتنی توێژەرە لە ناو ناوبانگ، چونکە توێژەر دەبێ خۆی بۆ کاری زانستی تەرخان بکات، بەو مانایەی کۆششەکانی دابەش نەکات لێرەو لەوێ، کاری دیکە نەکات، ئەگەر دەستکەوت و سامانیشی تێدابێ، ئەوانەی دەست بەتاڵن تەنها بۆ توێژینەوەکان و لێکۆڵینەوەکانی زانستی، ئەوانە پێشکەوتنی مرۆڤایەتی و پەرەسەندنی شارستانیان لەسەر شانە.(٥٠)

وەنابێ توێژەر لەپشت کارەکەیدا، ئامانجی دیکەی هەبێ، جگە لە ئامانجی ئەکادیمی، وە مەبەستی نزیك بوونەوە لەدەسەلات، یا دەست گیرۆیی بوونی پلەو پایەی هەبێ، وەیا مێژوو لە خزمەت سیاسەت دابنێ و بنوسێ.(٥١)

تەنانەت لەڕووی خزمەتکردنی ئامانجی نەتەوایەتیشەوە، دەبێ ئامانجی سەرەکی، ئاشکراکردن و دۆزینەوەی ڕاستیەکان بێت، و مێژوونوس بێ ترس و سلەمینەوە ڕابوردوو وا بخوێنێتەوە کە ڕووی داوە، چونکە هەموو قۆستنەوەیەك کاریگەری نیگەتیڤی دەبێ، چ لەسەر قۆزەرەوە یا لەسەر قۆزراوەوە ، بەڵکو ڕەوایە لە خولی دروست بوونی نەتەوەدا سوود لە مێژوو وەربگرین، بەلآم لە کۆتاییدا هەر خزمەت و ئامانجی سەرەکی دەبێ ڕاستی بێت.(٥٢)

وەدەبێ توێژەر زانیاری باشی هەبێ لەسەر مێژووی میللەتەکەی، وە ڕۆچوبێتە نێو سەردەمە جیاجیاکانی، ژیاری،ئەدەبی،فیکری،سەربازی،چونکە بەهۆی پسپۆڕیەکەی، ئەمانەتی داکۆکیکردن لە مێژووی میللەتەکەی لەسەر شانە، تاکە ساتە ڕەوشەن و داهێنانەکانی بەجێنەهێڵێ بۆ ئەوانی دیکە، بەهەڵەو درۆ پڕی بکەنەوە.(٥٣)

وە پێویستە مێژوونوس وێنەیەکی گشتی لە مێژوو بزانێ و کتێبە گرنگەکانی مێژوویی دیاری خوێندبێتەوە.(٥٤)

وەدەبێ ڕوانینێکی مرۆڤانەی هەبێ، تا لە هەست و نەستی مرۆڤەکانی ڕابوردوو بگات.(٥٥)

وەدەبێ خاوەن هەست و سەلیقەو لێبوردەیی، وەسینگ فراوان بێت بەرامبەر ڕای بەرامبەر، وە عەقڵێکی کراوەو وشیاری هەبێ و زەینێکی ڕێك و

پێکی هەبێ، بۆ ئەوەی بتوانێ ڕووداوەکان و هەماهەنگی نێوان ڕاستیەکان ڕێك بخا، سود لە زانیاریەکان ببینێ لە جێگەی گونجاو بەکاریان بهێنێ و لەبەستنەوەی ڕووداوەکان ووریا بێت.[٥٦]

ئەوانەی باسمان کرد، گرنگترین ئەو خەسڵەتانەن کە ئەرکی سەرشانی توێژەری مێژوویین، پێویستە مێژوونوس بەپێی توانا هەوڵ بدات و بزانی لە ئەستۆی ئەودان، هەوڵەکانی بخاتەگەڕ بۆ ئەوەی، ئەو سیفاتانە لە نوسینەکانی ڕەنگ بداتەوەو خۆی ڕابهێنێ، بە تایبەتی توێژەری تازەپێگەیشتو، کە ئەرکی زانستی ئایندەی میللەتەکەمانی لەسەر شانە.

ئەنجام

لە ئەنجامی ئەو باسەدا دەردەکەوێ کە مێژوو تەنها چیرۆك و بەسەرهات و گێڕانەوەیەکی ڕووکەشی ڕووداوەکان نیە، بەڵکو لە هەناویدا، کۆمەڵێك فاکتەری یەکانگیرو پەرت و بلاّو لابەلا هەن، لەودیوی مێژووەوە پێویستیان بە خوێندنەوە هەیە لە پشت ڕووداوەکاندا.

تەنانەت خودی مرۆڤ بوونەوەرێکی مێژووییە، وابەستەی ڕابوردووە، بە یادەوەرییەکانیەوە، بۆیە مێژوو مێژووی مرۆڤە و بایەخی مێژووش بەردەوامی هەیە و بەکۆتایی نایێت.

مێژوو فێری فراوانبینی و سەلیقەمان دەکات، لە زیندوکردنەوەیدا پەندو ئەزمونی تێدایە، ئەوەی کاری مێژوونوسی بکات دەبێت هەڵگری خەسڵەتەکانی مێژوونوس بێت، مێژوو جوانە، بەجوانی و ناشیرینەکانی،

جوانیەکانی مێژووی نەتەوەکەمان، بە شانازیکردن جوانتر دەبێت، ناشرینی و نەنگی و خەوشەکانی هەڵەکانی رابوردوو، بەدوورکەوتنەوە لە هۆکاری ئەو هەلانە لە ئێستادا، برینە کۆنەکانیش سارێژدەبن، بە دووبارەکردنەوەشیان، حوکمی مێژوو کەمتەرخەمیمان پێناکات و لە نێزبەرداشەکانی دەمانهارێ.

پەراوێز و سەرچاوەکان

(١) طه باقر و عبدالعزيز حميد، طرق البحث العلمي في التاريخ والاثار، ط١، بغداد١٩٨٠،ص٧.

(٢) حسن عثمان، منهج البحث التاريخي، ط٢، قاهرة١٩٧٢، ص١٢.

(٣) هنري جونسون، تدريس التاريخ، ترجمة و تقديم: ابو الفتوح رضوان، قاهرة١٩٦٥، ص١٤.

(٤) عبدالرحمن بن خلدون، المقدمة، تحقيق:علي عبدالواحد، ج١، مصر١٩٧٥، ص٢٠٩ " البان.ج.ديد جيرى، المذاهب الكبرى في التاريخ - من كونفوشيوس الى توينبى، ط١، بيروت١٩٧٢، ص١٣٥ " احمد عليي، الاسلام والمنهج التاريخي، ط١، بيروت١٩٧٥، ص١٣٥.

(٥) عادل حسن غنيم وجمال محمود حجر، في منهج البحث التاريخي، ط١، اسكندرية١٩٩٦، ص٢٦.

* هیرۆدۆت(٤٨٠–٤٢٥ث.ن)ژیاوە، بە باوکی مێژوو دەناسرێ.

** عبدالرحمن بن خلدون(١٣٣٢–١٤٠٦ن)ژیاوە، لە لای عەرەب بە دامەزرێنەری زانستی مێژوو دەناسرێ.

(٦) عادل حسن عنيم وجمال محمود حجر، م.س، ص٢٨.

(٧) الياس فرح، تطور الفكر الماركسي، ط٣، دار الطليعة، بيروت١٩٧٤، ص٣٨،٢٦.

(٨) البان:ج.ديد جيري، م.س، ص٣٣٢.

(٩) عادل حسن عنيم وجمال محمود حجر، م.س، ص٢١.

(١٠) عماد عبدالسلام رؤوف، تاريخ المؤرخين العراقين في العهد العثماني، بغداد١٩٩١، ص٥.

(١١) قسطنطين زريق، نحن والتاريخ، ط٣، دار العلم للملايين، بيروت١٩٧٤، ص١٨.

(١٢) هنري جونسون، م.س، ص(ي).

* ديل دورانت(١٨٨٥-١٩٨١) ژیاوە، لە ئەمریکا لە دایك بووە، خاوەن چەندین بەرهەمی فەلسەفی و مێژوویییە، بە ناوبنگترینیان چیرۆکی شارستانییەتەکانە.

(١٣) ويل ديورانت، ابطال من التاريخ ـ مختصر قصة الحضارة، ترجمة: سامي الكعكي و سمير كرم، بيروت٢٠٠١، ص١٠.

(١٤) احمد شلبي، موسوعة التاريخ الاسلامي، ج١،ط١، قاهرة١٩٨١، ص٣٥.

(١٥) احمد بدر، اصول البحث العلمي ومناهجه، ط٣، كويت١٩٧٥، ص٢٢٤.

(١٦) حلمي فوده وعبدالرحمن صالح عبدالله، المرشد في كتابة الابحاث، ط٤، دار الشرق، جده١٩٨٣، ص١٩.

(١٧) محمد زيان عمر، البحث العلمي مناهجه وتقنياته، سعودية، دار الشروق١٩٨١، ص١٣٨.

(١٨) سورة يوسف، الاية١١١.

(١٩) احمد بدر، س.م، ص٢٣٦.

(٢٠) هنري جونسون، م.س، ص١٩.

* دەربارەی کاروچالاکیەکانی بسمارك بڕوانە: علي حيدر سليمان، تاريخ الحضارة الاوربية الحديثة، ط١، بغداد، ١٩٩٠، ص٢٤٣-٢٤٥.

(٢١) حسن عثمان، م.س، ص١٣.

(٢٢) حسن عثمان، م.س، ص١٨.

(٢٣) عادل حسن عنيم وجمال محمود حجر، م.س، ص٧٣.

(٢٤) قسطنطين زريق، م.س، ص٨.

(٢٥) محمد عبدالكريم الوافي، منهج البحث في التاريخ والتدوين التاريخي عندالعرب، ط١، قاريونس، جامعة بنغازي١٩٩٠، ص٥٣.

(٢٦) يوسف محمد القاضي، مناهج البحوث وكتابتها، دار المريخ، سعودية، رياض١٩٥٩، ٣٧.

(٢٧) فوزي غرابية واخرون، اساليب البحث العلمي في العلوم الاجتماعية والانسانية، ط١، اردن١٩٧٧، ص٩-١٠.

(٢٨) عادل حسن عنيم وجمال محمود حجر، م.س، ص٣٣.

(٢٩) محمد عبدالكريم الوافي، م.س، ص٥٦.

(٣٠) عەلی جوكل، ڕێبازی لێكۆڵینەوە، چ١، زانكۆی سەلاحەددین، هەولێر١٩٩٩، ل٥.

(٣١) طه باقر و عبدالعزيز حميد، م.س، ص١١٦.

(٣٢) حسن عثمان، م.س، ص١٩.

(٣٣) قسطنطين زريق، م.س، ص٩٦.

(٣٤) محمد عبدالكريم الوافي، م.س، ص٥٥.

(٣٥) فوزي غرابية واخرون، م.س، ص١٠.

(٣٦) حسن عثمان، م.س، ص١٩.

(٣٧) محمد عبدالكريم الوافي، م.س، ص٥٥.

(٣٨) عادل حسن عنيم وجمال محمود حجر، م.س، ص٣٣-٣٤.

(٣٩) طه باقر و عبدالعزيز حميد، م.س، ص١١٦.

(٤٠) حسن عثمان، م.س، ص١٨.

(٤١) عادل حسن عنيم وجمال محمود حجر، م.س، ص٣٢.

(٤٢) محمد عبدالكريم الوافي، م.س، ص٥٨.

(٤٣) حلمي فوده وعبدالرحمن صالح عبدالله، م.س، ص١٩-٢٠.

(٤٤) قسطنطين زريق، م.س، ص٩٨.

(٤٥)احمد شلبي، م.س، ص٤٦.

* لیوپۆلد ڤون رانك(١٧٩٥-١٨٨٦)ژیاوە، مێژوونوسێکی ئەڵمانییە، وانەی کلاسیکی و لاهوتی لە هال و برلین خوێندوە، بە چەندین لێکۆڵینەوە هەڵساوە لە ئیتاڵیا، لە لایەنگرانی مونەرنیخ بووە بۆیە ئازادیخوازەکان رقیان لێی بووە، لە داندراوەکانی(مێژووی شانشینەکانی عوسمانی و ئیسپانی، شۆرشی سرب و پاپایەتی رۆمانی) وە بە پێشەنگی مێژوونوسان دەژمێردرێت بە مانای زانستی نوێ، وە بە مامۆستاو راهێنەری قوتابیان دادەنرێ لە بواری لێکۆڵینەوەی زانستی.

(٤٦) قسطنطين زريق، م.س، ص٩٩.

(٤٧) احمد شلبي، م.س، ص٤٥-٤٦.

(٤٨) فوزي غرابية واخرون، م.س، ص٩.

(٤٩) يوسف محمد القاضي، م.س، ص٣٨.

(٥٠) حسن عثمان، م.س، ص١٩.

(٥١) عادل حسن عنيم وجمال محمود حجر، م.س، ص٣٥.

(٥٢) قسطنطين زريق، م.س، ص١٠٤.

(٥٣) محمد عبدالكريم الوافي، م.س، ص٤٩.

(٥٤) حسن عثمان، م.س، ص٣٢.

(٥٥) عادل حسن عنيم وجمال محمود حجر، م.س، ص٣٥.

(٥٦) حسن عثمان، م.س، ص١٩-٢٠.

لیستی سەرچاوەکان

عەرەبیەکان

١- احمد شلبی، موسوعه التاریخ الاسلامی، جزء١،طبعة١، قاهره١٩٨١.

٢- احمد بدر، اصول البحث العلمی ومناهجه، گ٣، کویت١٩٧٥.

٣- احمد علبی، الاسلام والمنهج التاریخی، ط١، بیروت١٩٧٥.

٤- البان.ج.دید جیري، المذاهب الکبری في التاریخ ـ من کونفوشیوس الی توینبی، ط١، بیروت١٩٧٢.

٥- الیاس فرح، تطور الفکر المارکسي، ط٣، بیروت١٩٧٤.

٦- حسن عثمان، منهج البحث التاریخي، ط٣، قاهرة١٩٧٣.

٧- حلمي فوده وعبدالرحمن صالح عبدالله، المرشد في کتابة الابحاث، ط٤، جده١٩٨٣.

٨- طه باقر و عبدالعزیز حمید، طرق البحث العلمي في التاریخ والاثار، ط١، بغداد١٩٨٠.

٩- عادل حسن عنیم وجمال محمود حجر، في منهج البحث التاریخي، ط١، اسکندریة١٩٩٦.

١٠- عبدالرحمن بن خلدون، المقدمة، تحقیق:علي عبدالواحد، ج١، مصر١٩٥٧.

١١- علي حیدر سلیمان، تاریخ الحضارة الاوربیة الحدیثة، ط١، بغداد، ١٩٩٠.

١٢- عماد عبدالسلام رؤوف، تاریخ المؤرخین العراقین في العهد العثماني، بغداد١٩٩١.

١٣- فوزي غرابیة واخرون، اسالیب البحث العلمي في العلوم الاجتماعیة والانسانیة، ط١، اردن١٩٧٧.

١٤- قسطنطین زریق، نحن والتاریخ، ط٣، بیروت١٩٧٤.

١٥- محمد زیان عمر، البحث العلمي مناهجه وتقنیاته، سعودیة، دار الشروق١٩٨١.

١٦- محمد عبدالکریم الوافي، منهج البحث في التاریخ والتدوین التاریخي عندالعرب، ط١، قاریونس، جامعة بنغازي١٩٩٠.

١٧- هنري جونسون، تدریس التاریخ، ترجمة و تقدیم: ابو الفتوح رضوان، قتهرة١٩٦٥.

١٨- ويل ديورانت، ابطال من التاريخ ـ مختصر قصة الحضارة، ترجمة: سامي الكعكي و سمير كرم، بيروت٢٠٠١.

١٩- يوسف محمد القاضي، مناهج البحوث وكتابتها، سعودية، رياض١٩٥٩.

كوردی

٢٠- عەلی جوكل، ڕێبازی لێكۆڵینەوە، چ١، هەولێر١٩٩٩.

قوتابی ماستەر لە بەشی مێژوو

ڕۆڵی کورد لە چاڵدێران

✍خانزاد صباح بەرزنجی

پێشەکی:

ئەو لێکۆڵینەوە لەسەر ڕۆڵی کوردە لە یەکێك لە ڕووداوە گرینگەکانی سەدەی شانزە کە ئەویش شەڕی چاڵدێرانی ساڵی ١٥١٤یە کە لە نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی سوننی وسەفەوی شیعەدابەرپا بوو ،زیاتریش جەخت لەسەر ڕۆڵی کورد دەکات لە هەل ومەرجی سیاسی بەرپابوونی ئەو شەڕە وکاردانەوەی بەسەر کوردستان وناوچەکەبەبێ تیشك خستنەسەر لایەنی ئابوری و کۆمەلآیەتی ئەوسای کوردستان تەنها ئەوەندەی پەیوەندی بە وورووژاندنی لایەنی سیاسیەوەنەبێت ٠

ئەوەی جێگای سەرنجە کە لەو لێکۆڵینەوە تەنها باس لە شەڕی چاڵدێران ١٥١٤ کراوە بە هۆکارو ئەنجامەکانیەوە وباس لە ڕوودوا وشەڕەکانی دوای ئەو ناکات کەبە مەبەستی بنەبڕکردنی دەسەلآتی سەفەوی لەکوردستانی سنوری عوسمانی ئەنجامدراون چونکە وەك ڕوونە سەرکەوتنی عوسمانیەکان لەو شەڕە نەبووە هۆی لەناوبردنی دەسەلآتی سەفەوییەکان و ڕووبەڕووبوونەوەو پێکدادانی تریش لە نێوان ئەو دوو زلهێزە لە دوای

چاڵدێران ١٥١٤ ڕووی داوە،هۆکارەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی زیاتر گرنگیم داوە بەو سەردەمەی کەبە سەردەمی میرنشین وپێشەوایەتیە خۆجێ یەکان ناودەبرێ بەهۆی ئەوپەیماننامەی لە نێوان سوڵتان سەلیمی یەکەم (١٥١٢-١٥٢٠) لەلایەك ومیرو پێشەوا کوردەکانیش لەلایەکی تر بەسترا بەنێوەندایەتی کردنی مەلا ئیدریسی بەتلیسی کە وای کرد ئەو میرنشینانە زیاتر فراوانتر ببن وتەشەنە بکەن لەوەش گرنگتر ئەوەیە کە مۆرکێکی ڕەسمیان وەرگرت لەلایەن دەوڵەتی عوسمانی سەرکەوتوولەو شەڕەدا بێ گومان ئەوەش زیاترئەومیرنشینانەی بەرەوپێشکەوتن وبووژانەوە برد.

ئەوە جگە لەوەی هەل و مەرجی ئەو شەڕە وای لە دەوڵەتی عوسمانی کرد سیاسەتێکی میانڕەو یان دیبلوماسی پەیڕەو بکات لەگەڵ کوردو هەوڵی ڕازی کردنی کوردبدات بەسوود وەرگرتن لەوسیاسەتەجەورووستەمەی سەفەوییەکان پەیڕەوییان دەکرد لەدژی کورد و کاتێك بە زۆر دەسەڵاتی خۆی بەسەر ناوچە کوردییەکان دەسەپاند کە دەتوانرێ بە گرینگترین هۆکاری لایەنگیری کردنی کوردەکان بۆ عوسمانیەکان لەو شەڕەو شەڕەکانی دوای ئەویش دابنرێ کە بێگومان کورد توانی سوود لە هەل و مەرجی سیاسی و ناکۆکی وململانێ ی نێوان ئەودوو دەوڵەتە وەرگرن دەسەڵاتێکی خۆجێی سەربەخۆ بچەسپێنن لە کوردستان بەپێ ی بەندەکان ئەو پەیماننامەی لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی مۆریان کردبوو،کە ڕۆڵی کەسایەتی ئیدریسی ناکرێ فەرامۆش بکرێ.

ئەگەر باسی تێوە گلانی کوردیش لە ململانێ ی نێوان ئەو دوو زلهێزەو بەشدار بوونی لەشانۆی سیاسی و گۆڕەپانی شەڕگەکانیان بکرێ

تێبینی ئەوە دەكرێ كە كوردستان بە هۆی پێگەی ستراتیجی جوگرافی ودەوڵەمەندی ناوچەكەی بە گرینگترین هۆكاری ناكۆكی و ململانێ ی نێوان ئەو دوو هێزە دابنرێ هەر لە بەر ئەوەشە كوردستان دەبێتە گۆرەپانی شەڕی نێوانیان وكوردیش دەبێتە هێزی پارسەنگی ڕووداوەكانی نێوانیان و،لەبەر ئەوەی ئەو شەڕە مۆركێكی ئایینی مەزهەبیشی وەرگرتبوو كوردەكان بەرmو دەوڵەتی عوسمانی سوننی هەڵكشان كەبەخاوەنی سوننیەكان دەردەكەوت ٠

هەروەها گرینگی ئەو لێكۆڵینەوە هەر لە بەشدار بوونی كورد لە هەل ومەرجی ڕووبەڕووبوونەوەی ئەو دوو هێزەدانابینرێت بەڵكو لە كاردانەوەوكاریگەری ئەو شەڕە بەسەر كوردستان زیاتر بەدی دەكرێ كە خۆی لە دابەش بوونی كوردستان بۆ یەكەم جاربەكردارلە نێوان دوو دەسەڵاتی بە هێزی ناوچەكە دەگرتەوە٠ ئەوەی جێگای باسە لێرەدا كە ڕووداوەكانی ئەو شەڕە زۆر بەكەمی لە سەرچاوەكان ئامـاژەی پێكراوە كە ئەمە یەكێك بوو لەگرینگترین ئاستەنگەكانی هاتنە ڕێم لە ئەنجام دانی ئەو لێكۆڵینەوە وئەمە جگە لەوەی زۆر لەسەرچاوەی فارسی و توركی وئینگلیزین بۆیە نەمتوانی بەكاریان بێنم لەو لێكۆڵینەوەدا هەربۆیەش زیاترپەنام بردە بەر ئەو سەرچاوانەی كە بەزمانی كوردین یان وەرگێڕاوون بۆی لەپاڵ سەرچاوە عەرەبیەكان وئەوانەی وەرگێڕاوون بۆی٠

بەگشتیش لێكۆڵینەوەكە لە سێ بەش پێكهاتووە،بەشی یەكەم كەباسی بارودۆخی كوردستان دەكات لە پێش شەڕی چاڵدێران و ئەویش خۆی لەسێ تەوەرەدا چڕ دەكاتەوە،تەوەرەی یەكەم بەكورتی باسی ئەومیرنشینانە دەكات كە لە پێش ئەو شەڕەدا هەبوون لەكوردستان،تەوەرەی دووەمیش

باس لە فراوانخوازییەکانی سەفەوییەکان دەکات لەکوردستان و هەڵکشانیان بەرەو سنووری رۆژهەلاتی دەوڵەتی عوسمانی وپیادە کردنی سیاسەتی توندو تیژی بەسەر ئەو ناوچانەی دەسەلاتیان بەزۆری دەسەپاند بەسەریدا،لە تەوەرەی سێیەمیشدا باس لەوەرگێرانی بەرەی شەرگەکانی عوسمانی بەرەو رۆژهەلات وگرتنە بەری رێگای ووت وویژ لەگەڵ کوردەکان ئەویش بە سوود وەرگرتن لەپێگەی ئایینی کەسایەتیەکی کوردکە مەلا ئیدریسی بەتلیسی یە کەجگە لەوە شارەزایەکی چۆنیەتی مامەڵە کردن بووە لەگەڵ فەرمانرەواکان وچەندین پۆستی کارگێری وەرگرتبوو هەر لە سەردەمی ئاق قۆینلوەکان ولەدوای ئەوانیش سەفەوییەکان وعوسمانیەکان٠

لەبەشی دووەمیشدا کە بەسەر دووتەوەرەدا دابەش دەبێت ،لە تەوەرەی یەکەمداباس لە تێوە گلانی کورد دەکات لەململانێ وناکۆکی نێوان سەفەوی وعوسمانیداوسیاسەتی هەریەکێکیان لە کوردستاندا ،تەوەرەی دووەمیش باسی هۆکارەسەرەکیەکانی رووبەرووبوونەوەلەچالدێران دەکات٠

بەشی سێیەمیش کە لە سێ تەوەرەدا چڕ کراوەتەوە،تەوەرەی یەکەم باس لە هەڵکەوتەی جوگرافی چالدێران و زۆربەکورتیش باس لە رووداوەکانی شەرەکە و ئەو سیاسەتانەی کە تیادا ئەنجام دراوە،تەوەرەی دووەمیش باس لەرۆڵی کورد دەکات لەو شەرەدا چ وەك پارسەنگێکی هێز لەناوچەکەیان بەشداربوونی لەشەرەگەکان هەڵکشانی سوپای عوسمانی بەخاکی کوردستان بۆ رووبەرووبوونەوە لەچالدێران ،تەوەرەی سێیەمیش کە باس لە کاردانەوەو ئەنجامەکانی ئەو شەرە دەکات بەسەر ناوچەکە بەگشتی و بەسەر کوردستان

بەتایبەتی وباس لەو ڕێکەوتنەی نێوان میرە کوردییەکان وسوڵتان سەلیمی یەکەم (١٥١٢-١٥٢٠)دەکات.

ئەوە کورتەی بەشەکانی لێکۆڵینەوەکەم بوو هەرچەندە دڵنیام لەوەی کەم و کوڕی زۆری تێدا بەدی دەکرێت بەلاّم نەبوونی کات بۆ ئەوەی بەتەواوی بۆلێکۆڵینەوەکەدەست بەتاڵ بم ئەمە جگە لەوەی شارەزانەبوونم لەزمانی سەرچاوە ڕەسەنەکانیش هۆکارێکی تری کەم وکوڕیەکانی‌ئەو لێکۆلینەوەن ،پیلانی لێکۆڵینەوەکەش وای لێکردم ئەوەندە باس لەو ڕووداوە بکەم چونکە بابەتێکی وا گرنگ تەنها بەو چەند لاپەڕەیە بەتێروتەسەلی باسی لێوە ناکرێ وتیشك ناخرێتە سەرهەموو لایەنەکانی بۆ نمونە ڕۆڵی مەلا ئیدریسی بەتلیسی بەتەنها جێگای تاووتوێکردنن لەپەیوەندی بە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە لایەك و،پەیوەندیشی بە میرنشینە کوردییەکانیش لەلایەکی تردا،کە منیش پێم خۆش بوو تەوەرەیەك لە لێکۆڵینەکەم تەرخان بکەم بۆ ڕۆڵ و هەڵسەنگاندنی کارەکانی ئەو کەسایەتییە بەلاّم توێژینەوەکە هەر ئەوەندەی هەڵدەگرت. جاهیوادارم توانیبێتم تیشکێك بخەمە سەر ئەو ڕووداوەوکارێکی چاك بووبێت و بە گەورەیی خۆتانیش چاو لە هەڵەکان بپۆشن .

بەشی یەکەم:تەوەرەی یەکەم:کوردەکان لە سەردەمی پێش چاڵدێران :

هەر لەسەرەتاکانی سەدەی پانزە(١)و شانزدەهەمدا کوردستان با لا دەستی وفەرمانڕەوایەتی چەندین میرنشینی کوردی بە خۆوە دیت کە جیاوازیان هەبوە لەلایەنی فراوانی میرنشینەکەو جۆری دەسەلاتیان کە هەندێکیان دەسەلاتیان سنوردار بووەو ناوچەیەکی دیاریکراوی گرتۆتەوە وەکو میرنشینی بانە کە شاری بانە ودەوروبەری گرتۆتەوە(٢) لەکاتێکدا میرنشینی ئەردەلان سنووری بالا دەستی گەیشتۆتە ناوچەکانی شارەزوور وناوچەکانی ناوەراستی کوردستانی ڕۆژهەلات(٣) .
سەبارەت بە رۆڵی ئەو میرنشینانەو بەهێزیان جیاوازیەکی زۆر بەدی دەکرێت بە پێ ی سنوری ئەو ناوچانەی لە ژێر دەستیان بووەولە هەمان کاتدا سە ربەخۆیی ئەو میرنشیناش جۆراو جۆر بووە بۆ نمونە میرنشینی چمشکزك کە دەکەوتە باکوری ڕۆژئاوای کوردستان خاوەن سەربە خۆییەکی تەواو بووە(٤) تیاشیان دا هەبووە کە سەر بە و دەوڵەتانە بوون کە لە کوردستان دا بالآدەست بوونە نمونەی ئەو میرنشینانەش میرنشینی ساسون کە لە رۆژئاوای بەتلیس بووە سەر بە دەوڵەتی ئاق قۆینلوەکانبووە (٥)هەرچەندە لەلایەن میروفەرمانڕەوا خۆجێیەکان حوکم کراوە(٦).
بەپێ ی ئەو شێوازەی میرنشینەکان لە فەرمانڕەواییدائەو هەمووجیاوازییەی کە تیایدا بەدی دەکرێت دیارە لێکۆڵینەوەو باسکردنی بارودۆخی سیاسی

کوردستان لە هەل ومەرجی ئەو کاتی سەدەی شانزەهەمدا دیارە کۆمەڵێك کۆسپ و تەگەرەوئاستەنگ دەخەنە ڕێ بە هۆی ئەو نا سەقامگیریە سیاسیەی لە ناوچەکەشدا هەبووە جا چ بەهۆی شەڕو ناکۆکیٚ نێوان خودی میرنشیننەکان خۆیان بێت یان بە هۆی ڕووبەڕووبوونەوەوپێکدادان بێت لەگەڵ دەولەتی ئاق قۆینلوەکان.

سەرباری ئەو کۆسپ وتەگەرانەی دەبنە هۆی ئاڵۆزی هەل و مەرج و بارودۆخی سیاسی کوردستان لە سەدەی‌شانزەهەمدا نەبونی یا دەگمەن بوونی سەرچاوەش دەبنە ئاستەنگ لە بەردەم دەوڵە مەند کردنی لێکۆلینەوە لەو سەردەمەدا،جگە لە شەرەفنامە کە ناتوانرێ ڕۆلی لە بەخشینی زانیاری لە سەر ئەو سەردەمە فەرامۆش بکرێ لە گەڵ هەندێ سەرچاوەی نوێ کە لە ڕووداوە مێژووییەکانی ئەو سەردەمە دەکۆلنەوە.

دەربارەی ئەو میرنشینە کوردیانەی کە لە سەدەی شانزەدا هەبوون لە گۆرەپانی سیاسیداچەند نمونەیەك دەخەینە ڕوو بەپێ ی دابەش بوون وهەڵکەوتەی جوگرافیان:

ا-میرنشینەکانی باکوری کوردستان:

١-میرنشینی پازوکی:ئەومیرنشینە لە باکوری‌دەریاچەی (وان) بووەوپایتەختەکەشی شاری (ملازگرد) بووە.(٧)

٢-میرنشینی سیڤدیا:ئەو میرنشینەش لە ڕۆژئاوای شاری (موش) بووە(٨)

٣-میرنشینی چمشکزك:ئەو میرنشینە لەباکوری شاری(ملاگیە) ومەڵبەندی میرنشینەکەش(چمشکزك)بووە.(٩)

٤-میرنشینی بەتلیس:ئەو میرنشینەلەباشوری ڕۆژئاوا (وان)بووە وبەتلیس وناوچەکانی دەوروبەری دەگرتەوە(١٠)

٥-میرنشینی ساسون:ئەو میرنشینە لەڕۆژئاوای بەتلیس بووەو شاری (ساسون) مەڵبەندی میرنشینەکە بووە(١١).

٦-میرنشینی خیزان:ئەو میرنشینەلە باشوری ڕۆژ ئاوای (وان) بووەوشاری خیزان ودەوروبەری دەگرتەوە(١٢).

٧-میرنشینی هەکاری:ئەو میرنشینەلە باشوری ڕۆژهەڵاتی میرنشینی شیروان بووە لە هە رێمی هەکاریدا و سنورەکەشی هەموو هەرێمی هەکاری وشەمدینان وجولە مێرگی دەگرتە خۆیو (جۆلەمێرگ) مەڵبەندی میرنشینەکە بووە.(١٣)

٨-میرنشینی بۆتان:ئەو میرنشینەش لەباشوری دەریاچەی وان(١٤) و ڕۆژئاوای‌میرنشینی هەکاری بووەوشاری جەزیرەش(جزیرە ابن عمر) یش مەڵبە ندی میرنشینەکە بووە (١٥) ٠

ب-میرنشینەکانی ڕۆژهەلاتی کوردستان:

٩-میرنشینی لورستان: ناوچەکانی لورستانی گچکەی لەژێرباڵا دەستی ئەو میرنشینەدا بووە وشاری (خورەم ئاباد) مەڵبەندی میرنشینەکە بووە.(١٦)

١٠-میرنشینی موکریان:لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا حوکمرانی ناوچەی (موکری) دەکرد.(١٧)

١١- میرنشینی بانە:لە باشوری میرنشینی موکریان بووە و شاری بانەودەوروبەریشی گرتوتەوە.(١٨)

١٢–میرنشینی دنبلی:ئەو میرنشینە دەکەوتەبلکوری ڕۆژ ئاوای دەریاچەی ورمێ و شاری(خوی) مەڵبەندی میرنشینەکە بووە.(١٩)

١٣ –میرنشینی برادوست:لە ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێ بووە وفەرمانڕەوایی شاری (ورمی) یان کردووە.(٢٠) ١٤ -میرنشینی کەلهور:لە باکوری لورستان بووە وگرنگترین قەلاَکانیشی لەژێر دەستی دا بوە ولەگەڵ ناوچەکانی دەوروبەری(٢١)

ج-میرنشینەکانی باشوری کوردستان

١٥–میرنشینی بەهدینان:لە باشوری میرنشینی هەکاری بووە وشارەکانی عەقرەو دهوك وناوچەکانی تری گرتۆتەوە ومەڵبەندی میرنشینەکش قەلاَی ئامێدی بووە.(٢٢)

١٦–میرنشینی سۆران:لەباشوری میرنشینی بادینانە ولە ناوچەکانی شەقلاَوەو (حریر)و ڕەواندز بالاَ دەست بونە ومەڵبەندی میرنشینەکەش(حریر) بووە.(٢٣)

١٧–میرنشینی بابان:لە ڕۆژهەلاَتی میرنشینی سۆران ولە سەدەی شانزەداسنوری دیاری نەکراوە بەلاَم لەشەرەفنامەدا هاتووەناوچەی لارجان (لاهیجان) لە ژێر دەستدا بووە .(٢٤)

١٨–میرنشینی ئەردەلاَن:ئەو میرنشینە لەو سەردەمەدا دە سەلاَتی دەگەیشتە ناوچەکانی شارەزوور ومەڵبەندی میرنشینەکەش قەلاَی (زەڵم) بووە وناوچەیەکی فراوانی لە ژێر دەستدا بووە(٢٥)٠

١٩–میرنشینی داسنی:هەرچەندە ناوی ئەو میرنشینە لە شەرەفنامە دا هاتووە بەلام هیچ زانیارییەکی ئەوتۆی لە سەر باس نەکردووە بەلام (محمد امین زکی) بەگوێرەی زانیارییەکانی (انسیقلو پەدیای اسلام) واتە (دائرە المعارف الاسلامیە) دەلیّ(ئەو میرنشینەلە ناوچەکانی دهوك دا ژیاون و شاری دهوکیشی لە ژێر دەستدا بووە بەلام بەهۆی ناکۆکی و کێشە لەگەلّ میرنشینی بادینان ئەو ناوچەیەی لە کیس چووە لە سەرەتاکانی سەدەی شانزەهەمدا واتە میرنشینێکی بچوکی ئێزید ییەکان بووە لە پالّ میرنشینی باد ینان.(٢٦)

ئەوەی جێگای باسە وتێبینی دەکریّ بوونی ئەو میرنشینانەبەلگەی ئەوەن کە کوردستان دەسەلاتی سیاسی ریّ پێدراوی لەو ماوەیەدا هەبووە کە بەلگەن بۆ سووربونی کوردلەسەر سەربەخۆیی و مل کەچ نە بوونیان بە ئاسانی بۆ هێرشکەران و پەلاماردارانی(فاتحین).(٢٧)

بەشی یەکەم:تەوەرەی دووەم:فراوا نخوازی سەفەوی لەکوردستان:

کوردستانی رۆژهەلات لە کۆتاییەکانی سەدەی پانزەوە دامەزراندنی دەولەتێکی تیادا دەرکەوت بەناوی دەولەتی سەفەوی کە لە بنەمالەی سەفەوییەکان پێکهاتبوو (٢٨)ئەو دەولەتەش کەوتە ململانیّ و ناکۆکی لەگەلّ دەولەتی تورکمانی ئاق قۆینلوەکان(٢٩)کە لە ئەنجامدا بووە هۆی رووخانی دەولەتی ئاق قۆینلوەکان لە سالّی ١٥٠٨ و توانیان شوێنان بگرنەوەوبالاّ دەستی خۆیان لە ناوچەکانی ژێر دەسەلاتیان رابگەیەنن ولە سالّی ١٤٩٩ ناوچەی (شێروان) کەوتبووە ژێر رکێفی سە فەویەکان (٣٠)

وهۆکاری ئەو هێرشکاریەش دەگەڕێتەوە بۆ کۆمەڵێك هۆکاری سیاسی وئابوری و ئایینی(٣١) ٠سەبارەت بە کوردستانیش کە لێرەدا مەبەستی ئێمەیە پێگەکەی دەکەوێتە سەر ڕێگای شوێنێکی ستراتیجی بۆ سەفەوییەکان کە مەبەستیان گەیشتن بوو بە دەریای ناوەڕاست کە ڕێگای بازرگانی ئێران بووەو ناوچەکانی کوردستانیش مەڵبەندی گرنگی ئە و ڕێگایە (٣٢)کە ڕێگای سەرەکی بووە بۆ ناردنە دەرەوەی ئاوریشم بەرەو ئەورووپا(٣٣)وفروانخوازیـشااسماعیل ناوچەکانی ئازەربێجانیشی گرتەوەو توانی دەستی بە سەردابگرێولەساڵی ١٥٠١ گەڕایەوە تەورێزو شایەتی خۆی ڕاگەیاند ،بەو شێوەش سەفەویەکان بالآ دەست بوون لە زۆربەی ناوچەکانی ئێران (٣٤) وناوچەکانی تریش والآ بوو لە بەردەم فراوانخوازی شا اسماعیل وسەفەوییەکان٠

لە هەمان کاتدا نە بوونی هێزێکی یەکگرتووی کوردی وپەرتەوازەیی هێزی میرنشینەکان هۆکارێکی ترە بۆ ئەوەی هەرچەندە زۆربەی ناوچەکانی کوردستان سەر بە دەوڵەتی ئاق قۆینلوەکان بوو بەلآم مەیدانێکی چالاکی جم وجۆڵی شا اسماعیل و فراوانخوازییەکانی بووەو(٣٥)شا اسماعیل لەساڵی ١٥٠٦ هێزێکی زۆری نارد ۆتە سەر ناوچەی موکریکە هەرچەندە ئەو هێزە دووجارلەبەردەم هێزی خەڵکەکەی سەرنەکەوتووە(٣٦) بەلآم دواتر توانی چەندین سەرکەوتن لەکوردستان وە دەست بێنێ بەتایبەتیش کاتێك لە ساڵی ١٥٠٧ خۆی سەرکردایەتی ئەو هێزەی کرد کە بەرەو ئەرزنجان ودیاربکر و لەوێوەش بەرەو موسڵ وبەغدا ڕۆیشت وکە لەساڵی١٥٠٨ بەغدای داگیر کردو لەڕێگای لورستان گەیشتەتەورێز ی پایتەختی دەوڵەتەکەی(٣٧) پێشتریش

میرشێکی بۆ ئەرمینیا کردبوو.(٣٨)بەو شێوەیە توانی لاگیری وملی کەچی میرنشینە کورد یە کان بەدەست بێنێت جا ئەگەر لە ترسان بوو بێتن یا بە ڕەزامەندی خۆیان بێت لەو انیش میرنشینی هەکاری(٣٩)،میرنشینی چمشکزك(٤٠)،میرنشینی ئەگیل کەبە زۆری دەستی بەسەر داگرت وفەرمانڕەوایی‌ئەو میرنشینەشی بە قزلباشێك سپارد(٤١) بەهەمان شێوەش میرنشینی پلنگان(٤٢) ،میرنشینی پازوکی(٤٣) هەروەها دەستی بەسەر هەردوو شاریوان (٤٤) ود ياربكري گرت ودوايش بە (مير بك موصلو)ی‌سپارد کە جێ ی بڕوای سەفەوییەکان بووە (٤٥)،بەلام ئەوە مانای ئەوە نیە کە ڕوبەڕووی هیچ بەرنگارییەکی میرنشینە کوردیەکان نەبووبێتەوەو بەرپەرچ نەدرابێتەوەبۆ نمونە میرنشینی بۆتان لە هەموو شەڕەکانی دا لە دژی سەفەوییەکان سەرکەوتووەو توانیویەتی نزیکەی ٧٠ کەس لەسوپای سەفەوییەکان بکوژێت.(٤٦) کاتێکیش گەیشتە لورستان لە ساڵی ١٥٠٨ توانی متمانە و لاگیری شای لورەکان بەناوی (روستم شا)وەربگرێ پاش ئەوەی بەناچاری خۆی بە دەستەوە بدات پاش ئابلوقەدانی لە لایەن سوپای سەفەوی(٤٧) ئەمە جگە لەوەرگرتنی لاگیری میرنشینی بەتلیس(٤٨)هەر بەوەش نەوەستا بەڵکو هەوڵی دا ناوچەکانی تری کوردستانیش بخاتە ژێر ڕکێفی خۆی بۆ ئەو مەبەستەش سێ هێزی ئاراستەی ناوچەی میرنشینی بوتان کرد کە چارەنووسی هەر هەموویان دۆڕان بووەو نەیتوانی ئامانجی خۆی لەو ناوچانە بەدەست بێنێ(٤٩) جگە لەوەش ئەوەی لەکەسایەتی شا اسماعیل تێبینی دەکرێ ئەوەیە کە جیاوازی لە نێوان دۆست و دوژمن نەکردووە بە بەڵگەی ئەوەی کاتێك یانزە میری کوردی میوانی ئەو دەبن

لەشاری (خوی) داوە بۆ بەخشینی لاگیری وراگەیاندنی مل کەچی خۆیان بۆدەسەلاتی سەفەوی هەر هەموویان دەکوژێت کە لە نێو ئەو میرانەش میری بۆتان بووە کەپێشتر مل کەچی دەسەلاتی نەبوون ومیری بەتلیسیش کە ناوچەکان لە ژێر رکێفی ئەودا بوە(٥٠)بەو شێوەیە سەفەوییەکان لە سەردەمی شا اسماعیل دا لە گشت ناوچەکانی ئێران وعیراق وکوردستان بالاًدەست بوون چونکە توانیان مل کەچی و لاگیری گشت میرنشینەکان وەرگرن ئەگەر بە ناویش بێت(٥١)۔

بەشی یەکەم:تەوەرەی سێیەم :لایەنگیری عوسمانی لەکوردستان:

کاتێك سولتان سەلیمی یەکەم دەسەلاتی وەرگرت (١٥١٢–١٥٢٠) دەوڵەتی عوسمانی خەریکی هێرشکارییەکانی بوو لە ئەوروپا و دەوڵەتی سەفەویش خەریکی داگیرکارییەکانی بوو لە کوردستان وئاسیای نزیك بەلأم لەگەل ئەوەی خەریکی رۆژئاوا بوو لە دوورەوەش چاوەدێری سنوری رۆژهەلأتیشی دەکرد بەتایبەتیش کاتێك مە ترسی لەسەر ئەو ئاراستەیە پەیدابوو ئیتر دەولەتی عوسمانی نەیتوانی بەرامبەر ئەو دەست درێژیو هێرشکارییانە دەستەو ئەژنۆ و بێ دەنگ بێت(٥٢) بۆیە ئاراستەی شەرەکانی بەرەو رۆژهەلات گۆری (٥٣)

کوردەکانیش کە هێزێکی لاسەنگی ناوچەکە بوون وگرنگیان هەبووە بۆ پاراستنی هاوسەنگی نێوان ئەو دوو دەوڵەتە بەتایبەتیش لە هەلو مەرجی ئەوسا کە لەسەرو بەندی رووبەرووبوونەوە بوون لەچالدێراندا بۆیە سولتان

سەلیم ویستی سۆزی کوردەکان بۆ خۆی ڕابکێشێت بۆ گەیشتن بەو ئامانجەشی هەوڵی دا سوود لەڕێزو پێگەی ئایینی کەسایەتی (مەلا ادریسی بەتلیسی) وەربگرێت بۆ ئەوەی لەڕیگەی دیبلوماسیدا لایەنگیری کوردەکان بۆ خۆی ڕابکێشێت چونکە ئەو کەسایەتیە کاریگەرییەکی زۆری لە سەر میرە کوردەکان هەبووەو خاوەن کەسایەتیەکی بەهێز بووەو شارەزاییەکی زۆریشی لە فەرمانڕەواییدا هەبووە بۆیە توانیویەتی پشتگیری و لاگیری کوردەکان بۆ دەوڵەتی عوسمانی مسۆگەر بکات لە بەرامبەر دابین کردنی حکومەتێکی خۆجێ ی سەربەخۆ لە کوردستان ئەگەر بۆ ماوەیەکی کاتیش بێت.(٥٤)

مەلا ادریس بەهۆی ئەوەی چەندین پلەوپایەی پێشتر وەرگرتبوو هە لە سەردەمی ئاق قوینلوەکان ولەدوای ئەوانیش جێگای متمانەی شا اسماعیل دەبێت بەو ڕادەیەی دەبێتە مۆرهەڵگری شا وپاش ئەوەی تای تەرازووی هێز بە لای عوسمانیەکان دەبێت لایەنگیری عوسمانیەکان دەگرێت.(٥٥) جگەلەو شارەزاییەو کارامەییەی بە هۆی نزیکی لە دەسەڵات وەریگرتبوو خاوەنی پێگەی ئاینیش بووە لەناو کوردا ئەمەش کارەکانی بۆ ساناتر کردووەو(٥٦) زۆر بیرو ڕا دەربارەی ئەوکەسایەتیە نوسراوە لەوانەش گردلیڤسکی بە(پیاوی دەوڵەت) وەسفی دەکات (٥٧) ،ئەو پەیوەندییانەی مەلا ادریس بە میرە کوردییەکانی کردووە پاش وەرگرتنی ڕەزامەندی خودی سولتان سەلیم و بە سوود وەرگرتن لەو مۆرانەی لە بەردەستی دا بوون ئەو میرانەی لە فەرمانڕەوایی کردنی میرنشینەکانیان لادرابوون و قزلباشیان لە جێگا داندرابون دایمەزراندنەوەبەو جۆرە بە ڕەسمی ناساندنی میرنشینە

کوردییەکان لەلایەن عوسمانیەکانەوەوپێکهێنانی کۆمەڵی سەربازی سوارەی حازرو ئامادە لەناو هەرمیرنشینێکدا بۆ بەرگری کردن لە دەوڵەتی عوسمانی ئاسایش و دەسەلاتێکی بە میرەکان بەخشی کە پێشتر نەیانبوو (٥٨)٠

پەیرەو کردنی ئەو سیستەمە لە حوکمدا بووە هۆی دروست بونی نزیکەی شانزە (حکومەت) یا میرنشین لەماوەی چەند ساڵێکدا مەلا ادریس لەلایەن خۆی یان جێگرەکەی ووت وێژییان لەگەل کاربەدەستانی دەکرد دەربارەی کاروباری ناوخۆییان وبەو شێویە ناوچەکانی قەڵەم رەوی عوسمانی نزیکەی ٣٠٪ خاکی کوردستانی دەگرتەوە (٥٩)،هەندێ راش پێ ی وایە ئەو رێکەوتنە بە نیازی ژیاندنەوەی میرنشینە لەناو چووەکان بووەنەك بۆ گۆرینی حوکمی سەفەوی بە عوسمانی(٦٠)٠

بەشی دووەم :تەوەرەی یەکەم :کوردستان لەنێوان ململانێ ی سیاسەتی عوسمانی و سەفەویدا :

هەر لە سەرەتای سەدەی پانزەوە ئیدی دەوڵەتۆکە کوردیەکان لاواز بوون وبەهاندانی هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی سیستەمێکی دەرەبەگی هاتە کایەوە ئەم سیستەمەش بوو بە هۆی دامەزراندنی میرنشینی گچکە گچکە و پەرت وبلاو لە وولاتی کورد دا کە سەر خێڵەکان فەرمانرەواییان دەکرد(٦١) بەلام ئەو میرنشینانە یا بنەماڵەی پادشاکان یان دەرەبەگەکان هەرچەندە چەشنە سەربەخۆییەکیان هەبووە بەلام زۆر جار لە نێو خۆیاندا یەك نەبوون وهەمیشە پێکەوە شەرو کێشەیان بووە تەنانەت بۆ

ئەو مەبەستەش داوای یارمەتی و کۆمەکیان لە هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی کردووە (٦٢) ٠
دەربارەی سیاسەتی سەفەوییەکان لەکوردستان بەشێك لە لێکۆڵەرەوە پێ یان وایە کە سیاسەتی حکومەتی ئێرانی لە سەرەتادا دەست نەخستنە نێو کاروباری نێوخۆیی بووە بۆ هۆزو خێڵە کوردییەکان(٦٣) لەوانەشە ئەو رایەی تاڕادەیەك لە ڕاستی نزیك بێت کاتێك تێ بینی هەنگاوەکانی شا اسماعیل دەکرێ لە کوردستان دەبینرێ میری هەکاری کاتێك لاگیری ومل کەچی خۆی بۆ دەسەلاتەکەی ڕادە گەیەنێ شا اسماعیلیش دان بەدەسەلاتەکەی دەنێت وفەرمانڕەوایی کردنەپشتاوپشتیەکەی بۆ دەگێڕێتەوە (٦٤)بەلام ئەوە مانای ئەوە نیە ئەوە سیاسەتی گشتگیری سەفەوییەکان بووە بەڵکو لەهەمان کاتدا میری چمشکزك هەرچەندە مل کەچی خۆی ڕادەگەیەنێ وهەموو قەلاکانیشی بەرەزامەندی خۆی پێ دەدا بەلام شا اسماعیل نەك هەرلە فەرمانڕەوایی کردنی میرنشینەکە لا دەدات و میرنشینەکەش بە بڕوا پێکراوێکی خۆی دە سپێرێ بەڵکو لەناوچەکەشی ناهێڵێت و لە ناوچەیەکی سەر بە ویلایەتی عیراق دایدەمەزرێنێ(٦٥)،لەگەڵ ئەوەشدا ئەو سیاسەتە بەردەوام نەبووبە گشتی بۆ زیاتر روونکردنەوەو د یاریکردنی سیاسەتی سەفەوییەکان لەکوردستان دەتوانین پوختەی ئەو سیاسەتە لەچەند خاڵێکدا کۆبکەینەوە کە بریتین لە:

١-پشت بەستن بە تورکمانەکان لەجیاتی کورد لە فەرمانڕەوایی کردنی میرنشینە کوردییەکان ئەوەش کاتێك میرێکی کوردی لادەداو قزلباشێکی لە جێگای ئەودا دادەنا٠(٦٦)

٢–ناچار کردنی کورد لەناوچە داگیرکراوەکانی ژێر دەسەلآتیان لە کوردستان بە گۆڕینی مەزهەبی سوننی بەشیعەوئەوسیاسەتەش گشت ناوچەکانی ژێر دەسەلآتیانی دەگرتەوە(٦٧)٠

٣–بەکارهێنانی گەورەترین هێز بۆ تۆقاندنی خەڵك و لە ناوبردن وقڕکردنی گشت بزووتنەوەکانی مل کەچ نەبوون وهەڵگەڕانەوەلەدژیدا(٦٨)٠

شایانی باسە زۆربەی ئەوانەی باس لەو بابەتە دەکەن ئەو سیاسەتەی سەفەوییەکان بەرامبەر بە کورد دەگێڕنەوە سەر ئەوەی کورد سوننە مەزهەب بووەو شائسماعیلیش توند ڕەوێکی شیعە بووە(٦٩)

دەوڵەتی عوسمانیش هەوڵی داوە لە کوردستان دا خۆی لە ڕووبەڕووبونەوە بپارێزێت وڕێگای دبلوماسی گرتە بەر بۆ مامەڵە کردن لەگەڵ کوردەکان دەربارەی هەڵبژاردنی ئەو ڕێگایەش زۆر بیرو ڕا هەیە لەوانە هەندێ پێ ی وایە (بۆ دەوڵەتی عوسمانی مەحاڵ بووە بتوانێت کوردستان بخاتە ژێر ڕکێفی دەسەلآتی خۆی و داواکانی کورد ڕەت بکاتەوە(٧٠) ،ڕای تریش هەیە پێ ی وایە (سوڵتان سەلیم لەهەل و مەرجی ئەوکاتدا بەرژەوەندیەکانی وای خواستووە کە ئەو ڕێگایە بگرێتە بەر لەگەڵ کوردەکان چونکە نیازی ڕووبەڕوو بونەوەی لەگەڵ سەفەوییەکان هەبووە)(٧١)،ڕای تریش هەیە پێ یوایە (دەوڵەتی عوسمانی بەوەی زانیوە کە شەڕ لەگەڵ کوردەکان پارەو شەرکەرێکی زۆری پێویستە بۆیە ڕێگای دبلوماسی هەڵبژاردووە یان (سیاسەتی هەڵخەڵە تێنەر) وەکو هەندێك وەسفی دەکەن)(٧٢)،بەشێکیش پێ یان وایە(پەیڕەو کردنی ئەو سیاسەتە لەسەر پێشنیاری مەلا ادریس بووە کە وەکو ڕاوێژکاری سولتان بۆ کاروباری کوردی کاری کردووەو پلانێکی ڕێك

وپێکی داڕشتووە بۆ مسۆگەر کردنی لاگیریو مل کەچی میرە کوردییەکان بۆ دەوڵەتی عوسمانی)(٧٣)، ئەمە جگە لەوەی لەوانەیە هەڵویستی خودی میرە کوردیەکان هانی سولتان سەلیمی دابێت بۆ پەیڕو کردنی ئەو جۆرە سیاسەتە ئەوەش کاتێك کە تالآنکاری وزەوت کردنی ماڵ وموڵکیان لەلایەن سەفەوییەکان بێزارو هەراسانیان دەکات بۆ یە ئەوانیش هانا بۆ دەوڵەتی عوسمانی و سولتان سەلیم دەبەن و لاگیری خۆیان بۆیان دووپات دەکەنەوە ئەوەش لە ڕێگای مەلا ادریس بووە وەکو نوێنەری سولتان (٧٤) ·

ئەوەی جێگای سەرنجە لێرەدا ئەوەیە کەئەوەی دەوڵەتی عوسمانی و کوردەکان کۆدەکاتەوە بەپێ ی زۆربەی سەرچاوەکان ئەوەیەکە سوننەن وکوردیش سۆزی ئایینی و مەزهەبی بەرەو عوسمانیەکانی بردووە(٧٥) هەر ئەمەش وای لە کورد کردووە کە لە سەفەوییەکان وئەو سیاسەتەی پەیرەوییان کردووە دوورە پەرێز بوەستێ چونکە هەوڵی داوە مەزهەبی شیعەیان بەسەر بسەپێنێ و ئەو مەزهەبە بەهێز بکات(٧٦)ئەمە لەلایەك و لە لایەکی تریش مەلا ادریس هەموو شێوازێکی گرتە بەر بۆ ئەوەی میرە کورد ییەکان رازی بکات بەوەی کە پشتگیری لە دەوڵەتی عوسمانی بکەن بەرامبەر ئەو کارەشیان ئەگەر قازانج نەکەن ئەوا زەرەرمەندیش نابن و هەر بەناو سەر بە دەوڵەتی عوسمانی دەبن(٧٧)·

بەوشێوەیە سیاسەتی هەریەك لە دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی جۆرە سەربەخۆ ییەکی بە میرنشینە کورد ییەکان بەخشی لە هەلومەرجی ئەوێ ڕۆژێدا کەبتوانن لەگەڵ هەردوو دەوڵەتە مەزنەکەی ناوچەکە لەیەك کاتدا مامەڵە بکەن و(٧٨)بۆنمونە میرنشینی بابان بەهۆی هەڵکەوتەی جوگرافی

میرنشینە کە ناچاربوون لە ئێران نزیك ببنەوەو لەسەر دوو پەت یاری بکەن(٧٩) واتە بووە هۆی ئەوەی کورد ڕۆڵێکی دیاری هەبێت لە سیاسەتی هەرێمایەتی(٨٠) لە نێوان ئاگری شەڕی نێوان ئەو دوو دەوڵەتە کە چوار سەد ساڵی خایاندووە(٨١).

بەشی دووەم :تەوەرەی دووەم :هۆکارە سەرەکییەکانی ڕووبەڕووبونەوە لە چاڵدێران:

هەرچەندە دەربارەی هۆکاری ململانێ ی نێوان ئەو دوو دەوڵەتە بووتریێ هۆکارێکی هەرە گرنگ لە نێوانیاندا سەرنج ڕادەکێشێ ئەویش ستراتیجیەتی ناوچە کوردییەکان کە دەکەوێتە نێوان هەردوو دەوڵەت هۆکارێکی سەرەکیە بۆ خولانەوەی ململانێ یەکە بەدەوریدا(٨٢)کە هەریەك لەو دوودەوڵەتە بیخاتە ژێر دەستی خۆی بەهۆی گرنگی ئابوری ناوچەکە و دەوڵەمەندی بە بەرووبومە کشتوکاڵیەکان (٨٣) ئەمە لەگەڵ ئەو گرنگییە بازرگانیەی کەدەکەوێتە سەر ڕێگای بازرگانی ئێرا ن بۆ دەریای ناوەڕاست و دەریای ڕەش(٨٤)جگە لەگرنگی سەربازی بەسوود وەرگرتن لە پێگەکەی بۆ قەلا سەربازییەکان وهێزی مرۆیی(٨٥)لەگەڵ بونی ئەو هۆکارە ئابوورییانە هەندێك لە مێژوونوسان جیاوازی مەزهەبی بە هۆکاری سەرەکی شەرەکە دادەنێن وبە تایبەتیش ئەو توند ڕەوییەی سەفەوییەکان پەیرەوییان دەکرد بۆ سەپاندنی مەزهەبەکەیان تەنانەت کار گەیشتە ئەو ڕادەیەی سەفەوییەکان لەبەغدا قەسابخانەیەکیان بۆ زانا سوننەکان ئەنجامدا لەساڵی ١٥١٠(٨٦) کەبووە هۆی وورووژاندنی هەستی گەورە زانایانی ئیسلامی سوننە ی کوردو

عـەرەب بەڕادەیـەك كـەداوا لـە دەوڵـەتی عوسمـانی بكـەن بجـەنگێن لـەدژی سەفەوییەكان ئەمەش بەپاساو بە دەست سولتان سلیم بۆ ئـەوەی مـۆركێكی ئایینی ببەخشێ بەشەرەكە(٨٧)بەو شێوەیەسولتان سەلیم نەی تـوانی كـاری ڕووبەڕووبونەوەی لەگەڵ سەفەوییەكان فەرامۆش بكات بەتایبەتیش كە شـای ئێـران ناوچـەكانی كـوردی و هـۆزە توركیـەكانی توروسـی بـچوك وكەمینـە مەسیحیەكانی لە ئەرمینیا هەبون خستە سـەر قەڵـەمرەوی خـۆی و ئەوەشـی ڕاگەیانـد بۆیـە كاربەدەسـتانی ئیـستانبول ئـەوەیان ڕاگەیانـد كـە ئێـران سنورەكانی بەزاندووە كاتێك عیراق وكوردستان و ئەرمینیا بە ناوچەكانی ژێـر دەستی دادەنێ(٨٨)هەندێ سەرچاوەش داڵدەدانی شا ئیسماعیل بۆ ئەو میرە عوسمانیانەی دەیانویست دەسەڵات لە سوڵتان سەلیم وەربگرن بـەهۆكارێكی بەرپا بوونی شەڕەكە دادەنێن(٨٩)

لەلایەكی تریش سـولتان سـەلیم بـواری بـۆ ڕەخـسا بـۆ ئـەوەی سیاسـەتێكی پـەیوەندی ئاشتی دیبلوماسی لەگەڵ ئـەورووپا پـەیرەو بكـات ئـەوەش دڵنیـای كردەوە لەگۆڕینی ئاڕاستەی شەڕەكانی لە ڕۆژئاواوە بۆ ڕۆژ هەڵات وهەوڵدانی بۆ یەكلا كردنەوەی كێشەكان لە گەڵ دەوڵتی سەفەوی و شا اسماعیلدا (٩٠) بـەو جـۆرە سـولتان سـلیم لـە دژی شـا اسماعیـل و سـەفەوییەكان شـەڕی ڕاگەیاند بەپێ ی فەتوایەكی(شیخ الاسلام) كە تیایدا شـا اسماعیـل بـە كـافرو هەڵگەڕاوە دادەنێ(٩١)بەمەش مـۆركێكی ئـایینی بـە شـەرەكە بەخـشی و بـۆ پاراستنی پشتی سـوپاكەی ژمارەیـەكی زۆری شـیعەی لـە ئـەنازول دانـا(٩٢) لەدوایشدا فەرمانی كوشتنی ژمارەیەكی زۆری شیعەی دا پاش ئابلۆقە دانیـان لەهەر ناوچەیەك بن لە نێو سنوری عوسمانی كە بـەپێ ی هەنـدێ سەرچـاوە

ژمارەیـان دەگاتــە چـل هــەزار کــەس(٩٣) شــایانی باســە کوردەکــانیش بەشدارییان لەو کوشتارییەی شیعە کردووە تەنانـەت خـودی مەلا ادریس بــە تایبەتی لەناوچەی ماردین(٩٤)٠

بەشی سێیەم :تەوەرەی یەکەم :شەڕی چاڵدێران :

دەشتی چاڵدێران (٦٤ فەرسەخ واتە ٣٨٤کم)(٩٥) لـە تـەورێزەوە دوورەو دەکەوێتە باکوریڕۆژئاوای (خوی) ودەکەوێتە نێوان دوو زنجیرە چـیا دەشتەکە بەلا ی ڕۆژهەلأت و ڕۆژئـاوا درێـژ بۆتـەوە لـە هەنـدێك شـوێن دا لـە هەندێ شوێن ئەو دوو زنجیرە چیایە بەجۆرێك لەیـەك دووردەکەونـەوە تـا لـە بەرچـاو وون دەبـن کەچـی لـە هەنـدێ شـوێندا لەیـەك نزیـك دەبنـەوە ،لـەو شوێنانەشدا دەشتی چاڵ ێران وەك دۆڵێکی پان و ەدەردەکەوێ ولـە هەنـدێ شوێنیشی پچر پچریشی تێ دەکەوێلـەو شـوێنانە دەتـوانرێ بـەرەو بـاکورو باشـور بـڕۆی(٩٦) واتــە دەکەوێتــە بــاکوری ڕۆژهــەلأتی (دەریاچــەی وان) هێزەکـانی سـەفەوی لـەکێوەکانی بـاکوری دەشـتەکە جـێگیر ببـوون تـا لـە پەلاماری شەوانە و کت وپڕی دوژمن بیانپارێزێ چونکە ناوچەکە دەکەوتە ناو چیاکانی دەوروبەرەوە (٩٧)سوپای عوسمانیش لە پاڵ کێوی تەکللوی نێو ان گوندی سەعدل وگول ئوشاقەجێگیر ببون(٩٨)٠

سولتان سەلیمی یەکەم لە (٢ی ڕەجەبی ٩٢٠ ك،٢٤ی نیـسان ١٥١٤)فـەرمانی پێشرەوی کردنی سوپای دا ـەرەو ڕۆژهەلأت هە تا گەیـشتە ئـەرزنجان و لـەو ڕێگەیەشدا لەشکری عوسمانی زەحمەتێکی زۆری کێشا بوو لـەو کـۆچ کردنـی بۆ ئەو ناوچانە بەهۆی کەمی ئازوقە وخۆراك بەتایبەتیش کـاتێ سـەفەویەکان

پلانـی (خـاکی سـوتاویان)پـەیرەو کـرد(٩٩) ئەمـەش کاتێـك(محمـد خـان ئوستاجلو)والی دیار بەکر پاشەکشەی کرد(١٠٠)و(نو ر علی خلیفە روملـو) ش والی ئەرزنجان پاشە کشەی کـرد وهـەردووکیان بڕیاریـان دا لـە دژی سـوپای عوسمانی لە پاڵ سەفەوییەکان بجەنگێن ولەپاش خۆشیان هـەموو شـتێکیان سوتاند کە بە کەڵك دوژمن بێت(١٠١)،ئـەو کارەشـیان بـۆ دابەزانـدنی وورەی ئینکشارییەکان بوو لەگەڵ ئەو هەراسان بوونەی لەشکری ئینکشاری سولتان سـەلیم بـەردەوام بـوو لـە پێـشرەوی هێرشـکاری بـۆ نـاو خـاکی ئێـران و شـا ئیـسماعیلیش پلانـی وابـوو کـە سـوپای عوسمـانی بـۆ قـووڵایی ناوچـە چیاییەکانی خـاکی ئێـران رابکێـشێت لەوێـدا پـەلاماری بـدات و سـەربکەوێ بەسـەرییدا لەبەرامبەریـشدا سـوڵتان سـەلیم نامـەی وورووژێنـەری بـۆ شـا ئیسماعیل دەناردبۆ ئەوەی تورەی بکات و بریاری رووبەرووبونەوە بدات(١٠٢) بەو شێوەیە هەردوو سوپا لە دەشتی چاڵدێران بەیەك گەیـشتن لـە ٢٢ی ئـابی سـاڵی ١٥١٤ و(١٠٣) شائیسماعیل دەسـتی بـە هێرشـەکە کـردو بنکەکەشـی کـەوتبووەنێوان کێوەکـانی بـاکورو رۆژ هـەلاتی چـاڵدێران وسوپاکەشـی پـەلاماری سـوپای عوسمـانی دا سـوپای عوسمـانیش توانیـان سـەفەوییەکان بخەنە نێومەودای تۆپخانەکانیان کە سوپای سەفەوی ئەو هێزەی نەبووە وبۆ ئەوەی بتوانن زاڵ بـن بەسـەر مەیـدانی شـەر چـونکە لـە سـەرەتای شـەرەکە سـوپای عوسمـانی چـەند سـەرکەوتنێکی سـەفەوییەکانی لەبـەرەکانی چـەپ بەدی کردبێت(١٠٤)۰

بەو جۆرە ئەو شەڕەی هەردوو دەوڵـەتی مـەزنی ناوچـەکە ئامادەکارییـان بـۆ دەکردنـــەنجام درا وبەشـــکانی ســـەفەوییەکان و ســـەرکەوتنی عوسمـــانی

بەکلاکرایەوە لە ڕیٚ ی رووبەرووبونەوەیان لە چاڵدێران بە یارمەتی هێزی تۆپچیەکان و شا ئیسماعیلیش دوای ئەوەی بەبریندارى لە مەیدانی شەڕ دەرچوو پاشەکشەیان بەسوپاکانیان کردو سولتانیش هەتا کەنارەکانی دەریای (الرس)بەدوای شا ئیسماعیل دا چوو(١٠٥)کە چووبووە هەمەدان(١٠٦) سوپای عوسمانیش لە هەردوو بەرەی باکورو باشور بەرەو خاکی ئێران چوون (١٠٧)دوای گەیشتنیشیان بۆ ئەو ناوچانە سوپای ئینکشاری(١٠٨) نەیتوانی تیایدا بمێنێتەوەوهەلگەراونەتەوە لەسولتان سەلیمی یەکەم وناچاریان کردووە بگەڕێتەوە پێگەکانی خۆیان لە ئەنازۆل(١٠٩)کە هەندێ کەسی وەك توینبی پێ ی وایەهۆکارەکەی دەگەڕێتەوە بۆئەوەی لەشکری عوسمانی بەدڵ وگیان ئەورووپی بووەونەیتوانیوە نیشتەجێ ی خاکی ئاسیا بێت(١١٠) کەچی هەندێ سەرچاوە هۆکارەکەی دەگەڕێننەوە بۆ مێلاکی لەشکرەکەو لە دەست دانی سەرکردەکانیان بووە(١١١)ڕای تریش هەن پێ یان وایەکێشانەوەی لەشکرەکە دەگەڕێتەوە بۆ هێندێ حیسابی دارایی و عەسکەری(١١٢)٠

بەشی سێیەم :تەوەرەی دووەم :ڕۆڵی کورد لە چالدێران:

ئەگەر ئاماژە بەڕۆڵی کورد بکرێت لە هەنگاوەکان و ڕووداوەکانی لەو شەڕە دا هەوڵدانی هەردوولا بەدی دەکەین بۆ ڕاکێشانی سۆزی کورد بەلای خۆیداو چوونە نێو سەربازگەی لەشەرەکەدا سەبارەت بەسەفەوییەکان سەرکەوتنێکی ئەوتۆیان بە دەست نەهێنا چونکە جگە لە چەند میرێکی کوردی کەلەپاڵ لەشکری ئەوان چووە شەرەکەلەوانیش (حاجی

روستم بەگ)میری چمشکزك(١١٣) بێگومان ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو سیاسەتە ستەمکارییەی پەیڕەوییان دەکرد بەرامبەر بە کوردەکان (١١٤)بەڵام عوسمانیەکان هەوڵیان دا سوود لەو پەیوەندییە دەرەبەگایەتیەی بڵاو بوو لە کوردستان و هەوڵیان دا سۆزی میرە کوردییە بۆ خۆیان ڕاکێشن و بۆ ئەو مەبەستەش گفتی زۆریان پێ دان (١١٥) ئەمە لەلایەك و لەلایەکی تریش هەوڵەکانی مەلا ادریس بۆپەیرەو کردنی سیاسەتی دبلوماسی بۆ جێ بە جێ کردنی ئەوشێوازەو هەنگاوەکانی پێگەی ئایینی خۆی بەکار هێنا و وای لە میرە کوردییەکان کرد کە بەرەو سەربازگەی عوسمانی وبەگژ حکومەتی ئێراندا بچن (١١٦)هەندێکیش لەو میرە کوردییانە بەهۆی دڵنیا نەبوونیان لە سەرکەوتنی عوسمانیەکان بێ لایەنی خۆیان نیشان دا(١١٧) ، بۆیە دەتوانین ڕۆڵی کورد ناتوانرێ فەرامۆش بکرێ بۆ ئەوەی پارسەنگی هێز بە لای عوسمانیەکان بچێت چونکە شانزە میری کوردی چووبوونە پاڵ ئەوسوپایە لەو شەڕەدا (١١٨) بە تایبەتیش کە پارسەنگی هێزبوون لەدروست بوونی ڕووداوەکان(١١٩)لەوانیش بۆ نمونە میر شەرەف بەگ میری بەتلیس کەچووە پاڵ سولتان سەلیم بۆ گێرانەوەی میرنشینەکەی لەدەست سەفەوییەکان(١٢٠) بەڵگەش بۆ ئەو ڕاستیەئەو نامەیە (ئیستمالت نامە) ی سولتانەلەپاش شەرەکەبۆ خەڵکی تەورێزی ناردووە وتیایدا نازناوی میری میران(فخرالامراو) ی کە ناوی (زاهد بەگ)ی میری هەکاری دەکات ،هەروەها لە نوسینەکانی (فتح نامە) بەتایبەت لە(امراو مشرق وقبائل الكورد) کە تیایدا مژدەدات بە سەرکەوتنی بە سەر شاسماعیل (١٢١)کەئەویش هەوڵی دابوو

هاوپەیمانیەك لەگەڵ پورتغالەکان و مەمالیکەکان ببەستێت بۆ ڕاگرتنی پارسەنگی هێز لە شەڕدا(١٢٢)
ئەمە جگە لەوەی سولتان مەلا ادریس بە نوێنەری(نائب) خۆی داناوە بۆ ئەوەی هەموو کوردستانی گەورەی بۆ ساغ بکاتەوە و دیاری و خەڵات بەگشت سالارەکانی کورد بدات مەلا ادریسیش دڵسۆزانە لە ڕووەوە کاری کردووەو کوردەکانیش بەدڵ وبەگیان قسەی ئەویان بەجێ هێناوە لە ڕێ ی فەرمانەکانیشی ئامادە بوون خۆیان بەخت بکەن (١٢٣) بەو جۆرە کوردەکان ڕۆڵێکی گرنگ دەبینین لەو شەرەی بەرپا بوو لەنێوان عوسمانیەکان وسەفەوییەکان(١٢٤) ئەوەش لەوەدا دەردەکەوێ کاتێك سوڵتان سەلیم بەلەشکرێکی دووسەد هەزار کەسیەوە لەژێر سەرکردایەتی خودی سوڵتان بەرەو فارس هەڵکشاوە ولەو هێرشەشدابە زۆری میرو سەرۆکە کوردەکان بە هێزی چەکداری خۆیان بەشداریان کردووەو(١٢٥) لە ٢٣ی ئابی ١٥١٤ بەناو خاکی کوردستانەوە چووە بۆ دەشتی چاڵدێران ولەوێدا ڕووبەڕووی شا ئیسماعیل دەبێتەوەو سەرکەوتن بەدەست دێنێ وهەرچی زێڕوزەبەر هەبوو بە تالانکراوی گەیاندرا ئەستەمول(١٢٦) وەك لە هەندێ سەرچاوەدا هاتووە کوردستان دیوارێکی خوێن وگۆشت بووە بۆ پاراستنی سنووری دەوڵەتی عوسمانی لەبەرامبەر هێرشکارییەکانی سەفەوی و لەلایەکی تریش کوردستان هەمیشە جێگەی بەیەك گەیاندنی سوپای عوسمانی بووە ئەوە لەلایەك لەلایەکی تریش ئەو شەڕە بوو بەخاڵێکی گۆڕینی نوێ لە مێژووی نەتەوەیی کورد(١٢٧)٠

بەشی سێیەم :تەوەرەی سێیەم :ئەنجامەکانی شەڕی چاڵدێران :

روون کردنەوەی زیاتری ئەنجامەکانی شەڕو کاردانەوەی ئەو رووداوە گرنگەی کە شوێنەواری بۆسەرد،می دواتر لە ناوچەکە چونکە ئەو شەڕە بووە هۆی گۆرینی نەخشەی سیاسی ودابەش بوونی دەسەلاتی ئەو دوو هێزە مەزنەی ناوچەکەکە جابۆ ئەوەی کاریگەری ناوچەگیری و کوردستانی لێك جیا بکەینەوە ئەوا بەو شێوەی خوارەوە ئەنجام و کاردانەوەو کاریگەرییەکان دەخەینە روو:

١-ئەنجام و کاردانەوە ناوچەگیرییەکان (بە گشتی) :

پاش ئەو سەرکەوتنەی عوسمانیەکان رێگای تەورێز والآ بوو لە بەردەم سوڵتانی عوسمانی کە ئەم شارە گرنگی تایبەتی خۆی هەبووە چونکە پایتەختی سەفەوییەکان بووە و پاش چۆڵکردنی لەلایەن دەسەلاتدارانی سەفەوی سوڵتان سەلیمی یەکەم ئیدریسی بەتلیسی (ئەودەم قازی لەشکری عوسمانی بووە)(١٢٨) ناردە ئەو شارە بۆ ئەوەی رێو رەسمی پێشوازی کردنی لە سوڵتان ئامادە بکات (١٢٩) بەلام ئەو رێورەسمە جێ بەجێ نەکرا بەهۆی بارودۆخی ئەو کات (یەکێك لەو ئاستەنگانەهەڵگەرانەوەی ئینکیشارییەکان بوو بە هۆی کەمی ئازوقەو پێداویستیە کانی خۆراك) کە لەشکری عوسمانی ناچار کرد لە تەورێز بکشێتەوە (١٣٠).

ئەو شەڕە وای لە دەوڵەتی عوسمانی کرد کە بە شێکی زۆری ناوچە ستراتیجیەکان بخاتە ژێر رکێفی خۆی لە ئەنازۆل وقفقفقاس وسوریاو ئێران (١٣١) واتە دەوڵەتی توانی سەربکەوێ بەسەر گەورەترین هێزی مەترسیدارو

لە ڕۆژهەلأت و كێشەو تەگەرەكان لەو شەڕەدا یەكلا بكاتەوە و ناوچەیەكی زۆریش لەژێر دەسەلأتیان دەربهێنێت بە كوردستانیشەوە .

ئەمە گرینگترین ئەنجامی ناوچەگیری ئەو شەڕەیە كە سولتان سەلیمی یەكەم هەموو شێوازەكانی دبلوماسی و تاكتیكی سەربازی تیادابەكار هێنا و بوو بە خالێكی گۆڕان وسەركەوتن بۆ دەولەتی عوسمانی لە ڕۆژهەلأتی ناوەڕاست،ئەگەر چی هەندێ ڕا هەیەدەربارەی هەلوێستی هەردوو دەولەت لەدوای شەڕ كە هیچ كامێكیان بە داروخاو دانانێ شوێنەواری دارمانیان نابینێ چونكە دەلێ هەرچەندە هەرچەندە عوسمانیەكان چوونە تەورێز بەلأم نەیان توانی تیایدا بمێننەوەو كۆتایش بەحوكمی فارسی بێنن واتە عوسمانیەكان نەچونەتە قولأیی خاكی ئێران(١٣٢)٠

٢-ئەنجام و كاردانەوەی شەڕەكە لەسەر كوردستان :

سەركەوتنی عوسمانیەكان بە سەرەتای مێژووی هاوچەرخی تیرە كوردییەكان دادەنرێت (١٣٣)و كاردانەوەو كاریگەری ئەو شەرە بەسەركوردستان و ئەنجامەكەی ڕاستەوخۆ دیارە چونكە بووە هۆی دابەش بوونی كوردستان بە كرداروكە زۆرینەشی كەوتە ژێر ڕكێفی دەولەتی عوسمانی و هەندێ ناوچەش هەر لە ژێر دەسەلأتی سەفەوی مایەوە(١٣٤) ئەوەش وای لە هەندێ مێژوونوس كردووە كە سالی ١٥١٤ بەسالێكی شوم بۆ كورد دابنێن (١٣٥) بەلأم مێژوونوسی تریش هەیە دەلی (سەركەوتنی عوسمانیەكان لەچالدێران بووە هۆی ڕزگاربوونی كورد لە سیاسەتی قڕكردنی سەفەوییەكان(١٣٦) ، هەریەك لەو دووڕایە لە دووسۆنگەی جیاواز لە

مەسەلەکە دەدوێن کە یەکەمیان لە بینینی بۆ دوارۆژەو ،دووەمیشیان بەچاوی هەلومەرجی ئەوکات وداهاتووی سەیرکردووە . ئەگەر توێژەر باس لەسیاسەتی سەفەوییو ستەمکاری بەرامبەر بە کورد بکات وبەهەل ومەرجی رازی بوونی کورد بۆ چوونەپاڵ لەشکری عوسمانی زانی وهەڵوەستەیەکیشی لەسەر ڕووداوەکانی کوردستانی پاش چالدێران کرد ئەوا ڕای دووەم پەسند دەکات ،لە کوردستان ڕاپەڕینێکی جەماوەری سەری هەڵدا دژ بە هێزە سەفەوییەکانی لە کوردستان مابوونەوە لە هەموو شوێنێکدا بۆ ئەوەی ناچارییان بکەن بەهێز وەدەریان نێن (١٣٧)کوردیش قوربانیەکی زۆری لەشەڕەکانی عوسمانی داوە نەک هەر لەگەڵ سەفەوییەکان بەڵکولە شەرگەفراوانخوازەکانی لەئەورووپا وباکوری ئەفریقیا وقەفقاس(١٣٨) ئەوەی جێگای سەرنجیشەمیرە کوردییەکان چوونە پاڵ لەشکری عوسمانی بەپێ ی ئەو ڕێکەوتنەی کە هەندێ لەبەرژەوەندییەکانی کوردی لە خۆ گرتبوو هەرچەندە زۆربەی سەرچاوەکان باس لەرێکەوتن یاپەیماننامە یابەڵێنامەیەکی یەکلایەنەیە یان پرۆتۆکۆلێکی سیاسیەبۆمیرەکوردەکان لەلایەن بەتلیسیەوە ڕێکخراوەو(١٣٩) محمدامین زکی ئاماژەبەخاڵەکانی ئەورێکەوتنە دەکات بەبێ ئاماژە کردن بەسەرچاوەی رەسەنی کە ئەو زانیارییانەی لێ وەرگرتوون (١٤٠) وەسەرچاوەکانی تریش ئاماژە بە سەرچاوەی رەسەن ناکەن دەربارەی ئەو خاڵانە یان بەندەکان وبەووردیش باسیان لێوەناکەن(١٤١) بەڵام دەتوانین گەواهی بوونی رێکەوتنێک لە نێوان پێشەوا کوردەکان لەلایەک ولەلایەن ئیدریسی بەتلیسی بە نوێنەرایەتی سولتان وەک شەرەف خان لەسەرزمان ئیدریسی بە تلیسی دەڵێ (میرە کانی کوردستان داوا لە سوڵتانی مەزن وپایە

بــەرز دەکــەن کــە فەرمانڕەوایەتیــە میراتگەرییەکــەیان پــێ ببەخــشێ ....هتد)(١٤٢)کە لە مـەش دەردەکـەوێ مـیرە کوردییـەکان گێرانـەوەی ئـەو فەرمانڕەوایەتیـەی بـە میراتگری بۆیـان دەمایـەوە بـە مـەرج دانـاوە بـۆ ڕێکەوتن لەگەڵ سـولتان و چـوونە ژێـر ڕکێفـی دەوڵـەتی عوسمـانی ،ئـەوەش بەتەواوی لە ووتەکانی گەرید ەی عوسمانی ئەولیا چەلەبی دەردەکەوێ کاتێك بـاس لـە حکومـەتی ئاگیـل دەکـات ە دەڵـێ (بێگەکـەی عوسمـانی نیـە بۆیـە نـاتوانرێ لابـدرێ ولــە کــاتی مردنیــشی کوڕەکــەی یــان یــەکێکی تــر لەمیراتگرەکانی فـەرمانڕەوایی وەردەگـرن چـونکە حکومـەتێکی سـەربەخۆیە وەکاتێکیش حکومەتـە سـەربەخۆکانی ویلایـەتی دیـار بکـر دەژمێرێـت دەڵـێ (لەگەڵ ئەوەی نازناوی میری مـیران(امـیر الامـراو) یـان پێـدراوە بـەلاّم دەبـێ بەشداری بکەن لەگەڵ وەزیر(والی دیار بکر)لە شەڕەکاندا) (١٤٣).

بـۆ ئــەوەی هەنـدێك لــە بەنـدە ڕاسـتەکانی ئــەو ڕێکەوتنامەیەبــەگوێرەی سەرچاوەکانی پێشوو دەتوانین چەند خـاڵێکی گرینگیـان لـێ بخەینـە ڕووکـە ئەوانیش بریتین لە:

١-پاراستنی ئازادیو سەربەخۆیی میرنشینە کوردیەکان(١٤٤) .

٢- دان پیانانی دەوڵەتی عوسمانی بە مافی میراتگەری بۆ میرە کوردییـەکان لــە فــەرمانڕەوایی کردنــی میرنــشینەکانیان وە هــەر کاتێــك میرێکــی نــوێ دادەمەزرا دەبـوا فـەرمانێکی سـوڵتانی بـۆ دەرچـێ بـۆ پـشتگیری کـردن لـەو دامەزرانەودان پیانانە بە حوکمەکەی(١٤٥).

٣-لەسەر میرە کوردییەکان پێویستە کۆمەکی دەوڵـەتی عوسمـانی بکـات لـە کاتی شەڕدا و(١٤٦) بۆ دەوڵەتی عوسمانیش هەیە ئەو میرە ی دوابکەوێ لە

کومەك و یارمەتی دان لابدات (١٤٧)٠

٤-لەبەرئەوەی کوردستان کەوتە ژێر رکێفی دەوڵەتی عوسمانی بۆیە ئاسایی بوو کە ئەو دەوڵەتە ئەو میرنشینانە بپارێزێت لە مەترسی دەرەکی (١٤٨)٠

٥- هەر لەبەر ئەوەی سەر بە دەوڵەتی عوسمانی بوون دەبوایە پابەند بەگشت ئەو باج وسەرانەی بەسەریانی دەسەپاند (١٤٩)٠

ئەو پەیماننامەیە لە رێکەوتنێکی سەر زارەکی دەرچووە چونکە بۆ ماوەیەکی زۆر کاری پێ کراوە وکە گەواهی بوونی جۆرە رێکەوتنێکی لەوجۆرەن ئەوە جگە لەوەی کە سوڵتان فرمانی بە نوسینی ئەو جۆرە رێکەوتنانە دەدا لەبەر ئەوە دەبێ بەتلیسی کاتێ لە گەڵ میرە کوردییەکان رێکەوتووە بەندەکانی ئەو رێکەوتنامەی تۆمار کردووەو بۆ سولتانی ناردووە بە هەر شێوەیەك و جۆریەك بێت بەڵگە نامەکان جێ بەجێ کردنی رێکەوتنێك لە ساڵی١٥١٤دەردەخەن(١٥٠)بەپێ ی ئەو فرمانەش کوردستان بۆ چەند یەکەیەکی کارگێری وسیاسی رێکخرا وسوڵتان سەلیم لەدوای شەرەکە کوردستانی خستبووە ژێر دەستی (١٥١)بۆنمونە ناوچەی دیاربکر لەبەرگرنگی دیار بکر کرا بە مەڵبەندی ئیالەیەکی عوسمانی و نۆزدە سەنجەقی پێوە بەند بووە ویانزەش لەو سەنجەقانە فەرمانڕەوایی راستەوخۆیان بەسەر سەپێنراوە(١٥٢) ٠ئەوەی لەو ریکەوتنە بەدی دەکرێت ئەوەیە کە بەتلیسی ئەو میرنشینە کوردییانەی هەر بەناو بە (باب العالی) ببەستێتەوە وئەمەشی بەخاڵێك لە رێکەوتنامەکە چەسپاندووە (١٥٣) ئەمە لەلایەك و لەلایەکی تریش بەتلیسی هەوڵی داوە ئەو کوردانەی نیشتەجێ ی ناوچە سنورییەکانن ببەخشێ لەگشت باج وسەرانەیەك بە مەرجێ لەشکرێکی

هەمیشەیی پێك بێنن لەکاتی پێویست یارمەتی دەوڵەتی عوسمانی بدەن (١٥٤) ٠کاتێك بەتلیسی هیواخوازی پادشایی کردنی ئێران (١٥٥) لەڕێکخستنی کوردستان لەپاش چالدێران بەخۆی نیشانەی پابەند بوونی ئەو میرنشینانە بە دەوڵەتی عوسمانی بەسەریان دابەش کرد کە بریتی بوو لە دۆڵ و ئالآ (١٥٦) ئەو ڕێکەوتنەش هەلێك بووە لەو هەلە باشە کەمانەی بۆ کورد هەلکەوتوە کەئەگەر سوودی لێ وەرگیرابا دامەزراندنی حکومەتێکی یەککگرتووی کوردی لە کیس نەدەچوو(١٥٧) ٠

پوختەی لیکۆلینەوەکە :

سەرەتاکانی سەدەی شانزە بالآدەستی وفەرمانڕەوایی چەندین میرنشینی کوردی بەخۆوە دیوە کە جیاوازی لەنێوان ئەو میرنشینانە لە لاگیری کردنیان وسنوری دەسەلآتیان وجۆری فەرمانڕەوایی کردنیان هەیە هەروەکوجیاوازی لەکاریگەری ورۆڵی ئەو میرنشینانەلەدروست بوونی ڕووداوەکان بەدی دەکرێت کە دەبێتە هۆی ئالۆزی هەل و مەرج وبارودۆخی سیاسی ئەو سەردەمەی کوردستان٠
لە پاڵ ئەو ئالۆزییەی بارودۆخی کوردستان فراوانخوازییەکانی سەفەوی لە لایەك و، وەرگێرانی بەرەی شەڕەکانی عوسمانیش لەلایەکی تر، دەبێتە هۆی ئەوەی کوردستان ببێ بەگۆڕەپانی ڕووبەڕووبوونەوەی ئەو دوولایەنە،تەنانەت

کوردیش ببێتە پارسەنگی هێز لە شەڕگەکانیان ئەوەش خۆی لەخۆیدا هۆیەکە بۆ تێوە گلانی کوردلە کێشەوناکۆکیەکانی نێوان ئەو دوو هێزەوئەمەش وای لەکورد کردکە هەندێك ناچار بێت لەسەر دووپەت یاری بکات بۆ ئەوەی بتوانێت پارێزگاری لەو دەسەلاتە سەربەخۆیە خۆجێ یەی خۆی بکات وبتوانێت بەجیا مامەڵە لەگەڵ سیاسەتی هەریەك لەودوو زلهێزە بکات .

لەسەرو بەندی ئەوبارودۆخەدا ڕووداوێکی گرنگ لە مێژووی کوردو ناوچەکەڕوودەدات کە ئەویش شەڕی چالدێرانی ساڵی ١٥١٤ یە کەمۆرکێکی ئایینی مەزهەبی وەرگرت و لەو شەڕەشدا هەڵکشانی کوردبەلای عوسمانیەکان دەبێتە هۆی سەرکەوتنیان کە بێ گومان ئەو هەڵکشانە بەهۆی هاومەزهەبی هەردوولایەنەو ڕەنگدانەوەو هەڵوێستێکی کوردیشە بەرامبەر ئەو سیاسەتە توندو تیژییەیپەیڕەو دەکرا لە لایەن سەفەوییەکان.

جگە لەو هاومەزهەبیەی کوردو عوسمانیەکانی کۆدە کردەوە لە هەمان کاتیشدا کورد توانی سوود لەهەل و مەرجی سیاسی ئەوێ ڕۆژێدا وەربگرن وپەیماننامەیەك بێننە ئاراوە کە ڕۆڵی کەسایەتی ئایینی مەلا ئیدریسی بەتلیسی لەو پەیماننامەیە جێگای سەرنجە چونکە ئەو کەسیەتیە توانی میرو پێشەوا کوردییەکان ڕازی بکات بۆ چوونە پاڵ لەشکری عوسمانی تەنانەت ڕۆڵی کاریگەریشیان هەبێت لەو شەڕەو شەڕکانی تر کە بەدوای دێن بۆ بنەبڕکردن و لەناوبردنی سەفەوییەکان ولابردنی مەترسیان لەسەر سنوریڕۆژهەلاتی دەوڵەتی عوسمانی ئەمەش لەبەرامبەر چەند جیاووکیك کە خۆی لەسەربەخۆیی بوونی خۆجێ یی ئەومیرنشینانەیفەرمانڕەوایی

کوردستانیان دەکردچـڕدەکاتەوە ئەمـە جگـە لـەوەی کـەدان پیانـانێکی ڕەسمیش بوولە لەلایەن دەولەتی عوسمانی سەرکەوتوو بەسەر سەفەوییەکان کە هەتا ماوەیەکی دوور کاریگەری ئەو پەیماننامەیە دەمێنێت.

گرنگـی ئـەو شـەڕە تـەنها لـەوەدا نیـە کـە ڕووبەڕووبوونەوەیـەکی عوسمـانی وسـەفەوییە وعوسمانیـەکان سـەرکەون بەسـەر سـەفەوییەکان کەدەیانویـست ئەوناوچانەی کوردستانی عوسمانی داگیربکـەن لـە پێنـاو گەیـشتن بـەدەریای ناوەڕاست کە بەرژەوەندی ئابوورییان تیایدا هەبووە بەڵکو لە دابـەش بـوونی کوردستان بۆ یەکەم جار بەسەر ئەودوو زلهێزەی ئەو سەردەم کـە کاریگـەری و شوێنەواری هەتا ئەوڕۆش بەکوردستانەوە دیارە.

پەراوێز و سەرچاوەکان

(١)محمود الدرة:القضية الكرديه، بيروت ١٩٦٦ ،ص ٧٤

(٢)صالح قەفتان:مێژووی گەلی کورد لە کۆنەوە تاکو ئیمرۆ،بەغدا ١٩٦٩،ل٢٦٧

(٣)محمد امین زکی:خلاصەیەکی تاریخی کوردو کوردستان، بەغدا ١٩٣٧، جلد ٢،ل٣٢٨

(٤)امیر شرف خان البدلیسی:الشرفنامە(ترجمة:ملا جمیل بندی ڕۆژبیانی)، بغداد ١٩٥٣،ص ١٨٤

(٥)ئاق قۆینلوەکان/دامەزرێنەری دەوڵەتەکەیان پیاوێکە بەناوی(قرە عثمان) کە تیمور لنك کردبوویە فەرمانڕەوای ئەرمینیا وعیراق،لەدوای لەناوچوونی تیمورلنك دەست بەسەر دیاربکر دادەگرێ ولەدوای ئەویش (ئوزون حسن) ی نەوەی درێژە بە حوکمی دەدات و هەندێ سەرچاوەش ئوزون بەدامەزرێنەری راستەقینەی دەوڵەتەکە دادەنێن)، محمد وصفي أبو مغلي:ايران دراسه عامه،من منشورات مركز دراسات الخليج العربي بجامعه البصره،١٩٨٥،ص ٢٤٢

(٥)البدلیسی،الشرفنامە،ص ٢٠٨-٢٠٩

(٦)محمد امین زکی:خلاصەیەکی تاریخی کورد،ل١٦٢

(٧)صالح قەفتان:مێژووی گەلی کورد،ل ٢٦٦

(٨) البدلیسی :الشرفنامە: ص٢٦٠

(٩)صالح قەفتان:مێژووی گەلی کورد ل ٢٦٦

(١٠) البدلیسی :الشرفنامە:ص ٤٢٥

(١١) البدلیسی :الشرفنامە:ص ٢٠٨-٢٠٩

(١٢)هەمان سەرچاوە:ص ٢٢٣

(١٣)محمد امين زكي:خلاصەيەكى تاريخى كوردو كوردستان:ل٢٧٥

(١٤)صلاح هروري:اماره بوتان في عهد الامير بدرخان(١٨٢١-١٨٤٧)دراسه تاريخيه سياسيه،اربيل ٢٠٠٠ ،ص ١١

(١٥) البدليسي :الشرفنامه:ص ١٠

(١٦)صالح قەفتان:مێژووی گەلی كورد،ل ٢٦٥

(١٧)محمد امين زكي:خلاصەيەكى تاريخى كوردو كوردستان،ل٢٨٤-٢٨٥

(١٨)البدليسي :الشرفنامه:ص ٢٤٢

(١٩)صالح قەفتان:مێژووی گەلی كورد،ل٢٦٧

(٢٠) البدليسي : الشرفنامه:ص ٣٠٧

(٢١) البدليسي :الشرفنامه:ص ٢٣٩,٢٤٢

(٢٢)هـ.س:ل ١٣٩-١٤٠،كاوه فريق احمدشاوەلی ئامیدی:اماره بادينان (١٧٠٠-١٨٤٢) دراسة سياسية اجتماعية ثقافية ، ٢٠٠٠ ،ص ٢٤

(٢٣)حسين حزني موكرياني:موجز تاريخ امراو سوران(ت.محمد الملا عبدالكريم)،بغداد ،ص ٦

(٢٤) البدليسي :الشرفنامه:ص ٢٨٩-٢٩٠

(٢٥) ماهشەرەف خانم مەستورەی كوردستانی:مێژووی ئەردەڵان (و.د.حسن جاف و شكر مصطفى) بەغدا،١٩٨٩،ل٢٥-٢٦،مەستورەی كوردستانی:مێژووی ئەردەڵان،هەژاری موكریانی لەگەڵ سەرچاوە گەلێكی تردا لە بەریەكی گرتوونوكردوونی بە كوردی،هەولێر ٢٠٠٢ ،ل٢٨

(٢٦)محمد امین زکی:خلاصەیەکی تاریخی کورد،ل ٢٩٢ ،انور مایی:الاکراد فی بهدينان (بحث تاريخي اجتماعی عن منشأ الأكراد وعقائدهم،وعاداتهم وطبائعهم وادابهم)،دهوك ١٩٩٩ ،ص ٤٤

(٢٧)سعدی عثمان حسين:(كوردستان والامبراطورية العثمانية دراسه فی تطورهاالسياسي ١٥١٤–١٨٥١م)، اطروحة قدم الى جامعه صلاح الدين–اربيل لنيل درجه ماجستير في التاريخ الحديپ ،اربيل ١٩٩٥ ،ص١٩

(٢٨)دەربارەی دەرکەوتنی ئەو بنەماڵەیە بڕوانە: عمر عبالعزيز عمر:دراسات فی تاريخ العرب الحديث،بيروت ،١٩٧٨،ج١،ص٦٤–٦٥:هاشم حيجازی فەر،لێکۆڵینەوە یەك بەناوی (شا ئیسماعیلی یەکەم وجەنگی چاڵدێران)،(وەرگێرانی:د.کەمال رشید شریف)، سلێمانی ٢٠٠٢،ل٥٢–٨٣ :رەسول هاوار:کوردو باکوری کوردستان لە سەرەتای مێژووەوە هەتا شەڕی دوهەمی جیهان،بەرگی یەکەم هەتا کۆتایی شەڕیيەکەم، ٢٠٠٠ ،ل١٥١ : محمد وصفی أبو مغلی:ايران دراسه عامه،ص ٢٤٤:علی حسون:تأريخ الدوله العثمانية ط٤،المكتب الاسلامی،٢٠٠٢،ص٥٦ :حوسێنی مەدەنی:کوردستان و ئیستراتیژی دەوڵەتان،هەولێر٢٠٠٠ ،ل٨٣

(٢٩)ستيفن همسلی لونگريك:اربعه قرون من تاريخ العراق الحديث ،ترجمة:جعفر الخياط،١٩٨٧،ص ٢١

(٣٠) لونگريك:اربعه قرون من تاريخ العراق الحديث،ل٣١ :هاشم حيجازی فەر،شا ئیسماعیلی یەکەم وجەنگی چاڵدێران ،ص ٦١

(٣١) سعدی عثمان حسين:كوردستان والامبراطورية العثمانية،ص ٢٠

(٣٢) عبدالعزيز سليمان نوار:تاريخ الشعوب الاسلاميه فی العصر الحديث،قاهرة،،١٩٦٨ ج١،ص ٢٨–٢٩

(٣٣)عبدالله عەلیاوەیی:کوردستان لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا لە ناوەراستی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا جەنگی جیهانی یەکەم لێکۆلینەوەیەکە لەبواری مێژووی سیاسیدا ،سلێمانی ٢٠٠٤ ،ل٢١ ؛حوسێنی مەدەنی:کوردستان و ئیستراتیژی دەوڵەتان،ل٨١

(٣٤) مجموعة من المؤرخين:العراق في التاريخ،بغداد ١٩٨٣،ص ٥٦٣

(٣٥) جلال الطالباني:كردستان والحركه القومية الكورديه،بيروت١٩٧١ ،ص ٦٧ ،محمود ملا عزت:د يپلوماسيتی بزوتنەوەی کوردایەتی،سلێمانی ١٩٧٣،ل ٠٦

(٣٦)صالح محمد امين:كوردو عەجەم (مێژووی سیاسی کوردەکانی ئێران) ، ١٩٩٢،ل٢٤

(٣٧) البدليسي:الشرفنامة،ص ٢٩٩،محمد جميل رۆژبەیانی:فەرمانرەوایی موکریان،بەغدا ١٩٩٢،ل٤٢

(٣٨)سيار كوكب الجميل:استراتيجيه العراق واثرها في نشؤ الصراع العثماني الايراني،مجلة(افاق عربيه)،عدد(١٠)،سنه(١٩٨١)،ص ١٥

(٣٩) البدليسي:الشرفنامة،ص ١٣٠

(٤٠) م.س، ص ٢٠٠

(٤١)م.س، ص ٢٣٩-٢٤٠

(٤٢)م.س، ص ٣٥٨

(٤٣)م.س، ص ٣١٥

(٤٤)م.س، ص ٤٢٦

(٤٥)م.س، ص ١٥٤

(٤٦)محمد امين زكي:خلاصەیەکی کوردو کوردستان ،ل٣١٧

(٤٧)البدليسي:الشرفنامه،ص ٤٢٦

(٤٨)البدليسي:الشرفنامه،ص ٤١٢

(٤٩)م.س،ص١٥٤

(٥٠)م.س،ص٤٢٨

(٥١)لونگريك:اربعه قرون من تاريخ العراق الحديث،ص ٣٢

(٥٢) عماد الجواهري:صراع القوى السياسيه ف المشرق العربي،الموصل ١٩٩٠،ص ٦٥

(٥٣)صالح محمدامين:کوردو عەجەم،ل٢٥

(٥٤)محمد امين زكي :خلاصەیەكی تاريخی كوردو كوردستان،ل١٦٠-١٦١

(٥٥)البدليسي،الشرفنامه،ص ٣٧٢

(٥٦)د يڤيد مەكداول:مێژووی هاوچەرخی كورد،وەرگێڕانی لە فارسیەوە(ابوبكر خۆشناو) ،ل٥٦

(٥٧)كمال مەزهەر:چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی كورد،بەشی یەكەم،بەغدا ١٩٨٥،ل٣٢

(٥٨)ديڤيد مەكداول:میژووی هاوچەرخی كورد،ل٥٦

(٥٩) ديڤيد مەكداول:میژووی هاوچەرخی كورد،ل٥٦

(٦٠) سەعد بەشیر ئەسكەندەر:سەرهەڵدان ورووخانی سیستەمی میرنشینی كوردستان،جەوهەر كرمانج كردوویە بە كوردی، سلێمانی ٢٠٠٤ ،ل٧٧-٧٨

(٦١)شاكر خەسباك:كوردو مەسەلەی كورد، وەرگێڕانی:ئەمجەد شاكەلی ، ٢٠٠٥،ل٢٨

(٦٢)عبدالرحمن قاسملو:كوردستان و كورد ،وەرگێڕانی :عبدالله حسن زادە ، ١٩٧٣ ز،ل٧٢-٧٣

(٦٣)خەسباك:كوردو مەسەلەی كورد ،ل٢٨

(٦٤)البدليسي:الشرفنامه،ص١٣٤

(٦٥)البدليسي:الشرفنامه،ص١٨٦

(٦٦)محمد امين زكي :خلاصەيەكی تاريخی كوردو كوردستان،ل١٦٠ : رەسول هاوار:كوردو باكوری كوردستان لە سەرەتای مێژووەوە هەتا شەڕی دوهەمی جيهان،ل١٥٤-١٥٥

(٦٧) قاسملو:كوردستان و كورد ،ل ٤١:سيار كوكب الجميل:دراسات في السيگره العثمانية على الموصل و الجزيره سنه ١٥١٦ وبدايات الصراع العپماني-الايراني(الصفوی) ف عهد السلطان سليم الاول،سنه ١٩٨٠ الموصل،ص ١٩٦ : رەسول هاوار:كوردو باكوری كوردستان لە سەرەتای مێژووەوە ،ل١٥٤

(٦٨) صالح محمد امين:كوردو عەجەم،ل٢٤

(٦٩)محمد امين زكي:خلاصە يەكی كوردو كوردستان،ل١٦٠

(٧٠) صد يق الد ملوچي:اماره بهدينان او(امارة العمادية) ، اربيل ١٩٩٩،ص ١٤

(٧١) ديڤيد مەكداول:مێژووی هاوچەرخی كورد ،ل٥٥

(٧٢) الگالباني :كردستان والحركة القومية الكردية،ص ٣٧

(٧٣) خەسباك:كوردو مەسەلەی كورد،ل٢٩

(٧٤)البدليسي:الشرفنامه،ص ٤٣١

(٧٥)الطالباني :كردستان والحركه القوميه الكرديه،ص ٦٩

(٧٦)قاسملو :كوردستان وكورد،ل٤١

(٧٧)خەسباك:كوردو مەسەلەی كورد،ل٢٩-٣٠

(٧٨)لونگريك:اربعه قرون من تاريخ العراق ،ص ٣٤:كريس كۆچيرا:مێژووی كورد لە سەدەی ١٩-٢٠ ،(وەرگێڕانی:محمد رياني)، بەهاری ١٣٦٩-تاران،ل٣٦

(٧٩) کاوس قەفتان:چەند لێکۆڵینەوەیەك لە مێژووی بابان سۆران بۆتان، کەمال مەزهەر پێشەکی بۆ نوسیوە، بەغدا ١٩٨٥ ،ل٢٧

(٨٠) سەعد بەشیر ئەسکەندەر:سەرهەڵدان وڕوخانی سیستەمی میرنشینی کوردستان،ل٧٩

(٨١) حوسێنی مەدەنی:کوردستان و ئیستراتیژی دەوڵەتان،ل٨٨

(٨٢)ابراهیم خلیل احمد:تاریخ الوطن العربی فی العهد العثمانی ١٥١٦-١٩١٦،جامعةالموصل ١٩٨٦،ص ٢٤

(٨٣) ابراهیم خلیل احمد:تاریخ الوطن العربی فی العهد العثمانی ١٥١٦-١٩١٦،ص ٢٣

(٨٤) سعدی عبمان حسین:کوردستان والامبراگوریه العپمانیه،ص ٢٥

(٨٥) ابراهیم محمود:صوره الاکراد عربیا بعد حرب الخلیج،گ١، ١٩٩٢،ص ٢٤

(٨٦) عبدالعزیز سلیمان نوار: تاریخ العراق الحدیث،قاهره،١٩٦٧،ص ٦: محمود الدره:القضیة الکوردیه،ص٤٨ : حوسێنی مەدەنی:کوردستان و ئیستراتیژی دەوڵەتان،ل٨٢

(٨٧) صالح محمد امین:کوردو عەجەم،ل٢٥

(٨٨)لونگریك:اربعه قرون من تأریخ العراق الحدیپ،ص ٣٣

(٨٩) محمد فرید بك المحامی:تاریخ الدوله العلیه العپمانیه،بیروت ،١٩٧٧،ص ٧٣ :عمر عبدالعزیز عمر:دراسات فی تأریخ العرب الحدیث،ص ٦٧

(٩٠) سیار کوکب الجمیل: دراسات فی السیطرة العثمانیة علی الموصل و الجزیرة سنه ١٥١٦ وبدایات الصراع العثمانی-الایرانی(الصفوی) فی عهد السلطان سلیم الاول،ص ١٩٤: عماد عبدالسلام:الصراع العراقی الفارسی ،بغداد ١٩٨٣ ،ص٢٠٩

(٩١) لونگریك: اربعه قرون من تأریخ العراق الحدیث،ص ٣٣

(٩٢)) سعدى عثمان حسين:كوردستان والامبراطورية العثمانية،ص ٢٦

(٩٣)لونگريك: اربعه قرون من تأريخ العراق الحديث،ص ٣٣:محمد فريد بك المحامي:تاريخ الدولة العلية العثمانية،ص ٧٤: عمر عبدالعزيز عمر:دراسات في تأريخ العرب الحديث،ص ٦٨:رەسول هاوار:كورد، باكورى كوردستان لە سەرەتای مێژووەوە هەتا شەڕی دووەمی جیهان،ل١٥٦:محمود الدره:القچيه الكورديه،ص ٤٩

(٩٤) کەمال مەزهەر :چەند لاپە ڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد،ل٥٢

(٩٥)ياقوت/معجم البلدان،بيروت،بدون تأريخ،جزو١،ص٣٦

(٩٦)هاشم حیجازی فەر :شا ئیساعیلی یەکەم وجەنگی چاڵدێران،ل١١٨

(٩٧) سيار كوكب الجميل: دراسات في السيطرة العثمانية على الموصل و الجزيرة سنه ١٥١٦ ،ص ١٩٩

(٩٨) هاشم حیجازی فەر :شا ئیساعیلی یەکەم وجەنگی چاڵدێران،ل١٢٢

(٩٩) هاشم حیجازی فەر :شا ئیساعیلی یەکەم وجەنگی چاڵدێران، ل١٢٣

(١٠٠)البدليسي:الشرفنامه،ص٤٣١

(١٠١)صالح محمد امين: کوردو عەجەم ،ل٢٥

(١٠٢) محمد فريد بك المحامي:تاريخ الدوله العليه العيمانيه،ص ٧٤

(١٠٣) سعدى عثمان حسين:كوردستان والامبراطورية العثمانية،ص ٢٨

(١٠٤)هاشم حیجازی فەر:شا ئیسماعیلی یەکەم و جەنگی چاڵدێران،ل١٤٢ –١٤٣

(١٠٥) محمد فريد بك المحامي:تاريخ الدولة العلية العثمانية،ص ٧٤

(١٠٦) محمد وصفي أبو مغلي:ايران دراسة عامة،ص ٢٤٧

(١٠٧) هاشم حیجازی فەر:شا ئیسماعیلی یەکەم و جەنگی چاڵدێران ،ص ١٦٢

(١٠٨)(ئینکشاریەکان/ئەو سوپایە لەسەردەمی سوڵتان ئورخان دامەزراو ئەندامانی ئەو سوپایە بریتی بوون لە رۆڵەی وولاتە ئەورووپیە ئازادکراوەکان کە

خرابوونە نێو سەربازگەی تایبەتی ولەسەر هونەرەکانی جەنگ راهێنرا بوون و رۆڵێکی باشیان هەبوو لەو شەڕانەی عوسمانیەکان ئەنجامیان دەدا) علی حسون: تأریخ الدولة العثمانیة،ص١٠٦

(١٠٩) عمر عبدالعزیز عمر:دراسات فی تأریخ العرب الحدیث،ص ٦٨ –٦٩

(١١٠) ارنولد توینبی نقلا عن عمر عبدالعزیز عمر:دراسات فی تأریخ العرب الحدیث،ص ٦٩

(١١١) سیار کوکب الجمیل: دراسات فی السیطرة العثمانیة علی الموصل و الجزیرة سنه ١٥١٦ ،ص ٢٠٠

(١١٢) سەعد بەشیر ئەسکەندەر:سەرهەڵدان وڕوخانی سیستەمی میرنشینی کوردستان،ل٧٨

(١١٣) البدلیسی: الشرفنامە:ص ١٨٦

(١١٤) محمد امین زکی: خلاصە،ل١٦٤

(١١٥) الطالبانی:کردستان والحرکة القومیة الکردیة،ص ٣٧

(١١٦)صالح قەفتان:مێژووی گەلی کورد،ل٣٤١

(١١٧)محفوظ العباسي:امارە بهدینان العباسیە،الموصل،١٩٦٩،ص ٥٢ :انورالمایی:الاکراد فی بهدینان،ص ١٢١

(١١٨) محمد امین زکی: خلاصە،ل١٦٦

(١١٩)الجمیل:استراتیجیة العراق،ص ١٧

(١٢٠)البدلیسی:الشرفنامە،ص٤٣١

(١٢١)صالح محمد امین:کوردو عەجەم ،ل٦٨

(١٢٢) عماد عبدالسلام:الصراع العراقی الفارسی ،ص٢١٠

(١٢٣)صالح قەفتان:مێژووی گەلی کورد،ل٣٤١

(١٢٤) سی·جی·ادمونز:کوردو ترك وعرب سياسة ورحلات وبحوث عن الشمال الشرقي من العراق ١٩١٩-١٩٢٥،ترجمه:جرجيس فتح الله،اربيل ١٩٩٩،ص ١٢

(١٢٥) نەجاتی عەبدوللا:کوردستان و کێشەی سنوری عوسمانی -فارسی ١٦٣٩-١٨٤٧، هەولێر٢٠٠١ ،ل٣٠

(١٢٦) نەجاتی عەبدوللا:کوردستان و کێشەی سنوری عوسمانی -فارسی ١٦٣٩-١٨٤٧،ل٣٠ : رەسول هاوار:کوردو باکوری کوردستان لە سەرەتای مێژووەوە هەتا شەڕی دوهەمی جیهان،ل١٩٣

(١٢٧) عبدالرحمن قاسملو: چل ساڵ خەبات لە پێناوی ئازادی،١٩٨٨،ل١٨

(١٢٨) انور المايي:الاكراد في بهدينان، ص١٢١

(١٢٩)محمد امين زكي:مشاهير الكردوالكردستان،(اعداد:رفيق صالح)،السليمانيه ٢٠٠٥ ، ج٢،ص ١١١

(١٣٠) محمد فريد بك المحامي:تاريخ الدوله العلية العثمانية،ص ٧٤

(١٣١) احمد عبدالرحيم مصطفى:في اصول التاريخ العثماني گ١،بيروت،١٩٨٢ ، ص٨

(١٣٢) سيار كوكب الجميل: دراسات في السيطرة العثمانية على الموصل و الجزيرة سنة ١٥١٦ ،ص٢٠١:عمر عبدالعزيز عمر:دراسات في تأريخ العرب الحديث،ص ٦٩ :علي حسون:تأريخ الدوله العثمانية ،المكتب الأسلامي،٢٠٠٢ ،ص٥٧

(١٣٣)ئارشاك سافراستيان:کوردو کوردستان،(وەرگێرانی :ئەمین شوان)،هەولێر ٢٠٠٥ ،ل٥٦

(١٣٤) م·س· لازاریف: کێشەی کورد ١٨٩٦-١٩١٧(وەرگێرانی:د·کاوس قەفتان)،بەغدا ١٩٨٩،ل٤٣ : قاسملو: چل ساڵ خەبات لە پێناوی ئازادی،ل١٨

(١٣٥)قاسملو:کوردستان وکورد،ل٤٢

(١٣٦)صالح قەفتان:مێژووی گەلی کورد،ل٢٤٠

(١٣٧)كمال مظهر:دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر،بغداد ١٩٨٥،ص ٢٣٠

(١٣٨)باسيل نيكتن:الاكراد ،بيروت،ص ١٦٩

(١٣٩)محمد امين زكي:خلاصه،ل٧

(١٤٠) خلاصه،ل١٧١

(١٤١) شاكر خەسباك: کوردو مەسەلەی کورد،ل٢٩

(١٤٢)البدليسي:الشرفنامه:ص ٤٣

(١٤٣)ئـەولیا چـەلەبی :کـورد لەمێـژووی دراوسـێکانیدا–سـیاحەتنامەی ئـەولیا چەلەبی،(وەرگێرانی:ناکام)،بەغدا ١٩٨٧،ل٢٨–٣٦

(١٤٤) ئەولیا چەلەبی :کورد لەمێژووی دراوسێکانیدا–سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی،لەلاپەرەکانی ٢٨، ٣٥–٣٦، ٩٥ ، ١٠٥، ٣١٦:خەسباك:کوردو مەسەلەی کورد،ل٣٠

(١٤٥)ه٠س:ل٢٨–٣٥

(١٤٦) ه٠س،٠ل٣٦، ٢١١

(١٤٧) بلەچ شێرکۆ:کێشەی مێژینەوئێستای کـورد : (وەرگێرانـی :محمـد حەمـە باقی)، ١٩٩١،ل٣١

(١٤٨) قاسملو: چل سالّ خەبات لە پێناوی ئازادی،ل١٨

(١٤٩)خەسباك: کوردو کێشەی کورد،ل٢٩

(١٥٠)محمد امين زكي: خلاصه،ل١٧١

(١٥١)مینورسـکی:کـورد،د٠مـارف خەزنەدارلـە روسـیەوە کردوویيـەتی بەعـەرەبی وحمەسعید کریم کردوویەتی بەکوردی،هەولێر ١٩٨٤ ،ل٥٠

(١٥٢) ئـەولیا چـەلەبی :کـورد لەمێـژووی دراوسـێکانیدا—سـیاحەتنامەی ئـەولیا چەلەبی،ل٣٥

(١٥٣)علاءالـدین سـجادی:شۆڕشـەکانی کـورد(وە کـوردو کۆمـاری عـیراق)،بەغـدا ١٩٥٩،ل٣٧ : جیاووك الكردی(م·ع·١٠):القضیة الكردیة،بغداد ١٩٢٥،ص ١٤

(١٥٤)قاسملو:کوردستان و کورد،ل٤٢

(١٥٥)ئارشاك سافراستیان:کوردو کوردستان،ل٥٦

(١٥٦)محمد امین زکی:خلاصە ،ل١٧٦

(١٥٧) م·رەسول هاوار:کوردو باکوری کوردستان لە سەرەتای مێژووەوە هەتا شەڕی دوهەمی جیهان،ل١٥٨

سەرچاوەکان:

١-سەرچاوە کوردییەکان و وەرگێڕاو بۆ ی:

- ئەولیا چەلەبی :

١-کوردلەمێـــــــــژووی دراوســـــــــێکانیدا-ســـــــــیاحەتنامەی ئەولیاچەلەبی،(وەرگێرانی:ناکام)چاپی دووەم،بەغدا ١٩٨٧.

-ئارشاك سافراستیان:

٢-مێـژووی هاوچەرخی کـورد،چـاپی دووەم،وەرگێڕانـی لـە فارسـیەوە (ابـو بکـر خۆشناو)،لەبڵاوکراوەکانی کتێبفرۆشی سۆران ٢٠٠٥ .

- بلەچ شێرکۆ:

٣-کێشەی مێژینەوئێستای کورد : (وەرگێرانی :محمد حەمە باقی)چ٣،کوردستـانی عێراق ١٩٩١ .

-دیڤیدمەکداول:

٤- کوردو کوردستان،(وەرگێرانی:ئەمین شـوان)،لـەبڵاوکراوەکانی دەزگـای ئـاراس ٢٠٠٥ .

- حوسێنی مەدەنی:

٥-کوردستان و ئیستراتیژی دەوڵەتان،بەرگی یەکەم،هەولێر٢٠٠٠ .

- رەسول هاوار:

٦-کوردو باکوری کوردستان لە سەرەتای مێژوەوە هەتا شەڕی دوهەمی جیهان،بەرگی یەکەم هەتا کۆتایی شەڕییەکەم،لەبلاّوکراوەکانی ناوەندی چاپەمەنی و ڕاگەیاندنی خاك ٢٠٠٠ .

-سەعد بەشیر ئەسکەندەر:

٧-سەرهەڵدان وڕوخانی سیستەمی میرنشینی کوردستان،جەوهەر کرمانج کردوویە بە کوردی،چاپی یەکەم -سلێمانی ٢٠٠٤ .

- شاکر خەسباك:

٨-کوردو مەسەلەی کورد، وەرگێڕانی:ئەمجەد شاکەلی ،لە بلاّوکراوەکانی دەزگای ئاراس ٢٠٠٥ .

- عبدالرحمن قاسملو:

٩-کوردستان و کورد ،وەرگێڕانی :عبداللە حسن زادە ،لە بلاّوکراوەکانی بنکەی پێشەوا ١٩٧٣ز .

١٠- چل ساڵ خەبات لە پێناوی ئازادی ،چاپی دووهەم،١٩٨٨،بەبێ شوێنی چاپ .

- صالح محمد امین:

١١-کوردو عەجەم (مێژووی سیاسی کوردەکانی ئێران)،ج١، ١٩٩٢ .

- صالح قەفتان:

١٢- مێژووی گەلی کورد لە کۆنەوە تاکو ئیمرۆ،بەغدا ١٩٦٩.

- علاءالدین سجادی:

١٣-شۆڕشەکانی کورد(وە کوردو کۆماری عیراق)،بەغدا ١٩٥٩ .

-عبدالله محمد علي:

١٤-کورد لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی لەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا جەنگی یەکەمی جیهانی (لێکۆڵینەوەیەکە لەبواری مێژووی سیاسیدا)،سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان،سلێمانی ٢٠٠٤ .

- کاوس قەفتان:

١٥-چەند لێکۆڵینەوەیەك لە مێژووی بابان سۆران بۆتان،د.کەمال مەزهەر پێشەکی بۆ نوسیوە،چاپخانەی الحوادث- بەغدا ١٩٨٥ .

-کمال مەزهەر:

١٦-چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد،بەشی یەکەم،بەغدا ،١٩٨٥ .

- کریس کۆچیرا:

١٧-مێژووی کورد لە سەدەی ١٩-٢٠ ،(وەرگێڕانی:محمد ریانی)،چاپخانەی کارون ،بەهاری ١٣٦٩-تاران .

- م.س. لازاریف:

١٨- کێشەی کورد ١٨٩٦-١٩١٧(وەرگێڕانی:د.کاوس قەفتان)،بەغدا ١٩٨٩ .

- مەستورەی کوردستانی:

١٩-مێژووی ئەردەلان (و.د.حسن جاف و شکر مصطفی) بەغدا،١٩٨٩ .

٢٠-مێژووی ئەردەلان،هەژاری موکریانی لەگەڵ سەرچاوە گەلێکی تردا لە بەریەکی گرتوون وکردوونی بەکوردی،لە بڵاوکراوەکانی دەزگای ئاراس،هەولێر ٢٠٠٢ .

- محمد امین زکی:

٢١-خلاصەیەکی تاریخی کوردو کوردستان،جلد ٢،بەغدا١٩٣٧ ٠

٢٢- خلاصەیەکی تاریخی کوردو کوردستان،جلد١،چاپی ١٩٣١ ٠

-محمد جمیل ڕۆژبەیانی:

٢٣-فەرمانڕەوایی موکریان،بەغدا،١٩٩٢ ٠

-محمود ملا عزت:

٢٤-د یپلوماسێتی بزوتنەوەی کوردایەتی،سلێمانی ١٩٧٣ ٠

- مینورسکی:

٢٥-کورد،د٠مارف خەزنەدارلە روسیەوە کردوویەتیبەعەرەبی وحمەسعید کریم کردوویەتی بەکوردی،چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین ١٩٨٤ ٠

-نەجاتی عەبدوڵلا:

٢٦-کوردستان وکێشەی سنوری عوسمانی-فارسی ١٦٣٩-١٨٤٧،لە بلاوکراوەکانی دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی موکریانی ،هەولێر ٢٠٠١ ٠

-هاشم حیجازی فەر:

٢٧-لێکۆلینەوەیەك بەناوی (شا ئیسماعیلی یەکەم وجەنگی چالدێران)،وەرگێرانی:د.کەمال رشید شریف،لە بلاوکراوەکانی:بەڕێوەبەرایەتی خانەی تیشك ،چاپی یەکەم ٢٠٠٢،سلێمانی ٠

ب-سەرچاوە عەرەبیەکان و وەرگێڕاو بۆی:

- امیر شرف خان البدلیسی:

٢٨-الشرفنامه(ترجمة:ملا جمیل بندی رۆژبیانی)،مطبعة النجاح بغداد ١٩٥٣ ·

- ابراهیم خلیل احمد:

٢٩-تاریخ الوطن العربی فی العهد العثمانی ١٥١٦-١٩١٦،جامعةالموصل ١٩٨٦ ·

-ابراهیم محمود:

٣٠- صورة الاكراد عربیا بعد حرب الخلیج،ط١، ١٩٩٢ ·

-احمد عبدالرحیم مصطفی:

٣١- في اصـــول تـــاریخ العثمـــاني ،ط١،دار الـــشرق بـــیروت،١٩٨٢ ·

- انور مایي:

٣٢- الاكراد في بهدینان (بحث تاریخي اجتماعي عن منشأ الأكراد وعقائدهم،وعاداتهم وطبائعهم وادابهم)،الطبعة الثانیة ،دهوك ١٩٩٩ ·

-باسیل نیكتن:

٣٣- الاكراد،دارالروائع ،بیروت،١٩٦٧ ·

٣٤- الكـرد دراسـة سوسـیولوجیةوتاریخیة ،تقـدیم:لـویس ماسـینیون،نقلـه مـن الفرنسیةوعلق علیها(د· نوری طالبانی)،من منشورات ئاراس سنة٢٠٠٤ ·

- جلال الطالبانی:

٣٥- كردستان والحركة القومیة الكوردیة،الطبعة الثانیة،بیروت١٩٧١ ·

- جیاووك الكردي(م·ع·ا):

٣٦- القضیة الكردیة،مطبعة الاستقلال،بغداد ١٩٢٥ ·

- حسين حزني موكرياني:

٣٧- موجز تاريخ امراء سوران(ت.محمد الملا عبدالكريم)،بغداد،بدون سنة طبع ٠

- ستيفن همسلي لونطريك:

٣٨- اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث ،ترجمة:جعفر الخياط ،الطبعة السادسة ،بغداد ١٩٨٥ ٠

-سي٠جي٠ ادمونز:

٣٩- كوردوترك و عرب (سياسة ورحلات وبحوث عن الشمال الشرقي من العراق ١٩١٩ -١٩٢٥ ٠ ،ط٢،ترجمة:جرجيس فتح الله،من مطبوعات دار ئاراس للطباعة والنشر،اربيل ١٩٩٩ ٠-عمر عبدالعزيزعمر:

٤٠- دراسات في تاريخ العرب الحديث،ج١،بيروت،١٩٧٨ ٠

-علي حسون:

٤١-تأريخ الدولة العثمانية ط٤،المكتب الأسلامي ٢٠٠٢ ٠

- صد يق الد ملوضي:

٤٢- امارة بهدينان او(امارة العمادية) ، من منشورات دار ئاراس للطباعة والنشر، ١٩٩٩ ٠

- صلاح هروري

٤٣- امارة بوتان في عهد الامير بدرخان(١٨٢١-١٨٤٧) دراسة تاريخية سياسية،من منشورات مؤسسةموكرياني للطباعة والنشر،الطبعة الاولى ،لسنة ٢٠٠٠ ٠

- عماد عبدالسلام:

٤٤–الصراع العراقي الفارسي ،بغداد ١٩٨٣ ٠

–عماد الجواهري:

٤٥– صراع القوى السياسية في المشرق العربي،الموصل ١٩٩٠ ٠

– عبدالعزيز سليمان نوار:

٤٦– تاريخ العراق الحديث،قاهرة،١٩٦٧ ٠

٤٧– تاريخ الشعوب الاسلامية في العصر الحديث،ج١ ،قاهرة، ١٩٦٨ ٠

– محمد امين زكي:

٤٨– الكردوالكردستان،(اعداد:رفيق صالح) ج٢،السليمانية(بنكةى ذين) ٢٠٠٥ ٠

٤٩–خلاصة تاريخ الكورد و الكردستان(ت:محمد علي عوني) ط٢،بغداد١٩٦١ ٠

–محمد فريد بك المحامي:

٥٠– تاريخ الدولة العلية العثمانية،بيروت،١٩٧٧ ٠

–محفوظ العباسي:

٥١– امارة بهدينان العباسية،الموصل ١٩٦٩ ٠

–محمود الدرة:

٥٢–القضية الكردية،منشورات دارالطليعة –بيروت ١٩٦٦ ٠

– مجموعة من المؤرخين:

٥٣– العراق في التاريخ،بغداد ١٩٨٢ ٠

–محمد وصفي ابومغلي

٥٤-ایـران دراسـة عامـة ،مـن منـشورات مركـز دراسـات الخلـيج العربـي بجامعـة البصرة،١٩٨٥ .

- كمال مظهر:

٥٥- دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر،بغداد ١٩٨٥ .

- كاوة فريق احمدشاوقلي ئاميدى:

٥٦-امارة بادينان (١٧٠٠-١٨٤٢) دراسة سياسية اجتماعيـة ثقافيـة ،مـن منـشورات مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر ،الطبعة الاولى ٢٠٠٠ .

- ياقوت الحموي:شهاب الدين أبوعبدالله (ت ٦٢٦هـ / ١٢٢٨م)

٥٧-معجم البلدان،دارصادر،بيروت،بدون تأريخ .

ج- خولاوەكان

-سيار كوكب الجميل:

٥٨- دراسات في السيطرة العثمانية على الموصل واقليم الجزيرة سـنة١٥١٦ وبـدايات الـصراع العثمـاني الايرانـي في عهـد الـسلطان سـليم الاول،في مجلـة(بـين النهرين)،عدد(٣٠)،سنة١٩٨٠ .

٥٩- اسـتراتيجية العـراق واثرهـا في نشؤالـصراع العثمـاني الايرانـي،مجلـة(افـاق عربية)،عدد(١٠)،سنة ١٩٨١ .

د-ماسته رنامه كان

- سعدى عثمان حسين:

٦٠-(كوردستان والامبراطورية العثمانية دراسة في تطورهاالسياسي ١٥١٤-١٨٥١م)، اطروحة قدم الى جامعة صلاح الدين-اربيل لنيل درجة ماجستير في التاريخ الحديث (باشراف د٠احمد عثمان ابوبكر)،١٩٩٥م ٠

بزوتنەوەی چاکسازی عوسمانی لە سەردەمی سوڵتان مەحمودی دووەم(١٨٠٨ - ١٨٣٩ز)

د.حکیم احمد مام بکر
م.عەدنان ئەمین محمد

کورتەیەك لەسەر مێژووی چاکسازییەکان لە دەوڵەتی عوسمانی

دەروازە

دەوڵەتی عوسمانی(١٢٩٩-١٩٢٤)یەکێکە لە دەوڵەتە هەر بەمێژو ناودارەکانی مێژوو، کە بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ و لە رووبەرێکی فراوانی زەوی لە هەر سێ کیشوەری ئاسیا و ئەوروپا و ئەفریقا فەرمانڕەوایەتی کردووە، ئەم دەسەڵاتە کە لەسەرەتادا میرنشینێکی بچوك بووە لە باکووری رۆژئاوای ئەنادۆڵ، پەیتا پەیتا بەرەو فراوان بوون و پەلهاوێشتن رۆیشتووە تا بووەتە ئیمپراتۆرییەتێکی مەزن و پان و پۆڕ لە سەردەمی سوڵتان سولەیمانی یەکەم(قانونی)(١٥٢٠-١٥٦٦)، مێژوونوسان سەردەمی فەرمانڕەوایەتی ئەم سوڵتانە، بە سەردەمی زێرینی دەوڵەتی عوسمانی دادەنێن، کە دەوڵەتەکە گەیشتە لووتکەی هێزو توانا لە زۆربەی بوارە جیاجیاکانەوە.(١)

پاش مردنی سوڵتان سولەیمانی یەکەم، دەوڵەتی عوسمانی پەیتا پەیتا، دیاردەی لاوازی رووی لێکرد، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا توانیبووی پارێزگاری لە

هێزو دەستكەوت و سەروەرییەكانی بكات بۆ نزیكەی سەدەیەكی تریش، شوێنەوارەكانی ئەم لاوازییەش بە شێوەیەكی روون دەرنەكەوت تا ساڵی ١٦٨٣ لە كاتی دووەم گەمارۆدانی شاری(ڤیەنا)، كە سوپای عوسمانی سەرنەكەوت لە گرتنی ئەو شارەدا و پاشەكشەی كرد، كە زۆر لە مێژوونوسان ئەو ساڵە بە سەرەتای دەست پێكردنی سەردەمی لێك هەڵوەشانی دەوڵەتی عوسمانی دادەنێن.(٢)

لەگەڵ تێپەڕبوونی كاتدا گرفتەكانی دەوڵەتی عوسمانی زیادی كردو دیاردەكانی لاوازی بەسەریدا زاڵ دەبوو، هۆكارەكانی لاوازبوونیشی جۆراو جۆرو فرەلایەنەبوو، لە نێوان كێشەی ناوخۆیی و دەرەكی، و كۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی و نەتەوایەتی و تەنانەت ئاینیش خۆی دەبینیەوە، كە هەریەك لەو گرفتانە لەلای خۆیەوە كاری دەكرد و هەموویان پێكەوە ئەو دواكەوتنەیان بەسەر دەوڵەتی عوسمانیدا سەپاندبوو(٣) باس كردن و ژماردنی هەموو ئەو هۆكارانە لێرەدا كارێكی ئاسان نیە و لێكۆڵینەوەی سەربەخۆی دەوێت(٤) بەڵام نیشانەكانی ئەم لاوازی و لێك هەڵوەشانە زیاتر لە هەرەس هێنانی رژێمی ئابووری و گەندەڵی بەڕێوەبردنی دامەزراوەكانی دەوڵەت، و دەست تێوەردانی ئافرەتانی كۆشك لە بەڕێوەبردنی كاروباری حكومەت و بوونی راپەڕین و جوڵانەوەكانی دژ بە دەوڵەت لە هەرێمە جیا جیاكانی وڵات، و لاوازی سوپاو شكستەكانی لەبەرامبەر هێزی دەوڵەتە ئەورووپیەكان، خۆی دەبینیەوە.(٥)

ئەو گرفتانە وای لە چەندین كەسایەتی سیاسی عوسمانی و هەندێ لە سوڵتانەكانیش كرد كە بیر لەچارەسەركردنی ئەو بارودۆخە ناهەموارە

بکەنەوە دەربارەی سەرەتاییەکی تەواو بۆ مێژووی چاکسازییەکانی لە دەوڵەتی عوسمانی بیرو رای جیاواز هەیە، هەندێك نووسەر ئەو سەرەتاییە دەگەڕێننەوە بۆ سەدەی شانزەهەم و ئیشارەت بەدەوری چەند کەسایەتیەك دەکەن لەم بوارەدا، لەوانە (لوتفی پاشا) کە یەکێك بووە لە وەزیرەکانی سوڵتان سولیمانی قانونی(١٥٢٠–١٥٦٦)، کە نامەیەکی نووسیوە لە ژێر ناونیشانی (ئاصف نامە) و تیایدا ئیشارەتی بە هندێ لایەنی لاوازی دەوڵەت کردووە[٦] هەندێ نووسەری تر پێیان وایە چاکسازییەکان وەك بزووتنەوەیەکی فراوان دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەهەم و دەبیەسنەوە بەهەوڵی سوڵتانەکانی ئەو ماوەیە، بەتایبەتی سوڵتان مستەفای سێیەم(١٧٥٧–١٧٧٤)گەشەیان کرد، کە هەوڵی چاکسازیکردنی سوپاو لایەنی دارایی داوە.[٧]

رای تەواو لە نێوان ئەو دوو را زۆر لێك جیاوازەدا، ئەوەیە چاکسازیکردن وەك(بیرۆکە) لەدەوڵەتی عوسمانیدا مێژوویەکی کۆنی هەیە، بەلاَم بە شێوەیەکی دیار دەگەڕێتەوە بۆ نیوەی یەکەمی سەدەی حەڤدەهەم، ئەگەر بە شێوەیەکی زۆر سادەش بە دیار کەوتبێت، چونکە سەرەتای دەرکەوتنی لاوازی لە دەوڵەتی عوسمانی پاش ئەو مێژووە دەست پێدەکات، بۆیە لەو کاتە بەدواوە هەندێ لە سوڵتانەکانی داوا لە بیرمەندەکانی عوسمانی دەکەن بیرو بۆچوونی خۆیان لەسەر چۆنیەتی چارەسەرکردنی کێشەکانی دەوڵەت دەربڕن، لە پێشەنگی ئەو کەسانە(قۆچی بەگ)ە، کە ئەفسەرێکی عوسمانی بوو لە کۆشکی سوڵتان مورادی چوارەم(١٦٢٣–١٦٤٠)، لە نامەیەکیدا بۆ سوڵتان باسی هۆکارەکانی لاوازبوونی دەوڵەت و رێگا چارەسەرەکانیشی

دەکات، بە بۆچوونی ئەم چاکسازیخوازە (جێ بەجێ کردنی یاساکانی ئیسلام بە چاکی، هۆکاری سەرەکییە بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی دەوڵەت) [٨]، سوڵتانیش لەلای خۆیەوە چەند هەنگاوێکی نا بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی دەوڵەت و بەهێزکردنی سوپا و پتەو کردنی دام و دەزگاکانی دەوڵەت، لەڕێگای سەر لە نوێ بوژانەوەی دامەزراوەکانی کۆنەکان.[٩] لە کەسایەتیە چاکسازیخوازەکانی دیکە(حاجی خەلیفە)یە کە لە ساڵی ١٦٥٣ نامەیەك دەنێرێت بۆ سوڵتان محەمەدی چوارەم(١٦٤٨–١٦٨٧ز)لەژێر ناونیشانی (دستور العمل لاصلاح الخلل) واتە (پەیڕەوی کارکردن بۆ چارەسەرکردنی کەموکورییەکان)، کە تیایدا باسی هۆکارەکانی گەندەڵ بوونی بارودۆخی دارایی و سەربازی و کارگێڕی دەوڵەتی عوسمانی دەکات.[١٠]

ئەوەی لە هەوڵە چاکسازییەکان و بیروبۆچونی خاوەنەکانیان و جێ بەجێ کردنی لەلایەن سوڵتانەکانی ئەو ماوە مێژووییە – بە درێژایی سەدەی حەڤدەهەم – تێبینی دەکرێت، ئەوەیە:

بیرو بۆ چونەکانی چاکسازی کردن زیاتر لەسەر بنچینەی گەرانەوە بۆ یاساکانی ئیسلام و داب و نەریتە باوەکانی عوسمانی دامەزرابوو، هەروەها جێ بەجێ کردنیشی لەلایەن دەوڵەتەوە لە سنورێکی فراواندابووە و هەنگاوەکانیش کاتی بوون و بەرنامەیەکی دیارو تۆکمەشی نەبووە.

لە سەرەتای سەدەی هەژدەهەمەوە، چاکسازییەکان شێوازێکی نوێی بەخۆیەوە دەبینی، ئەوەش لە ئەنجامی زیاتر باڵادەست بوونی شارستانی رۆژئاوا لە بوارە جیاجیاکاندا و رۆژ بە رۆژ دواکەوتنی بارودۆخی جیهانی ئیسلامی بەگشتی و دەوڵەتی عوسمانی بەتایبەتی، لێرە بەدواوە کەسانێك لە

دەوڵەتی عوسمانی دەردەکەون کە داوادەکەن زیاتر سوود لە پێشکەوتنی ڕۆژئاوا ببینرێت و (وەرگرتنی شێوازە ئەوروپیەکان) بە پێویست دەزانن، هەر ئەو بۆچونەش بوو کە لە پاشەڕۆژدا دوفاقەیی لە دەوڵەتی عوسمانی دروست کرد، واتە لەو مێژووەوە کۆمەڵی دووەم بە:ەرکەوتن لە مێژووی چاکسازی عوسمانی بەرامبەر بە بۆچوونی کۆمەڵی یەکەم کەپێی لەسەر شێوازە کلاسیکیەکەی چاکسازیدا دەگرت، هەروەك لە پێشەوە باسمان کرد، ئەوەشی کە لە پاشەڕۆژدا تای تەرازووەکەی بەلای کۆمەڵی دووەم داهێنا و پاشانیش دەوڵەتی عوسمانی ناچار کرد بۆچوونی دووەم پەیڕەو بکات، پێشکەوتن و سەرکەوتنی وڵاتە ئەوروپیەکان بوو لە بوارە جیاوازەکاندا بە تایبەتی بواری سەربازی[11]، لەم ڕووەوە(داماد ئیبراهیم باشا)کە پلەی سەرۆك وەزیران (صدر الاعظم)ی وەرگرت لە سەردەمی سوڵتان ئەحمەدی سێیەم(١٧٠٣-١٧٣٠)،بەیەکەم بەرپەرسی عوسمانی دادەنرێت، کە زۆر گرنگی بە شارەزابوونی بارودۆخی ئەوروپا داوە، بۆیە دەوڵەتی عوسمانی دەستی کردووە بە ناردنی نێردراو(سەفیر)بۆ پایتەختی وڵاتە ئەوروپیەکان بۆ ئەو مەبەستە، لە دیارترین سەفیرەکانی ئەو سەردەمە: (محمەد چەلەبی)بوو، کە بەسەفارەتی دەوڵەتی عوسمانی چووە فەڕەنسا لە ساڵی ١٧٢٠.[12]

چاکسازییەکانی عوسمانی لە سەدەی هەژدەهەمدا زیاتر لە بواری سەربازی و ڕێکخستنی سوپادابووە، ئەویش بە هۆی ئەو شکستە زۆرانەی سوپای عوسمانی تووشی هاتبوو لەو ماوەیەدا، ئەم چاکسازییانەش زیاتر لەسەردەمی سوڵتان مستەفای سێیەم(١٧٥٧-١٧٧٤) کەهەستا بەڕێکخستنی تۆبخانەو هێزی دەریایی لەسەر شێوازی ئەوروپی بەسوود وەرگرتن لە پسپۆڕانی

ئەورووپی بەتایبەتی شارەزایەکی فەرەنسی کە ناوی(دی توت)بوو.[13]
لەگەڵ هاتنی سوڵتان سەلیمی سێیەم بۆ سەر دەسەڵات لەساڵی ١٧٨٩ز چاکسازیەکانی عوسمانی زیاتر بوژایەوە، بەوەی کەتەنها بواری سەربازی نەگرتەوە، کە تەوەری سەرەکی گرنگی پێدانی سوڵتانەکانی پێش خۆی بوو، بەڵکو زۆربەی لایەنەکانی تریشی گرتەوە.[14] بەرپابوونی شۆرشی فەرەنسی لە ساڵی ١٧٨٩و بڵاوبوونەوەی بنەماکانی(ئازادی،برایەتی،یەکسانی) زیاتر پێویستی چاکسازیکردنی لە دەوڵەتی عوسمانی بەدیار خست، بەتابەتی پاش داگیرکردنی میسر لەلایەن فەرەنسا لە ساڵی ١٧٩٨، کە ویلایەتێکی عوسمانی بوو، هەروەها پێویستە کاریگەری چینی بۆرجوازی تازەپێگەیشتووشمان لە یاد نەچێت لە(ئەستەنبول)، ئەگەر چی لاوازیش بووبێت لەو کاتەدا، کە پشتگیری چاکسازییەکانی دەوڵەتی دەکرد بۆ رزگاربوون لەو بارودۆخە دەرەبەگایەتییە دواکەوتووەی لە دەوڵەتی عوسمانی بڵاوبوو.[15]
سوڵتان سەلیمی سێیەم هەستا بەبانگهێشت کردنی کۆمەڵێك بیرمەند و سیاسەتمەداری دەوڵەتی عوسمانی بۆ زانینی راو بۆچوونیان لە سەر چۆنیەتی چارەسەرکردنی هۆکارەکانی لاوازی دەوڵەت، هەموویان هاتنە سەر ئەو رایەی کە پێویستە چاکسازی لە سوپادا بکرێت پێش هەموو بوارەکانی تر و لە ساڵی ١٧٩٢زنجیرەیەك یاساو رێنمایی تازە دەرکرا بەناوی (قانون نامە) کە کۆمەڵێك چاکسازی لە خۆ گرتبوو، هەروەها چەند قوتابخانەیەکی سەربازی دامەزرێنرا بە یارمەتی راهێنەرو پسپۆرە ئەورووپیەکان کە زۆربەیان فەرەنسی بوون، سوڵتان سەلیمی سێیەم لەم کارەیدا دەیویست(سوپایەکی

* نوێ) دابمەزرێنێ کە بە تێپەڕبوونی کات شوێنی سوپای یەنیچەری بگرێتەوە، کە ماوەیەکی زۆربوو تووشی لاوازی و گەندەڵی ببوو.(١٦)

هەنگاوەکانی سوڵتان وای کرد دوژمنانی چاکسازی کە خۆی لە سوپای یەنیچەری و هەندێ لە زانایانی ئاینی دەبینیەوە، بکەونە خۆیان و ئەو چاکسازیانەی سوڵتان- کە بەپشت بەستن بە ئەزموونی ئەورووپی ئەنجام دەدرێ - بە گومرایی (بدعە) و لەدین دەرچوون لە قەڵەم بدەن، ئەوەبوو یەنیچەرییەکان لە ساڵی ١٨٠٧یاخی بوونی خۆیان لە سوڵتان راگەیاند و گەمارۆی کۆشکی سوڵتانیان داو لەسەر تەخت لایاندا، بەلابردنی سوڵتان سەلیمی سێیەم و کوشتنی لەهەمان ساڵدا، چاکسازیەکانی عوسمانی راوەستاو نەکەوتەوە کار تاهاتنی سوڵتان مەحمودی دووەم بۆ سەر تەختی عوسمانی لە ساڵی١٨٠٨.(١٧)

یەکەم :

سوڵتان مەحمودی دووەم و تەختی دەسەڵات

سوڵتان مەحمودی دووەم(١٧٨٤-١٨٣٩ز)کوری سوڵتان عەبدول حەمیدی یەکەمە، لە مانگی رەمەزانی ساڵی ١١٩٩کۆچی بەرامبەر ساڵی ١٧٨٤زاینی لەدایك بووە، پاش لابردنی سوڵتان مستەفای چوارەمی برای لەسەر تەخت، بووە بە سوڵتان و بەسێیەمین سوڵتان دادەنرێت لە ریزبەندی سوڵتانەکانی عوسمانی(١٨)، دایکی سوڵتان مەحمود ئافرەتێکی فەرەنسی بوو بە ناوی (نێمێ*) کە ئافرەتێکی زۆر جوان و بە توانا بووە و دواتر دەورێکی گەورەو

و کاریگەری بینی لە پەروەردەکرن و دامەزراندنی کەسایەتی مەحمودی کوڕیدا.[19]

بارودۆخی سەڵتەنەت لە ساتە وەختی هاتنی سوڵتان مەحمود بۆ سەر دەسەڵات، بەکات و ساتێکی زۆر ئاڵۆزدا تێدەپەڕی، ئەوەبوو سوپای یەنیچەری بە هاوکاری موفتی(شێخ الاسلام)ی دەوڵەت توانیبویان سوڵتان سەلیمی سێیەم لەسەر تەخت لابەرن لە ساڵی ١٨٠٧و زۆرێك لە وەزیرو کاربەدەستانی تری دەوڵەت بکوژن و هەموو قوتابخانە و دامەزراوەکانی پەیوەست بەچاکسازی کردن هەڵبوەشێننەوە زۆربەی ئەفسەرە چاکسازی خوازەکانیش بکوژن[20]، پاشان یەنیچەریەکان (مستەفای چوارەم)یان لە شوێنی سوڵتان سەلیم دانا، لەهەمان ساڵدا، کە وەك ئامێرێك وابوو بە دەستیانەوە.[21]

لابردنی سوڵتان سەلیمی سێیەم لەسەرتەخت و کارە ئاژاوە گێڕییەکانی یەنیچەریەکان، وای کرد لایەنگرانی چاکسازکردن و دۆستانی سوڵتان سەلیم بەو کارە رازی نەبن، و هەوڵبدەن بۆ گێڕانەوەی سوڵتان سەلیمی دەرکراو، ئەوەبوو(مستەفا پاشای بەیرەقدار) کە یەکێك بوو لە کەسە نزیکەکانی سوڵتان سەلیم، کە فەرمانڕەوای ویلایەتی(رۆستۆك)بوو لە بولگاریا، لەساڵی ١٨٠٨ بەخۆی و هێزێکەوە بەرەو (ئەستانە)ی پایتەخت کەوتە رێ و توانی دەست بەسەر بارودۆخی شاردا بگرێت، پاشان دەستی کرد بە کوشتنی ئەو کەسانەی دەستیان هەبوو لە لادانی سوڵتان سەلیم، دوای ئەوە بەرەو شوێنی زیندانیکردنی سەلیمی سێیەم رۆیشت لە پێناو ئازادکردنی و گێڕانەوەی بۆ سەر تەختی سەڵتەنەت، هەر لەو کاتەشدا سوڵتان مستەفای چوارەم فەرمانی

دەرکرد بەکوشتنی سەلیم و مەحمودی برای –لە باوکە، دایکیان جیابوو– بۆ ئەوەی (مستەفا پاشای بەیرەقدار) و لایەنگرانی واز لە راپەڕین بهێنن و لە مەبەستەکەیان پەشیمان ببنەوە، چونکە بەپێی بیرکردنەوەی سولتان مستەفا ئەگەر ئەو دوو کەسایەتییە لە ناوببرێن ئەوا لە بنەماڵەی عوسمانی کەسێکی وا دەست ناکەوێت بیکەن بە سولتان، ئەو کاتەش راپەڕیوان ناچار دەبن سولتان مستەفا لە شوێنی خۆی بهێڵنەوە، ئەوەبوو سەربازەکانی سولتان،سەلیمی سێیەمیان کوشت و زۆریسی نەمابوو مەحمودیش بکوژرێت و ببێتە قوربانی ئەو ململانێیە، ئەگەر زوو خۆی نەشاردباوە لە سەربانی ئەو کۆشکەی کە ئەو و سولتان سەلیمی ئامۆزای تێدا دەست بەسەرکرابوون[٢٢].

ئەو پیلانەی سولتان مستەفا نەبووە مایەی ساردبوونەوەی راپەڕیوان، و مستەفا پاشای بەیرەقدار وازی نەهێنا تا سولتان مستەفای لەسەر تەخت لابرد و مەحمودی برای بە سولتانی نوێی عوسمانی لەسەر تەخت دانا لە ساڵی ١٨٠٨ز.[٢٣]

بەڕای زۆر لە مێژوونوسە موسڵمان و بیانییەکان، سولتان مەحمود یەکێکە لە سولتانە هەرە بەهێزو بە تواناکانی بنەماڵەی عوسمانی و هەندێ سەرچاوە رایان وایە، پاش سولتان سلێمانی گەورە–یەکەم– سەولتان مەحمود بەهێزترین سولتانەکانی عوسمانی بووە[٢٤]، و سولتان مەحمود بەژن رێك و قۆزو دەم و چاو شیرین و خاوەن دەنگێکی نێرانە بووە[٢٥]، و پەڕوە فەرەنسییەکانی بواری جەنگی خوێندووەتەوەو جل و بەرگی سەربازانەی لەبەرکردووە و بەسواری ئەسپ یەکەکانی سوپای عوسمانی بەسەرکردۆتەوە.[٢٦]

دووەم:

بارودۆخی گشتی دەوڵەتی عوسمانی لە سەردەمی سوڵتان مەحموودی دووەم

سوڵتان مەحمود کاتێك دەسەڵاتی وەرگرت لەساڵی ١٨٠٨ تەمەنی بیست و چوار ساڵ بوو، بارودۆخی گشتی دەوڵەت تەواو ئاڵۆز بوو بوو،کێشەو گرفت لە هەموو لایەکەوە بەرەو ڕووی دەوڵەت بووبویەوە، ئەو گرفتانە زۆر و جۆراو جۆر بوون، ناوخۆیی و دەرەکی بوون، زۆرێك لەو كێشانە درێژ خایەن و کۆن بوون و دەگەڕانەوە بۆ دەیان ساڵ بەر لەهاتنی سوڵتان مەحمود بۆ سەر تەختی سەڵتەنەت.

خستنە ڕووی بارودۆخی گشتی دەوڵەتی عوسمانی لە سەردەمی سوڵتان مەحمود و شارەزابوون لە سروشت و پێکهاتەی دام و دەزگاکانی دەوڵەت لەو سەردەمەدا کارێکی پێویستە بۆ تێگەیشتن لە ناوەڕۆکی هەوڵە چاکسازییەکانی سوڵتان مەحمود، هەروەها ڕووداوەکانی ئەو ماوەیە کاریگەریەکی تەواوی هەیە لەسەر ڕەوت و ئەنجامی چاکسازیەکانی سوڵتان، بۆیە هەوڵ دەدەین بە کورتی تیشك بخەینە سەر ئەو بارودۆخە:

دەوڵەتی عوسمانی لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا تووشی چەندەها کێشەی ناوخۆیی ئاڵۆز ببوو، ئەمەش لە زۆربەی بوارەکاندا ڕەنگی دابوویەوە، ئەوەبوو لەڕووی کارگێڕییەوە، تووشی لێك هەڵوەشان ببوو میر و (والی) یەکان بەپێی بەرژەوەندی خۆیان فەرمانڕەواییان دەکرد، بێ ئەوەی گوێ بدەنە بەرژەوەندیەکانی وڵات فەرمانڕەوایی ئەو والیانە زۆر جار تەنها ناوەندی شارە سەرەکییەکانی دەگرتەوە و ناوچە دوورەکانیش لە دەست

کەسایەتی و سەرۆك هۆزی ناوچەکەدا بوو، والی یەکان، زۆرجار بۆ مانەوەیان لە شوێنی خۆیان دەبوایە بە دیاری و خەلأت دەمی سەرۆك وەزیران(صدر الاعظم)یان چەور بکردایە، لەولاشەوە ئەو والی یە، پلە جۆر بەجۆرەکانی ویلایەتەکەی خۆی بەبەرتیل وەرگرتن دەبەخشی بە فەرمانبەرەکانی[٢٧]، هەروەها ((.... گەندەلی یاسا و زوڵم و زۆری کار بەدەستان تەواو بلأوببوویەوە، هەریەك لەو کاربەدەستانە بەهۆشێکی تەسك و بەرژەوەندییەکی فراوانەوە فەرمانڕەوایی دەکرد، کە هیچ مافێکیان بۆ ژێر دەستەکانیان دانەدەنا و خۆیان بەهیچ یاسایەکەوە نەدەبەستەوە و تەنها مەبەستیان ناوو نازناوی گەورەبوو....)).[٢٨]

ئەو گەندەلییە کارگێڕی و کێشە زۆرانەی دەوڵەتی عوسمانی تێکەوتبوو، وای کردبوو بارودۆخێکی کۆمەلأیەتی ناهەموار لە سەر شانی خەلکە رەش و رووتەکە بە تایبەتی لادێ نشینەکان دروست دەبێت و بێبەش بن لە زۆربەی خزمەتگوزارییە فێرکاری و تەندروستیەکان، کە دەوڵەتی عوسمانی پشت گوێی خستبوو، ئەوەش کە نیشانەیەکی دیاری حوکمی عوسمانی بوو. هەروەها بلأوبونەوەی نەخۆشی و هەژاریش بە ئاشکرا هەستی پێدەکرا.[٢٩]

لاوازی دەوڵەتی عوسمانی بەتایبەتی لە رووی سەربازییەوە، هۆکارێك بوو بۆ ئەوەی هەندێك لەبنەماڵە و نەتەوە جیاوازەکانی دەوڵەتی عوسمانی بەتایبەتی جێگا دوورەکان ئەو بارودۆخە بقۆزنەوەو هەوڵی دەسەلأتی خۆیەتی لە ناوچەکانی خۆیان و شێوە سەربەخۆیەك بەدەست بهێنن، لە گرنگترین ئەو دەسەلأتانەش، کە لەکاتی هاتنە سەرکاری سولتان مەحمودی دووەمدا دەسەلأتیان لە دەستدابوو ئەمانە بوون:

مەمالیکەکانی بەغدا(١٧٥٠-١٨٣١)، بنەماڵەی جەلیلیەکان لە موصڵ(١٧٢٦-٨٤٣)، بنەماڵەی قەرانلی لە تەرابلوس(١٧١١-١٧٥٣)، بنەماڵەی حسەینی لە تونس(١٧٠٥-١٨٨١)، زەیدییەکان لە یەمەن، و هۆزە عەرەبیەکان لە عیراق و شام و(بزوتنەوەی وەهابیەکان)* لە نیمچە دوورگەی عەرەبی، هەروەها میرنشینە کوردییەکان لە کوردستان، وەك میرنشینەکانی بابان، سۆران، بۆتان،....هتد.[٣٠]

لەپاش هاتنە سەر کاری سوڵتانیش چەندین کە سایەتی و میری دیکەش بەدەرکەوتن و کەوتنە ململانێ لەگەڵ دەسەلاتی ناوەندیی دەوڵەت هەوڵی سەربەخۆبیان دەدا، لە گرنگترینیان(محەمەد عەلی پاشا)ی والی میسر و (عەلی پاشا) کە سەربەخۆیی خۆی راگەیاند لە ناوچەکانی(ئەلبانیا) (٣١)، هەروەها هەندێ لەنەتەوەکانی ژێر دەسەلاتی دەوڵەتیش لە بەشی ئەوروپا کە زۆرینەیان(گاور) بوون و کەمتر سۆزیان هەبوو بۆ دەوڵەتی عوسمانی، بە هاندانی دەوڵەتانی ئەوروپی، کەوتنە شۆرش کردن بۆ وەدەست هێنانی سەربەخۆیی خۆیان، بەتایبەتی(یۆنانیەکان) کە کێشەیەکی گەورەیان بۆ دەوڵەتی عوسمانی دروست کردو لە ساڵی ١٨٠٤ەوە دەستیان کردبوو بەشۆرش کردن.[٣٢]

وەنەبێت هزرو رۆشنبیری فێرکردنیش لە دەوڵەتی عوسمانیدا لە ئاستێکی باشدا بووبێت، چەند سەدەیەك بوو جیهانی ئیسلامی تووشی دواکەوتن ببوو، لە کاتێکدا ئەوروپا بە سەردەمی بوژانەوەدا رۆیشتبوو، موسڵمانان لە کاروانی زانست بەجێ مابوون، و خوێندەواری زیاتر لەسەر شێوازێکی کۆن دەرۆیشت لە قوتابخانە ئاینیەکاندا، کە زیاتر خۆی لە وتنەوەی هەندێ کتێبی شەرع و

زمانەوانیدا دەبینیەوە، لەولاشەوە بوارە زانستییەکان پشت گوێ خرابوو، بواری لێکۆڵینەوەش (اجتهاد) لە باسەکانی ئیسلام دەرگای لەسەر داخرابوو، بیروباوەری موسڵمانانیش بەشێوەیەکی گشتی خۆی لەهەندێ پەرستشی رواڵەتی بێ ناوەڕۆکدا دەبینیەوە، و ئەفسانەو نەخوێندەواریش تەواو بلاَّببوویەوە.[٣٣]

ئابووری عوسمانیش هەر لەکۆنەوە تووشی دارمان ببوو، هۆکارەکانیشی جگە لەو بارودۆخە خراپەی کە لە پێشەوە باسمان کرد چەندین هۆکاری تری هەبوو، وەك شەڕو شوڕی بەردەوام و بە فیڕۆدانی پارەی زۆر لە کۆشکی سوڵتان و دابەزینی بەرهەم هێنان بەهۆی ئەو باج و سەرانە زۆرەی بەسەر پیشەگەر و جوتیاراندا سەپێنرابوو[٣٤] هەروەها پەیڕەو کردنی رژێمی دەرەبەگایەتی و قۆستنەوەی یاسای (ئیلتزام)* بۆ بەرژەوەندی تاکەکەسی و گەنەڵ بوونی سوپای یەنیچەری کە پارەیەکی زۆریان بۆ سەرف دەکرا بێ ئەوەی خزمەتی پێویستی دەوڵەت بکەن[٣٥]، هەروەها لاوازبوونی بازرگانی بەهۆی نەبوونی رێگاوبانی پێویست و نەبوونی هێمنی و ئاسایش لە زۆربەی ناوچەکانی وڵات و دانانی باجی زۆر بەسەر کەل و پەل و بازار، و لاوازبوونی پیشەسازی عوسمانی هاتنە ناوەوەی سەرمایەو کەلوپەلی بیانی بۆ ناو ویلایەتەکانی عوسمانی، وای کردبوو کەلوپەلی ناوخۆ و بەرهەم هێنانی عوسمانی نەتوانێ بەرامبەر بەرهەم هێنانی ئەوروپی بوەستێ و شکست بهێنێت.[٣٦]

سوپای عوسمانیش کەبۆ ماوەیەکی زۆر مایەی شانازی و فراوانبوونی دەوڵەت بوو، هەر لەسەرەتای سەدەی هەژدەهەمەوە، تووشی لاوازی ببوو، هێزی

یەنیچەری کە هێزی سەرەکی وبڕبڕەی پشتی سوپای عوسمانی بوو**، ئەزمونەری شەڕو چەکی پێشکەوتوو بێ بەش بوو، هەروەها لە مەبەستە سەرەکییەکەی کە تێکۆشان(الجهاد)کردن بوو، دوورکەوتبۆوە و خەریکی کاری ئاژاوەگێڕی بوو، کەوتبووە ململانێ لەگەڵ سوڵتان و دەسەلاتی ناوەندی حکومەت و دژایەتی کردنی چاکسازییەکانی دەوڵەت و زۆرجار دەگەیشتە رادەی لادانی سوڵتانەکانیش، هەروەك لەلادانی سوڵتان ئەحمەدی سێیەم(١٧٠٣-١٧٣٠)و سوڵتان سەلیمی سێیەم(١٧٨٩-١٨٠٧)بە ئاشکرا دەردەکەوێت.[٣٧]

سوپای یەنیچەری گرفتێکی دارایی قورسیشی بۆ دەوڵەتی عوسمانی دروست کردبوو، ئەویش بەهۆی خەرجیە زۆرەکانیانەوە، یەنیچەرییەکان کەم بەشداری کاری سەربازیان دەکرد و زۆرێکیان لەکاتی موچە وەرگرتندا نەبێت سەردانی سەربازگەکانی خۆیان نەدەکرد، موچەکەشیان بەپێی پسولەیەك وەردەگرت، زۆر لە یەنیچەرییەکان پسولەکانی خۆیان دەفرۆشت و کاسپیان پێوە دەکرد، ژمارەی ئەو پسولانەش لە سەردەمی سوڵتان مەحمودی دووەمدا گەیشتبووە(١٢٥٠٠٠)پسولە، و تەنها لە(٥٪)ی هەڵگرانی ئەم پسولەیە بەچاکی بەشداریان لە ژیانی سەربازی یەنیچەریدا دەکرد ، لەبەر ئەم هۆیەش بوو یەنیچەریەکان بەرهەڵستکاری هەموو پرۆژەیەکی چاکسازی کردنی سوپایان دەکرد.[٢٨]

ئەو بارودۆخە خراپە ناوخۆییەی دەوڵەتی عوسمانی بەتایبەتی لاوازی و گەندەڵی سوپا، تەواو رەنگی دابوویەوە لەسەر شکستەکانی دەوڵەت و ناوبانگییەکەی لەدەرەوە، تا وای لێهات وڵاتان چاو ببڕنە سەروەت و سامان

و زەوی و زارە فراوانەکەی و ناوی لێبنێن (پیاوە نەخۆشەکەی ئەوروپا) لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهـ .ا.

دەوڵەتی عوسمانی لەسا ەمی سوڵتان مەحمود(١٨٠٨-١٨٣٩)تووشی چەندەها شەڕو شوڕو کێ ی دەرەکی بوویەوە کە دەتوانین لەم چەند دێرەدا کورتی بکەینە

هێرشی بەریتانیا بۆ سەر میسر کە ویلایەتێکی عوسمانی بوو لەساڵی ١٨٠٧، ئەو کێشەیە مابوویەوە تا ڕێکەوتنی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و بەریتانیا لە ساڵی ١٨٠٩، و شەرەکانی ناپلیۆن کە دەوڵەتی عوسمانی خزاندبووە ناو ململانێی نێو دەوڵەتی، هەروەها شەڕەکانی روسیا لە نێوان ساڵانی ١٨٠٩-١٨١٢، کە دەوڵەتی عوسمانی لە ئەنجامیدا هەندێ ناوچەی گرنگی لەدەستدا لەبەشی ئەوروپا و پاشانیش پاڵەپەستۆی روسیا بۆ دەوڵەتی عوسمانی، کە وەك شەڕێکی بەردەوام وابوو، تا ساڵی ١٨٢٩ کە پەیماننامەیەکی سەرشۆڕکەرانەی بەسەر دەوڵەتی عوسمانیدا سەپاند، هەروەها کێشەی هاندانی وڵاتانی ئەوروپی بۆ هەندێ لە میللەتانی لە ژێر دەسەلاتی عوسمانی بۆ شۆڕش کردن دژی دەوڵەتی عوسمانی بەتایبەتی یۆنانییەکان. لەکیشوەری ئەفریقاش داگیرکردنی وڵاتی جەزائیر لەلایەن فەرەنساوە لە ساڵی ١٨٣٠کێشەیەکی دیکە بوو کە دەوڵەتی عوسمانی تووشی هات، لە رۆژهەلاتیشەوە شای ئێران چاوی بریبووە خاکی عیراق و لە ساڵی ١٨٢١ شەڕ لە نێوانیاندا روویدا کە پاشتر کۆتایی پێهات بە ڕێکەوتنی ئەرزەڕوومی یەکەم.(٣٩)

جگە لەو کێشە دەرەکییانە، دەوڵەتی عوسمانی لە ناوخۆشدا– لەپێشەوەش ئاماژەمان پێکرد– تووشی چەندەها شەڕ بوو، بەتایبەتی شەڕەکانی محمد علي پاشای والی میسر، کە دەوڵەتی عوسمانی بەهۆی هەندێ کێشەی نێوانیان کەوتە شەڕ لەگەڵیداو تووشی چەندەها دۆڕاندنی ئابڕۆبەرانەبوویەوە لەبەرامبەریدا، بەتایبەتی لەشەڕی(سیبین) لە٢٤/٦/١٨٣٩، کە پاش ئەو شەڕە بە شەش ڕۆژ واتە لە٣٠/٦/١٨٣٩ز ، سوڵتان مەحمود کۆچی دوایی کرد، پێش ئەوەی هەواڵی ئەو دەرەساتەی پێبگات.[40]

ئەو ماوەتەو بڵێین دەوڵەتی عوسمانی لەو کاتانەدا، زیاتر بە هۆی هەڵومەرجە نێودەوڵەتیەکان مابووەوە نەك بەهۆی هێزو توانای دەوڵەتی خۆی، وەئەگەر بەهۆی دروست بوونی هەندێ کێشەی نوێ و تێکنەچوونی هاوسەنگی نێو دەوڵەتی و چۆنیەتی دابەش کردنی دەوڵەتی عوسمانی نەبوایە، دەمێك بوو لەت و پەت بووبوو.[41]

سێیەم:

هەڵو مەرجەکانی چاکسازیکردن لە بەردەم سوڵتان مەحمودی دووەم

ئەو کێشە زۆرانەی تووشی دەوڵەتی عوسمانی ببوو، وە ببووە مایەی مژین و بە فیڕۆچوونی زۆر لە تواناکانی، نەبووە هۆی بەچۆك دادانی بە سوڵتان مەحمود و بێ ئومێدکردنی، بەڵکو بەردەوام لەبیر کردنەوەو هەوڵداندا بوو بۆ ڕاستکردنەوەی ئەو بارە نالەبارەی کە دەوڵەتەکەی تێی کەوتبوو.

سوڵتان مەحمود سوودی زۆری لە تێبینیەکانی سەلیمی سێیەم بینی سەبارەت بەچۆنیەتی جێبەجێکردنی چاکسازیکردن، کاتێ کەپێکەوە دەست

بەسەر کرابوون لە سەردەمی سوڵتان مستەفای چوارەم(١٨٠٧-١٨٠٨)(٤٢)، بەلاَم دەبووایە زۆر هۆشیارانە کاری بکردایە، بۆ ئەوەی نەکەوێتە هەمان ئەو هەولآنەی کە سەلیمی ئامۆزای تێ کەوتبوو، بەتایبەتی کە هێزی یەنیچەرییەکان ئەو کاتە بەهێزتربوون ەی کە سوڵتان مەحمود بتوانێ زاڵ بێت بەسەریاندا.[٤٣]

سوڵتان مەحمود راستەوخۆ ، بوونی بە سوڵتان، (مستەفا پاشای بەیرەقدار)ی کرد بەسەرۆك وەزیران، و رێکخستنی کاروباری یەنیچەرییەکانی پێسپارد، ئەویش زۆربەی کاربەدەستانی دەوڵەت و هەندێ لە وەزیرە پێشووەکانی کۆکردەوە و وتارێکی بۆ خوێندنەوە و تیایدا باسی گەندەڵی سوپای یەنیچەری بۆ کردن و پێویستی بەجێهێنانی چاکسازیکردنی دیاردە دزێوەکانی ناو ئەم سوپایەی بۆ روونکردنەوە، و ئامادەبوانیش هەموویان ئەم داوایەیان پەسندکرد، لەمەش زیاتر توانی(فتوی)ی پێویست بوونی جێبەجێکردنی یاسا بنەڕەتیەکانی یەنیچەریش بەدەست بهێنێت، ئەم کارەش یەنیچەریەکانی تورەکردو کەوتنە پیلان گێڕان دژی سەرۆك وەزیران.[٤٤]، لەراستیدا بەیرەقدار کەوتبووە هەڵەیەکی ئاشکراوە کاتێ دەیویست بەو ئاسانیە بەسەر یەنیچەریەکاندا زاڵ بێت، بەتایبەتیش کاتێ کەتەنها چوار هەزار سەربازی لە کۆی ئەو شازدە هەزار سەربازەی لەگەڵ خۆیدا هێشتبووەوە، کەلەژێر دەستی دابوون.[٤٥]

یەنیچەریەکان دەستیان کرد بە ئاژاوە نانەوە، ویستیان مستەفای چوارەم بگێڕنەوە بۆ سەر تەختی سەڵتەنەت، کە ئەو کاتە دەست بەسەردا کرابوو، ئەوەبوو لەشەوی ١٢/ لەسەر ١٨٠٨/١١/١٤توانیان گەمارۆی کۆشکی سەرۆك

وەزیران بدەن، و شەڕێکی سەخت دەستی پێکرد، بەیرەقدار کە زانی یەنیچەریەکان گەمارۆی ئەو دەوروبەرەیانداوە نزیکە بەسەریدا زاڵ بن و دەیانەوێت سوڵتان مەحمود لەسەر تەخت لابەرن، فەرمانی دەرکرد بەکوشتنی مستەفای چوارەم ، فرێدانی تەرمەکەی بەناویاندا، بەو هیوایەی پاشگەزببنەوە لە مەبەستەکەیان، بەڵام ئەم کارە یەنیچەریەکانی زیاتر هارو هاج کرد و ئاگریان بەردایە ئەو کۆسکەی بەیرەقداری تێدابوو، پاش بەرگرییەکی زۆر بەیرەقدار و پاسەوانەکانی لە ناو کۆشکەکەدا سوتان، بەڵام کە رۆژ بوویەوە، لایەنگرانی بەیرەقدار بەتایبەتی هێزی تۆپخانە، و بەڕەزامەندی سوڵتان مەحمود بەرەو رووی یەنیچەریەکان بوونەوە و زۆری نەمابوو هەموویان تەفرو تونا بکەن بۆ رۆژی دواتر یەنیچەریەکان زانیان کە کار وابڕوات رزگاربوونیان نیە ئاگریان بەردایە زۆربەی گەڕەکەکانی شار، بۆیە سوڵتان مەحمود لە پێناوی رزگارکردنی شارەکە، ناچاربوو وازیان لێبهێنێت و رازی ببێت بەداواکارییەکانیان.[٤٦]

پاش ئەو رووداوە یەنیچەریەکان دەستیان بەسەر ئەو بارودۆخەدا گرتەوەو سوڵتانیش ناچار بوو مل بۆ داواکاریەکانیان کەچ بکات، وفەرمانێك ئیمزا بکات، کەبەپێی ئەوە، تێکڕای چاکسازییەکانی سەلیمی سێیەم پوچەڵ دەبوویەوە، پاشان یەنیچەریەکانیش دەستیان کردەوە بەزێدەڕۆیی و کارەخراپەکانیان و سوڵتانی چاکسازی کاریش جگە لە چاوەڕێبوون بۆ بەدەست هێنانی دەرفەتێکی لەبار بۆ تێك و پێك شکاندنی ئەم دوژمنە مەترسیدارانەی خۆی و بنەماڵەکەی، چی دیکەی لەدەست نەدەهات.[٤٧]

لەو ڕووداوە بەدواوە سوڵتان مەحمود ئەم چەند خاڵەی بەتەواوی لاڕوون بووبوویەوە:

١- پرۆژەی چاکسازیکردن یویستە گشتگیرو هەمەلایەنە بێت، بە جۆرێك کە هەموو یاساکانی عوسمانی کۆمەڵگای عوسمانی بگرێتەوە، نەك تەنها چەند لایەنێکی بواری سەربازی بێتەوە.

٢- پێویستە ڕژێمی . هەڵبوەشێنرێتەوە، بۆ ئەوەی نەبێتە ڕێگر لەبەردەم پرۆژەی چاکسازیکردن.

٣- وریایی و بە ئاگابوونی تەواو لە کاتی جێبەجێکردنی چاکسازییەکان، و دەستەبەرکردنی ڕێوشوێنی پێویست بۆ سەرخستنیان پێش هەستان بەو کارە.[٤٨]

سوڵتان مەحمود خەمی یەکەم و گەورەی مەسەلەی چاکسازییەکان بوو، چونکە لای ڕوون بوو، بێ ئەنجام دانی چاکسازی، دەوڵەت ناتوانێت لەسەر پێی خۆی ڕاوەستێ و پێشبکەوێت، بۆ ئەم مەبەستەش هەندێ هەنگاوی نا، ئەوبوو لایەنگرانی چاکسازیکردنی لەدەوری خۆی کۆکردەوەو پلەو پایە گرنگەکانی دەوڵەتی پێبەخشین[٤٩]، لە ئاستی دەرەوەش هەوڵیدا دەوڵەتی عوسمانی دووربخاتەوە لە شەڕوشۆڕ و هەتا بتوانێ کێشە دەرەکییەکانی بە ئاشتی چارەسەربکات لە گەڵ وڵاتاندا، بۆ نموونە، ئەوەبوو لە ساڵی ١٨٠٩ لەگەڵ بەریتانیا ڕێکەوتنی ئیمزا کرد، و لەهەمان کاتیشدا، لەگەڵ ڕوسیا دەستی بەوتووێژ کرد، ئەگەر چی نەشگەیشتنە هیچ ڕێکەوتنێك.[٥٠]

ماوەتەوە بڵێین، هەڵومەرجەکانی چاکسازیکردن لەبەردەم سوڵتان مەحموددا زۆر ناسك و ئاڵۆزبووە و سوڵتانیش پێویست بوو لەسەری، زۆر بەئاگایی و

لەسەرخۆیی بەرەو رووی ئەو کێشانە ببووایەوە و کاتێکیش بەشێك بووە لە چارەسەرکردنی گرفتەکانی، هەروەك لە دوایی دەبینین، کە زۆربەی چاکسازییەکانی سوڵتان کەوتە پاش هەژدە ساڵ لە هاتنی بۆ سەرتەختی سەڵتەنەت.

بەشی دووەم

بوارەکانی چاکسازیکردنی سوڵتان مەحمودی دووەم

چاکسازییەکانی سوڵتان مەحمود زۆرن و جۆراو جۆرن، و لەگەڵ یەکدا تێکهەڵکێشن جیاکردنەوەشیان بۆ روونکردنەوەی بابەتەکەیە، و دەتوانین گرنگترین چاکسازییەکانی سوڵتانیش لەم چوار بوارەی خوارەوەدا کورت بکەینەوە:

یەکەم : چاکسازییە سەربازییەکان

دووەم : چاکسازییە کارگێرییەکان

سێیەم : چاکسازییە ئابوورییەکان

چوارەم : چاکسازییە رۆشنبیری و کۆمەڵایەتییەکان

شتێکی ئاشکراشە کە چاکسازییەکانی سوڵتان مەحمود لە بواری سەربازییەوە دەست پێدەکات بەهۆی سروشتی دەسەڵاتدارێتی عوسمانی، کە سروشتێکی سەربازییانەی هەبوو، هەروەها سوپای عوسمانیش کە زیاتر لە هێزی یەنیچەریدا خۆی دەبینیەوە، تووشی گەندەڵی هاتبوو، تەنانەت چاکسازی بوارەکانی تریش پەیوەست بوو بەم بوارەوە، چونکە دەزانین کە

ڕێگری یەکەم لەبەردەم چاکسازییەکانی سولتان محمود دا تاڕەزایی سوپای یەنیچەری بوو بە پلەی یەکەم ، هەروەك لەپێشەوە باسمان کرد.

یەکەم
چاکسازییە سەربازییەکان

هەروەك لەبەشی یەکەمدا ، ـمان کرد سولتان محمود هەر لەکاتی بوونی بەسولتان لە ساڵی ۰۸ وە دڵنیا بوو کە پێویستە چاکسازی فراوان ئەنجام بدرێت لەم بوارەدا، ئەمەش بێ لەناوبردنی یەنیچەرییەکان مەحاڵ بوو، بەڵام ئاواتەکانی سولتان و چاکسازیکردن لەم بوارەدا ساڵانێکی زۆر دواکەوت، ئەویش بەهۆی ئەو کێشە زۆرانەی بەرەو ڕووی بووبوونەوە.

یەکەم کار کە سولتان لەم بوارەدا ئەنجامیدا، ئەوبوو هەستا بە بوژاندنەوەی ئەو قوتابخانە سەربازییانەی کە سەلیمی سێیەم دایمەزراند بوو، بۆ ئەوەی بتوانێت سوپایەکی تازەیان لێ پێك بهێنێت[٥١]، لە چوار چێوەی ئەو کارەشدا سولتان مەحمود یەك لەدڵسۆزانی خۆی بەناوی حسەین پاشا کەبە(حسینە ڕەش)ناسرابوو، وە ئەندامێکی کۆنی یەنیچەرەکان بوو، هەڵیبژارد بۆ سەرپەرشتیکردنی ئەو هێزەی کە لە بەشە ئاسیاییەکەی ئەو بەر بسفۆڕبوو، ئەم کەسایەتییە ئامادەبوو بۆ جێبەجێکردنی هەر فرمانێکی سولتان.[٥٢]

سولتان مەحمود بۆ ئەوەی شەرعیەت بدات بە کارە چاکسازییەکانی لە بواری سەربازی، هەوڵیدا ڕای گشتی زانایانی ئایینی بەدەست بهێنێت و لەم مەبەستەشیدا سەرکەوتووبوو ئەوەبوو (موفتی)ی دەوڵەت فتوای دا کە ئەو چاکسازییانەی سولتان دەیەوێت ئەنجامی بدات لەم بوارەدا لەگەڵ شەریعەتی

پیرۆزی ئیسلام دەگونجێت و پێویستە لەسەر هەموو کەسێك پشتگیری لێبکات.[٥٣]

سوڵتان مەحمود لە سەرەتایساڵی ١٨٢٦، بە ئامادەبوونی سەرۆك وەزیران و زۆربەی کاربەدەستە باڵاکانی دەو ت و زانایانی ئاینی، ژمارەیەك لە ئەفسەرانی یەنیچەری بانگهێشت کرد ئەنجومەنێکی لێ دروست کردن، و پرۆژەی چاکسازیکردنی سوپای خستە ەردەمیان، پرۆژەکەش ئەوەبوو سێ یەکی یەنیچەرییەکان هەڵبژێر ، بۆ ئەوەی بە درێژایی سنوورەکانی رۆژئاوای دەوڵەت مەشقیان پێبکرێت لە سەر شێوازی تازە و هەروەها جل و بەرگی تایبەتیشیان لەبەر بکرێت، پرۆژەکەش پێی دادەگرت لەسەر نەهێشتنی دیاردەکانی بەرتیلکاری لەسوپادا، ئەنجومەنەکەش بەتەواوی ئەم پرۆژەی قەبوڵ کرد، ئەوەبوو دەستکرا بە پێکهێنانی ئەو هێزە تازەیە بە پاڵپشتی سوپای ئەنادۆڵ کە لەکەناری رۆژهەڵاتی بسفۆر دابوو، ئەم هێزەش ناوی لێنرابوو(موعەللەم ئەشکینجی)واتە(پاسەوانی مەشقپێکراو) سوڵتان مەحمود لە مەشق پێکردنی ئەم سوپا نوێیەدا بەو راهێنەرانە بەستبوو کە (محەمەد عەلی) پاشای والی میسر بۆی ناردبوو.[٥٤]

یەنیچەرییەکان کە لە دوارۆژی خۆیان دەترسان کەوتنەخۆو لە رۆژی ١٨٢٦/٦/١٥ لە گۆرپانی(ئات مەیدان)* کۆبوونەو و دەستیان کرد بە ئاژاوە نانەوە دژی چاکسازییە تازەکان و قاپی خواردنەکانیان سەرەو نخون کرد ئەوەش مانای ئەوەبوو کە ئامادەنین خواردنی سوڵتان بخۆن، نیشانەی تورەیی و هەڵگەڕانەوەیان بوو، و دەستیان کرد بە تاڵان کردنی ماڵەکانی دەوروبەریان، سەرەتا سوڵتان پێی راگەیاندن ئەگەر بڵاوە بکەن لێیان خۆش

دەبێت، بەڵام یەنیچەرەکان گوێیان نەدا بەداواکەی سوڵتان و ویستیان هێرش بکەنە سەر بارەگای(بابا عالی)، بۆیە سوڵتان خۆی ئامادەکرد بۆ لە ناوبردنیان، ئەوەبوو بۆ ڕۆژی دواتر سوڵتان بەخۆی و هێزێکەوە و ژۆرێك لە زانایانی ئاینی و قوتابیانی قوتابخانەکان و خەڵکێکی زۆر بەرەو شوێنی یاخی بووان ڕۆیشتن و فەرمانیشب به (حسینە ڕەش) بەخۆی و هێزەکەیەوە لە بسفۆر بپەڕنەوە بۆ ئەسن ، ئەویش زۆر بەتوندی بەپاڵپشتی تۆبخانە هێرشی کردە سەرباز ، ز

گەلەکانیانی بەسەردا ڕوخاند و لەماوەی چەند کاتژمێرێکدا تەفرو توناکران، و بەم شێوەیە دەوڵەت رزگاری بوو لەم کۆسپە ناوخۆییە[55] ئەم ڕوداوەش لە مێژووی دەوڵەتی عوسمنیدا ناوی لێنراوە(ڕووداوی پیرۆز)[56]، هەندێ لە سەرچاوەکان ژمارەی یەنیچەرییە کوژراوەکان لەم ڕۆژەدا بەبیست هەزار کەس دەخەملێنن[57]، بەڵام لەڕاستیدا ئەم ژمارەیە زیادەڕۆیی تیاداکراوە، هەروەك لە ڕاپۆرتی سەفیری ئەو کاتەی بەریتانیا لە ئەستانەدا هاتووە، کە ژمارەی ئەو کوژراوانە شەش هەزار کەس بووە.[58]

بۆ ڕۆژی دواتر فەرمانی ڕەسمی سوڵتان دەرچوو بۆ هەڵوەشانەوەی سوپای یەنیچەری، و ئاڵاکانیان داگیرانە خوارەوەو جل و بەرگە تایبەتی یەکانیان قەدەغەکراو قاوەخانەکانیان کەلێی کۆدەبوونەوە ڕوخێنران و فەرمانەکەش بەهەموو ویلایەتەکانی عوسمانی بڵاوکرایەوە و داواکرا لە هەرکوێیەك یەنیچەری لێبێت لەسێدارە بدرێت یان دووربخرێتەوە لە وڵات، بەم شێوەیە یەنیچەرییەکان چەند هەزار کەسێکی تریشیان لێ کوژرا لە شوێنە جیاجیاکاندا[59]، هەروەها سوڵتان فەرمانی دەرکرد بە هەڵوەشاندنەوەی

هەردوو تەریقەتی سۆفیگەریێتی بەکتاشی و مەولەوی، و داخستنی تەکییەکانیان و سێ کەسیش لە گەورەکانیان لە سێدارەدرا، ئەویش بەهۆی پەیوەندی پتەوی ئەم دوو تەریقەتە بە سوپای یەنیچەرییەوە[٦٠]، هەر لە دریژەی ئەو هەنگاوانەشدا سولتان فەرمانی هەڵوەشاندنەوەی تیپەکانی کۆڵبەران و ئاگر کوژێنەوەکانیدا کە پەیوەست بوون بەسوپای یەنیچەرییەوە[٦١]، و هەموو یەکە سەربازییە دەرەبەگییەکانی دەرکرد.[٦٢]

سولتان راستەوخۆ پاش لە ناوبردنی یەنیچەرییەکان دەستیکرد بە رێکخستنەوەی سوپا، بۆ ئەم مەبەستەش لیژنەیەکی بۆ رێکخستنی کاروباری سوپا پێك هێنا، وە بەسەرپەرشتی ئەو لیژنەیەش سوپایەکی نوێ لەسەر شێوازی سوپای ئەوروپییەکان پێکهێناو ناویان نا(عەساکیری مەنسوری محەمەدی)واتە(سوپای محەمەدی سەرکەوتوو)، و حسینەرەشی هەڵبژارد بە (سەر عەسکەر) واتە سەرکردەی ئەو سوپا نوێیە[٦٣]، لە ماوەیەکی کەمدا ژمارەی ئەم سوپا نوێیە زیادی کردو گەیشتە (٢٧٠٠٠) سەرباز[٦٤]، (١٢٠٠)ی لە پایتەخت و ئەوی کەشی لە ویلایەتەکانی تر[٦٥]، تەنانەت هەندێ سەرچاوە دەڵێن ژمارەی ئەو سوپایە لە ساڵەکانی کۆتایی فەرمانرەوایی سولتان مەحمود گەشتووەتە(٧٠٠٠٠)سەرباز.[٦٦]

سولتان مەحمود پاش ئەوەی کە داواکارییەکەی لە لایەن محەمەد علی پاشا والی میسر رەت کرایەوە، کە راهێنەری بۆ بنێرێت بۆ مەشق کردنی ئەم سوپایە، رووی کردە ولآتانی ئەوروپی بۆ پەیداکردنی راهێنەری سەربازی، ئەوەبوو بروسیا چەند ئەفسەرێکی شارەزای بۆ نارد، لەوانە(فۆن مۆلتکە)* کە رۆڵی بەرچاوی هەبوو لە رێکخستنی سوپای عوسمانی، فۆن مولتکە و

هاوڕێکانی خزمەتی باشیان کرد بە سوپای عوسمانی بەتایبەتی لە رووی نەخشەکێشان و قایم کردنی سەربازگە و قەڵاکان و تازەکردنەوەی کارگەکان و مەشق پێکردنی ئەفسەرانی عوسمانی بە چەکی تازە، و چەندین کاری تریش.[٦٧]

لە درێژەی کارەکانیدا سوڵتان مەحمود هەستا بە دامەزراندنی چەند قوتابخانەیەکی سەربازی، لەوانە قوتابخانەی ئەندازیاری سەربازی و قوتابخانەی ئەندازیاری دەریایی لە ساڵی ١٨٢٨، لە سەرەتای سییەکانیشد قوتابخانەی مۆسیقای سەربازی(موزیکی هومایون)ی دامەزراند[٦٨]، هەروەها چەند قوتابخانەیەکی لە سەر شێوازی ئەو قوتابخانانەی کە ناپلیۆنی یەکەم لە فەرەنسا دایمەزراندبوو، بەسەر پەرشتی پسپۆرە فەرەنسیەکان دامەزراند. لەگەڵ قوتابخانەیەکی پزیشکی سەربازی، دەرچووی هەندێ لەو قوتابخانانەی نارد بۆ پایتەختە ئەورووپییەکان بۆ فێربوون و وەرگرتنی زانستی سەربازی نوێ.[٦٩]

سوڵتان مەحمود لەسەر پێشنیاری(مولتکە)، سەرۆکی پاسەوانان و بەرپرسی تۆپخانەی خستە ژێر چاودێری وەزیری جەنگەوە، کە تائەو کاتە هەریەك لە بەرپرسی ئەو دوو پۆستە هەمان ئاستی وەزیری جەنگیان هەبوو، کە ئەوەش هەندێ جار وای دەکرد هاوکاری کردن لە نێوانیاندا زەحمەت بێت.[٧٠]

چاکسازییەکان بواری کەشتیگەل و هێزی دەریایشی گرتەوە، ریکخستن و بەهێزکردنی کەشتیگەلی عوسمانی لەلایەن وەستای کەشتی دروستکەری ئەمریکی و پسپۆڕە دەریاییە بەریتانیاییەکان ئەنجام درا.[٧١]

دەوڵەتی عوسمانی بەهۆی سوپای نوێوە، توانی ناوچە و ویلایەتەكانی ببەستێتەوە بەیەكتر، بە شێوەیەك كە دەوڵەت دابەش كرابوو بۆ حەوت بنكەی سەربازی و هەریەك لەم بنكانە سوپایەكی تایبەتی بۆ دانرابوو، كەلەلایەن سەركردەی گشتی سوپاوە چاودێری دەكرا.[٧٢]

دووەم

چاكسازییە كارگێڕییەكان

چاكسازییەكانی ئەم بوارە، بە پلەی دووەم دێت لە ریزی پرۆژە چاكسازییەكەی سوڵتان مەحمود لە دەوڵەتی عوسمانیدا، بە لەناو بردنی سوپای یەنیچەری، كە هۆكارێكی سەرەكی گەندەڵ بوونی دام و دەزگاكانی دەوڵەت بوو، ریگا والآبوو بۆ سوڵتان كە هەڵستێت بە رێكخستنەوەی كاروباری دەوڵەتەكەی.

سوڵتان مەحمود هەوڵیدا دام و دەزگاكانی دەوڵەت بەهێز بكات، لەم رووەوە دەستی كرد بە هەڵوەشاندنەوەی ژمارەیەكی زۆر لەو پلەو پۆستە حكومییانەی كە تەنها بۆ ناو شۆرەت بوو ، وە ئەرك و ئیشی كاربەدەستانی دەورووبەری خۆی رێكخست و ئەو نازناوەشی لابرد كە خاوەنەكەی كارو فرمانی دیاریكراوی نەبوو، سوڵتانیش خۆی بەچاكی ئامادەی دانیشتنەكانی دیوانی دەوڵەت دەبوو، بەم كارەش ئەو نەریتە عوسمانییەی زیندوو كردەوە كە لە پاش سوڵتان سلێمانی قانونییەوە پشتگوێ خرابوو.[٧٣]

بەبڕیاری سوڵتان مەحمود لە ساڵی ١٨٢١ یەكەم سەرژمێری گشتی دانیشتوان ئەنجام دراو پێوانەی رووبەری زەوییەكانی دەوڵەت كرا،

بەمەبەستی رێکخستنی کاروباری سەربازی و دیاریکردنی باجەکان، سیستەمێکی پشکنینی تەندروستیش هێنرایە کایەوە تا بتوانێ بەرەنگاری نەخۆشییەکان بێتەوە، بەتایبەتی نەخۆشی تاعون کە لەساڵی ١٨١٢ ژمارەیەکی زۆری لە دانیشتوانی ئەستانەی لە ناوبرد.[٧٤]

سوڵتان مەحمود کاروباری ئەوقافی خستە ژێر چاودێری خۆی، کە پێشتر لە ژێر چاودێری موفتی وڵات و زانایانی ئایینی بوو، بۆ رێکخستنی کاروباری ئاینیش بەرێوەبەرایەتیەك (لە دواییدا بوو بە وەزارەت) ی دامەزراند بۆ ئەوقاف، و دەسکەوت و دەرامەتی ئەوقافیش کەوتە ژێر چاودێری دەوڵەت، لە راستیدا ئەو هەنگاوەش لێدانێکی توندبوو لە زانایانی ئاینی درا، بەشێوەیەك نەتوانن رکابەرایەتی دەسەڵاتی دەوڵەت بکەن.[٧٥]

سوڵتان مەحمود ئەنجومەنی وەزیرانی لەسەر شێوازی ئەنجومەنی وەزیرانی ئەوروپی دامەزراند و چەند وەزارەتێکی تازەش هاتەکایەوە، وەك وەزارەتی دارایی و وەزارەتی جەنگ[٧٦]، پۆستە حکومییەکانیش لە ساڵانی دواتر گۆرانکارییان بەسەرداهات، ئەوەبوو لە ساڵی ١٨٣٧ نازناوی(صدر الاعظم) لابراو و دەسەڵاتەکەشی درابەو کەسەی کە پێیان دەوت(باش وەکیل) واتە وەزیری یەکەم، کە هاوتای(سەرۆك وەزیران) بوو، لە هەمان کاتدا ئەو کەسە وەزارەتی ناوخۆشی لە دەستدابوو.[٧٧]

لە ساڵی ١٨٣٤ دەوڵەتی عوسمانی سەفارەتەکانی خۆی کردەوە لە پایتەختە ئەوروپیەکان، کە پاش لابردنی سوڵتان سەلیمی سێیەم داخرابوون، لەو سەفارەتانەشدا کەسانێك پەروەردەبوون کە لەدوارۆژدا رۆڵی زۆریان لە

بزووتنەوەی چاکسازی عوسمانیدا بینی [٧٨]، هەر لەو سەردەمەشدا ئیشو کاری پۆستەخانە رێکخرا.[٧٩]

لە بواری دادگەریشدا سوڵتان مەحمود جێ پەنجەی دیارە، ئەوە بوو لەساڵی ١٨٢٨(ئەنجومەنی باڵای دادگەری)دامەزرا کە پێی دەوترا(مەجلیس عالی ئەحکام عەدلیە)کە بەر پرس بوو لە لێکۆڵینەوەو دانانی بەرنامە بۆ بابەتە سەرەکیەکانی بواری دادگەریی[٨٠] ئەوەشمان بیر نەچێت کە سوڵتان هەڵدەستا بەگەڕان بە ویلایەتەکاندا بۆ لێکۆڵینەوە لە ژیان و گوزەرانی خەڵک، بە تایبەتیش بۆ ئاگاداربوون لە چۆنیەتی شێوازی مامەڵەکردنی کاربەدەستان لەگەڵ مەسیحییەکان، و زۆریش جەختی لەسەر جێبەجێکردنی دادپەروەری دەکردەوە لەگەڵ دانیشتوان بەتایبەتی کەمایەتیە ئاینیەکان.[٨١]

سوڵتان مەحمود زۆر بەوردی چاودێری ئیش و کاری فەرمانبەرەکانی دەوڵەتی دەکرد و هەوڵی زۆریشی دەدا بۆ نەهێشتنی بەرتیل کاری و کۆنەکردنەوەی باجی زیادە لە خەڵک، و لەساڵی ١٨٢٨موچەی دیاریکراویشی بۆ کاربەدەستانی دەوڵەت بڕییەوە، کەپێش ئەو مێژووە بەشی خۆیان هەندێ جار لە خەڵک و هەندێ جاریش لە کاربەدەستانی سەرووی خۆیان وەردەگرت[٨٢] هەروەها سوڵتان فەرمانی دەرکرد بۆ کارمەندانی دەوڵەت کە شەرواڵی ئەورووپیانە(پانتۆڵ)و چاکەتی درێژی رەشی سەرانسەر قۆپچەدار کە بە(ئەستەمبوڵی)بە نێوبانگ بوو لەبەر بکەن، پێڵاوی رەش لە پێبکەن و (تەربوش)یش، کە لەساڵی ١٨٢٧لە رێگای ئەفسەری دەریاوان (قوبتان)خەسرەو محەمەد پاشا هێنرابوویە دەوڵەتی عوسمانی – لەجیاتی مێزەر لەسەر بکەن، سوڵتان خۆیشی ئەو فرمانەی دەری کردبوو،

جێبەجێكرد، و پاشانیش وەزیرو كارمەند و زۆر لە ئەفسەرەكانیش لاسایی سوڵتانیان كردەوە، تا لە ساڵی ١٨٢٩ كە بەپێی بڕیارێكی رەسمی دەبوایە سەربازو كارمەنە مەدەنییەكان لە جیاتی مێزەرو جل و بەرگی میللی، تەربوش و جل و بەرگی ئەورووپی بپۆشن، ئەم بڕیارە تەنها پیاوە ئاینی و كارمەندانی بواری ئاینە جیاوازەكانی نەدەگرتەوە[٨٣]، هەروەها وێنەی سوڵتان محمود كێشراو بڵاو كرایەوەو لە بنكەو فەرمانگەكانی دەوڵەتدا هەڵواسرا، لەم كاتە بەدواوە هەڵواسینی وێنەی سوڵتانەكانی عوسمانی لە فەرمانگەكانی دەوڵەتدا بوو بەنەریتێكی باو.[٨٤]

لەدیارترین و گرنگترین چاكسازییەكانی سوڵتان مەحمود لە بواری كارگێڕیدا، گەڕاندنەوەی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەت بوو، بۆ ویلایەتەكان، لە بەشی یەكەمی باسەكەماندا باسی بارودۆخی ناوخۆی دەوڵەتی عوسمانیمان كرد، كە چۆن دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەت لاواز ببوو، تا ئەوراددەیەی لەزۆر جێگادا تەنها بە رواڵەت هەستی پێدەكرا، بۆیە سوڵتان بڕیاریدا بە لەناوبردنی دەسەڵاتە خۆجێیەكان و گەڕاندنەوەی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتی بۆ ئەو ناوچانە و لەم پێناوەشدا زۆر رێگای گرتە بەر و توندو تیژیشی بەرامبەر ئەو كەسانە بەكارهێنا كە دژی پرۆژەكە بوون.

سوڵتان مەحمود هەر لەسەرەتاوە بە نیازبوو دەسەڵاتی دەوڵەت بگەڕێنێتەوە بۆ ناوچە دابراوەكان بەڵام بەهۆی ئاژاوەو گرفتی یەنیچەرییەكان، لە سنوورێكی تەسكدا نەبێت نەیتوانی ئەم مەبەستە بەئەنجام بگەیەنێت، لە ساڵی ١٨٢٢ دەوڵەتی عوسمانی توانی دەست بەسەر ناوچەكانی سەرووی ئەلبانیادا بگرێتەوە كە لەژێر دەستی عەلی پاشادا بوو[٨٥]، سەركوت كردنی

-دەسەڵاتی وەهابییەکان و میرەکانی سعودیش لە نیمچەدوورگەی عەرەبی لە ڕێگای محەمەد عەلی پاشای والی میسر، لەساڵی ١٨١٨دیسانەوە دەچێتە ڕیزی هەوڵەکانی سوڵتان مەحمود، لەپێناو سەپاندنی دەسەڵاتی ناوەندی -دەوڵەت بەسەر ناوچە دابڕاوەکاندا.

- پاش لەناوبردنی سوپای یەنیچەری لە ساڵی ١٨٢٦، سوڵتان مەحمود بە گوڕوتینێکی زیاترەوە دەستی کرد بەلەناوبردنی دەسەڵاتە خۆجێییە سەربەخۆکان، سەرەتاش لە عێراقەوە دەستی پێکرد، بەم شێوەیە دەسەڵاتی(مەمالیکەکان)لە بەغدا لە ساڵی ١٨٣١، دەسەڵاتی بنەماڵەی جەلیلی یەکان لە موصڵ لە ساڵی ١٨٣٤، پاشانیش لە ناوبردنی میرنشینە کوردییەکان، دیارترینیشیان میرنشینی سۆران بوو لە ساڵی ١٨٣٦، سوڵتان ئەم پەیڕەوەی لە ناوچە دوورەکانیش پەیڕەو کرد، ئەوەبوو توانی لە ساڵی ١٨٣٥ فەرمانڕەوایی بنەماڵەی قەرامنلی لە تەرابلوسی ڕۆژئاوا کۆتایی پێبهێنێت.(٨٦)

لە بەرامبەر ئەو هەوڵە سەرکەوتوانەدا سوڵتان مەحمود لە سەپاندنی دەسەڵاتی ناوەندی بەسەر هەندی ناوچەدا، شکستی هێنا، بەتایبەتی لە گێڕانەوەی میسر بۆ ژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی دەوڵەت، سوڵتان نەك تەنها سەرکەوتوو نەبوو لەو مەبەستەدا، بەڵکو تووشی چەندین شکستی ئابڕووبەرانش بووەوە لەبەرامبەر محەمەد پاشای والی میسر، هەروەها (یۆنانیەکانیش) پاش شەڕو شۆڕێکی زۆر، لە ساڵی ١٨٢٩ لە دەوڵەتی عوسمانی جیابوونەوەو سەربەخۆیی خۆیان ڕاگەیاند.

لە درێژەی ڕێکخستنی کاروباری ویلایەتەکان، سوڵتان مەحمود هەستا بەکەم کردنەوەی دەسەلاتی والیەکان و دەسەلاتی جێبەجێکردنی لە سێدارەدانی لەسەر سنوردارکردن، کە بێ ڕەزامەندی سوڵتان و بەپێی بڕگەیەکی یاسایی نەبێت بۆیان نییە ئەو کارە ئەنجام بدەن[٨٧]، هەروەها لەدرێژەی کارەکانی ڕاهێنان و ئامادەکردنی فەرمانبەرانی بە توانا بوو، بە تایبەتی لە گەنجان، کە فێری زمانە ئەورووپییەکان و شێوازی نوێی بەڕێوەبردن دەکران. سوڵتان(ئەنجومەنی ویلایەتەکان)یشی دامەزراند، ئەو ئەنجومەنانە موسڵمان و مەسیحی لە خۆ دەگرت، و ئەرکەکانیش ووتوێژکردن بوو لەسەر بابەتە مەدەنی و دارایی و دادگەرییەکان، پێویست بوو لەسەر والیش ڕەزامەندی ئەم ئەنجومەنە بەدەست بهێنێت بۆ کاروکردەوەکانی، ئەمەش هەوڵدانێکی سوڵتان مەحمود بوو بۆ بەستنەوەی ویلایەتەکان بەدەسەلاتی ناوەندی و زیاتر چاودێریکردنی کاربەدەستان [٨٨]، لەساڵی ١٨٣٧یشدا لیژنەیەکی هەمیشەیی دامەزراند، ئەرکی لیژنەکەش دانانی نەخشەو پلانە گشتییەکانی چاکسازیکردن بوو.[٨٩]

سێ یەم

چاکسازییە ئابووریەکان

سەرەتای کارەکانی سوڵتان لەم بوارەدا ئەوەبوو، هەستا بەنەهێشتنی دادگا – نووسینگەی دەست بەسەرداگرتن* و لە جیاتی ئەوەش بڕیارێکی نوێی دەرکرد، کە تیایدا هاتبوو(لە ئەمڕۆ بەدواوە نابێت دەوڵەت ببێت بە بـ لەسەر شانی خەڵك و لەمەو پاش دەوڵەت دەست وەرنادات لە ماڵ و سامانی

خەڵك و دەست بەسەر سامانی هیچ کەسێکدا ناگرێت[٩٠]، هەرچەندە هەڵوەشاندنەوەی نووسینگەی دەست بەسەرداگرتن بووە هۆی کەمکردنەوەی دەرامەتی گشتی، بەڵام ئەو بڕیارە دڵنیایی زیاتری بەخشی بە کارمەندان لەسەر ماڵ و سامانیان، وبەڕێوەبردنی ئیش و کارە گشتییەکانی ئاسانتر کرد.[٩١]

سوڵتان دەرامەتی (ئەوقافی) خستە ژێر چاودێری دەوڵەت، کە پێشتر دەرامەتەکە بۆ هەندێ مەبەستی لاوەکی بەکاردەهێنرا، و زۆر لەو موڵك و زەوی و زارانەی دەرەبەگ و خاوەن دەسەڵاتەکان دەستیان بەسەرداگرتبوو، گەڕاندییەوە بۆ موڵکدارێتی گشتی، بەو هەنگاوانە تا رادەیەکی باش دەرامەتی دەوڵەت زیادی کرد، لە ساڵی ١٨٣٤یشدا بەپێی بڕیاری ڕەسمی دەوڵەت هەموو ئەو باجانە هەڵوەشێنرایەوە کە کاربەدەستان لەکاتی تێپەڕ بوونیان بە ویلایەتەکاندا لە دانیشتوانیان وەردەگرت، و وەرگرتنی باجەکانیشی پێش هاتنی کاتی خۆی قەدەغە کرد، و ئەو شێوازەشی لە کۆکردنەوەی(جزیە)دا پەیڕەو دەکرا لابراو کۆکردنەوەشی درایە دەست لیژنەیەکی تایبەت کە لەقازی و کاربەدەستە موسڵمانەکان و سەرانی ئاینە ئاسمانیەکانی تر(أهل الكتاب)(أهل الذمة) پێك دەهات[٩٢]، هەروەها سوڵتان پارەی تازەی دەرکرد[٩٣]، و هەوڵی زۆریدا بۆ نەهێشتنی بەرتیل کاری، و موچەی فەرمانبەرانی رێکخست و زیادیشی کرد.[٩٤]

سوڵتان مەحمود گرنگی زۆریدا بەدروست کردنی رێگاو بان، و زۆر رێگای تازەی کردەوەو لە سەردەمی ئەودا چەندین پردیش دروست کرا، بەتایبەتی بۆ بەستنەوەی گەڕەکەکانی ئەستەنبوڵ بەیەکترەوە، و ژمارەیەکی زۆر

کەشتیش کەنزیکەی سەد دانە دەبوو دروست کران، و رووباری (دانوب) یشی بۆ کەشتیوانی و کاری بازرگانی کردەوە[٩٥]، لە ئەوروپاش چەند جۆرێك کەل و پەل و شمەکی پێویست هێنراو چەند کارگەیەکیش دامەزرا، وەك کارگەی رستن و چنین کە جل و بەرگی سەربازانی ئامادەدەکرد.[٩٦]

چوارەم

چاکسازییەکانی بواری رۆشنبیری و کۆمەڵایەتی

وەك لە بەشی یەکەمدا باسمان کرد، دەوڵەتی عوسمانی لە بواری زانست و رۆشنبیریدا لە ئاستێکی نزمدا بوو، بەرنامەو پرۆگرامەکانی خوێندن دواکەوتووبوو، لە ئاستێکدا نەبوو بگونجێت لەگەڵ پێداویستییەکانی سەردەمدا، خوێندن لە قوتابخانەکاندا لەسەر شێوازێکی کۆن دەڕۆیشت، و بوارە زانستیەکانی تێدا پشت گوێ خرابوو، ئەمە لەکاتێکدا کە ئەوروپا رۆژ بە رۆژ لە پێشکەوتن دابوو، بۆیە پێویستی دەکرد، چاکسازییەکانی سوڵتان ئەم لایەنەش بە چاکی بگرێتەوە.

سوڵتان مەحمود گرنگییەکی تەواوی بە بواری خوێندندا، گرنگی دانیشتنی بەم بوارە لەسەر شێوازی هەرەمەکی سەرەو نخون دابوو، واتە گرنگی دان بەئاستی سەرەوە پێش خوارەوە ئەمەش بۆ خۆ بە دوورگرتن لەناڕەزایی زانایانی ئایینی، واتە سوڵتان راستەوخۆ لە دەرچووی حوجرەکانەوە دەستی پێ نەکرد، تەنها ئەو قوتابیانەی حوجرەکانی هەڵدەبژارد کە ئارەزووی خوێندنی ئاینیان نەبوو، دوو قوتابخانەی تایبەت بۆ ئەو قوتابیانە دامەزراند، لەم دوو قوتابخانەیەدا بنچینەکانی زمانەوانی و مێژوو و بیرکاری دەوترایەوە

بەوکەسانەی کە ئارەزووی پەیوەندیکردنیان هەبوو بە پەیمانگە هونەرییە سەربازییەکانەوە، ئەو قوتابیانەش کە ئارەزووی پەیوەندیکردنیان بە دامودەزگاکانی حکومەتەوە هەبوو، قوتابخانەی(عەدلیە)و قوتابخانەی (ئەدەبیات)یان بۆ دامەزراندن، کە فێرکردنی زمانی عەرەبی و فەرەنسی، و جوگرافیا و مێژوو وبیرکاری و زانستە سیاسییەکانی تێدا دەوتراویەوە، هەروەها قوتابخانەی(عیرفانیە)ش لە(باب العالی)کرایەوە بۆ فێرکردنی ئەو کارمەندانەی کە ئارەزوویان هەبوو لەدواڕۆژدا پلە بەرزەکارگێڕییەکان بگرنە دەست. لە بەرامبەر ئەم گرنگی دانە زۆرە بە خوێندن لەسەر ئەم شێوازە نوێیە و کردنەوەی ئەو هەمووە قوتابخانە دەوڵەتییانە کە کاریگەریی رۆژئاوای پێوە دیاربوو، کەچی دامەزراوە ئاینیەکان دوور لە چاکسازیکردن مانەوە.[٩٧]

سوڵتان مەحمود چەندین قوتابخانەی سەرەتایی و ئامادەیی تازەی دامەزراند، خوێندنی لە قوتابخانە سەرەتاییەکان کردە زۆرە ملێ[٩٨] بە مەبەستی گەشەپێدان و فراوانکردنی پەیمانگا هونەرییە باڵاکان، زیاد لەسەد قوتابی نارد بۆ وڵاتە ئەوروپییەکان بۆ خوێندن، بۆ ئەوەی لە دواڕۆژدا مامۆستای بەتوانایان لێ دەربچێت و لە قوتابخانەکانی دەوڵەتدا وانە بڵێنەوە، بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی سەربازیش چەند قوتابخانەیەکی سەربازی دامەزراند، هەروەك لە بابەتی چاکسازییە سەربازییەکاندا باسمان کرد، و لەسەردەمی سوڵتان مەحمودیشدا یەکەم رۆژنامەی رەسمی حکومەت دەرچوو لەساڵی ١٨٣١ بەناوی (تقویم وقائع).[٩٩]

سوڵتان مەحمود گرنگییەکی زۆری دەدا بەفێربوونی زمانە ئەوروپییەکان و هانی کاربەدەستانی دەوڵەتیشی دەدا لەم رووەوە، هەتا سەردەمی سوڵتان دەوڵەتی عوسمانی لە پەیوەنییە دەرەکییەکانی لەگەڵ وڵاتە ئەوروپییەکان پشتی بەسەفارەتە بییانیەکان دەبەست کە لەئەستانە بوو، ووتوێژ و پەیوەندییەکانیش لە رێگەی وەرگێڕە مەسیحییەکان دەبەست کە لەسەفارەتەکان و(باب العالی)دابوون، ئەو کەسانەش زیاتر یۆنانییە رۆشنبیرەکان بوون کە لە(باب العالی)کاریان دەکرد، بەڵام پاش هەڵگیرسانی شۆڕشی یۆنان لە ساڵی ١٨٢١، بەباش زانرا کە موسڵمان لە جیاتیاندا دابنرێت.[١٠٠]

لە ساڵی ١٨٢٤سوڵتان مەحمود(تەرجەمە ئودەسی)واتە(نووسینگەی وەرگێڕان)ی دامەزراند، کە لەپاشدا بوو بە وەزارەتی دەرەوە، لەم نووسینگەیەدا ژمارەیەکی زۆر لە ناودارانی دەوڵەتی عوسمانی دەرچوون، وەك عالی پاشا و فواد پاشا و نامیق کەمال بەگ و چەندانی تریش، کە لە پاشەڕۆژدا دەوری زۆریان بینی لە پرۆژەی چاکسازیکردنی عوسمانیدا.[١٠١]

سوڵتان مەحمود بەمەبەستی زیادکردنی هۆشیاری دانیشتوان لە رووی تەندروستییەوە، فرمانی دا بەبڵاوکردنەوەی رێنمایی بەسەر خەڵکدا، کە باسی نەخۆشییە باوەکان و چۆنیەتی خۆپاراستن لێیانی تێدا روون کرابوویەوە.[١٠٢]

چاکسازییەکانی سوڵتان مەحمود لەبوارە جیاجیاکاندا، گۆڕانکاری کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگای عوسمانیدا هێناکایەوە، لەناوبردنی یەنیچەرییەکان و نەهێشتنی زۆرێك لە دیاردەکانی گەندەڵی کارگێڕی و هەنگاوەکانی دیکە.

تاڕادەیەك ژیان و گوزەرانی خەڵكی باشتر كرد، هەروەها كرداری وەرگرتن لە ڕۆژئاوا، كۆمەڵگای عوسمانی بەرەو كرانەوە و ژیانی هاوچەرخانە برد، كاریگەری شارستانییەتی ڕۆژئاوا لەسەر خودی سوڵتان مەحمود بەئاشكرا ڕەنگی دابووەوە، سوڵتان ریشی كورت دەكردەوە و شەرواڵی ئەورووپیانە(پانتۆڵ)ی لە بەر دەكرد و تەربوشی لەسەر دەكرد، لاسایی كردنەوەی سوڵتان لە جل و بەرگدا وەزیر و كارمەندو زۆرێك لە ئەفسەرەكانیشی گرتەوە[١٠٣]، دانیشتوانی ئەستانەش بەرێژەیەكی زۆر وازیان لە جل و بەرگی نیشتمانی هێناو جل و بەرگی تازە مۆدیلیان پۆشی.[١٠٤]

یەكەم

دەرەنجام و كاریگەری چاكسازییەكانی سوڵتان مەحمود

كاریگەری چاكسازییەكانی سوڵتان مەحمود بەهەمان ریز بەندی باس كردنی چاكسازییەكان، باس دەكەین، كە لەبەشی دووەمدا ئاماژەمان پێكرد. بە شێوەیەكی گشتی چاكسازییەكانی سوڵتان مەحمود ڕۆڵی بەرچاوی هەبوو لە بەهێزكردنی دەوڵەتی عوسمانی و توانایەكی زیاتری پێبەخشی بۆ چارەسەركردنی كێشەكانی لە ناوبردنی سوپای یەنیچەری قازانج و سوودی زۆری لێبینرا، دانیشتوان لەستەم و زۆری ئەم تاقمە رزگاریان بوو، یەنیچەرییەكان دەستیشیان زۆر لە كاروباری وڵات وەردەداو سوڵتان و سەرۆك وەزیران و كاربەدەستی باڵای دەوڵەتیان لادەدا، تەنانەت زۆرێك لەوانەش بوونە قوربانی ئارەزووەكانی ئەو تاقمە، بەلەناوبردنیان ئەو

مەترسیانە نەما، هەروەها بە لەناوبردنیشیان تا رادەیەك باری ئابووری دەوڵەت بەرەو باشتر رۆیشت، چونکە هەروەك لە پێشەوە باسمان کرد یەنیچەرییەکان سەروەت و سامانێکی زۆری دەوڵەتیان بەفیڕۆدەدا، سوپای نوێش کە سوڵتان پاش لەناوبردنی یەنیچەرییەکان دایمەزراند بەشێوەیەکی ئەکادیمی رێکخرا، ئەگەر کێشە زۆرە جۆر بە جۆرەکانیش نەبوایە ئەو هێزە نوێیە دەیتوانی خزمەتی زیاتری دەوڵەت بکات.

هەوڵەکانی سوڵتان مەحمود بۆ رێکخستنی کاروباری کارگێڕی دەوڵەت تارادەیەکی باش سەرکەوتوو بوو، دام و دەزگاکانی دەوڵەت رێکخران و زۆرێك لە دیاردەکانی گەندەڵی کارگێڕی قەلاچۆکرا، گۆڕانکارییەکانی ئەم بوارەش کە سوڵتان لە پلەو پایە بەرزەکانی دەوڵەت ئەنجامیدا، وەك دامەزراندنی ئەنجومەنی وەزیران لەسەر شێوازی ئەنجومەنی وەزیرانی ئەورووپی، کاریگەرییان هەبوو لەسەر دوارۆژی دەسەڵاتداریتی لە دەوڵەتی عوسمانیدا، لەسەردەمی سوڵتاندا دەسەڵاتی(باب العالی)زیادی کرد، بەتێپەڕ بوونی کات ململانێ لە نێوان دەسەڵاتی سوڵتان و کارمەندە باڵاکانی دەوڵەت، سوڵتان دەیویست دەسەڵاتێکی رەهای هەبێت، لەو لاشەوە کارمەندە باڵاکان دەیانویست دەسەڵاتی سوڵتان سنوردار بکەن بە هەندێ یاسا، ئەو ململانێیەش لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا بەتەواوی دەرکەوت،[١٠٥] هەروەها رێکخستنەکانی سوڵتان لە بواری کاگێڕیدا دیوانسالاری پەرەپێدا، بەتایبەتی لە رووی چەندایەتییەوە، کەساڵ بەساڵ ژمارەی کارمەندانی دیوانی حکومەت زیادی دەکرد.[١٠٦]

مەترسیانە نەما، هەروەها بە لەناوبردنیشیان تا رادەیەك باری ئابووری دەولەت بەرەو باشتر رۆیشت، چونکە هەروەك لە پێشەوە باسمان کرد یەنیچەرییەکان سەروەت و سامانێکی زۆری دەولەتیان بەفیڕۆدەدا، سوپای نوێش کە سولتان پاش لەناوبردنی یەنیچەریەکان دایمەزراند بەشێوەیەکی ئەکادیمی رێکخرا، ئەگەر کێشە زۆرە جۆر بە جۆرەکانیش نەبوایە ئەو هێزە نوێیە دەیتوانی خزمەتی زیاتری دەولەت بکات.

هەولەکانی سولتان مەحمود بۆ رێکخستنی کاروباری کارگێڕی دەولەت تارادەیەکی باش سەرکەوتوو بوو، دام و دەزگاکانی دەولەت رێکخران و زۆرێك لە دیاردەکانی گەندەلی کارگێڕی قەلاچۆکرا، گۆڕانکارییەکانی ئەم بوارەش کە سولتان لە پلەو پایە بەرزەکانی دەولەت ئەنجامیدا، وەك دامەزراندنی ئەنجومەنی وەزیران لەسەر شێوازی ئەنجومەنی وەزیرانی ئەورووپی. کاریگەرییان هەبوو لەسەر دوارۆژی دەسەلاتداریتی لە دەولەتی عوسمانیدا. لەسەردەمی سولتاناندا دەسەلاتی(باب العالی)زیادی کرد، بەتێپەڕ بوونی کات ململانێ لە نێوان دەسەلاتی سولتان و کارمەندە بالاکانی دەولەت، سولتان دەیویست دەسەلاتێکی رەهای هەبێت، لەو لاشەوە کارمەندە بالاکان دەیانویست دەسەلاتی سولتان سنوردار بکەن بە هەندێ یاسا، ئەو ململانێیەش لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا بەتەواوی دەرکەوت،[١٠٥] هەروەها رێکخستنەکانی سولتان لە بواری کاگێڕیدا دیوانسالاری پەرەپێدا، بەتایبەتی لە رووی چەندایەتییەوە، کەسالێ بەسالێ ژمارەی کارمەندانی دیوانی حکومەت زیادی دەکرد.[١٠٦]

سوڵتان مەحمود هەستا بەکەم کردنەوەی رۆڵی دامەزراوەی ئاینی، کە لە کۆندا رۆڵی کاریگەریان هەبوو لە بڕیارەکانی دەوڵەتدا، سوڵتانەکانی عوسمانی تا رەزامەندی موفتی و زانایانی ئایینیان بەدەست نەهێنابایە زۆرێك لە ئیش و کارەکانیان ئەنجام نەدەدا، سوڵتان مەحمود هەوڵیدا سەربەخۆیی ئەم دامەزراوەیە لەناو بەرێت و بیکات بەبەشێکی تەواو لە دامەزراوەی دەوڵەت، بەم پێیەش زانا ئایینیەکانی کرد بە موچەخۆری دەوڵەت، بۆ ئەم مەبەستەش سوڵتان بەڕێوەبەرایەتیەکی بۆ ئەوقاف دامەزراند، بەو شێوەیە دەوڵەت توانی دەست بگرێت بەسەر گرنگترین سەرچاوەی داهاتیان و سەربەخۆیی مادی لەنێوبردن.(١٠٧)

لە دیارترین چاکسازییەکانی سوڵتان مەحمود لە بواری کارگێڕیدا، گێڕانەوەی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەت بوو بۆ ویلایەتە نیمچە سەربەخۆکان، لەم کارەشدا تا رادەیەکی باش توانی سەرکەوتن بەدەست بهێنێت. ئەم هەوڵە گەرچی بۆ دەسەڵاتدارانی دەوڵەتی عوسمانی بە چاکسازییەکی گەورە دابنرێت ئەوا هەر ئەو هەوڵانە شوێنەواری خراپی بەجێهێشت بەسەر زۆر لە ناوچە گەڕاوەکان، چونکە ئەو کارە توندوتیژی لێکەوتەوەو دەوڵەت و دەسەڵاتدارنی ئەو ناوچانەی خستە نێو ململانێ و کوشتارو وێرانکاری بەدوای خۆیدا هێنا، بۆ نمونە لە گەڕاندنەوەی ویلایەتی بەغدا بۆ ژێر دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەت، مەمالیکەکانی توشی کوشتاری و قڕکردن بوون، هەروەك(لونگرێك) دەڵێت((چاکسازییەکانی سوڵتان مەحمود بۆ مەمالیکەکانی بەغدا بەڵاو لەناوچون بوو))(١٠٨)، چونکە هەوڵەکەی سوڵتان بۆ گێڕانەوەی بەغدا بۆ ژێر سایەی دەوڵەت کۆتایی نەهات، ئەوەبوو هەر لەساڵی گێڕانەوەی

بەغدا لە ساڵی ١٨٣١مەمالیکەکان تووشی کوشتارێکی بەکۆمەڵ بوون کە ناودەبرێت بە(کوشتاری گەورەی مەمالیکەکان).[١٠٩] هەروەها لە شوێنەواریەکانی تری ئەو چاکسازییانە سەپاندنی هەندێ یاساو بریاری زۆرە ملێ بوو بەسەر دانیشتوانی ناوچە گەڕاوەکان، وەك سەپاندنی یاسای بەزۆر سەربازی کردن، کە بەسەر شانی خەڵکی ناوچەکانەوە قورس بوو، هەروەك لە موصل پەیرەو کرا لە ساڵی ١٨٣٤.[١١٠]

چاکسازییە کارگێڕییەکانی سوڵتان مەحمود بەشێوەیەکی گشتی رەنگدانەوەی خراپی لە سەر کوردستانیش هەبوو، بەتایبەتی لە رووی سیاسیەوە چونکە سەرەتای لە ناوچوونی میرنشین و دەسەڵاتە ناوخۆییە کوردییەکان بوو، لە کوردستان تا سەردەمی سوڵتان مەحمود چەندین میرنشینی کوردی فەرمانڕەوایەتی دەکرد، وەك سۆران و بابان و بۆتان و هەکاری و بادینان، کە هەر لە کۆنەوە بەپێی رێکەوتنی کوردی –عوسمانی ساڵی ١٥١٤ تا رادەیەك سەربەخۆییان وەرگرتبوو، سوڵتان مەحمود لە درێژەی سەپاندنی دەسەلاتی ناوەندی دەوڵەت بریاری لە ناوبردنی ئەو دەسەلاتە کوردییانەی دەرکرد، ئەو کارەی سوڵتان ئەگەر بۆ دەسەلاتدارێتی عوسمانی سوودمەند بووبێت ئەوە بۆ کورد زەرەروو زیان بووە، بەتایبەتی کە دەسەلاتدارێتی عوسمانی بەرژەوەندی خۆی ویستووە و مەبەستی بەدەست هێنانی چەند ئامانجێك بووە، لەوانە زیادکردنی داهاتی دەوڵەتی عوسمانی لە کوردستانداو بەکارهێنانی کوردەکان لە بواری سەربازیدا[١١١] سوڵتان مەحمود سوپای رەوانەی کوردستان کرد بە مەبەستی بەدیهێنانی ئامانجەکەی و توانی دەست بەسەر زۆر ناوچەی کوردستاندا بگرێت، و

دەسەڵاتی میرنشینی سۆران لەناوبەرێت لەساڵی ١٨٣٦ ئەو هەوڵانەی سوڵتان مەحمود کوشتارو نەهامەتی زۆری لێکەوتەوە بۆ کورد و بوو بەهێڵێکی گشتی کە سوڵتانەکانی دوای خۆشی لەسەری رۆیشتن، لەبەرامبەر سەپاندنی ئەو دەسەڵاتە ناوەندیەدا، پەیڕەوکردنی یەکسانی و رێکخستنی یاسای باج و دیاریکردنی ماوەی سەربازیکردن و زۆرێکی تر لەیاسا پەیوەندیدارەکانی بواری کۆمەلایەتی و ئابووری و سەربازی، کاریگەرییان بە چاکی هەستی پێنەکرا، چاکسازییەکانی بواری پەروەردە و فێرکردنیش وەك کردنەوەی قوتابخانەکان زۆر درەنگ گەیشتە کوردستان.[112]

سیاسەتی سەپاندنی دەسەلاتی ناوەندی و شوێنەوارەکانی ناوچەکانی میرنشینە تورکییەکانی ئەنادۆڵ و ئەورووپای رۆژهەلاتیشی گرتەوە، هەروەها میرنشینە عەرەبیەکانی عیراق و ولاتی شامیشی گرتەوە.[113]

کاریگەری چاکسازیە پەیڕەوکراوە نوێیەکان بەتایبەتی لەرووی کارگێڕییەوە لە هەموو ناوچەیەکدا وەك یەك نەبوو، رێکخستنی بەڕێوەبەرایەتی دەوڵەت و دامەزراوەکانی لە ویلایەتەکان -بەتایبەتی دوورەکان- دا وەك پێویست نەبوو، بەڕێوەبردن زۆر گۆرانکاری بەسەردانەهات و پێشکەوتنی بەخۆیەوە نەبینی و ئەو چاکسازییانە درەنگ لە ویلایەتەکاندا جێ بەجێ دەکران.[114]

لە ویلایەتە عەرەب نشینەکاندا چاکسازییەکان لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر جیاوازی هەبوو، هەندێ ناوچەی وەك نیمچەدوورگەی عەرەب بە هۆی دووری لە مەڵبەندی فەرمانرەوایەتییەوە و لاوازی دەوڵەتی عوسمانی لەوێ، بەشێوەیەکی کەم نەبێت کاریگەری چاکسازییەکانی تیا دەرنەکەوت، بەتایبەتی لەبواری خوێندندا کە هەر لەدەستی زانایانی ئاینیدا مایەوە، لە

میسریشدا چاکسازیکردن لەسەر دەستی محەمەد عەلی پاشای والیدا هاتە دی، کە توانی بەچاکسازیکردنی میسر بگەیێنێتە پلەی دەوڵەتێکی پێشکەوتوو لە ناوچەکەدا، بۆیە چاکسازیکردنی عوسمانی پێویست بەوەرگرتنی نەکرا، لە ناوچەیەکی وەك عیراقیشدا ئەگەر چی هەندێ هەنگاوی هاوشێوەی چاکسازییەکانی سوڵتان نرا بەتایبەتی لە دروست کردنی سوپای نوێدا، بەلاّم کاریگەری چاکسازییەکان بەشێوەیەکی فراوان کەوتە سالآنی دوای سەردەمی سوڵتان مەحمود.[١١٥]

لە ویلایەتەکاندا کێشەکان ئەوەندە زۆر بوو، کە لەتوانای والییەکاندا نەبوو چارەسەری بکەن بە تایبەتی کێشەی بەرتیل کاری، کە سوڵتان زۆر هەوڵی بۆ نەهێشتنی تەنانەت هەندێ سەرچاوەش باسی زیادبوونی ئەو دیاردەیە دەکەن، نەك کەم بوونەوەی، ئەوەش لە ئەنجامی چەند هۆکارێك لەوانە:

١- ئەو موچەی بەپێی بڕیاری سوڵتان بڕابوویەوە بۆ فەرمانبەران کەم بوو بۆیە ئەوانیش پەنایان دەبردە بەر بەرتیل کاری.

٢- دەزگایەکی چاودێریکردنی پێویست نەبوو، چاودێری ئیش و کاری فەرمانبەران بکات، بەتایبەتی کاربەدەستە بالآکان.[١١٦]

چاکسازییە ئابوورییەکانیش لە سەرجەمیاندا کاریگەر و بە سوود بوون، ژیـ و گوزەرانی دانیشتوانی باشتر دەکرد، بەتایبەتیش هەڵوەشاندنەوەی باج رەسمە زیادەکان، گرنگیدان بەم بوارە بوو بە بابەتێك کە هەندێ سوڵتانەکانی پاش سوڵتان مەحمود بەباشی لەبەر چاوی بگرن.

چاکسازییە رۆشنبیری و کۆمەلآیەتیەکان، کاریگەری تەواویان لە کۆمەڵگای عوسمانی دروست کرد، ئەو چاکسازییانە دەرگای زیاتر والآ کر-

وەرگرتنی شارستانییەتی رۆژئاوا، بۆ نمونە دامەزراندنی نووسینگەی وەرگێڕان لە سالّی ١٨٢٤بوو بنکەیەك بۆ پێگەیاندنی چینێکی سیاسەتمەداری عوسمانی کاریگەر بەرۆژئاوا، کە جیاوازبن لەو کەسانەی کە خاوەن بۆ چوون و داب و نەریتی کلاسیکی رۆژهەلاّتییانە بوون[١١٧] ئەوەش کێشەیەکی زۆری دروست کرد لەلای رۆشنبیرو چاکسازیخوازەکانی دەولّەتی عوسمانی، کە هەر تاقمێکیان بە بۆ چوونی خۆی چارەسەری بۆ کێشەکان دەبینیەوە، لەسەردەمی سولّتان عەبدولحەمیدی یەکەمدا ئەو کێشەیە بەتەواوی دەرکەوت.

گرنگی دانی سولّتان مەحمود بە بوارە جیاجیاکانی زانست و کردنەوەی قوتابخانەی هاوچەرخ و هێنانی مامۆستاو شارەزای بیانی بۆ وانە وتنەوە، خوێندنی لە شێوازە کۆنەکەی دەکرد، و رۆلّی حوجرەکانی کەم کردەوە، ئەو هەنگاوانەی سولّتان بوون بەبنچینەیەك بۆ بەدنیایی کردنی رێڕەوی خوێندن، کە پاش سولّتان مەحمود وردە وردە شوێنەوارەکانی دەردەکەوتن، هەر ئەو هەنگاوانەش کاریگەری تەواویان لەسەر پلەو پایەی زانا ئایینیەکانیش کرد، زانا ئایینیەکان کە لەسەدەی هەژدەهەمدا یەکێك لە بەهێزترین و دەولّەمەندترین تاقمە کۆمەلاّیەتییەکانی ناو کۆمەلّگای عوسمانی بوون، بێ هێزو هەژار بوون و بوونەچاو لەدەستی دەولّەت.(١١٨)

دەتوانین بلّێین چاکسازییەکانی سولّتان مەحمود لەبواری کۆمەلاّیەتیدا، لە روویەکی دیکەوە بووە هۆی لاوازکردنی پەیوەندی نێوان کۆمەلّگای عوسمانی بەیەکترەوە، چونکە جیاوازی سروشتی نێوان چینی فەرمانڕەواو چینی گشتی و ولاّت و جیاوازی نێوان گوندنشینەکان و چینی کەمینەی رۆشنبیران

زیاتر کرد(١١٩)، هەروەها دیاردەی ئارەزووکردنی ژیانی خۆشگوزەرانی و شارییانەی لەلای خەڵك پەیداکرد، بە تایبەتی لەلای دەوڵەمەندو کەسایەتییە ناودارەکان لە ئاستانە بێت یان شارە گەورەکان، کە لە گەڕەکە کۆنەکان باریان دەکرد و لەخانوی تازەدا نیشتەجێ بوون.(١٢٠)

لاسایی کردنەوەی ئەوروپا لە هەندێ دیاردەی کۆمەڵایەتی بوو کارێکی باو لەکۆمەڵگای عوسمانی، بەتایبەتی لە جل و بەرگ لەبە رکردندا، سوڵتان مەحمودیش لەپێش هەمووانە کەوتبووە ژێر کاریگەری شارستانییەتی رۆژئاوا، هەروەك لەبەشی دووەمدا باسمان کرد.

دەبێت ئەوەشمان لەیاد نەچێت کە ئەو گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییانە زیاتر لە مەڵبەندی دەسەڵات(ئەستانە)دا بەر چاو دەکەوت، بە تایبەتی لای کارمەندو خاوەن پیشەکان، بەڵام لە ناوچەکانی تری ولاَت ئەو گۆڕانکارییانە بەکەمی هەستی پێدەکرا.

دووەم

هەڵسەنگاندنی چاکسازییەکانی سوڵتان مەحمود

سوڵتان مەحمود، وەك هەموو کەسێك، کوڕی رۆژگارو کۆمەڵگای خۆی بووە. و کاتێك بوو ەسوڵتان، دەوڵەتی عوسمانی گلۆڵەی کەوتبووە لێژی و رۆژ بەرۆژ بەرەو لێك هەڵوەشانەوە دەڕۆشت، وەك(محەمەد قوتب) دەڵێت :((دەوڵەتی عوسمانی لە کۆتاییەکاندا لە تەنگەژەیەکی سیاسی و سەربازی و فیکری و زانستی وا سەختدا دەژیا، کە تا ئێستاش جیهانی ئیسلامی ئە دەرهاوێشتەکانی ئەو سەردەمەدا دەژی))[١٢١]، بۆیە بۆ لێکۆڵینەوەو

هەڵسەنگاندنی چاکسازییەکانی سوڵتان، پێویستە ڕەچاوی ئەو سەردەمە بکەین کە دەوڵەتی عوسمانی تیایدا دەژیا.

بە شێوەیەکی گشتی، چاکسازییەکانی عوسمانی، بەئاشکرا کارگەریگەری ژیاری ڕۆژئاوای پێوە دیاربوو، ئەوروپا لەو کاتەدا تائێستاش چەقی گۆڕانکارییەکان بوو لە جیهاندا، لە کۆمەڵگای ئیسلامیدا دواکەوتن لە هەموو ڕوویەکەوە بڵاوبیبوویەوە، و باوەڕ نەبوون بەخۆ سیمایەکی دیاری موسڵمانان بوو، لەسەردەمی سوڵتان مەحموددا، ڕەوتە کلاسیکییەکەی چاکسازیکردن، کە بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان داوای گەڕانەوەی دەکرد بۆ نەریتی باو باپیران، گۆرەپانەکەی بەجێهیشتبوو بۆ چینە بۆرژوازییە بەگڕوتینەکەی کۆمەڵگای عوسمانی، هەر بۆیە سوڵتان جگە لە ئازایەتی و وریایی خۆی بە ئاسانتر لە سوڵتانەکانی پێش خۆی توانی چاکسازییەکانی ئەنجام بدات.

چاکسازییەکانی سوڵتان مەحمود بە تایبەتی لە بواری کۆمەڵایەتیدا، پاڵنەر بوو بۆ پڕۆسەی بە ڕۆژئاوابوونی کۆمەڵگای عوسمانی، کە لە ساڵانی دوای خۆی نیشانەکانی بە تەواوی بەدیار کەوت، بۆ نموونە ئەو تیپە مۆسیقییانەی لە سەردەمی سوڵتاندا، بە یارمەتی مۆسیقا ژەنە ئەوروپییەکان دامەزرابوو، پاش سوڵتان مەحمود شانی لە شانی قوتابخانە مۆسیقییە ئەوروپییەکان دەدا.[١٢٢]

کەم کردنەوەی دەسەڵات و چالاکی دامەزراوەی ئاینی، کاریگەری دیاری هەبوو لە لاوازکردنی جێ بەجێکردنی یاساکانی ئیسلام لە دەوڵەتی عوسمانیدا، نیشانەکانی ئەوەش ڕاستەوخۆ لەسەردەمی (ڕێکخستنەکان)*ی عوسمانیدا بە ئاشکرا دەرکەوت.

چاکسازییەکانی سوڵتان مەحمود زیاتر کاریگەربوو بەدام و دەزگاو شێوازی فەرەنسی، لە قوتابخانە تازە دامەزراوەکاندا زمانی فەرەنسی لە زمانە ئەوروپییەکانی دیکە زیاتر دەخوێندرا و قوتابخانە سەربازییەکانیش لەسەر شێوازی کۆلێژی(سان سیر)ی فەرەنسی دامەزرابوو، کە ناپلیۆنی یەکەم لە فەرەنسا دایمەزراندبوو، سەرپەرشتیارانی ئەو قوتابخانانەش زیاتر شارەزای فەرەنسیەکان بوون[١٢٣] ئەو دیاردەیەش دەگەڕێتەوە بۆ قوڵی شارستانیەتی فەرەنسی و پەیوەندی کۆنی نێوان فەرەنساو دەوڵەتی عوسمانی، هەروەها سوڵتان مەحمود خۆیشی بەهۆی(ئێمێ)ی شاژنی دایکییەوە کە ئافرەتێکی فەرەنسی بوو، کەوتبوە ژێر کاریگەری شارستانیەتی فەرەنسییەوە هەتا سەردەمی سوڵتان مەحمود کاریگەری ئەدەب و رۆشنبیری عەرەبی و فارسی لەسەر شارستانیەتی تورکی بە ئاشکرا دیار بوو، بەڵام ئەم کاریگەرییە لەسەردەمی سوڵتاندا، بەهۆی گرنگی دان بە زمانە ئەوروپیەکان بەتایبەتی زمانی فەرەنسی، بەرەو کزی و کەم بوونەوە رۆیشت.[١٢٤]

وەنەبێت سوڵتان مەحمود تەنها سوودی لە فەرەنسا وەربگرێت، بەڵکو سودی زۆریشی لە ئەزمونی وڵاتە ئەوروپیەکانی دیکەش وەرگرتبوو، بەتایبەتی لەشارەزایی ئەفسەرە بروسیەکان چونکە بروسیا لەو سەردەمەدا لە لایەنی سەربازییەوە هێزیکی ئەوروپی زۆر بەتوانا بوو.

سوڵتان مەحمود لە بەئەنجام گەیاندنی چاکسازییەکاندا سوودی لە ئەزمونی والی خۆی(محەمەد عەلی پاشا)ی والی میسر(١٨٠٥-١٨٤٨)بینی، بە تایبەتی پێش ئەوەی پەیوەندی نێوانیان تێك بچێت، چونکە محەمەد عەلی لەپێش سوڵتانەوە دەستی کردبوو بەئەنجامدانی چاکسازییەکانی و سەرکەوتنی

باشیشی بەدەست هێنابوو، هەندێ لەمێژوونوسانی عەرەب جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە زۆربەی چاکسازییەکانی سوڵتان لاسایی کردنەوەی کارەکانی محەمەد عەلی پاشایە، راستە چاکسازییەکانی سوڵتان کاریگەربووە بەهەنگاوەکانی محەمەد عەلی پاشا، بەڵام نەك بەو رادەیەی کە ئەوان باسی دەکەن چونکە هەندێ لەو مێژوونوسە عەرەبانە زیاد لە رادەی خۆی بەشان و باڵی محەمەد عەلی پاشا هەڵدەدەن.

سوڵتان مەحمود لەپێناو بەدیهێنانی ئامانجەکانیدا زۆر ماندوو نەناس بووە(١٢٥)، بەڵام لەکارەکانیدا وەك هەموو مرۆڤێك لە هەندێکیدا بەئاگاو سەرکەوتوو بووەو لەهەندێکیدا سەرنەکەوتووبووە، سوڵتان زۆر لێزان بوو لە لەناوبردنی یەنیچەرییەکان و دامەزراندنی سوپای نوێدا، گرنگی سوپای نوێ، پێش هەموو شتێك، لەوە دابوو کە گوێرایەڵی سەرکردەی خۆی بوو. لەناوبردنی سوپای یەنیچەری یەکێك بوو لە گرنگترین رووداوەکانی مێژووی عوسمانی چونکە بۆ یەکەم جاربوو، چاکسازیکردن بە لەناوبردنی دامەزراوەیەکی کۆن بێتە بەرهەم، و رێگا خۆش بێت بۆ دامەزراوە نوێیەکان بەئازادانە بکەونەکار(١٢٦)، سەرەرای ئەو لێزانییە، سوڵتان مەحمود کەوتە هەندێ هەڵەی سیاسی و سەربازی زەق، بەتایبەتی لە سیاسەت و هەڵسەنگاندنەکانی بەرامبەر محەمەد عەلی پاشای والی میسر.

کێشە ناوخۆیی دەرەکییەکانی سەردەمی سوڵتان مەحمود ئەوەندە زۆر بوون، سوڵتانی ماندوو کردبوو، کاتێك کە سوڵتان دەیویست پاش لەناوبردنی یەنیچەرییەکان درێژە بە چالاکیەکانی بدات، دەوڵەتی عوسمان تووشی تووشە چەندەها کێشەو شەڕی دەرەکی و ناوخۆیی سەخت بووەوە، ئەوش

بوو بەهۆی خاوکردنەوەی رەوتی چاکسازییەکانی سوڵتان و بەفیڕۆچوونی زۆر لە تواناکانی.

چاکسازییەکانی سوڵتان مەحمود، وەك چاکسازییەکانی سوڵتانەکانی دیکە، ئەگەرچی لەکاتی جێبەجێکردنیدا گۆڕینێکی باشی بە دەوڵەتی عوسمانی بەخشی، بەڵام ئامانجە سەرەکییەکانی بەدەست نەهێنا کە بریتی بوو لە گێڕانەوەی هێز بۆ دەوڵەتی عوسمانی و رزگارکردنی لە هۆکارەکانی لاوازی و دواکەوتن، هۆکارەکانی سەرنەکەوتنی چاکسازییەکانیش زۆر بوون، لە گرنگترینیان لاوازی ئامێری بەڕێوەبردن و هاوکاری نەکردنی ئەو دام و دەزگایانە بە شێوەیەکی تەواو لە بەئەنجام گەیاندنی چاکسازییەکاندا، چونکە زۆرێك لە فەرمانبەرانی دەوڵەت وابیریان دەکردەوە سەرکەوتنی ئەو چاکسازییانە دەبێتە هۆی لەناوبردنی بەرژەوەندییەکانیان، هۆیەکی تریش هەماهەنگی نەکردن و نارەزایی هەندێك لە چینە خاوەن پلەوپایەکانی ناو کۆمەڵگای عوسمانی بوو بۆ چاکسازیکردن، وەك زانا ئاینییەکان، هەروەها کێشەو دەستێوەردانی وڵاتە ئەوروپییەکان لە کاروباری دەوڵەتی عوسمانی[١٢٧] هۆیەکی دیکەش ئەوەبوو کزۆرێك لەو چاکسازییانە روکەشی و چاولێکەری بوو، بەتایبەتی لەرووی جل و بەرگ و هەندێ دیاردەی رواڵەتی تر، بێ ئەوەی هەوڵی چارەسەرکردنی کێشە بنەڕەتییەکان بدات، ئەم هۆکارانە و چەندین هۆکاری دیکە کە لەناوەرۆکی لێکۆڵینەوەکەدا ئیشارەتی پێکراوە.

لەدوا وتەدا ئەوە ماوەتەوە بڵێین، گرنگی سەردەمی سوڵتان مەحمود و چاکسازییەکانی لەوەدایە، کە بوو بە بنکەیەکی پتەو بۆ(رێکخستنەکان ت

عوسمانی، و دەرگای بەتەواوی والاکرد بۆ چاکسازیخوازەکانی پاش خۆی، بۆیە سوڵتان مەحمود بە دامەزرێنەری سەردەمێکی تازە[١٢٨]، و گەورەترین چاکسازیخواز دادەنرێت لە مێژووی تورکیای نوێدا.[١٢٩]

کۆتایی

لە ژێر تیشکی ئەو زانیارییانەی کە لەم لێکۆڵینەوەیەدا باس کراوە، دەتوانین بگەینە ئەم تێبینی و راستیانەی خوارەوە:

١- بیرۆکەی چاکسازییەکانی عوسمانی مێژووییەکی کۆنی لە دەوڵەتی عوسمانیدا هەبووە و لەگەڵ سەرهەڵدانی دیاردەکانی لاوازیدا بەدیارکەوتووەو لەگەڵ تێپەڕبوونی کاتداو و لەگەڵ گرفتەکاندا گەشەی کردووەو بووەتە پێویستیەکی تەواو، پاشان ئەو بیرۆکەیە سەرەرای کۆسپ و تەگەرەکانی بەردەمی، بووەتە بزووتنەوەیەکی بەهێزو و فراوان لە دەوڵەتی عوسمانی.

٢- بارودۆخی دەوڵەتی عوسمانی لەساتەوەختی هاتنە سەرتەختی سوڵتان مەحمود، و بەدرێژایی فەرمانڕەوایەتیشی زۆر ئاڵۆزو نا هەموار بووە و کێشە ناوخۆیی و دەرەکییەکانیش ئەوەندە سەخت بوون، ببووە هۆی خاوکردنەوەی رەوتی چاکسازی سوڵتان و بە فیڕۆچوونی زۆر لە تواناکانی.

٣- سوڵتان مەحمود یەکێکە لە سوڵتانە هەرە بەهێزەکانی بنەماڵەی عوسمانی و لەگەڵ بوونی بەسوڵتان، سەرەڕای کێشەو گرفتە زۆرەکانی بەردەمی، زۆر لێبڕاوانە هەوڵی بەئەنجام گەیاندنی چاکسازییەکانی داوە، و تاڕادەیەکی باشیش لە کارەکانیدا سەرکەوتنی بەدەست هێناوە.

٤- سەردەمی سوڵتان مەحمود لە رووی چاکسازییەوە بە سەردەمێکی زێرین دادەنرێت لە دەوڵەتی عوسمانیدا بە شێوەیەك کە سوڵتان توانی گرنگترین

بەربەستەکانی بەردەم چاکسازیکردن نەهێڵێت و رێگا والآ بکات بۆ چاکسازیخوازەکانی پاش خۆی.

٥- چاکسازییەکانی سوڵتان مەحمود لەکاتێکدا ئەنجام دەدرا کە دەوڵەتی عوسمانی وەك پیاوێکی بەتەمەنی سەر جێگاوابوو، بۆیە ئەو چاکسازییانەی هەر چەندێك بەهێز بووبێت، نەیتوانیوە ببێتە مایەی بەهێزکردنەوەی دەوڵەتی عوسمانی وەك پێویست.

٦- چاکسازییەکانی سوڵتان مەحمود سەرەڕای لایەنی چاکیان، شوێنەواری خراپیشی هەبوو لەسەر دەوڵەت و کۆمەڵگای عوسمانی، بەتایبەتی لە کرداری بەڕۆژئاوایکردنی کۆمەڵگای عوسمانی و کەمکردنەوەی سنوری پەیڕەوکردنی یاساکانی ئیسلام، هەروەها هۆیەکیش بوون بۆ دەست تێوەردانی وڵآتانی رۆژئاوا لە کاروباری ناوخۆی دەوڵەتی عوسمانی لە داهاتوودا.

پەراوێز و سەرچاوەکان

(١) موفتی بنی المرجة، صحوة الرجل المريض او السلطان عبدالحميد الثاني والخلافة الاسلامية،الكويت، ١٩٨٤،ص٤٢.

(٢) اورخان محمد علي، السلطان عبدالحميد الثاني، حياتة واحداث عصرة،ط١، الرمادي، ١٩٨٧، ص٢٧.

(٣) حسين لبيب، تاريخ المسألة الشرقية، القاهرة، ١٩٢١،ص٦.

(٤) بۆ زیاتر ئاگاداربوون لە هۆکارەکانی لاوازی و لێك هەڵوەشانی دەوڵەتی عوسمانی بگەڕێوە بۆ سەرچاوەکانی،وەك: محمود شاكر، التاريخ الاسلامي–العهد العثماني–الجزء ٨، ط٣، بيروت،١٩٩١،ص١١١–١٢٥، حسين لبيب، المصدر السابق، ص٦–٢٥.

(٥) ابراهيم خليل احمد، تاريخ الوطن العربي في العهد العثماني١٥١٦–١٩١٦، الموصل، د.ت،ص١٧٨.

(٦) كاميران عبدالصمد الدوسكي، كوردستان العثمانية في النصف الاول من القرن التاسع عشر دراسة تاريخية تحليلية، ماجستير، كلية الاداب، جامعة صلاح الدين، ٢٠٠٠،ص٦٢.

(٧) جميل موسى النجار، الادارة العثمانية في ولاية بغداد من عهد الوالي مدحت باشا الى نهاية الحكم العثماني ١٨٦٩–١٩١٧،ط٢،بغداد،٢٠٠١،ص٢١.

(٨)محمد حرب، السلطان عبدالحميد الثاني اخر السلاطين العثمانيين الكبار، ط١،دمشق،١٩٩٠،ص١٥.

(٩) احمد عبدالرحيم مصطفى، في اصول التاريخ العثماني، ط١، بيروت، ١٩٨٢، ص١٥٢.

(١٠) كاميران عبدالصمد الدوسكي، المصدر السابق،ص٦٢.

(١١) ابراهيم خليل احمد، المصدر السابق، ص١٧٩.

(١٢) احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق، ص١٥٨–١٦٠، محمد حرب، المصدر السابق، ص١٧.

(١٣) ابراهيم خليل احمد، المصدر السابق، ص١٨٠.

(١٤) احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق، ص١٧٦-١٧٧، جميل موسى النجار، المصدر السابق، ص٢٢.

(١٥)) ابراهيم خليل احمد، المصدر السابق، ص١٧٩-١٨٠.

* (سوپای یەنیچەری) لە لایەن سوڵتان ئورخانی یەکەمەوە(١٣٢٦-١٣٥٩)دامەزراوە، یەنیچەری: ووشەیەکە لە زمانی تورکی مانای سوپای تازە دەگەیەنێ. لە سەرەتادا ئەم سوپایە خزمەتی زۆری بە دەوڵەتی عوسمانی کرد، بەڵام پاشان بەرەو لاوازی رۆیشت، سەیری:) ابراهيم خليل احمد، المصدر السابق، ص٧٦-٧٩بكة.

(١٦) نفس المصدر، ص١٨١، رؤف بك الجادري، التاريخ السياسي، بغداد، ١٩٢٤، ص١٨٠.

(١٧) محمد فريد بك المحامي، تاريخ الدولة العلية العثمانية، ط٢، بيروت، ١٩٧٧، ص١٩٤.

(١٨) محمد فريد بك المحامي، المصدر السابق، ص١٩٧" ابراهيم بك حليم، تاريخ الدولة العثمانية العلية المعروف بكتاب التحفة الحليمية في تاريخ الدولة العلية، بيروت، ٢٠٠٠، ص٢٨٩.

*(ئێمی) ئامۆزای (ژۆزفین)ی خێزانی ناپلیۆن بۆناپارتی ئیمپراتۆری فەرەنسابوو، یەکێکە لە ئافرەتە ناو بانگەکانی مێژووی فەرەنسا، تەماشای ئەم سەرچاوەیە بکە :نۆبل باربەر، فەرمانڕەوایانی قۆچی زێڕین لە سوڵتان سلێمانی قانوونییەوە تا ئەتاتورك، و: رێبوار کەریم وەلی، چ١، هەولێر، ٢٠٠١، ل ١٠٤.

(١٩) هەمان سەرچاوە، ل١٠٤-١٠٥.

(٢٠) احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق، ص١٨٦.

(٢١) محمد فريد بك المحامي، المصدر السابق، ص١٩٥.

(٢٢) عبدالعزيز سليمان نوار، تاريخ الشعوب الاسلامية،بيروت،١٩٧٣،ص١٧٦.

(٢٣) محمد فريد بك المحامي، المصدر السابق، ص١٩٧، شكري محمود نديم، احوال العراق في مرحلة المشروطية العثمانية١٩٠٨-١٩١٨ دراسة تاريخية، دكتوراة، كلية الاداب، جامعة بغداد، ١٩٨٥، ص٢٠.

(٢٤) حسين لبيب، المصدر السابق، ص٦٨، ماري ملزباتريك، سلاطين بني عثمان الخمسة، ت: حنا غصن و كامل مروة وكامل صموئيل،د.م، ١٩٣٣، ص٣٣، شكري محمود نديم، المصدر السابق،ص٢٠.

(٢٥) نۆیل باریەر، سەرچاوەی پێشوو،ل١١٢-١١٤.

(٢٦) حسين لبيب، المصدر السابق، ص٦٨.

(٢٧) كاميران عبدالصمد الدوسكي، كوردستان العثمانية في النصف الاول من القرن التاسع عشر، ص٥٧-٥٨.

(٢٨) احمد امين، زعماء الاصلاح في العصر الحديث، القاهرة،١٩٤٨، ص٢٧.

(٢٩) ابراهيم خليل احمد، تاريخ الوطن العربي الحديث والمعاصر، بغداد، ١٩٨٧، ص٢٢.

* بزووتنەوەی وەهابی: بزوتنەوەیەکی چاکسازی ئایینی بوو، لە بیروباوەڕەکانی (محەمەدی کوڕی عەبدول وەهاب)(١٧٠٣-١٧٩١)سەرچاوەی گرتبوو، ئەم بزووتنەوەیە لە نیمچە دوورگەی عەرەبی سەری هەڵدا، داوای پاککردنەوەی ئاینی ئسلامی دەکرد لە گومرایی و زیادەکاری، پاشان ئەم بیروباوەڕە لەلایەن بنەماڵەی سعود وەرگیراو توانیان لەو ڕێگایەوە دەسەلأتیان بەسەر زۆربەی نیمچەدورگەی عەربیدا بسەپێنن، دەوڵەتی عوسمانی نەیتوانی سەرکتیان بکات بە هاوکاری محەمەد عەلی پاشای میسر نەبێت لە ساڵی ١٨١٨.

(٣٠) ابراهيم خليل احمد،تاريخ الوطن العربي الحديث والمعاصر، ص٢٢، محمد عصفور سليمان، العراق في عهد مدحت باشا١٨٦٩-١٨٧٢، ماجستير، كلية الاداب، جامعة بغداد، ١٩٨٩، ص١٣.

(٣١) حسين لبيب، المصدر السابق،ص٦٥.

(٣٢) كارل بروكلمان، تاريخ الشعوب الاسلامية، ت: نبة فارس ومنير البعلبكي، ط٩، بيروت، ١٩٨١، ص٥٢٩.

(٣٣) احمد امين، المصدر السابق، ص٧-٨، محمود شاكر، التاريخ الاسلامي -العهد العثماني، الجزء ٨، ص١٣-١٨.

(٣٤) کامیران عبدالصمد الدوسکی، المصدر السابق، ص٦٠.

* رژێمی(ئیلتزام): شێوازێك بوو بۆ باج کۆکردنەوە، ئەویش ئەوەبوو کە دەوڵەت کرداری باج کۆکردنەوەی باجێکی دیاری کراوی دەدا بە کەسێك کە پێی دەوترا (ملتزم)، بەرامبەر ئەوەی ئەو کەسە بڕێکی دیاریکراو پارەی دەدا بەدەوڵەت، ئەم رژێمە لایەنی خراپی زۆر بوو، چونکە زۆربەی ئەو باج کۆکەرەوانە هەوڵیان دەدا زیاترین دەست کەوێ لەو بڕەی کە دیاریکرابوو لە سەر شانی باج دەران بۆ بەرژەوەندی خۆی، ئەم رژێمەش لە چوار چێوەی هەوڵە چاکسازییەکانی دەوڵەت لە سەدەی نۆزدەهەمدا هەڵوەشایەوە.

(٣٥) موفق بنی المرجة، صحوة الرجل المريض او السلطان عبدالحميد الثانی والخلافة الاسلامية، ص٤٤.

(٣٦) ابراهيم خليل احمد، تاريخ الوطن العربی فی عهد العثمانی ١٥١٦-١٩١٦، ص٨٢-٨٨.

** دامەزراوەی سەربازیی عوسمانی لە دوو جۆری سەرەکی پێکدەهات: هێزی سوارەی دەرەبەگی کە لەسەرەتای دەوڵەتی عوسمانی دامەزرابوو، و هێزی یەنیچەری کە لەسەردەمی ئورخان(١٣٢٦-١٣٥٩)دامەزرابوو، سەرچاوەی ئەم هێزەش بۆ ماوەیەکی زۆر، زیاتر ئەو منداڵە مەسیحی یان بوون کە لەشەڕدا دەست دەکەوتن و پاشان پەروەردەیەکی ئیسلامیانە دەکران و دەهێنرانە ریزی ئەم سوپایە، هێزی یەنیچەری پەیوەندییەکی پتەوی لەگەڵ تەریقەتی بەکتاشی هەبوو، کەرێچکەیەکی سۆفیگەرانەبوو، کە لەناو هۆزەکانی(ئەنادۆل) دا باوبوو. سەیری ئەم سەرچاوەیە بکە: ابراهيم خليل احمد، تاريخ الوطن العربی فی عهد العثمانی ١٥١٦-١٩١٦، ص٧٥-٧٩.

(٣٧) ابراهيم خليل احمد، تاريخ الوطن العربی الحديث والمعاصر، ص٢١.

(٣٨) محمد کمال الدسوقی، الدولة العثمانية والمسألة الشرقية، القاهرة، ١٩٧٦،ص١١٢.

(٣٩) دەربارەی بارودۆخی دەرەوەی دەوڵەتی عوسمانی سەیری ئەم سەرچاوانە بکە: محمد فريد بك، المصدر السابق،ص١٩٩ ومابعدها، احمد عبدالرحيم مصطفی، المصدر السابق، ص١٨٨" کارل بروکلمان، المصدر السابق، ص٥٣٩.

(٤٠) محمد فريد بك، المصدر السابق،ص٢٣٦-٢٣٧" محمد كمال الدسوقي، المصدر السابق، ص١٨٠.

(٤١) حسين لبيب، المصدر السابق، ص٦٤، علي حيدر سليمان، تاريخ الحضارة الاوربية الحديثة، ط١، د.م، ١٩٩٠، ص٣١٢.

(٤٢) احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق، ص١٨٧.

(٤٣) محمد كمال الدسوقي، المصدر السابق، ص١١١.

(٤٤) محمد فريد بك، المصدر السابق، ص١٩٧-١٩٨" رؤوف بك الجادرجي، التاريخ السياسي، ٢٨٠.

(٤٥) ابراهيم بك حليم، المصدر السابق، ص٢٨٩" محمد فريد بك، المصدر السابق، ص١٩٨.

(٤٦) محمد فريد بك، المصدر السابق، ص١٩٨-١٩٩.

(٤٧) احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق، ص١٨٧" نۆيل باريتر، سەرضاوەی ثێشوو، ل١١٤.

(٤٨) احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق، ص١٨٩.

(٤٩) محمد كمال الدسوقي، المصدر السابق، ص١١١.

(٥٠) محمد فريد بك، المصدر السابق، ص١٩٩.

(٥١) ابراهيم خليل احمد، تاريخ الوطن العربي في العهد العثماني١٥١٦-١٩١٦، ص١٨٣.

(٥٢) محمد كمال الدسوقي، المصدر السابق، ص١١١.

EMINOTAY,TARIH,LISE III,ISTANBUL,1989,S 266محمد كمال الدسوقي، امصدر السابق، ص١١١

(٥٤) محمد فريد بك، المصدر السابق، ص٢١٩" كارل بروكلمان، المصدر السابق، ص٥٤٠.

* (ئات مەيدان) واتە گۆرەپانی ئەسپ و تاودان

(٥٥) محمد فريد بك، المصدر السابق، ص٢٢٠، ابراهيم خليل احمد، تاريخ الوطن العربي في العهد العثماني، ص١٨٣.

EMIN OKTAY, TARIH, S266

(٥٧) ابراهيم خليل احمد، تاريخ الوطن العربي في العهد العثماني، ص١٨٣.

(٥٨) محمد كمال الدسوقي، المصدر السابق، ص١١٣.

(٥٩) محمد فريد بك، المصدر السابق، ص٢٢٠.

(٦٠) المصدر نفسة، ص٢٢١، ابراهيم بك حليم، المصدر السابق، ص٢٩٠" ابراهيم خليل، تاريخ الوطن العربي في العهد العثماني، ص١٩٠.

(٦١) محمد فريد بك، المصدر السابق، ص٢٣١" كارل بروكلمان، المصدر السابق، ص٥٤١.

(٦٢) احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق، ص١٩١.

(٦٣) محمد فريد بك، المصدر السابق، ص٢٢٠، ابراهيم بك حليم، المصدر السابق، ص٢٩٠.

(٦٤) ابراهيم بك حليم، المصدر السابق، ص ٢٩٠.

(٦٥) احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق، ص ١٩٢.

(٦٦)علي حيدر سليمان، المصدر السابق، ٢٧٢.

* ڤۆن مولتكە: سەرکردەیەکی ناوداری ئەڵمانییە لە ساڵی ١٨٠٠ لەدایك بووە، وە بووە بەسەرباز لە سوپای پروسی و لەکاری سەربازیدا زۆر لێهاتوو بووە، رۆڵی بەرچاوی هەبوو لە رێکخستنی سوپای عوسمانی، پاش شەری نیبین لە ساڵی ١٨٣٩ گەرایەوە بۆ پروسیا و کراوە بە سەرۆکی سوپای پروسی و دەوری گەورەی هەبوو لە سەرکەوتنی پروسیا بە سەر فەرەنسا لە ساڵی ١٨٧٠، و لەساڵی ١٨٩١ مردووە. تەماشای ئەم سەرچاوەیە بکە : محمد فريد بك، المصدر السابق، هامش ص٢٣٦.

(٦٧) احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق، ص١٩٢" كارل بروكلمان، المصدر السابق، ص٥٥٨.

(٦٨) احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق، ص١٩٣"
EMIN OKTAY, TARIH, S268

(٦٩) محمد فريد بك، المصدر السابق، ص٢٣٢" عبدالعزيز سليمان نوار، المصدر السابق، ص١٧٨.

(٧٠) محمد كمال الدسوقي، المصدر السابق، ص١٧٨، كارل بروكلمان، المصدر السابق، ص٥٥٨.

(٧١) احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق، ص ١٩٢.

(٧٢)) ابراهيم خليل احمد، تاريخ الوطن العربي في العهد العثماني، ص١٨٣-١٨٤.

(٧٣) احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق،ص١٩١.

(٧٤) نۆيل باريەر، سەرچاوەی پێشوو، ل١١٥.

(٧٥) احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق،ص١٩٤.

(٧٦)EMIN OKTAY, TARIH, S268"

ابراهيم خليل احمد، تاريخ الوطن العربي في العهد العثماني، ص١٨٩.

(٧٧)EMIN OKTAY, TARIH, S267 "

" محمد كمال الدسوقي، المصدر السابق، ص١٧٨.

(٧٨) احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق،ص١٩٣.

(٧٩) ابراهيم بك حليم، المصدر السابق، ص٢٩١.

(٨٠) عبدالعزيز سليمان نوار، المصدر السابق، ص١٧٩، احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق، ص١٩٥.

(٨١)EMIN OKTAY, TARIH, S267 "

(٨٢) كارل بروكلمان، المصدر السابق، ص٥٥٨" الدسوقي، المصدر السابق، ص١٧٨.

(٨٣) احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق، ص١٩٥-١٩٦.

(٨٤)EMIN OKTAY, TARIH, S268

(٨٥) محمد كمال الدسوقي، المصدر السابق، ص١١٠.

(٨٦) جميل موسى النجار، المصدر السابق، ص٢٤" ابراهيم خليل احمد، تاريخ الوطن العربي في العهد العثماني، ص٨٩-١٠٥.

(٨٧) احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق، ص١٩١" عبدالعزيز سليمان نوار، المصدر السابق، ص١٧٩.

(٨٨) عبدالعزيز سليمان نوار، المصدر السابق، ص١٨٠.

(٨٩) جميل موسى النجار، المصدر السابق، ص٢٤.

* یاساو نەریتێکی کۆن بوو، مافی دەدا بە دەوڵەت بەدەست بەسەرداگرتنی سەروەت و سامانی هەر کەسێك بە تایبەتی فەرمانبەران هەر کاتێك بە پێویستی بزانیبایە.

(٩٠)EMIN OKTAY, TARIH, S267

(٩١) احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق، ص١٩٤.

(٩٢) المصدر نفسة، ص١٩١.

(٩٣) ابراهيم بك حليم، المصدر السابق، ص٢٩١.

(٩٤) الدسوقي، المصدر السابق، ص١١٤ " احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق، ص١٩٥.

(٩٥) ابراهيم بك حليم، المصدر السابق، ص٢٩١ " الدسوقي، المصدر السابق، ص١١٤.

(٩٦)EMIN OKTAY, TARIH, S269

(٩٧)) احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق، ص١٩٢.

(٩٨) محمد أنيس، الدولة العثمانية والشرق العربي١٥١٤–١٩١٤، القاهرة،د.ت،ص٢١٣.

(٩٩)؛EMIN OKTAY, TARIH, S268

ابراهيم خليل احمد، تاريخ الوطن العربي في العهد العثماني، ص١٨٩.

(١٠٠) احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق، ص١٩٣.

(١٠١) ابراهيم خليل احمد، تاريخ الوطن العربي في العهد العثماني، ص١٨٩.

(١٠٢) محمد أنيس، المصدر السابق، ص٢١٤.

(١٠٣) احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق، ص١٩٦.

(١٠٤)نۆیل باریەر، سەرچاوەی پێشوو، ل١١٥.

(١٠٥) محمد حرب، العثمانيون في التاريخ والحضارة،ط٢، دمشق،١٩٩٩،ص٤٨" ابراهيم خليل احمد، تاريخ الوطن العربي في العهد العثماني، ص١٨٩.

(١٠٦) نادر ئینتخابی، ئاین و دەوڵەت لە تورکیا لە چاکسازییەوە تا ئێستا، و: ڕێبوار کەریم وەلی، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە(٦)، هەولێر، ١٩٩٨، ل٦٢.

(١٠٧) احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق، ص١٩٤.

(١٠٨) ستيفن هيمسلي لونكريك، اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، ت: جعفر الخياط، ط٦، بغداد،١٩٨٥، ص٣١١.

(١٠٩) باقر ياسين، تاريخ العنف الدموي في العراق، ط١، بيروت،١٩٩٩، ص٢٤٣.

(١١٠) عماد عبدالسلام رؤوف، الموصل في العهد العثماني مرة الحكم المحلي١٧٢٦-١٨٣٤، النجف، ١٩٧٥، ص٢٠٩.

(١١١) سعدى عثمان حسين، كوردستان والامبراطورية العثمانية دراسة في تطورها السياسي ١٥١٤-١٨٥١، ماجستير، كلية الاداب، جامعة صلاح الدين،١٩٩٥، ص١٢٤.

(١١٢) كاميران عبدالصمد احمد الدوسكي، المصدر السابق، ص٥٥.

(١١٣) عثمان علي، الاسس الفكرية للحركة القومية الكوردية، مجله ئالآی ئيسلام، العددان٢و٣، ماليزيا،١٩٩٥، ص١٦.

(١١٤) جميل موسى النجار، المصدر السابق، ص٢٤.

(١١٥) ابراهيم خليل احمد، تاريخ الوطن العربي الحديث والمعاصر،ص٢٩-٣٢.

(١١٦) عبدالعزيز سليمان نوار، المصدر السابق، ص١٨١.

(١١٧) احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق، ص١٩٤.

(١١٨) نادر ئینتخابی، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٤.

(١١٩) احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق، ص١٩٤.

(١٢٠) ابراهيم خليل احمد، تاريخ الوطن العربي في العهد العثماني، ص١٩٧.

(١٢١) محمد قطب، كيف نكتب التارخ الاسلامي، ط١، د.م، ١٩٩٤، ص١٧٦.

(١٢٢) محمد حرب، المصدر السابق، ص٥٠٩.

* سەردەمی ڕێکخستنەکان (تنظيمات): بەو ماوە مێژووییە دەوترێت لە دەوڵەتی عوسمانیدا کە ڕاستەوخۆ لە ساڵی ١٨٣٩، لەگەڵ هاتنە سەر تەختی سوڵتان عەبدول مەجیدی یەکەمی کوڕی سوڵتان مەحمود دەست پێدەکات و تا کۆتایی فەرمانڕەوایی سوڵتان عەبدول عەزیز(١٨٦١-١٨٧٦)درێژەی کێشا، ڕێکخستنەکانی عوسمانی درێژبوونەوەی بزووتنەوەی چاکسازی عوسمانیە، بەڵام بەوە لەیەکتر جیادەکرێنەوە کە بیرۆکەو جێبەجێکردنی ڕێکخستنەکان شێوازێکی دیکەی وەرگرت، بەشێوەیەك کە دەوڵەتی عوسمانی دەستی کرد بە دارستنەوەی زۆرێك لەیاساکانی بە پشت بەستن بەیاسا ئەوروپییەکان، ئەو هەنگاوەش بوو بەهۆی کەمکردنەوەی بواری بەکارهێنانی شەریعەتی ئیسلامی لە دەوڵەتی عوسمانیدا. سەیری ئەم سەرچاوانە بکە:

محمد حرب، المصدر السابق، ص٤٨ " جميل موسى النجار، المصدر السابق، ص٢٠.

(١٢٣) محمد فريد بك، المصدر السابق، ص٢٣٢.

(١٢٤) فيليب حتي، موجز تاريخ الشرق الأدنى، ت: أنيس فريحة، بيروت، د.ت، ص٢٥١.

(١٢٥) لونكريك، المصدر السابق، هامش ص٣١٢.

(١٢٦) احمد عبدالرحيم مصطفى، المصدر السابق، ص١٩٠.

(١٢٧) خليل علي مراد و ابراهيم خليل احمد، ايران وتركيا دراسة في التاريخ الحديث والمعاصر، الموصل، ١٩٩٢، ص٢٢٠.

(١٢٨) كارل بروكلمان، المصدر السابق، ص٥٦٠.

(١٢٩) جميل موسى النجار، المصدر السابق، ص

سەرچاوەكان

یەكەم : كتێب

أ- كتێبە عەرەبی كراوەكان

- ابراهيم بك حليم :

١- تاريخ الدولة العثمانية العلية المعروف بكتاب التحفة الحليمية فى تاريخ الدولة العلية، مؤسسة الكتب الثقافية، بيروت،٢٠٠٠.

- احمد عبدالرحيم مصطفى :

٢- فى اصول التاريخ العثماني، ط١، دار الشروق، بيروت، ١٩٨٢.

- ابراهيم خليل احمد :

٣- تاريخ الوطن العربى فى العهد العثماني١٥١٦-١٩١٦، دار الكتب للطباعة و النشر، الموصل، د.ت.

٤- تاريخ الوطن العربى الحديث والمعاصر، دار الكتب للطباعة والنشر، الموصل، ١٩٨٧.

- ابراهيم خليل احمد و خليل على مراد:

٥- ايرا وتركيا دراسة التاريخ الحديث و المعاصر، دار الكتب للطاعة والنشر، الموصل، ١٩٩٢.

-احمد امين:

٦- زعماء الاصلاح فى العصر الحديث، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٤٨.

أورخان محمد على:

٧- السلطان عبدالحميد الثانى حياته واحداث عصره ،ط١، مكتبة دار الانبار، الرمادى،١٩٨٧.

- باقر ياسين:

٨- تاريخ العنف الدموى في العراق، ط١، دار الكنوز الأدبية، بيروت، ١٩٩٩.

- جميل موسى النجار:

٩- الادارة العثمانية في ولاية بغداد من عهد الوالي مدحت باشا الى نهاية الحكم العثماني١٨٦٩-١٩١٧، ط٢، دار الشؤن الثقافية، بغداد، ٢٠٠١.

- حسين لبيب:

١٠- تاريخ المسألة الشرقية، مطبعة الهلال، القاهرة، ١٩٢١.

- رؤوف بك الجادرجي:

١١- التارخ السياسي، المكتبة العربية، بغداد، ١٩٢٤.

- ستيفن هيمسلي لونكريك:

١٢- اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، ت: جعفر الخياط، ط٦، مكتبة اليقظة العربية، بغداد، ١٩٨٥.

- عبدالعزيز سليمان نوار:

١٣- تاريخ الشعوب الاسلامية، دار النهضة العربية، بيروت،١٩٧٣.

- علي حيدر سليمان:

١٤- تاريخ الحضارة الأوربية الحديثة، ط١، مكتبة النهضة الجديدة، د.م، ١٩٩٠.

- عماد عبدالسلام رؤوف:

١٥- الموصل في العهد الموصلي فتر الحكم المحلي١٧٢٦-١٨٣٤، مطبعة الاداب، النجف، ١٩٧٥.

- فليب حتي:

١٦- موجز تاريخ الشرق الأدنى، ت: أنيس فريحة، دار الثقافة، بيروت، د.ت.

- كارل بروكلمان:

١٧- تاريخ الشعوب الاسلامية، ت: نبيه أمين فارس ومنير البعلبكي، ط٩، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٨١.

- ماري ملزباتريك:

١٨- سلاطين بني عثمان الخمسة، ت: حنا غصن وكامل مروه وكامل صموئيل مسيحة، د.م، ١٩٣٣.

- محمد فريد بك المحامي:

١٩- تأريخ الدولة العلية العثمانية، ط٢، دار الجيل، بيروت، ١٩٧٧.

- محمد كمال الدسوقي:

٢٠- الدولة العثمانية والمسألة الشرقية، القاهرة، ١٩٦٧.

- محمد حرب:

٢١- العثمانيون في التاريخ والحضارة، ط٢، دار القلم، دمشق، ١٩٩٩.

٢٢- السلطان عبدالحميد الثاني آخر السلاطين العثمانيين الكبار، ط١، دار القلم، دمشق، ١٩٩٠.

- محمد انيس:

٢٣- الدولة العثمانية والشرق العربي، دار الجيل، القاهرة، د.ت.

محمد قطب:

٢٤- كيف نكتب التاريخ الاسلامي، ط١، دار الكتاب الاسلامي، د.م، ١٩٩٤.

-محمود شاكر:

٢٥- التاريخ الاسلامي-العهد الاسلامي-، الجزء٨، ط٣، المكتب الاسلامي، بيروت، ١٩٩١.

- موفتي بني المرجة:

٢٦- صحوة الرجل المريض أو السلطان عبدالحميد الثاني والخلافة الاسلامية، مطابع دار الكويت للصحافة، الكويت، ١٩٨٤.

ب- كتێبێکی بەکوردی کراو :

نۆیل باریەر :

فەرمانڕەوایانی قۆچی زێڕین لە سوڵتان سلیمانی قانونییەوە تا ئەتاتورك، و: ڕێبوار کەریم وەلی، چاپی١، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر، ٢٠٠١.

ج- کتێبێکی تورکی:

EMIN OKTAY:
TARIH,LISE III, ATLAS KITABEVI ,ISTANBUL,1989

دووەم: نامە زانکۆییەکان:

١- سعدي عثمان حسين:

كوردستان والامبراطورية العثمانية، دراسة في تطورها السياسي(١٥١٤-١٨٥١) ماجستير، كلية الاداب، جامعة صلاح الدين،١٩٩٥.

٢- شكري محمد نديم:

احوال العراق في مرحلة المشروطية الثانية١٩٠٨-١٩١٨ دراسة تاريخية، دكتوراه، كلية الاداب، جامعة بغداد، ١٩٨٥.

٣- كاميران عبدالصمد احمد الدوسكي:

كوردستان العثمانية في النصف الاول من القرن التاسع عشر(دراسة تاريخية تحليلية) ماجستير، كلية الاداب، جامعة صلاح الدين،٢٠٠٠.

٤- محمد عصفور سليمان:

العراق في عهد مدحت باشا١٨٦٩-١٨٧٢، ماجستير، كلية الاداب، جامعة بغداد، ١٩٨٩.

سێ یەم : گۆڤار

أ- بە زمانی کوردی

ب- نادر ئینتخابی:

ئاین و دەوڵەت لە توركیا لە چاكسازییەوە تا ئێستا، و: ڕێبوار كەریم وەلی، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە٦، هەولێر، ١٩٩٨.

ب- بەزمانی عەرەبی

عثمان علي:

الأسس الفكرية للحركة القومية الكوردية، مجلة ئالاى ئيسلام، العددان٢-٣، السنة التاسعة، الرابطة الاسلامية لطلبة و شباب كردستان، ماليزيا، ١٩٩٥.

دەستنووسی کوردی لە پەرتووکخانەکانی تاران

✍فوئاد ڕەوەند

گرنگی و بایەخی دەستنووس لەلای گەلانی خاوەن شارستانیەت دیاردەیەکی بەرچاوە ولە زۆربەی وڵاتە پێشکەوتووەکان . ئەم بایەخ دانە بە مەبەستی ناسینی کلتوور . مێژوو . ئەدەب و هونەری ڕابردووە . ساڵانە بودجەیەکی بەرچاو تەرخان دەکرێ و دەیان دەستنووسخانەیان دامەزراندووە . چەندین دەزگای جۆرا و جۆر بۆ پاراستن . لێکۆڵینەوە . توژینەوە . ساخ کردن . لەچاپ دان . پێناسەکردن و تۆمار کردنی زانیاری پێویست. چالاکانە کار دەکەن . بەشی تایبەت بە دەستنووس و زانستی لێکۆڵینەوە لەم بارەوە لەزانکۆکانیان دامەزراوە (١) بۆ پاراستنی ئەم گەنجینە بەنرخانە یاسای تایبەتیان لەم بارەوە داناوە . بۆ کەم کردنی زیانەکان . وێنەگرتن بەکامێرای فلاش دار و روونووس کردنی دەستنووس بە ئامرازی کۆپی ئاسایی قەدەغەیە . ساڵانە دەستنووسەکان لە تاقیگا دەدرێتە بەر پشکنین (٢) هونەرمەندانی پسپۆڕ ئەرکی چاك کردنەوەی بەشە تێکچووەکان دەگرنە ئەستوو . کامپیوتەر لەخزمەتی دەستنووس بەکار دەبەن . دەزگای پێشکەوتوو بۆ ناسینی جۆری مەرەکەب و تەمەنی کاغەز و جۆری کەرەستەی بەکار هاتوو ، بەکار دەهێنن . گرنگی دان بە دەستنووس وەك ئەرکێکی مرۆڤایەتی و مێژوویی کەوتە ئەستووی رۆژئاوا . بەڵام وانەبی رۆژهەڵات بێ بەش بێت لەم

ئەرکە . هەندی لەرۆشنبیرانی رۆژهەلآت رۆژئاوا تومتبار دەکەن کە گەنجینەی رۆژهەلآتیان تالآن کردووە . و بە مەبەستی کولۆنیزمانە دەستیان داوەتە کۆکردنەوەی دەستنووس (٣) لەوانەیە ئەم رایە تائەندازەێك راست بێت ، بەلام رەشبینی و دەرمارگیری پیوە دیارە . پروفیسور ئەدوارد براون دەڵەمەندێکی بەریتانی یە و لە زانکۆی کمبریج مامۆستای زمان و ئەدەبی فارسی بووە . یەکەمین کەسەکەمێژووی ئەدەبی فارسی نووسیووە و زۆر دەستنووسی ساخ کردووە و دەستنووسە فارسیەکانی پێرست کردووە و ژیان و ماڵی لەخزمەتی ئێرانی بەکار هێناوە (٤) لەساڵی ١٨٢٩

بەرێزان charmoi , fraehn و میرزا جەعفەر توپچی باشیف لەرووسیا ، دەستیان داوەتە پێرست کردنی دەستنووسەکانی پەرتووکخانەی شیخ صەفی صەفەوی کە لە ئەردەبیل بووە و لەباتی باجی شەڕ لەلایەن قاجارەکان دراوەتە رووسیا . لەساڵی ١٨٥٢ بەرێز درن پێرستێکی بە زمانی فەرەنسی بۆ دەستنووسەکانی پەرتووکخانەی شچدرینی شاری لینین گرادی پێرستەکەی لە چاپ داوە (٥)

ئەڵمانیەکان درەنگ تر دەستیان داوەتە پێرستی کردنی زانستی و لە ساڵی ١٨٦٦ لەلایەن بەرێز J-Aumer پێرستی دەستنووسەکانی پەرتووکخانەی شاری مونیخی ئەڵمانیا لە دوو بەرگ و لە ساڵی ١٨٥٧ بەرگی سێیەمی پێرستی دەستنووسەکانی لە چاپ داوە (٦) سەدەی ١٩ی زایینی لە رۆژئاوا وا دەچێتە پێش . کەچی لەهەمان کات لە دەوڵەتی عۆسمانی بابزانین چ رووی داوە . لە هێرشیکی لەشکری ترك (تورك) بۆ سەر میرنشینی بەدلیس لەسەردەمی میرعەبداڵ خان بەدلیسی لەزمانی ئەولیاچەلەبی ترك کە هاوڕێ

سوپای عۆسمانییە باس لەکارەساتیکی فەرهەنگی دەکا و باس لەتالآن کردنی پەرتووکخانەی بەدلیس دەکاو دەنووسی : ئەم تۆمارانە ئەوەندە بە هەرزان فرۆشران کە پارەکە بایی یەك نوختەیان نەبوو (٧) لەلایێکی تر بازرگانێکی زەردەشتی هیندی ، کە مرۆڤیکی زانا بووە بە ناوی مانوك جی هاتریا لەنێوان سالآنی ١٨٥٤ تا ١٨٩٠ لە دەوڵەتی قاجار و عۆسمانی ژیاوە و چەندین جار سەردانی کوردستانی کردووە . بە هەزاران دەستنووسی کڕیووە و ڕەوانەی ئەورووپای کردووە . سەرمایە و گیانی خۆی خستووتە مەترسی و ئێمە کوردیش دەبێ سۆپاسی هەوڵ و تەقەلای بین . ڕاستە بەمەبەستی بازرگانی و گەیاندنی ئەم دەستنووسانە بۆ ڕۆژئاوا کاری کردووە . بەڵام چوار دەستنووسی فارسی سەبارەت بە کوردی لە لەناو چوون پارستووە کەسێ دانەیان لە دەزگای کاما لەشاری بەمبەیی هیندستان پارێزراوە کە بریتین لە ١- تاریخ کشاف . تاریخ کردستان و تاریخ دنبلیها (٨) دەستنووسی چوارەم بەناوی مراە قاسان لە نووسینی عەبدولڕەحیم کوڕی ئبراهیم ضە رابی یە . لەساڵی ١٩٥٦ لەلایەن دکتۆر ئیرەج ئەفشار لە ژیر ناوی (تاریخ کاشان) لە تاران لەچاپ دراوە . زانیاری بەسوود لەبارەی کوردەکانی شاری کاشان لەخۆ دەگری . نووسەریش یەکیکە لەو کوردانە . شایانی باسە بنەماڵەی صەباو ضە رابی کاشان بەشیکن لەکوردەکانیکاشان و ڕۆلێکی گرنگیان لە گەشانەوەی ئەدەب و هونەری ئێرانیان لە سەردەمی قاجار و پەهلەوی بینیوە (٩).

ئێران وڵاتیکی فرە نەتەوەی فرە ئایینە . هەموو چەشنە نەژاد تیدادەژین وەك ئاری . سامی . مەغول . قەفقازی . درافیدی و ڕەش پێست .

پایتەختیش تاکۆ ئێستا نەبوویتە فارسی یەك دەست . دەڤەری تاران تات نێشینە . هۆزی جۆراوجۆر بەشێوەی بارمەتە لەم شارە ژیاون کە ئەم ووتارە شوێنی ئەم باسە نیە وای لە شاری تارانی کردووە کە فرە فەرهەنگ بێت و دەستنووسی عیبری و ماندایی و ئەرمەنیش لە پاڵ فارسی و عەرەبی تیدا دەست بکەوی . وەقف کردنی پەرتووکیش لەم وڵاتە باوە . نمونەی هەرە گرنگیان . وەقف کردنی ١٤٣٨ دەستنووس لەلایەن سەید محەمەد صادق طه باطه بانی بۆ پەرتووکخانەی ئەنجومەنی شورای ئێران لە سەردەمی دواشای پەهلەوییە (١٠) سەیر نیە کە لە پەرتووکخانەکانی ئێران ، دەستنووسی کوردی بەرچاو بکەوی . نمونەی ئەو کوردانەی کە دەستنوسیان وقف کردووە کەم نین وەك بەرێز ئەبو وەفای موعتەمدی کوردستانی ، کە کومەڵە دەستنووسێکی بە پەرتووکخانەی (کتابخانه استان قدس رضوی) شاری مەشهەدی پێشکەش کردووە. بۆ نمونە دیوانی مەولەوی و داستانی روڵە بزانی (١١) هەندی کەسایەتی ناکوردیش دەستیان هەبووە لە وەقف کردن و پێشکەش کردنی دەستنووس وەك بەرێز ناصرئەلدەولەی مەجید فیروز کەلە شوێنی خۆی باسی دەکەین و بەرێز حاجی محەمەد نەخجەوانی کە دەستنووسی عەقیدەی مەولەوی پێشکەش بە پەرتووکخانەی (کتابخانه ملی تبریز) ی کردووە (١٢) لەم ووتارە باس لە ٤٤ بەرهەم کە لە ژێر ٢٣ ژمارەلە پێنج پەرتووکخانەی شاری تاران دەکەم . چوار پەرتووکخانە دەوڵەتین و پێنجەمین پەرتووکخانەی تایبەتی یە .

A – پەرتووکخانەی ناوەندی و بنکەی بەڵگە نامەی زانکۆی تاران ((١))

ئەم پەرتووکخانەیە لە ساڵی١٩٦٤دامەزراوە و لەساڵی١٩٩٠ . خاوەنی پازدە هەزار دەستنووس و ٦٧٩٤ لولە میکرو فیلمی تیدا پارێزراوە (١٣) لەڕووی ژمارەی دەستنووسە کوردیەکان . ئەم پەرتووکخانەیە لە پلەی یەکەم وەستاوە . لەکاتی لێکۆڵینەوەم بە هیچ شیوەێك هاوکاریان نەکردم . لەم پەرتووکخانەیە ٢٨ بەرهەم لەژێر ١٧ ناونیشان پارێزراوە .

١– مثنوی پریشان کرد

دیوانی مەلا پەریشانە (١٤) بەژمارە میکروفیلمی ف ٢٣٧٤ . گوایا ئەم میکروفیلمە لەسەر یەکیك لە دوو دەستنووسی پەرتووکخانەی ئەنجومەنی شورای ئیسلامی وێنە گیراوە . پێرست نووس بێ دەمارگیری دان بە کورد بوونی مەلا پەریشان دەنێ (١٥) هەر چەند لە شوێنی تر و هەر لەباس کردنی مەلا پەریشان چاو دەبەستی و بە هەڵە ڕینمایمان دەکات (١٦)

٢– دیوان ملا پریشان لر بختیاری ((بلهجه بومی))

دیوانی مەلا پەریشانە . بە ژمارەی ٤٣٣٧ و لە ١٢٤ لاپەڕەی ١٩ دێڕی ئەندازە ٩×١٨ و بەرگی مقەبای ١٣ × ٢١ پارێزراوە . دەستخەتی محەمەد تەقیەیە و دوو بەروار لەم دەستنووسە تۆمار کراوە ١٢٢٢/١١/٢٩ کۆچی و ٨ی شەوالی ١٢٨٩کۆچی . دەستخەتەکە بە شێوازی نەستەعلیقە . دیوانی مەلا پەریشان لەلاپەڕەی ٤ تا ١٢٨ ی ئەم دەستنووسەیە . دەستپێکی دەستنووس

اینه کان بس سیمرغ نوی دهاب جواد ید طه وجه الله

کۆتایی دەستنووس

پس مغای ابە ز جشن و قیاس   کاظمین الغیظ عافین عن الناس

ڕای فرمی دەسەلآت لەئێران کە لووڕ کورد نین و زمانی کوردیش زاراوەیکی فارسی یە (١٧) محەمەد تەقی دانش پژوە کە یەکێکە لە پێرست نووسە بە ئازمونەکانە دەبوا ناوی (لر بختیاری) وەك زمانی دەستنووس دەست نێشان نەکا . بەڵام دەمارگێری سەری لیدەشیوێنی بۆ زانیاری دانی زیاتر بە خوێنەر لە پەراویز نووسیویتی بڕوانە : بەرگی ٩ی لاپەڕە ١٥٨ الذریعة فی اعلام الشیعە . کەلەم پەرتووکەش مەلا پەریشان بە کورد ناسراووە ! بۆ کەم کردن لە نرخی دەستنووسیش نووسیویەتی : بلهجە بومی . وواتە بەزاری خەڵکی خیڵەکی و خوجێبی واتە نائەدەبی سەیرە لەو هەموو لێك نەچوونە . هەر چەند زاری لووڕی بەختیاری کوردیە و شانازیە کە بەر هەمیکمان بەم زارا وە نووسراو بێت .

٣– دیوان پریشان لك (١٨)

دیوانی مەلا پەریشانە . بەژمارە میکروفیلمی ٦٠٦٣ . لە ٦٦ لاپەڕەی ئەندازە ١٢× ٢٠ نووسراوە کە بریتیە لە ١٠٥٣ بەیت و لە ڕووی دەستنووسی حەمید ئێزەد پەناه ئەم میکروفیلمە گیراوە.((٢)) دەسنخەتی کەربەلایی ((٣))محەمەد حەسەن کولی وەندە وبە فەرمانی حەسەن خان فەرەج ئەڵا خانی کولی وەند . لە ڕۆژی هەینی ٢ی شەوالی ١٣٤٩ کۆچی و بە شیوازی نەستە علیق نووسراوە محەمەد تەقی دانش پژوهی پێرست نووس ئەمجارە دەنووسی بەزاراوەی لەکی کەتێکەڵاویکە لە زاراوەی لووڕی و کرماشانی و صەحنەیی . ئەم تبینیە تائەندازەیك ڕاستە بەڵام بۆ هەر جاریك بە ناویك ئەم دەستنووسە لەڕێ ئەو دێتە ناسین ؟ هەر لەبەر دەمارگیریە وەبەس .

٤ – جنگ هماوند (شاەنامە) (١٩)

ـ ستانیکە بە زاراوەی لەکی نووسراوە . بە ژمارەی میکروفیلمی ٦٠٥٢ . ئەم میکروفیلمە لە سەر دەستنووسی حەمید ئیزەد پەنا گیراوە.

٥ – مثنوی های کردی (٢٠)

کومەلە دەستنووسیکە . کە بریتین لە ١– حمزە نامە ٢– مثنوی محمد حنفیە نووسراولە ١١٧٢ﻫ ٣–حاتم نامە ٤ – محشر نامە ٥ – جلندی نامە ٦ – شیرافکن . ئەم شەش دەستنووسە لەژێر ژمارەی میکروفیلمی ژمارەی ف ٣١٥١ پارێزراوەو لە ١٨٦ لاپەڕە نووسراوە . ئەم میکروفیلمە وێنەی دەستنووسی ژمارە ١٩١ی پەرتووکخانەی (کتابخانە دانش سرای عالی تهران) ە . دەستنووسی ((محمد حنفیە)) ساڵی ١١٧٣ کۆچی لەسەرە کە ئەویش گرنگی ئەم دەستنووسە نیشان دەدا . لە پەرتووکخانەی نیشتمانی پاریس لەژێر ژمارەی ٧٧٧ و لە ٣٥ لاپەڕە پارێزراوە ماموٚستا محەمەد عەلی قەرەداغی باس لە دەستنووسیکی تر لە شاری بەغدا لە ژیر ژمارەی ٢٤٧٩٩ کە لە ٦١ لاپەرەیە دەکا(٢١)

٦– داستان خواجە اشرف و درویش بچە و گل چهرە دختر خجند وزیر (٢٢)

داستانیکە بەزاراوەی گۆران و بە ژمارە میکروفیلمی ف ٣١٥٢. ئەم میکروفیلمە وێنەی دەستنووسی ژمارە ١٥٩ی پەرتووکخانەی (کتابخانە دانش سرای عالی تهران) ە لەشاری مەشهەدیش بەرگیکی ئەم دەستنووسە کەلە ٥٧ لاپەڕەیە لەلایەن حاجی سەید عەلی ئەصغەر ئەصغەر زادە نووسراوە (٢٣)

٧- جنگ نامەنادری(٢٤)

یەکێکە لە بەرهەمەکانی سەر هەنگ ئەڵماس خان کنوڵەیی کە بە زاراوەی گۆران نوسراوە . سەرهەنگ ئەلماس خان یەکیکە لەسەر کردەکانی نادرشای ئەفشار و خاوەنی چەندین بەرهەمە وەك : هەفت لەشکر . شیرین و فەرهاد و خورشید و خەرامان (٢٥) ئەم داستانە بە نادر و توپاڵیش ناسراوە . ئەم میکروفیلمە بە ژمارەی ٣٢٨ . کە وێنەی دەستنووسی ژمارەی ١٣٦ پەرتووکخانەی (کتابخانە مجلس شورای اسلامی ایران) ە ولەوێ بە جنگ نامە الماس ناسراوە .

٨- دفتر سرانجام و کۆمەڵە هۆنراوەیکی کوردی (٢٦)

لەم میکروفیلمە دوو دەستنووسی کۆکراوەتەوە . یەکەمیان دفترسرانجام بە خامەی کاکایی سەید دەرویش کەریم توت شامی یە ((٤)) پێشەکیکی فارسی هەیە . هونراوەکان بەزاراوەی گۆرانە و باس لە بابەتی ئاینی یارسان دەکا دەستخەتی سەید کازم نیك نەژادە و لە ٨ی شەهریوەری ساڵی ١٣٣٧ کۆچی هەتاوی (هاوێنی ١٩٥٨) بە شیوازی نەستە علیق نووسراوە.

نامیلکەی دووەم . بریتیە لە کۆمەڵە هۆنراوەیکی ئایینی یارسانە بە خامەی سێ لە شاعیرانیان . شایانی . شاعیرانیش بریتین لە ١- میرخسرو ٢- مطهر میر احمد لرستانی ٣- پیربنیامین . ئەم سێ نەفەرە لە شاعیرانی یارسانن و بە زاراوەی گۆران هۆنراوەیان هونیوە . دەستخەتی نەستەعلیق سەدەی ١٤ی کۆچیە .

هەردوو دەستنووس بە ژمارە میکروفیلمی ف ٣٧٥٢ کە کوپی دستنووسی مۆراد ئەورنگە ((٥))

٩- کەشکوڵ (٢٧)

ئەم کەشکوڵە بە ژمارە ٣٩٩٦ و بەشی ٢و٣و٤ی کوردیە . گشت کەشکوڵە کە بریتیە لە ١٦٤ پەڕی ١٢ دێڕی کاغەزی فەرەنگی ئەندازە ٦× ١٣ . بەرگی تیماجی ڕەشی مەیلەو قاوەیی ئەندازە ١١× ١٨دەستخەتی یەحیایە ولە ١٣٠٤ کۆچی بەشیوازی نەستەعلیق نووسراوە. لە لاپەڕی ٨٨ هۆنراوەێکی یەحیا جوانرویی یە . دەستخەتیکی جوانی هەبووە بە تایبەتی لەنەستەعلیق گوڵستانیکی سەعدی . دیوانی مەولەوی و دیوانی هۆنراوەکانی خۆی لێ بەجی ماوە و هەروەها چەندین کەشکوڵ لە هۆنراوەی کوردی و فارسی شاعیرانی کورد بەرهەمی خامەی ئەوە (٢٨).

بەشی دووەمی کەشکوڵ (دیوانی غزلهای ملا خضر نالی کرد) هۆنراوەکانی نالیە لە لاپەڕە ١٠٠ تا ١٦٤ . سەرجەم دووهەزار بەیتە و لە لاپەڕە ١٥٤ تا ١٥٧ هۆنراوەێکی نالی لە هەجوی مەستورەی ئەردەلان و وەڵامی ئەو تیدا تۆمار کراوە . دەستپێکی دەستنووس

. ای جلوه درحسن و جوکیش تماشا

سر رشته دین بی مدد تونیه حاشا

کۆتایی دەستنووس

راستی صیقلیه تیغ زبان نالی

تندونرم اوی گلو گیره قصه بی دیره

بەشی سێیەمی کەشکوڵ (دیوان از مثنوی و قطعة ورباعی از ملا عبدالرحیم معدوم) لەلاپەڕەی ١٨١ تا ٣١٩ و بریتیە لە هەزار و هەشت صەد بەیت.

دەستپێکی دەستنووس

اینە کامل ازیز کە فرد فدای امات بون صفاییت اورد

کوتایی دەستنووس

واز اواش وك ریشە مستیم برد ریشە کوترە جرگم براورد

بەشی چوارەمی کەشکۆڵ بریتیە لە هۆنراوەی کوردی .عەرەبی و فارسی شاعێرانی کوردە ، ئەم کەشکۆڵە بە نرخە لە تووی ١٦٤ پەڕ وواتە ٣٢٨ لاپەڕە نووسراوە کە بەڕاستی بە نرخە

١٠. جنگ (شاه بهرام ، خورشید و خاور ، شیخ صنعان ، لیلی و مجنون) (٢٩)

میرزا محەمەد صادق، لە ساڵی ١٢٨٩ کوچی ئەم چوار داستانەی بۆ محەمەد ئاغا کوڕی مەحموود ئاغا کوڕی محەمەد ئاغا کوڕی خواجە صادقی نووسیوە بە ژمارەی ٤١٨١ لە ٣٩٢ لاپەرەی ١٠ دێریە ، کاغەز فەرنگی رەنگاوڕەنگە بە ئەندازەی ٩×١٦ و بەرگی تیماجی قاوەیی ئەندازە ١٢×٢٠ دەستخەتی نەستەعلیقی میرزا محەمەد صادقە . دەستنووسی یەکەم (شاه بهرام)ە و بە زاراوەی گۆرانە و بە (بهرام و گلندام) یش ناسراوە .

دەستپێکی دەستنووس

فلك ، مهرە نرو مرشانان امشو موتم نە دفتر مروانان امشو

کۆتایی دەستنووس

یا فکری بگیرند پردە ظهیر فردش میزان گر چون پیکان تیر

دەستنووسی دووەم (خورشید و خاور)ە ، یەکیکە لە بەرهەمەکانی دەرویش قوڵی کەرەندی و لە رۆژی پێنج شەممەی ٢ی مانگی رەبیعی دووەمی ساڵی ١٢٩٨ کوچی نووسراوە .

دەستپێكی دەستنووس

دمای حمد ذات جهان افرین یادم به تعریف شای خاور زمین

كۆتایی دەستنووس

مصطفی وسن دنیایی وفسان كار و بازارش بی شرطی وجفان

دەستنووسی سێ یەم (شێخ صنعان)ە

دەستپێكی دەستنووس

بوا چون تعریف صنعان گمراه چه گمراهی دلش چون پرسش براه

كۆتایی دەستنووس

الحمد لله باقی والسلام خاتم الكتاب یاوا انجام

هزاران درود و هزاران سلام زمابر محمد علیه السلام

دەستنووسی چوارەم برێتیە لە (لیلی و مجنون)

دەستپێكی دەستنووس

بنام دانای جهان پیداگر بلبلان چه عشق شیت و شیداگر

كۆتایی دەستنووس

غریق رحمت یزدان كسی باد كه كاتب را با الحمدی كند یاد

لە هەندی شوێن هۆنراوەی ئەحمەد بەگی كوماسی ، سەید عەبدوالحكیم ، ئاغا برا بەگی كوڕی ئاغا مەحموود ، میرزا شفیع و فردی هاتووە دەستنووسێكی لەیلی و مەجنون بە زاراوەی گۆران . بە ژمارەی add.7829 و دەستنوسێكی تر بە ژمارەی add.7828. دەستنووسێكی بهرام و گلندام لە نووسینی ئەمین كە لە ساڵی (١٠٤٧ كوچی ١٧٣٤ز)

لێبویتەوە لە ژێر ژمارەی or.1433 لە موزەخانەی بەریتانیا پارێزراون .
دەکرێ بۆ بەراورد سوودیان لێوەربگێری (٣٠)

١١. جنگ (٣١)

کەشکۆلیکە و لە بەشی حەفدەی نووسراوە (کلام شعر نالی به کردی) و لە لاپەرە ٤٣٤ دەست پێدەکا ، ئەم کەشکۆلە بە ژمارەی ٧٥٣٥ و پێرست نووس لەوە زیاتر زانیاری نەداوەتە دەست .

١٢. داستان جواهر پوش (رستم ایرانی و افراسیاب تورانی) (٣٢)

داستانێکی کوردیە بە زاراوەی گۆران و بە ژمارەی ٢٥٤١ و لە ٢٧٥ لاپەرەی دێڕ جۆراوجۆرە کاغەزی سپی رووسی یە ، بەرگی تیماجی قاوەیی ئەندازە ٢١×١٧ دەستخەتی سەدەی چواردەی کوچی یە و بە شێوازی نەستەعلیق و شکەستە نەستەعلیقە بە خامەی مەلا نور عەلی کوڕی کویخا شیرعەلی خەڵکی (مزرعه جامه شوران) لە رۆژی یەك شەممە مانگی صەفەری ساڵی ١٣٠٦ کوچی لێبوێتەوە لە سەر داواکاری مەلا سوهراب خان کوڕی کەربەلایی صەفەربەگ دانێشتوی سەراب کرماشان نووسراوە، لە کۆتایی دەستنووس ساڵی ١٣٣٣ کوچی نووسراوە و ئەم مۆرانە لە سەر لاپەڕەکانی نەخشینراوە : علی اصغر ، محمد علی خان ، میر سید محمود ، یا علی ، سەرەتای دەستنووس سێ لاپەرە و لە کۆتایی چوار لاپەرەی سپی تیدایە.

سەر دێرەکان بە فارسی یە و بریتیە لە ١٠٣ ناونیشان کە بە (امدن یاقوت پوش و لعل پوش و رزم نمون با سپاه) و(به گرفتن جهان بین قاموس را و کشتن قاموس) کۆتایی دێت .

دەستپێکی دەستنووس

بسم الله الرحمن الرحیم صنایع بی چون رحمن الرحیم

کۆتایی دەستنووس

خروار بخروار گنج کس ندار یك سرو پیش کس شی با ایران و یار

١٣. کتاب درویش بچە (٣٣)

داستانێکە بە زاراوەی گۆران و بەرهەمی ئیسماعیل کوردە و لە ساڵی ١٢٧٥ کوچی تەواوی کردووە بە ژمارەی ٤٥٤٦ ، لە ٢٠٨ لاپەرەی ١٥ دێری ، کاغەز فەرهەنگی ئەندازە ٧×١٥ ، بەرگی تیماجی سووری ئەندازە ١٢×١٩ ، دەستخەتەکە لە رۆژی دووشەممەی ١٣ی شەوالی ساڵی ١٣٠٦ کوچی نووسراوە . شیوازی نووسین نەستەعلیقە ناوێکی تری ئەم دەستنووسە (فرد هوشنگ شاه)ە کە چیرۆکی هوشەنگ شاو هەر دوو وەزیرەکەی ئاصف و فەرزانەیە .

دەستپێکی دەستنووس

بسمله یکتای لم یزل کریم کار ساز یکتای لم یزل

کۆتایی دەستنووس

هزاران درود و هزاران سلام زمابر محمد علیه السلام

١٤. جنگ (٣٤)

کەشکۆلیکە لە لایەن (محمود کردستانی سنی) نووسراوە (٣٥) مەلا محموود مۆفتی کوردستانی (١٩٥٩_١٨٨٦) خوشنوسیکی خوش خامە و زانایێکی ئایینی بەرز و مامۆستا بووە لە زانکۆی تاران ، ویدەچی هەر بە خۆی ئەم کەشکۆلەی پیشکەشی زانکۆی کردبێ لە زۆر شوێن هەندی بەروار بەر چاو

دەکەوی وەك (١٢٧٦_١٢٧٧_١٢٨٢_١٢٨٣). بە ژمارەی ٤٧٨١ و لە ١٦٤ لاپەڕەی کاغەزی سپی ئەندازە ٧×٨ و بەرگی مقەبای ئەندازە ٩×١١ و بەختی نەستەعلیق نووسراوە . ئەم کەشکۆڵە بۆ هونراوەی : کوردی ، فارسی ، عەرەبی و تورکی . شاعێرە کوردبێژەکان بریتین لە :

اخضر ، باقی ، کشفیا ، ابو المعالی کوڕی کشفیا ، و شفیع . بەرانبەر ابن همام نووسراوە شاعر کرد نژاد (شاعێری کورد نەژاد) و هۆنراوەیێکی عەرەبی تۆمار کراوە .

١٥. جنگ (٣٦)

لە لایەن میرزا ئەبو حەسن تاج حسێنی کە لە نێوان سەدەی ١١و ١٢ی کۆچی دەژیا کۆکراوەتەوە . بە ژمارەی ٣٠١٥ ، لە سەر کاغەزی ئەصفەهانی ئەندازە ١٩×٧/٥ و لە هەر لاپەڕەیێك ١٨ دێرنووسراوە ، دەستخەتی نەستەعلیق سەدەی یازدەی کۆچی یە. بابەتێکی سەیر لە لاپەرە (٢٠٢) بەرچاو دەکەوی کە برێتیە لە شیوازی مارە برین لە کوردستان (مەبەست سنەی ئەردلانە) و گوتەی مارەبرین (نکاح) و جیابوونەوە (طلاق) بە زمانی کوردیە .

١٦. شیرین و فەرهاد (٣٧)

یەکیکە لە بەرهەمەکانی ئەڵماس خان کنوڵە یی یە . بە ژمارەی ٤٧٧٢ ، لە ٢٢٠ لاپەرەی ١٢ دێریە ، کاغەزی فەرەنگی ئەندازە ٨×١٥ ، بەرگی تیماجی قاوەیی ئەندازە ١٣×١٧ ، نیوەی لاپەرەی یەکەم براوە ، ئەم دەستنووسە بە دەستخەتی هادی کرمانشانی یە و بە شیوازی شکەستە نەستەعلیق ، لە رۆژی هەینی ١٢٩٨ کۆچی نووسراوە . خوشنووس (بە هادی کرمانشاهی کتابدار) یش ناسراوە

دەستپێکی دەستنووس

کریم کار ساز کار بە دەست اسان شاه رضای شریف رهبر

شناسان

کۆتایی دەستنووس

هزاران درود و هزاران سلام زمابر محمد علیه السلام

١٧. ورقه گلشاه (٣٨)

داستانێکە بە زاراوەی گۆرانە ، چیروکێکی ئەفسانەییە کە رووداوەکانی لە یەمەن رودەدەن بە ژمارە میکروفیلمی ١٣٧٨ و لە ١٦٣ لاپەرەیە ، دەستخەتی حاجی ئاغای کەندوڵەیی و بە شیوازی نەستەعلیق نووسراوە و سەرەتا و کۆتایی دەستنووس دیار نیە . ئەم میکروفیلمە وێنە دەستنوسی ژمارە or.oct.1196 پەرتووکخانەی ماربورگ MARBURG ئەڵمانە . ئەم داستانە لە ساڵی ١٩٩٩ لە لایەن دکتور فاتمە مودەریسی (٣٩) : دوای ساخ کردنەوە و لێکدانەوە لە چاپی داوە .

دەست پێکی دەستنووس (بە پیێ ساغ کردنەوەی دکتور فاتمە مودەریسی)

بەنی عەمر نامیێ نیشتەبی وە تەخت هەر دەم مواتش یاری

کەردەن بەخت

کۆتایی دەستنووس

چون مەرگ وەرقە تەمام کەردن فاش خەلایق یە یەك ئامان

جەلاش

B_ پەرتووکخانەی ئەنجومەنی شورای ئیسلامی ئێران((٦))

ئەم پەرتووکخانەیە لە ساڵی ١٩٥٠ دامەزراوە. خاوەنی ١٧٦٩٠ دەستنووسە . و لە دوو باڵاخانە پێك هاتووە و لە ساڵی ١٩٨٩ نێزیك ٢٢٨١٥ پەرتوکی فارسی و عەرەبی و ١٦٩٦٩ پەرتووکی لاتین لەم پەرتوکخانەیە پارێزراوە . (٤٠) رێزدار عەبدولحسێن حائری سەرۆکی ئەم پەرتووکخانەیە بە دڵێکی فراوان پێشوازی لێکردم و ئامادە بوو کە هەر زانیاری و یارمەتیك سەبارەت بە دەستنووسەکان پێشکەشم بکا ، و بە هیمەتی ئەو بوو کە توانیم چەند دەستنووسیك فۆتۆکوپیێ بکەم . لەم پەرتووکخانەیە ٨ دەستنووسی کوردی پارێزراوە .

١. پریشان نامە (٤١)

دیوانی مەلا پەریشانە ، پێرست نووس بە (ملا پیشان کرد کرمانشاهی)بە ئێمە دەناسێنی ،بە ژمارەی ٥٧ ژمارە تۆماری کۆن (شمارەی ثبت قدیم) ٤٤٤٢١ ژمارەی نۆی (شمارە جدید) ٥١٨٥ لە ٢٦ لاپەڕە کاغەزی فەرنگی سپی ئەندازەی ١٢/٥ × ٢٠/٥، بەرگی تیماجی سوور بە ژمارەی دێڕی جێواز بە دەستخەتی خان بابا و شێوازی شکەستە نەستەعلیقە و لە سەرتای سەدەی ١٤ ی کۆچی نووسراوە. لە لایەن بەرێز (ناصرالدولە مجید فیروز) پێشکەشی ئەم پەرتووکخانەیە کراوە، ناوبراو یەکێکە لە شازادەکانی قاجار، لە پەراوێزی ئەم دەستنووسە مانای ووشە کوردیەکان نووسراوە . سەرەتای دەستنووس بە فارسی نووسراوە.

دل و بحر ژرف فکر فرو رفتن
تا یك رباعی مطبوعم گفتن

دەستپێکی دەستنووس:

من ژ بسم الله من ژ بسم الله

ابتدا مکم من ژ بسم الله

کۆتایی دەستنووس:

ف فقر و فامه و فنا و مجل

خیر الکلام دات و قل و دل

٢- مثنوی در حکمت الهی (پریشان نامه) ٤٢

دیوانی مەلا پەریشانە، بە ژمارەی ٢٢٦٠ ژمارەی تۆماری کۆن (شمارە ثبت قدیم)

٦٨٤١ ژمارەی نوێ (شمارەی جدید) ٦٢١٥ چەندین بابەت لە ژێر ئەم ژمارەیە کۆ کراوەتەوە و پەریشان نامە، ژمارە سێزدەیە و لەلاپەڕەی ١٨٧ تا ٢٠٣دایە و سەرجەم ١٧ لاپەڕەی ١٩ دێریە . کاغەزی سپی فەرەنگی ١٨×٢٨ بەرگی تیماجی بێ مقەبایە. بە دەستخەتی معین الرعایا و محەمەد هاشمە و بە شێوازی نەستەعلیقە.

دەستپێکی دەستنووس:

من ژ بسم الله من ژ بسم الله

ابتدا مکم من ژ بسم الله

کۆتایی دەستنووس:

پس معنای ایه چنین و قیاس

کاظمین الغیظ عافین عن الناس

٣- بدایع اللغه. ٤٣

یەکیکە لە بەرهەمەکانی عەلی ئەکبەر وەقایع نگاری کوردستانی ناسراو بە ئەفسەر کە لە ساڵی ۱۹۹۰ لە لایەن مامۆستا رەئووف تەوەکولی ساغ و لە چاپ دراوە. فەرهەنگێکی کوردی فارسی یە. نووسەر لە بنەماڵەی قادری و ئاموزای مەستوورەیە و لە ساڵی ۱۳۱۷ کۆچی مردووە. لەبەر هەمەکانی:

۱- دیوانی هۆنراوەی فارسی ۲- حدیقە ناصری ۳- پاشکۆ لەسەر تاریخ اردلان مەستوورە ٤- تاریخ طوایف بنی اردلان ٥- وبەرهەمی تر (٤٤)

ئەم فەرهەنگە لە ساڵی ۱۲۸٦ کۆچی لە سەرداوای فەرهاد میرزای قاجار (معتمد الدولە) نووسراوە و لە ۲٥/ ربیع الاول/ ۱۲۸۷ کۆچی تەواو بووە. بە ژمارەی ۸٤٤ ژمارە دەفتەری (شمارە دفتر) ۱۳۳۰۸ لە ۲۸۰ لاپەڕەی ۱٤ دێری کاغەزی فەرەنگی ئەندازە ۱۷×۲۱/٥ و بەرگی تیماجی بە دەستخەتی نەصرئەڵای کوردستانی و لە ساڵی ۱۲۸۷ کۆچی بە شێوازی نەستەعلیق نووسراوە.

دەستپێکی دەستنووس:

بسم الله الرحمن الرحیم

حمداً لمن کل لسان الکل فی بیانە و لوجری یجری علی عنوانە. انطق کل طائفة من عبادە بلغە تخصە فی تفهیم مرادە....

کۆتایی دەستنووس:

....انشاء نمودە و این بندە درگاە انرا برشتە تحریر در اوردە. تحریر فی بیست و پنجم ربیع الاول سنە ۱۲۸۷.

٤- زوهرا اللغە: ٤٥

لە نووسینی ئەبونەجیب محەمەد جوانڕوویی یە، کە لە نێوەی دووەمی سەدەی دەیەمی کۆچی نووسراوە. بە ژمارەی ۸۵۷ ژمارەی دەفتەری (شمارەی دفتر) ١٤٧٦٨، لە ١٢٨ لاپەڕەی دە دێڕیە، کاغەزی سپی فەرەنگی ئەندازە ٣٥×٢٣ بەرگی مقەبا بە دەستخەتی یاسین کوڕی عۆمەر کوڕی محەمەد کوڕی حاجی سلێمان بە شێوازی نەستەعلیق لە شەوی یەك شەممەی ٢٠ ی رەبیعی یەکەمی ساڵی١٢٠١ کۆچی لە روونووس کردنی بوویتەوە فەرهەنگێکە کە ووشە ئاڵۆزەکانی گوڵستان و بوستانی سەعدی و یوسف و زۆلەیخای جامی بە فارسی ، عەرەبی ، کوردی ، تورکی و هێندی لێك داوەتەوە. مامۆستا محەمەد عەلی قەرەداغی باس لە شەش دەستنووس بە ژمارەی (١٩٩٨٨/٢٤٧٠١/ ١١٨٤٠/٤٩١٨/٣٥٥٨٢/٤٩٦٩) لە

یەکیکە لە پەرتووکخانەکانی شاری بەغدا پارێزراوە.(٤٦)

دەستپێکی دەستنووس:

بسم الله الرحمن الرحيم

حمدوسپاس بی قیاس مرخدایراست که نگارنده سماست به اختر و زمین به بشر و گلستان و بوستان بشکوفه و زهر و درود تمام

کۆتایی دەستنووس:

.....علی يد احقر العباد یاسین بن عمرابن محمد ابن حاجی سلیمان . تمت فی لیله الاحد بعد اذان العشاءعشرین شهر ربیع الاول فی سنه ١٢٠١

٥- جنگ نامه، الماس ٤٧

پێرست نووس مەلامحەمەد مۆراد کوڕی نور عەلی زەنگەنە بە نووسەری ئەم دەستنووسە دادەنێ کە هەڵەیە و لەڕاستی دا ناوبراو خاوەنی

دەستنووسەکەیە و نووسەر ئەڵماس خان کنۆڵەیی یە، کە بە سەرهەنگ ئەلماس خانیش ناسراوە و لەم دەستنووسە ساڵی نووسینی ئەم داستانە کە بە زاراوەی گۆران نووسراوە ١١٤٧ کۆچی تۆمار کراوە. کە ئەوەش سەیرنیە چونکە لە ساڵی ١١٤٦ شەڕێکی گەورە لە نێوان نادرشای ئەفشار و توپاڵ پاشای عۆسمانی رویداوە و بەتیك شکانی نادر شای ئەفشار کۆتایی هاتووە و ئەڵماس خان بە خۆی بەشداری شەڕی کردووە. ئەم داستانە بە نادر نامەش ناسراوە ، ئوباڵی ئەم شکەستە لە سەردمی خۆی خراوەتە پاڵ سەرهەنگ ئەڵماس خان و تووشی ئەشکەنجە و دوورخستنەوە و ئازار هاتووە.(٤٨)

ئەم دەستنووسە بە ژمارەی ١٣٦ و لە ١٨٠ لاپەڕەی ١٤ و ١٦ دێری کاغەزی سپی ئەندازە ٨×١٥ و بەرگی تیماجی بەڕەنگی کل بە مقەبا تێهەڵکێشراوی ئەندازە ١٢×١٨. بە دەستخەتی مەلافەرەج ئەلای کوڕی عەزیز ئەلای تۆرکاشوەندە کە لە رۆژی چوارشەممەی ١٨ ی صەفەری ساڵی ١٢٧٧ کۆچی ، بە شێوازی نەستەعلیق نووسراوە.

٦– مثنوی کردی:(٤٩)

ئەم داستانە بە ژمارەی ٥٧٩ لە ٢٧٨ لاپەڕەی ١٤ دێڕی کاغەزی سپی ئەندازە ٧×١٣ بەرگی تیماجی تریاکی ئەندازە ١١×١٦ ، دەستخەتی ئەم دەستنووسە بە شێوازی نەستەعلیقی سەدەی ١٣ ی کۆچی یە، سەردێڕەکان فارسی یە.

١– رفتن ابو المحجن و سعد و قاص بە شهر ناهید شاه.

٢– رسیدن خبر ناهید شاه بە نزد قطال شاه و سپاه اوردن قطال شاه

٣٠– امدن صلصال شاه بە میدان و جنگ مغلوبە شدن.

کۆتایی دەستنووس فەوتاوە.

دەستپێکی دەستنووس:

بم اول خالق داناى كردگار

رسولش احمد مصطفى نازدار

٧- شيرين و فرهاد (٥٠)

چەندین شیرین و فەرهاد لە ئەدەبی کوردی هەیە، کە یەکیکیان بە خامەی وەلەد خان گۆرانەوە ئەوی تر بە خامەی سەرهەنگ ئەڵماس خان کنوڵەیی یە.

ئەم دەستنووسە بە ژمارەی ٥٨٠ و لە ٢٢٠ لاپەڕەی ١٣ دێڕیە و کاغەزسپی ئەندازە ٨×١٢

بەرگی تیماجی تریاکی ئەندازە ١٤×٢٠ . دەستخەت بە شێوازی نەستەعلیقی سەدەی ١٢ی کوچّی یە . سەرەتا و کۆتایی دەستنووس فەوتاوە . سەردێرەکان فارسی یە . یەکەمین سەردێر (خواب ديدن خسرو شيرين را) دوا سەردێر (ديوانه شدن سرو و رو به صحرا نهادن ، خود را از كمر به زير انداختن) نووسەری ئەم دەستنووسە بۆ من ساغ نەبوویتەوە .

٨. رباعيات بابا طاهر (٥١)

چوارینەکانی بابا تایری هەمەدانی یە کە بە (بابا طاهر عريان) یش ناسراوە . بە ژمارەی ٤٩٤٨ و ژمارەی دەفتەری (شماره دفتر) ٦٥٠١٩ ئەم نامیلکەیە بە ژمارەی چواردە لەم کۆ دەستنووسە پارێزراوە . لە سەر کاغەزی سپی ئەندازە ١٤×٢١ و بەختی شکەستە نەستەعلیق نووسراوە . لە

لاپەرەی ١١٢ و ١١٦ ، ٤٨ چوارێنە لەخۆ دەگرێ ، بەرگی دەستنووسەکە تیماجی شینی ڕەش باوە .

C : پەرتووکخانەی میللی مەلەك ((٧))

ئەم پەرتووکخانەیە لە ساڵی ١٩٣٧ لە لایەن بازرگانێکی تارانی بە ناوی مەلەك دامەزراوە .

لە ساڵی ١٩٨٩ خاوەنی ٦٥٢٧ دەستنووس و ٦١٧٦ لولە میکروفیلمە . بێجگە لە ٢١٠٨٨ پەرتووکی فارسی و عەرەبی و ٣٦٠٠ پەرتووکی لاتینی (مەبەست بە زمانەکانی ئەورووپی یە). ئەم پەرتووکخانەیە یەکێکە لە هۆبەکانی پەرتووکخانەی (کتابخانه استان قدس رضوی) (٥٢) و ٤ دەستنووسی کوردی لەم پەرتووکخانەیە پارێزراوە .

١. مثنوی از ملا پریشان کرد (٥٣)

دیوانی مەلا پەریشانە ، بە ژمارەی ٤٦١١ ، کە لە ٥٠ لاپەرەی ١٢ دێری یە کاغەزی سپی فەرەنگی ئەندازە ١٢/٩ × ٢/٢٠ بەرگی تیماجی مەڕە ، بە ڕەنگی سووری عەنابی یە ئەم دەستنووسە جوانکاری و نیگاری هەیە و بە رەنگی زێرین و سوور نووسینی تیدایە . لە مانگی ذی حەجە ساڵی ١٣٠٠ کۆچی بە شێوازی نەستەعلیق نووسراوە . بریتیە لە هەزار بەیت و (معراج نامە)لە خۆ دەگری.

٢. جواهر پوش (٥٤)

دەستنووسێکی تری ئەم داستانە لە پەرتووکخانەی ناوەندی زانکۆی تارانە . ئەم دەستنووسە بە ژمارەی ٤٦١٦ و لە ٣٩٤ لاپەڕەی ١٣ دێرییە و لە کاغەزی فەرەنگی سپی ئەندازە ١٧/٣×١١ و بەرگی تیماجی ڕەش نووسراوە .

دەستخەتی بەهرام میرزای لەنگی کوری عەباس خوشخوانە و لە ١٢ی ڕەجەبی ساڵی ١٣٠٧ کۆچی بە شێوازی شکەستە نەستەعلیق نووسراوە . سەردێڕەکان بە فارسی یە و بە ڕەنگی سوور نووسراوە لە سەرەتای دەستنووس چەند لاپەڕێك بزر بووە . ئەم داستانە باس لە شەڕی نیوان ئێران و تورانە لە سەردەمی پادشایی کەیخسرو رووی داوە .

٣. رباعیات بابا طاهر همدانی (٥٥)

بە ژمارەی ٢٥٠٤ ، لە نامیلکەی ژمارەی پێنجی ئەم کەشکۆڵەیە . لە سەر کاغەزی سپی فەرەنگی ١٠ و ١١ دێری ئەندازە ١٠×١٧ نووسراوە بەرگی تیماجی ڕەش سەردێر بە مەرەکەبی سوور نووسراوە لە یەکەمی مانگی صەفەری ساڵی ١٢٨٨ کۆچی و بە شێوازی شکەستە نەستەعلیق نووسراوە.

٤. رباعیات بابا طاهر همدانی (٥٦)

بە ژمارەی ٣١١٢ . لە نامیلکەی ژمارە شەشی ئەم کەشکۆڵەیە . لە سەر کاغەزی ترمەی ١٧ دێری ئەندازە ١٢/٥ ×١٨/٢ و بەرگی تیماجی ڕەش و دەستخەتی شکەستە نەستەعلیق و نەسخەکە لە ساڵی ١٣٠٦ کوچی نووسراوە . سەردێڕەکان بە مەرەکەبی سوور نووسراوە .

چەندین دەستنوسی دیوانی بابا طاهر هەمەدانی لە پەرتووکخانەکانی جیهان پارێزراون ، لە پەرتووکخانەی لینین لە شاری مۆسکو دوو دەستنووس بە ژمارەی ٥٢ و ١٩٢٦ پارێزراوە . و چەندین جار دیوانی لە چاپ دراوە ، چورینەکانی ناوبانگیکی جیهانیان هەیە .

D : پەرتووکخانەی میللی ئێران ((٨))

ئەم پەرتووکخانەیە لە چەندین شوێنی شاری تاران هۆبەی هەیە و هەرکامەیان بەشێك بەرێوەدەبەن . بەشی دەستنووسەکان لە یەکیکە لە کوشکەکانی شای پەهلەوی لە سەر شەقامی نیاوەرانە ، ئەم پەرتووکخانەیە لە ساڵی ١٣٣٧ دامەزراوە . لە ساڵی ١٩٨٩ خاوەنی ١٣٠٠٠ دەستنووس و ٧٠٠ لولە میکروفیلمە . هەروەها ١٥١٢٤١ پەرتووکی فارسی و عەرەبی تیدا پارێزراوە کە چەندین پەرتووکی کوردی چاپی مۆسکو لەوی پارێزراوە. ئەوە بێجگە لە پەرتووکی عەرەبی لە سەر مێژووی کورد (٥٧) لەم پەرتووکخانەیە ٢ دەستنووسی کوردی پارێزراوە .

١. **مجموعه اشعار در تهنیه جشن ولادت ناصرالدین شاه (٥٨)**

کۆمەلە هۆنراوێکە لە ساڵی ١٢٠٥ کۆچی بە بۆنەی رۆژی لە دایك بوونی (ناصرالدین شاه قاجار) گوتراوە . کە لیستی ٣٠ شاعیر لە خۆ دەگری. کە کۆی بەختیاری بە یەك هۆنراوەی فارسی و دوو هۆنراوەی بە زاراوەی کوردی بەختیاری تاقە شاعیری کوردە کە هۆنراوەی کوردی هۆینووە لەم یادە .

ئەم دەستنووسە بە ژمارەی ٣٨٤ رف و لە سەر کاغەزی بووری چواردە دێری ئەندازە ٧/٥×١٥ و بەرگی تیماجی سووری ئەندازە ١٣×٢١ و بەخەتی شکەستە نەستەعلیقە کە لە ساڵی ١٢٠٥ کۆچی نووسراوە سەردێرەکان بە مەرەکەبی سوور نووسراوە .

دەستپێکی دەستنووس

بسمله ، دیوان قصاندیکه در تبریك و تهنیت عید سعید مولود بندگان اعلیحضرت قدر قدرت همیون شاهنشاهی ارواحنا فداه .

و ادباو برشته نظم کشیده و به عرض خاك پای مبارك رسانده....

کۆتایی دەستنووس

..... یا رب بحق شاه ولایت امام عصر

ئەم دەستنووسە خاوەنی ژمارەیێکی ترە کە بریتیە لە ٣٩٦، س / ٤٦٨١

٢- جنگ اشعار (٥٩)

لە دوا ساڵە کانی سەدەی ١٢ کۆچی ئەم کەشکوڵە نووسراوە. ئەم کەشکوڵە بە ژمارەی ٢٢٢٢/ف و لەسەر کاغەزی سپی نووسراوە لە لاپەڕەی ٤٣٨ تا ٤٤١ ، چوارینەگانی بابا تاهیر هەمەدانی و تیدا تۆمار کراوە

٣- رباعیات یا دو بیتی های بابا طاهر عریان (٦٠)

چوارینەکانی بابا تاهیر هەمەدانی و بە ژمارەی ٩٦٦/ف / ١٢ کە لە لاپەڕەی ٢٥١ تا ٢٧٠- هۆنراوەکانی ئەم شاعێرە کوردە تۆمار کراو

پەرتووکخانەی مامۆستا مۆجتەبا مینوی (١٩٠٢ - ١٩٧٦) (٦١)

لەم پەرتووکخانەیە نێزیك ٢٠٠ دەستنووس و پانزدە هەزار پەرتووك پارێزراوە.

یەك دەستنووس لەم پەرتووکخانەیە تایبەتی یە هەیە، بە ناوی (منظومە بوربیان) داستانی بەور بەیانی کوردیە.

دەستپێکی دەستنووس

یاران گوشبدن و شهد شیرین

داستانورین کیانان کین

بە دەستخەتی یار حسێن حبی خەڵکی گوندی موینە (مونیە) و لە ساڵی ١٣٣١ نووسراوە

ئەم ووتارە مەڵویکە لە خەرمانی دەسنووسی کوردی لە ئێران ، ئومید دەخوازم کە لە دەرفەتێکی تر دەستنووسە کوردیەکانی پەرتووکخانەکانی ئێران بە خوێنەری کورد بناسینم ، ئالێرە ، سوپاسی خۆم ئاراستەی گشت ئەو سەربازە وونانە دەکەم کە لە خزمەتی دەستنووسی کوردین ئەم ئەرکە نیشتمانی و نەتەوەیە بە ئەستوو دەگرن. بە تایبەتی مامۆستا ئەنوەر سۆلتانی و مامۆستا محەمەد عەلی قەرەداغی دەکەم و تەمەن درێژ و تەندروستیان لە یەزدان پاك بۆ دەخوازم.

سەرچاوەکان

١– کتابهای خطی هر برگ، یك سند

(فارسی)

مجله ادبستان سال ١٣٧١ شماره ٣٥ ص ٥٨ – ٦١

٢– ترمیم و نگهداری اسناد و مواد کاغذی

(فارسی)

ار.سی. گوپتا، رابزکیشور، سی. بی گوپتا ترجمه عباس علی عابدی

استاد ص٦٥

٣– سیر تاریخی وارزیابی اندیشه شرق شناسی

(فارسی)

دکتر محمد دسوقی ترجمه دکتر محمود رچا افتخار زاده

٤- زندگی طوفانی

(فارسی)

سید حسن تقی زاده ص١١٢

٥- نسخەهای خطی

محمد تقی دانش پژوه - دفتر هشتم ص٩٩

٦- نسخەهای خطی

محمد تقی دانش پژوه - دفتر نهم ص ٣١٩

٧- کورد لە مێژووی دراوسێکانیدا

(کوردی)

ئەولیا چەلەبی وەرگێڕانی سەعید ناکام

٨- سه اثر در تاریخ کردستان

دکتر مهدی غروی

مجله راهنمای کتاب سال ١٣٥١ هـ.ش شماره ٣و٤ ص١٧٩ - ٢٠٠

٩- تاریخ کاشان

(فارسی)

عبدالرحیم ضرابی (سهیل کاشانی) به کوشش ایرج افشار

١٠- کتابهای خطی هر برگ، یك سند

(فارسی)

مجله ادبستان سال ١٣٧١ هـ.ش شماره ٣٥ ص٥٨ - ٦١

١١- فهرست نسخ خطی استان قدس رضوی

(فارسی)

جلد ۹.ص ۱٦۲ و ۲٥٤
۱۲- فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی تبریز
(فارسی)
جلد دوم ص۸۸۹ به کوشش میر ودود سید یونسی
۱۳- راهنمای مراکز اسناد و کتابخانەهای
تخصصی، اختصاصی و دانشگاهی
شیرین تعاونی
۱٤- مەلا پەرێشان دینەوەری و چەند دەستنووسێك
(فارسی)
فوئاد ڕەوەند، ئەدەب و هونەری برایەتی ژمارە ۱۷۹، هەینی ۲/٦/۲۰۰۰
ل۲
۱٥- فهرست میکرو فیلم های کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد، دانشگاه تهران
(فارسی)
محمد تقی دانش پژوه جلد دوم ص۱۳۲
۱٦- فهرست نسخەهای خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران
(فارسی)
محمد تقی دانش پژوه جلد ۱۳ ص۳۲۹٥
۱۷- رده بندی دهدهی دیونی زبانهای فارسی
(فارسی)
کتابخانه ملی ایران

١٨- فهرست میکرو فیلم های کتابخانە مرکزی و مرکز اسناد،

(فارسی)

دانشگاه تهران، محمد تقی دانش پژوه جلد سوم ص١٩٥

١٩- سەرچاوەی پێشوو، ص١٩٤

(فارسی)

٢٠- سەرچاوەی پێشوو، جلد دوم ص٨٥

(فارسی)

٢١- بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە رێگەی

(کوردی)

دەستخەتەکانیانەوە. محمد علی قەرەداغی ، بەرگی یەکەم ل٢٣٠

٢٢- فهرست میکرو فیلم های کتابخانە مرکزی و مرکز اسناد،

(فارسی)

دانشگاه تهران . محمد تقی دانش پژوه ، جلد دوم ص٨٥

٢٣- نسخەهای خطی کتابخانە مرکزی و مرکز اسناد، دانشگاه تهران

(فارسی)

محمد تقی دانش پژوه و ایرج افشار . دفتر پنجم

٢٤- فهرست میکرو فیلم های کتابخانە مرکزی و مرکز اسناد،

(فارسی)

دانشگاه تهران محمد تقی دانش پژوه جلد دوم ص ١٣٣

٢٥- حدیقە سلطانی (فارسی و کوردی)

محمد علی سلطانی . جلد اول ص١٠٠

٢٦- فهرست میکرو فیلم های کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد،

(فارسی)

دانشگاه تهران . محمد تقی دانش پژوه، جلد دوم ص٢٤٣

٢٧- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد،

(فارسی)

دانشگاه تهران محمد تقی دانش پژوه جلد ١٢ ص٢٩٨٦

٢٨- جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان

(فارسی)

محمد علی سلطانی . جلد ٣ ص٥٢٧

٢٩- فهرست نسخه های خگی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد،

(فارسی)

دانشگاه تهران محمد تقی دانش پژوه جلد ١٢ ص٣١٤٨

٣٠- منظومه کردی مهر و وفا (فارسی و کوردی)

قادر فتاحی قاچی ص٥

٣١- فهرست نسخه های خطی، دانشگاه تهران

(فارسی)

محمد تقی دانش پژوه جلد ١٦ ص٦١٥

٣٢- سەرچاوەی پێشوو، جلد ١٢

(فارسی)

٣٣- سەرچاوەی پێشوو، جلد ١٣

(فارسی)

٣٤- سەرچاوەی پێشوو، جلد ١٤ ص٣٨٢٥

(فارسی)

٣٥- دانشمندان کرد در خدمت علم و دین

(فارسی)

عبدالکریم مدرس ، ترجمە احمد حواری نسب، چمیمە ص٥٨٢

٣٦- فهرست نسخە های خطی، دانشگاه تهران

(فارسی)

محمد تقی دانش پژوە

٣٧- سەرچاوەی پێشوو، جلد ١٤ ص٣٨١٧

(فارسی)

٣٨- فهرست میکرو فیلم های کتابخانە مرکزی و مرکز اسناد،

(فارسی)

دانشگاه تهران

٣٩- وەرقەو گوڵشا

(کوردی)

ئامادە کردن و ساغکردنی دوکتور فاتمە مودەریس ١٣٧٨

٤٠- راهنمای مراکز اسناد و کتابخانە های

(فارسی)

تخصص ، اختصاص و دانشگاهی

شیرین تعاونی ص٢٢٣

٤١– فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای ملی

(فارسی)

جلد ٢١ ص٢٠١ ، اهدائی ناصر الدوله مجید فیروز

٤٢– سەرچاوەی پێشوو ، جلد ١٠ بخش دوم ص٨٦٢

(فارسی)

عبدالحسین حائری

٤٣– سەرچاوەی پێشوو ، جلد ٢ ص ٧٦

(فارسی)

ابن یوسف شیرازی، ضیاءالدین حدائق ، عبدالحسین حائری

٤٤– تاریخ مشاهیر کرد

(فارسی)

بابا مردوخ روحانی جلد دوم ص٦٢

٤٥– فهرست نسخ خطی کتابخانه مجلس شورای ملی ایران

(فارسی)

ابن یوسف شیرازی ، ضیاءالدین حدائق ، عبدالحسین حائری ، جلد ٣ ص٨٧

٤٦– بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە رێگەی دەستخەتەکانیەوە.

(کوردی)

محەمەد عەلی قەرەداغی بەرگی سێیەم ل٢٥٧ .

٤٧– فهرست کتابهای خطی کتابخانه مجلس سنا

(فارسی)

محمد تقی دانش پژوه و بهاوالدین علمی انواری جلد اول ص٦٩

٤٨- حدیقه سلطانی (فارسی و کوردی)

محمد علی سلطانی ، جلد اول ص١٠٠

٤٩- فهرست کتابهای خطی کتابخانه مجلس سنا

(فارسی)

محمد تقی دانش پژوه و بهاوالدین علمی جلد اول ص٣٦٦

٥٠- سەرچاوەی پێشوو ، ص٣٦٧

(فارسی)

٥١- راهنمای مراکز اسناد و کتابخانه های تخصصی ،

(فارسی)

اختصاصی و دانشگاهی شیرین تعاونی ص٢

٥٢- فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی ملك

(فارسی)

ایرج افشار و محمد تقی دانش پژوه جلد ٤ ص٧١٨

٥٣- سەرچاوەی پێشوو ، جلد ٢ ص١٩٣

(فارسی)

ایرج افشار ، محمد تقی دانش پژوه ، محمد باقر حجتی ، احمد منزوی

٥٤- سەرچاوەی پێشوو

(فارسی)

٥٥- سەرچاوەی پێشوو

(فارسی)

٥٦- راهنمای مراکز اسناد و کتابخانه های تخصصی ،
(فارسی)
اختصاصی و دانشگاه   شیرین تعاونی   ص٢١١
٥٧- فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران
(فارسی)
سید عبدالله انوار   جلد پنجم ص٣٢٦
٥٨- سەرچاوەی پێشوو ، جلد دوم ص ٥١٦
(فارسی)
٥٩- سەرچاوەی پێشوو ، جلد   ص
(فارسی)
٦٠- فهرستواره کتابخانه مینوی
محمد تقی دانش پژوه و ایرج افشار   ص٢٣٦

پەراوێزەکان

١- پەرتوکخانەی ناوەندی و بنکەی بەڵگەنامەکانی زانکۆی تاران (کتابخانەی مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران)

ناونیشان: استان تهران – تهران

میدان انقلاب خیابان انقلاب دانشگاه تهران کتابخانه مرکزی

٢- حەمید ئێزەد پەنا (حمید ایزد پناه) نووسەرێکی پڕ بەرهەمە و خەڵکی شاری خوڕەم ئاوای لووڕستانە لە بەرهەمەکانی ١- فرهنگ لری ٢- فرهنگ لکی ٣- اثار باستانی و تاریخ لرستان لە سێ بەرگ. بە زاراوەی لووڕی

هۆنراوەی هۆنیوە، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: مشاهیرلر ایرج کاظمی ص٥٩٩ وص٢٥٦.

٣- کەربەلایی، نازناویکە لە نێوان شیعە ئێرانیەکان باوە و بەو کەسانە دەگوترێ کە سەردانی بارەگای سێ یەمین پێشەوای شیعە لە شاری کەربەلا دەکەن و لە ناو خەڵك ڕێز و پایەێکی بەرزیان هەیە.

٤- توت شامی ، گوندێکە لە ٤٠ کیلومەتری باکووری ڕۆژ هەلاتی شارۆچکەی کەرەند لە کرماشان، سەید حەیدەر کوڕی سەید مەنصور ناسراو بە سەید براکە (١٢١٠ - ١٢٩٠کۆچی) خۆی و ٣٦ قوتابیەکەی خەرێکی ڕاڤەکردنی (سرانجام) لەم گوندەنیشتەجی بووینە و خزمەتێکی ئەدەبی ئاینی یارسانیان کردووە بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: دورە هفتوان سرانجام - صدیق صفی زادە .

٥- موراد ئەورەنگ ، کوردێکی ڕۆژهەلاتی کوردستانە و لە سوپای محەمەد ڕەزا شای پەهلەوی کۆلۆنیل بووە و لەبەرهەمەکانی ١- کردشناسی ٢- فرهنگ کردی لە دوو بەرگ. کۆمەڵە ووتارێك سەبارەت بە کورد لە گۆڤارەکانی ئێرانی لە چاپ داوە.

٦- پەرتووکخانەی ئەنجومەنی شورای ئیسلامی ئێران

(کتابخانە مجلس شورای اسلامی ایران)

ئەم پەرتووکخانەیە لە دوو شوێنی جودایە و بە ژمارە یەك و ژمارە دوو دەناسرێ ناونیشانی پەرتووکخانەی ژمارە یەك:

تهران - میدان بهارستان

کتابخانە شمارە یك مجلس شورای اسلامی ایران.

ناو نیشانی پەرتووکخانەی ژمارە دوو: تهران – خیابان امام خمینی

خیابان فلسطین کتابخانه شماره دو مجلس شورای اسلامی ایران

٧- پەرتووکخانەی میللی مەلەك (کتابخانە ملی ملك)

ناونیشان:استان تهران – تهران

بازار بزرگ،بازار بین الحرمین،موزه و کتابخانه ملی ملك

٨- پەرتووکخانەی میللی ئێران (کتابخانه ملی ایران)

ناونیشان

ناونیشان:استان تهران – تهران،خیابان ٣٠ تیر کتابخانه ملی ایران

بارودۆخی سیاسی و ئابوری وکۆمـــەڵایـــەتی کـــــورد لـەدەوڵــەتـی ئومــەویـــی
(٤١- ١٣٢ك)

✍ ئەهرۆ اسماعیل زەندی

پێشـــــەکی :

زۆرێك لەنەتەوەکانی کورد و فارس و عەجەم لەژێرسایەی خەلافەتی ئومەویدا دەژیان، ئەوانە هەریەکە بەپێی تایبەتمەندی خۆی هەندێ مافیان هەبووە، بەگشتی ئەوانە مەوالییان پێدەلێن، ناساندنی مەوالیش بەپێی قۆناغەکانی مێژوویی ئیسلام و سەردەمی خەلیفەکان جیاوازە، بۆیە مەوالی لەسـەردەمی پێغەمبـەر (د.خ) سـەرەتای ئیـسلام بەکەسـێك دەووترا(کەدەست بخاتە ناو دەستی یەکێکی ترەوە وپەیمانی لەگەڵدا دەبەست دەیگوت خوێنم خوێنتە میراتم میراتت دەبێت ....) [1].

بۆیە هیچ جیاوازی نەدەکرا لەڕووی ماف و ئەرکیان، بەلام لەسەردەمی خەلیفەکانی راشیدی مەوالی شێوازێکی تر وەرگرت، مەوالی بەکاردەهێنرا بۆ خەلکی ئەو وولاتانەی کەلەلایەن سوپای ئیسلام فەتح دەکران دەبوونە موسلمان، لەسەرموسلمانە نوێیەکان پێویست بوو پەیوەندی بکەن[2].

چەمکی مەوالیش لە لە قورئان ئاماژەی پێدراوە کە خوای گەورە دەفەرموێت (فَإِن لَّمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَمَوَالِيكُمْ) [٣]، لێرەدا وشەی مەوالی بەمەبەستی ئەوەی (برا)ین نەك جیاوازی کردن بێت، جیاوازی کردن لەنێوان نەتەوە جیاوازەکان. پێغەمبەریش (د.خ) دەفەرموێت (لافرق بین عربی و اعجمی الابالتقوی)، بەڵام ئەم شێوازەی تێ گەیشتن بۆ مەوالی وەکو خۆی نەمایەوە .

بارودۆخی مەوالییش لەدوای کۆچی پێغەمبەر(د.خ) دەستپێدەکات، چونکە فراوان بوونی دەسەڵاتی ئیسلام لەسەردەمی پێغەمبەر(د.خ) لەسنوری نیمچە دوورگەی عەرەب تێپەری نەدەکرد، بەڵام لەسەردەمی خەلیفەکانی راشیدی بەتایبەتی لەسەردەمی عومەری کوری خەتاب(ر.خ) فراوانیەکەی چووە دەرەوەی نیمچەدوورگەی عەرەب، بۆیە لەئەنجامی فتوحات ژمارەیەکی زۆر لە ناوچەکانی غەیرە عەرەب (فارس، کورد، رۆم ..) کەوتنەژێر دەسەڵاتی خەلافەتەوە، لێرەوە دەتوانین بلێین پێناسەیەکی مێژوویانەی تەواو بۆ مەوالی بکەین، چونکە عومەری کوری خەتاب(ر.خ) یەکێك بووە لەوخەلیفانە زۆر لەگەڵ غەیرە عەرەبەکان دادپەروەرویەکسان بووە، لەوانە (ابن عبد ربە دەڵێت(مەوالی بریتیە لەو موسلمانانەی کە عەرەب نین لەدەولەتی ئیسلامدا دەژیان ..) [٤]، فلهاوزن دەڵێ ((ئەوفارسانەی لەشەردا بەدیل دەگیران لەلایەن عەرەبەکانەوە باج و خەراجیان لێ ناسەنرێ و لەدیوانی سەربازی ناویان تۆمارناکرێ ..)[٥]، ابن الاثیر دەڵێت (مەوالی بەوکەسانە دەووترێت کە عەرەب نەبن، (ئەوەش کوردو رۆم فارس دەگرێتەوە..) [٦].

سەبارەت بەهەلوێستی عومەریش (ر.خ) لەگەڵ مەوالی ئەوا ئەرك و فەرمانی دادپەروەری پەیڕەو کردوە لەکاتی دابەشکردنی دەسکەوت، لەم بارەیەوە بلازری دەڵێ : عومەر لەکاتی دابەشکردنی دەسکەوت پشکی موسلمانی عەرەب و موسلمانی مەوالی وەکو یەکی بۆ دادەنان، هەروەها لەرێزی سوپاشدا عومەر (ر.خ)رازی بووە کەس و کەتیبەی مەوالی بێتە ناو سوپای ئیسلامەوە، وە رازی بووە بەمەرجەکانیان هاوپشك بن لەدەسکەوت.

بەشێوەکی گشتی مەوالی لەسەردەمی عومەری کوری خەتاب(ر.خ) هەموو مافێکیان هەبووە، بێ جیاوازی، وە لەبارودۆخێکی باشدا بوونە، بەڵام دوای عومەری کوری خەتاب(ر.خ)، عوسمانی کوری عەففان(ر.خ) هات ئەویش درێژکردنەوی سیاسەتی عومەر(ر.خ)بووە، بەڵام لەهەندێ ڕووەوە عوسمان کوری عەففان(ر.خ) هەستا بەدابەشکردنی پلەو پایە بەسەرخزمە نزیکەکانی خۆی بەمەش جیاوازی کەوتە نێوان موسلمانەکان[8]، وبنەماڵەی ئومەوییەکان زیاتر لەدەسەڵات نزیك بوونەوە، دوای هاتنی عەلی کوری ابو تالیب (ر.خ) مەوالیەکان زیاتر بەشداری دەکەن لەکێشەکانی دەوڵەتی ئیسلامی، وە بەشداریان لەکێشەی عەلی کوری ئەبوتالب معاویە کوری ابوسفیان دەکەن .

لەسەردەمی خەلافەتی ئومەوییەکانیش دەتوانین بڵێین شێوازێکی تر بۆناساندنی مەوالی بکەین، چونکە چەمك و مانای مەوالی گۆڕا، لەم بارەیەوە فلیپ حتی دەاڵێت (مەوالی مەبەست لێی ئەو عەجەمانەن کەهاتونەتە ناو

ئیسلام دلسۆزیان بۆ یەکێك لە هۆزەکانی هەبووە، پایەی کۆمەڵایەتیان لەموسلمانی عەرەب کەمتربووە)[8].

بەشێوەکی گشتی دەتوانین بلێین، مەوالی هەموو ئەونەتەوە جیاوازانە دەگرێتەوە لەدەوڵەتی ئیسلامی دەژیان.

* * *

ئەو هەرێم و ناوچانەی کورد تێیدا نیشتەجێ بوون لەسەردەمی دەولەتی ئومەویی دا :

١- موسل :

دەکەوێتە کەناری خۆرئاوایی رووباری دیجلە لەبەرامبەری دا کەناری خۆرهەلاتی شاری نەینەوایە چەندین قەلاو شوراو تێدایە [9]، بەپێگەی یەکەمی جزیرە دادەنرێت [10]، شاری موسل چەندین گوند پەیوەندیان پێوە بوو وەك تیرهان ، السن ،حدیسە، باجلی ،باهزران ، حبتون (هەفتوون)،حەززە [11]. وەکورد لەم هەرێمە هەر لە کۆنەوە نیشتە جێ بوونە [12]، هەرچی عەرەبە دوایی فتوحات تەعریبیان کردووە لە دەڤەری موسل نیشتەجێ بوونە [13] ،کەواتە ئەم شارە شارێکی کوردیە گەرەکی تایبەت بە خۆیان هەبووە چەندین هۆز کوردی تێدا نیشتە جێ بوون [14] .

٢- شـــــارەزوور:

شارەزوور یەکێکەلەهەرێمە کوردییەکان [١٥]، مێژوویی نیشتەجێ بوونی کورد لەم هەێمە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵێ (٢٨٠٠-٢٧٠٠پ.ز)[١٦]، ئەم هەرێمە دەکەوێتە نێوان اربل همدان[١٧]، لەسەرەتای فتوحاتی ئیسلامی سەر بەموصل بوو[١٨]، شارەزوور ناوچەیەکی چڕو سەخت ودژوارە بوو هیچ میر وخەلیفەیەك حوکمی شارەزووریان نەکردووە [١٩]، ئەم هەرێمە شەش شاری کە ئەمانە(نیم ئەز، تیران شاە،دیلمستان، دزدان، بیر، مسینا) [٢٠].لەخۆدەگرێت.

سەبارەت بەدەستنیشانکردنی سنوری ئەم هەرێمە لە باشور دەکەوێتە نێوان حلوان خانقین کرخ وجلدان[٢١]، لە لای باکوری سنوری ئەربل هەیە، چیای (السلف) لەلای رۆژهەلاتیەتی داقوق و باجەرمێ لەلای رۆژئاوایەتی [٢٢].

٢-هەرێمی جزیرە :

ئەم هەرێمەش کەوتۆتە باکوری رۆژئاوایی کوردستانەوە[٢٣]، بۆیە پێی دەووترێت جەزیرە چونکە دەکەوێتە نێوان دیجلەو فورات لەسەرووی تکریتەوە تاسەرچاوەکانی هەردوو ڕووبار دەگرێتەوە[٢٤]، لەهەرێمی جزیرە کورد لە ناوچەکانی سەروو نیشتە جی بوونە بەتایبەتی لەبەشەکانی خۆرهەڵات و باکوری خۆرهەلات [٢٥]، هەندێ هۆزی عەرەبیش لەم شوێنەدا نیشتەجێ بوونە پێش هاتنی ئیسلام [٢٦]، ئەم هەرێمەش شوراو قەڵای زۆری

تێدایە[٢٧]، وەچەند شار لەخۆ دەگرێت لەوانە(نوسیبین ، دارا ، حسین کیف ،ماردین ،ئورفە ، ئاماد(ياربكر)، ئەرزن)[٢٨] .

سەبارەت بەدەستنیشانکردنی سنوری ئەم هەرێمەش لە رۆژئاواو رۆژهەڵاتەوە هەرێمی چیاو ئەرمینیا هەیە، لە لای باشوری عێراق و لای باکوریشەوە وولاتی رۆمە[٢٩]، هەرێمی جزیرە هەرێمێکی تایبەتە لەڕووی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی کەوا دانیشتوانەکەی لە کورد و عەرەب و ئەرمەن و رۆم و فارس پێکهاتووە بۆیە ئاسایە بارودۆخێکی شەلژاو و بەربەرەکانی دروست بکات بەجۆرێك زەمینە خۆش بکات بۆ بزووتنەوەکانی دژ بە ئەمەویی یان هەریانگەوازێك بۆ هەڵگەرانەوە بکرێت دژی رژێمی هەرحوکمێك کە فەرمانڕەوایەتی دەکات[٣٠] ، ئەم بارودۆخە شەلژاوەش وای کرد چەندین بزووتنەوەی ڕوو بکەنە ئەم هەرێمەکورد بەشداری تێدا بکات دژ بە ئومەویی.

٢-هەرێمی چیـــــــا :

ئەم هەرێمەش بۆیە بەم ناوە ناونراوەچونکە چیا و شاخی زۆرە[٣١]، یاقوتی حەمەوی ئاماژە بەوە دەکات سەردەمێ بەم هەرێمە ووتراوە : عێراقی عەجەمی بۆ ئەوەی جیا بکرێتەوە لەعێراقی عەرەبی[٣٢]، دەوروبەری ئەم هەرێمەش بەچەند هەرێمی تر دەوردراوە لەخۆر هەڵاتی هەریەك لە خوراسان و وولاتی فارسە، لە خۆرئاواوە بەشێك لە ئازەربیجان وە جزیرەو پێ دەشتەکانی عێراقە، لەباکور دەریای خەزەر و وولاتی دەیلەم و قەزوینە لەباشوری دا عێراق و خوستانە[٣٣].

کورد زۆرینەی زۆری دانیشتوانی چیا پێك دەهێنێت، بەتایبەتی لای ناوەراستی رۆژئاوایی ئەم هەرێمەدا،(دار الاکراد)ی پێ دەگووترێت[٣٤]، ابن حوقل ئاماژە بەبوونی کوردێکی زۆر دەکات لەهەرێمی چیا[٣٥]، ئەو شارانەی کوردی تێدا نیشتەجێ بوونە، کەدەکەونە چوارچێوەی ئەم هەرێمەوە بریتین لە(هەمەدان ، دینەوەر ، نهاوەند ، قرماسین(کرماشان) ، ماسبزان ، مەندەلی ..)[٣٦]، مسعودی ئاماژە بەوە دەکات لەسەردەمی ئومەوییەکاندا کورد لەم هەرێمی هەبووە لەناوچەی سهرود چالاکیان دژ بەخەلافەت ئەنجامداوە، وە بزووتنەوەکەی موختاری کوری عبیدسەقەفیش لەم هەرێمە دژ بە ئومەوییەکان چالاکی ئەنجام داوە[٣٧].

٤-هەرێمی ئازەربیجان :

ئەم هەرێمەش هەرێمێکی فراوانە، کەوتۆتە نێوان هەرێمی چیاو وولاتی ئارانەوە[٣٨]، زۆربەی رووبەرەکەی شاخاویە[٣٩]، ژمارەیەکی زۆر قەلاو شورایی تێدایە[٤٠]، ئەم هەرێمەش ژمارەیەك لە هۆزی کورد تێیدا نیشتەجێ بوونە[٤١]، ناتوانرێت سنورێکی تەواوی بۆ دەست نیشان بکرێت، تەنیا لەسەردەمی عەبباسیەکان نەبێت، [٤٢](ئەمەش ناکەوێتە چوارچێوەی توێژینەوەکەمان)، هەندێ ئاران و ئەرمینیاو ئازربیجان بەیەك هەرێم دادەنێنن[٤٣]، شارە کوردنشینەکانی ئەم هەرێمەش(ئەردەبیل ، تەورێز، ورمی، باجروان، سلماس..)[٤٤].

بارودۆخی کورد لەسەردەمی فتنە (٣٥ك-٤١ك)

دوایی شەهید کردنی عوسمانی کوری عەففان لەساڵی (٣٥ك) ئەوا ئاژاوەو فیتنە خەلافەتی ئیسلامی گرتەوە، هەرچەندە هەندێ لە مێژوونوسان باس لەوەدەکەن عوسمانی کوری عەففان(ر.خ) گرینگی زیاتر بە خزمەکانی خۆی داوە هەروەکو سیدعبدالعزیز دەڵێ(خەڵکی لێی تورەبوون کاتێك هەڵساوە لەکار لابردنی والی و کاربەدەستەکۆنەکان کە لەلایەن خەلیفە عومەرکوری خەتاب (ر.خ) دانرابووە، لەجێگایی ئەوان هەندێکی تری داناوە لە خزمی نزیکی خۆی بوون[٤٥]، ئەو بوو کۆمەلێك دەرچوون لەدژی ئەم کارانە لەناوچەکانی میسرو کوفەو بەسرا....[٤٦] [٤٧]

بۆیە معاویەی کوری سوفیان هەستی بەو مەترسیە کرد، داوایی لە عوسمانی کوری عەففان(ر.خ) کرد بێت بۆ شام بەڵام خەلیفە بەمە رازی نەبوو[٤٨]، ئەوەبوو ئەو کۆمەڵەی دەرچوو بوون کۆمەلێك ئاژاوەیان نایەوە بووە هۆی شەهیدکردنی عوسمانی کوری عەففان(ر.خ) لەساڵی(٣٥ك).*

سەبارەت بە بارودۆخی کوردیش لە ماوەی خەلافەتی عوسمانی کوری عەففان(ر.خ) ئەوا هیچ ئامازەیەك نیە یان دەقێکی مێژوویی وامان لەبەر دەستدا نیە باس لە کورد یان ناوچەیەکی کوردی بکات دەوریان هەبێت لەو ئاژاوەیە ئەوەش لەبەر ئەوەی ناوچە کوردیەکان دوور بوون لە خەلافەت بۆیە ئاگاداری ئەو گۆران کاریانەنەبوونە، بەسەر خەلافەتدا هاتووە.

دوایی شەهیدکردنی خەلیفە عوسمانی کوری عەففان(ر.خ) لەسەر موسلمانەکان پێویست بوو خەلیفەیەك دیاری بکەن، تاوەکو کاروباریان بەرێوەبەرێت، ئەوەبوو مهاجیرەکان و ئەنصارەکان داوایان لەعەلی کوری ئەبوتالب(ر.خ) کرد، تاوەکو خەلافەت قبول بکات، کاروباری موسلمانەکان بەرێوەبەبات، سەرەتا رەتی کردەوە، بەڵام دوایی قبوڵی کرد [٤٩]، وە زۆریەی موسلمانەکان، تەلحەکوری عبدللە، زوبیری کوری عەوام چەندانی تر لەهاولانی پێغەمبەر(د.خ) بەیعەتیان پێدا [٥٠][٥١]، بەڵام بە کوژرانی عوسمان(ر.خ) ئەوا عایشەی خێزانی پێغەمبەر(د.خ) بەیعەتی پێ نەدا، داوایی تۆلە سەندنەوەی خوێنی عوسمانی کوری عەففانی (ر.خ) کرد، بەمەش کەوتنە کێشە لەگەڵ عەلی کوری ئەبوتالب(ر.خ) ئەمەش بووە هۆی رووودانی هەردووجەنگی(جەمەل و سەفین)**[٥٢] .

سەبارەت بە بارودۆخی کوردیش لەو ماوەی ئەو کێشەو ئاژەوەیەدا ئەوا تەنیا چەند بزووتنەوەیەکی خەواریجی پەیدابوونە هاتوونەتە ناوچە کوردیەکان و نیشتە جێ بوونە، ئەو بزووتنەوەیەش بەسەر کردایەتی ئەشرسی کوری عوفی شیبانی دەرچوون بۆ (دسکرە) لەگەڵ دووسەد کەس لە لایەنگرانی، دوایی ئەوەش بزووتنەوەیەکی تر بەسەر کردایەتی (عقلە بن هیلال) پەیدا بوو دەرچوون بۆ ماسبزان، کە نزیکەی دووسەد کەسی لەگەڵ دابوو، بەڵام ئەم بزووتنەوەیە زۆری نەخایەند عەلی کوری ئەبوتالب(ر.خ) سوپایەکی بۆ نارد بەسەر کردایەتی (معقەل کوری قیس ئەل رجاحی) توانی ئەم کۆمەڵەیە لە ناوبەرێت[٥٣]، پێناچێ کورد بەشداری لەم بزووتنەوانە

کردبێت لەبەر ئەوەی تەنیا بە ناوچە کوردیەکان تێپەریوە ماوەیەکی کەم خۆیان راگرتووە ماونەتەوە.

پاشان بزوتنەوەیەکی تر پەیدابوو ئەویش بەسەر کردایەتی (ئەبوو مریم سعدتەمیمی) ڕووی کردە ناوچەی شارەزوور زۆربەی لایەنگرانی مەوالی بوونە، هیچ عەرەبیات لەگەڵ نەبووە تەنیا چواریان نەبێت، کەخۆی یەکێك بوو لەوان[٥٤]، هەرچەندە عەلی کوری ئەبو تالب (ر.خ) داوایی لێکرد خۆی تسلیم بکات بەڵام رازی نەبوو، ووتی: هیچ شتێکمان لە نێواندا نیە، تەنیا شەر نەبێت، بۆیە خەلیفە سوپایەکی بۆ نارد بەسەرکردایەتی شریح کوری هانی لەگەڵ حەوسەد کەس توانی لە ناویان ببات[٥٥].

بەڵام ئەوەی پەیوەندی بە کوردەوە هەبێت، لەبەر ئەوەی بزووتنەوەکە هاتۆتە ناوچەکوردیەکان کوردەکان بەشداریان لە بزووتنەکەدا کردبێت، چونکە ئەوانەی لە گەڵی دابوونە زۆربەی مەوالی بوونە تەنیا چواریان نەبێت ، لە لایەکی ترەوە ئەگەر ژمارەیەکی زۆر لەگەڵ بزوتنەوەکە نەبوایە ئە وا عەلی گرینگی پێ نەدەدا داوایی نەکرد لە ناوبەبرێت.

بــارودۆخی سیاسی کوردلەدەولەتــی ئومەویی:

ئەوەی لێرەدا جێگای ئاماژە بۆکردنە لەبەر ئەوەی کورد مێژوونوسی نەبووە، بۆ ئەوەی تەنیا ئەو ڕووداوانە بنووسێتەوە پەیوەندی بـەکوردەوە هـەبێت بـەڵکو زۆربـەی ئـەو چـالاکیانەی کوردەکـان کردویانـە تێکـەڵ بـە نەتەوەکانی تر کراوە کەبەمەوالی دانراوە، بۆیە شتێکی وا ئاسان نیـە باسـی کورد بکەین لەسـەردەمی دەولـەتی ئومـەویی چـونکە، وا پێویـست دەکـات،

باسی زۆرلایەنی ئابوری ئیداری و ژیانی کۆمەڵایەتی بکەین بەڵام بەهۆی کەمی زانیاری کورد ناتوانرێت بەتەواویی باسی بکەین، ئەگەر باسیشی بکەین دەبێت بەوێکچوون و بەراوردکاری باسی شتەکان بکەین.
تەنیا لایەنە سیاسی و کێشەکان نەبێت، ئەگەر ئەو کێشانەش نەبوایە لەوانەیە ئەوتەدە زانیارەیەشمان دەربارەی ناوچە کوردییەکان دەست نەکەوتایە لەسەردەمی ئومەوییی ، بۆیە لێردا شتێکی ئاسان نیە، بۆ ئەوەی مەوالی کورد لێك جیابکەینەوە تەنیا باسی ئەوانە بکەین پەیوەندی بە کوردەوە هەبێت..

دەوڵەتی ئومەوییی لەساڵی(٤١ك) دامەزراوە[٥٦]، لە دوای کوژرانی عەلی کوری ئەبو تالب(ر.خ) و خۆکێشانەوەی حەسەنی کوری عەلی(ر.خ) لەفەرمانرەوایی خەلافەت بۆ معاویە کوری ابوسفیان [٥٧]، معاویەش حکومەتێکی مەلەکی وراسی دامەزراند [٥٨]. دوای ئەوەی لایەنگیری حەسەنی کوری عەلی(ر.خ) و خەڵکی کوفە وەرگرت بەم ساڵەش ووتراوە، ساڵی کۆمەڵ [٥٩].
ئەم دەوڵەتەش ناونراوە بە(دەولەتی ئومەوییی) چونکە دامەزرێنەرەکەی بۆ معاویەی کوری ئەبوسفیان دەگەرێتەوە، سەربەرچەڵەکی بن قصی اموی [٦٠] ، لە(٨ك) لەرۆژی فەتحکردنی مەککەدا هاتنە ناو ئیسلامەوە [٦١] ، هەموو خەلیفەکانی تری ئومەوییی بەهەردوو لقی سوفیانی ومەروانی دەگەرێنەوە سەر بنەماڵەی (امیە) [٦٢] .

لەگەڵ دامەزراندنی دەولەتی ئومەویی شاری دیمەشق کراوە بە پایتەختی ئەم دەوڵەتە [٦٣]. ئەمەش خالێکی وەرچەرخان بووە چونکە مەدینە بەلای سەراپای موسلمانەکان پایتەختی پێغەمبەر(د.خ) و خەلیفەی راشیدی بووە [٦٤].

لەماوەی نەوەدو یەك ساڵەی تەمەنی دەولەتی ئومەویی دا(١٥) پازدە خەلیفە لە هەردو لقی سوفیانی مەروانی فەرمانڕەوایەتیان کردووە[٦٥].

سەبارەت بە بارودۆخی کوردستانیش ** لەژێرباری خەلافەت یاخود دەولەتی ئومەویی دا. ئەوا معاویە هەردوای ئەوەی هاتە سەر حوکم دەولەتی ئومەویی کردە (دە) بەش لەرووی ئیداریەوە ناوچە کوردیەکانیش دابەش بوون بۆ سەر چەند وولایەتێك [٦٦]، زۆربەی ناوچە کوردیەکان لەسەرەتایی دەولەتی ئومەوییدا سەربەخۆ نەبوونە، بەڵکو تابعی کوفە و بەسرا بوونە وە هەندێکی تریان تابعی وولایەتەکانی تری دەولەتی ئومەویی بوونە[٦٧].

وە لە هەندێ ناوچەی کوردی باج و سەرانەیان وەرگرتووە [٦٨]، معاویە هەوڵی داوە سوود لەمەوالی وەربگرێت لەرووی ئیداری ومالیەوە پشت بە مەوالی دەبەست لەرێکخستنی ئیداریی دا [٦٩]. ناوچە کوردیەکانیش لەسەردەمی ئومەویی دا تووشی ئاژاوە هاتن [٧٠]، ئەمەش دەگەرێتەوە بۆ شوێنی ستراتیجی کوردنشینەکان وەکو شانۆیەك وابووە چونکە چەندین بزووتنەوەی دژ بەدولەتی ئومەویی چالاکیان تێدا ئەنجامداوە، لەوانە خەواریج و مەوالی ...تد، کوردەکانیش لەم لایەنەوە سیاسەتێکی

دوولایەنەیان هەبووە ، هەندێك جار لایەنگری ئەو بزووتنەوانەیان کردوە دژ بە ئومەوییەکان [٧١]، لە هەمانکاتیشدا سە ریە ئومەوییەکان بوونە [٧٢] .

لەسەردەمی خەلافەتی معاویەی کوری ئەبو سوفیان موسلمانەکان بوونە یەك [٧٣]، تارادەیەك هێمنی ووڵاتی گرتەوە، موسلمانەکان لشکرکێشیان دەست پێ کردەوە گەڵێك شارو ناوچەی باکوری رۆژ هەلات و رۆژئاوایان خستۆتە ژێر دەسەلاتیان[٧٤]، وەکوردەکان لایەنگیری معاویەی کوری ئەبو سوفیان و دەولەتی ئومەویان کردوە بەلام ئەمەش بۆ ماوەکی کەم بووەچونکە دوای مردنی معاویە کوری ئەبوسفیان ئەم رووبەرە فراوانەی دەولەتی ئیسلامی بەهێمنی نەمایەوە، بەتایبەتیش [٧٥]،دوایی هاتنی یەزیدی کوری معاویەو خەلیفەکانی تر ئەوا کۆمەلێك شۆرش و راپەرین دژ بەدەولەتی ئومەویی سەری هەلّدا، لەوانەش (بزووتنەوەی تەوابین بزوتنەوەی خەواریج مەوالی، شۆرشی موختار کوری عبید السەقەفی بزووتنەوەی عبدوللای کوری زوبێر..... تد) [٧٦]، ژمارییەکی زۆر لەو بزووتنەوانە دژایەتی ئومەوییەکانیان دەکرد لەناوچە کوردیەکان چالاکیان ئەنجامدەدا دژ بە خەلافەت [٧٧] .

لەسەردەمی خەلیفە عبدولمەلیکی کوری مەروان (٦٥– ٨٦ك) والی عێراق (موصعب کوری زوبێر) بوو پاش شکست خواردنی موصعب، عبدولمەلیك (حجاجی کوری یوسف سەقەفی) کردە والی عێراق [٧٨]، بەمەش کوردەکان کەوتنە بەر زوڵم وزقی حجاج، هەر بۆیە لەکاتی بزووتنەوەکەی عبدولرحمان کوری ئەشعەس،ساڵی(٨٣ك)، پەیدا بوو کوردەکان یارمەتیانداوە دژ بەحجاج[٧٩] .

ئەوەش بەهۆی ئەوزوڵم و زۆردارەیە و نایەکسانیە وە داناناییان بە هاوڵاتی پلەدوو سێ [٨٠] ، ئەمەش وای لەکورد کرد بەلای بزووتنەوەکەی ئەشعس دابچێ [٨١]، بەتایبەتی کوردەکانی هەرێمی چیا[٨٢]، وولاتی فارس [٨٣] .

تەبەری دەڵێ: هەموو کۆبونەوە بەکۆمەڵ بۆ ڕووبەڕووبونەوەی حجاج هەموویان ڕقیان لێی بوو [٨٤]. ابن الاشعس لەگەڵ کوردەکانی هەرێمی فارس لەدژی حجاج ڕێکەوت بوون له ساڵی (٨٣ك) هێرشیان کردە سەری [٨٥]، بۆیە کوردەکان تووشی زوڵم و زۆری حجاج هاتوون[٨٦] . لەماوەی فەرمانڕەوایی بیست ساڵەی حجاج سەقەفی ژمارەی قوربانیان بەهەزاران بوون بزووتنەوی خەواریج و مەوالیەکانی لەعێراق و ئێران له خوێن گەوزاند [٨٧]. ابن خیاط دەڵێ: حجاج له ساڵی(٨٣ك) (موحەمەدی کوڕی قاسمی) کرد بە والی عێراق فرمانی پێداوە کوشتاری کوردەکان بکات [٨٨]، ابن قاسم بەفرمانی حجاج ملی بە کوردەکاندا [٨٩]، ئەم دڵ ڕقی و بێ بەزەیی و توندو تیژیەی حجاج ، ئەوچاکسازیانەی خەلیفە عەبدولمەلیکی کوڕی مەروان کردبوونی یارمەتی سەقامگیربوونی دەسەڵاتی ئومەوییدا لەناوچەکوردییەکاندا، بەڵام جمو جۆڵ و چالاکی خەواریج و مەوالی لە ناوچە کوردیەکان هەر درێژەی هەبووە [٩٠] .

شێوازی چەوسانەوی دەرەبەگایەتی [٩١] ، سیاسەتی ناعادیلانەی ئومەوییەکان دژایەتی کردنی بۆ بنەماڵەی فەرمانڕەوا زیاتر کرد [٩٢] ، بەم جۆرە ئەم نارەزایە زۆربەی مەوالی لەنێوانیشیاندا کوردەکان وە هەندێ لە هۆزەکانی عەرەبیشی گرتەوە [٩٣]، هەر بۆیە دەسەڵاتدارانی فەرمانڕەوایی ناچارکرد کە سیاسەتێکی نەرم لەگەڵیاندا بەکاربهێنن، [٩٤]، لە وانەیە ئەم

سیاسەتە ناوچە کوردیەکانیشی گرتبێتەوە، کە خەلیفە عومەری کوری عبدولعزیز بە پەیرەوکردنی ئەم سیاسەتە ناسراوە بەمەبەستی پتەو کردنی دەسەڵاتی ئەمەوییەکان هەندێ چاکسازی کرد [٩٥]، بەمەش کوردەکانی شارەزوور لایەنگری ئومەویی بوونە [٩٦] . چونکە خەلیفە عومەری کوری عبدولعزیز دادپەروەر بووە کوردەکان بەخلیفە صالح ناوی دەبەن [٩٧]، تەنانەت خەواریج و مەوالیەکانیش شاهێدی دادپەروەری راستگۆی لێبوردەی بۆ دەدەن [٩٨] .

لە سەردەمی خەلیفە هیشامی کوری عبدالملیك (ك١٠٥– ك١٢٥) ناوچەکانی ئەرمینیاو ئازەربیجان لەلایەن خەزەرەکانەوە [٩٩]، دووچاری پەلاماردان و داگیرکردن بویتەوە [١٠٠]، بۆ شەرکردن لەگەڵ خەزەرەکان کوردەکان رۆڵی خۆیان هەبووە لەم بارەیەوە ابن ئەعزم الكوفي دەڵێ (سەعدی کوری عومەر) بە بەهەر شارێکدا دەرۆی کوردەکان دەهاتنە پاڵ تاگەیشتنە شاری ئەرزن، ژمارەی ئەوانەی هاتنە پاڵی دەگەیشتە (٣٠) هەزار ئەمەش بوە هۆی شکاندنی خەزەرەکان [١٠١].

لەسەردەمی خەلیفە مەروانی کوری محمد (١٢٧ك–١٣٢ك) دەولەتی ئومەویی توشی ئاژاوەی زۆر هات، چەندین شۆرش و راپەرین لەدژی خەلافەت بەرپابوو بەمەبەستی لاوازکردن و رووخاندنی [١٠٢]، کوردەکان پشتگیریان لە خەلیفە مەروانی کوری محمد کردوە لەوکاتەی لە دژی سلێمانی کوری هیشام وەستاوە [١٠٣]، زۆربەی سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن دایکی مەروان کورد بووە ناوی (لبابە) یە [١٠٤]، وا دیارە مەروان لەو ماوەی کە والی بووە، لەجەزیرە لایەنگری زۆری پەیداکردوە [١٠٥]، بۆیە

دوای ئــەوەی هاتــە ســەر دەســەڵات ژمارەیــەکی زۆر لەخــەڵکی جــەزیرە بەیعەتیان پێداوە، هەر وەکو باسمان کرد لەسـەردەمی خەلافـەتی مـەروانی کوری موحەمەد دەوڵەت تووشی زۆرێك لەشۆرش و ڕاپەرین بۆتەوە دەولەتی ئومەویی بەرەو لاوازی دەڕۆی ئاژاوە و ناکۆکیش کەوتە نێوان لایـەنگرانی مــەروان [١٠٦]، لەوماوەیــەش دا بانگــەوازی عەبباســیەکان دەســتی پــێ کردبــوو[١٠٧] ، مەوالیــەکان لەنێونیــشیان دا کوردەکــان پەیوەنــدیان بــە عەباسیەکان کردبوو [١٠٨].

بزووتنەویـەکی گـەورە بەسـەرکردایەتی (ابومـسلمی خوراسـانی)* پەیـدابوو وە بەخێرایــەکی زۆر ناوچــەکانی ڕۆژئــاوای ئێرانــی بــە ناوچــە کوردیەکانیش گرتەوە بەرە بەر هێزی ئومەویی توانای خۆراگرتنی نـەدەما بەرامبــەر بــە هێــزی عەباســیەکان لــە نێــوان ســاڵانی (١٣٠ك– ١٣٢ك) نەهاوەنـدو پاشـان حلـوانیش کەوتـە دەسـت عەباسیەکان [١٠٩]، قەحتەبـەی کوری شەبیبی فەرمانـدەی سـەربازی ئەبوموسـلیمی خوراسـانی هێزەکـانی ناردە شارەزور[١١٠]، ا بن اثیر دەڵێ : ئەم هێزە چوار هـەزار کـەس پێـك هـات بوو لەژێر فەرماندەی ئەباعەون توانیـان هێـزی ئومەوییـەکان کـە عوسمـانی کــوری ســوفیان ســەرکردایەتی دەکـرد ، تێـك بـشکێنن شـارەزووریش داگـیر بکەن پاشان (قرمسین _ کرمشان) نیش داگیرکرد[١١١]. کوردەکـانیش بـەرە بـەر ملیـان بـۆ عەبباسـیەکاندەدا ، هاوکاریـان دەکـردن [١١٢] پاشـان هێـزی عەباسـیەکان بـەرەو ناوچـەی موسـل پێشرەوی کـرد [١١٣]، مـەروانی کـوری موحەمەد هێزەکەی خۆی لەناوچەی زێی گەورە ئامادەکرد دوای شەڕێکی نۆ ڕۆژە هێزەکانی مەروان تێك شکا، مەروان لەگەڵ هەندێ لەهێزەکەی هەڵهات

بۆ مسر لەوێ لە دێیەك بەناوی (صعید) کوژرا[114] ، بەمەش کۆتایی بەدەولەتی ئومەویی هێنرا لەرۆژهەلاتدا [115]

رۆڵــی ئابوری و کۆمــەلایــەتی کـــورد لە دەولەتی ئومەویی دا :

مەوالیەکان رۆلێکی گرینگیان لە ژیانی ئابوری دەولەتی ئەمەویی دا هەبوو، چونکە دوای فراوان بوونی سنوری دەسەلاتی ئیسلام لە نیمچە دورگەی عەرەبیدا ئەوا بەشێکی زۆر ناوچە بەپیتەکانی عێراق ناوچەکانی فارس و کورد خاکە رەش(الارض سواد) کەوتە ژێردەستیان زۆربەی خەلکەکەی بەکشتوکالْ خەریك بوون، هەرچی عەرەبەکان بوون، زیاتر کاری بازرگانیان دەزانی،بەلام بەهۆی خەریك بوونیان بەجەنگەوە بازرگانیان کەم بۆوە، بۆیە زۆربەی داهاتی دەولەت لەسەرشانی مەوالیەکان بوون، تاوای لێهات ئومەوییەکان باجیان زیاد کرد وە باجیان لەوانەش وەردەگرت، کە موسلمان بوون[116]،کوردیش یەکێك بووە لەو نەتەوانەی باج و خەراجیان بە ئومەوییەکانداوە، بەلام ئەگەر ئەو باجانە بەراورد بکەین لەگەلْ ئەو باجانەی لەسەردەمی فارسەکان و رۆمەکان وەردەگیرا زۆر کەمتر بووە.

لەدەولەتی ئیسلامدا ئەگەر جووتیار بوایە موسلمان لەسەر زەویەکەی خۆی بمایەوە بەرهەمی بهێنایە دەبوایە دەیەك بدات، بەلام لەسەردەمی ئەمەوییەکاندا جووتیاری نا عەرەب دەبوایە جگە لەباجی زەوی جزیەو بڕێك خۆراك چەند ئمتیازاتی ئابووری پێ بەخشرا بوو دەبوایە بیدات[117] ئەم شێوازی باج وەرگرتنەش لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر جیاواز بوو، ئەوانەی نزیك سنورەکان بوون زیاتر قوربانی ستەمی عەرەبەکان بوون[118]،

هەندێ خاوەن زەوی بەهۆی زۆری باج و خەراج وای کردبوو، بەتایبەتی ئەوانەی عەرەب نەبوون ، بەمەوالی دادەنران موڵکایەتی زەویان بەناوی دەسەڵاتدارێکی دەوڵەتەوە تۆمار دەکرد، لەبەرامبەر ئەوەدا، دەستیان لە برێك بەروبوومی زەوی خۆی هەڵدەگرت، بەجۆرێك لە ماوەیەکی کەم دا ئەو زەویانە دەبوونەموڵکی دەسەڵاتدارێك چونکە لەسایەی دەولەتی ئەمەویی دا مەوالی سەرەڕای بە ئایین موسلمان بوون، بە هاوڵاتی پلە دوو حساب دەکران، ئەم هەڵسوکەوتەی ئەمەوییەکان لەکاتێکدا بوو کە مەوالیەکان بە شێکی گەورەی دارایی دەوڵەتیان لەسەر شاندابوو، بەڵام لەسەردەمی عومەری کوری عبدالعزیز تاڕادەیەك باری ئابوری باشتر بوو خەلیفە باجی لەسەر هەڵگرتن، کوردەکان بارودۆخیان باشتر بوو، جیاوازی نەدەکرا لەنێوان عەرەب و مەوالی، بەڵام لەسەردەمی خەلیفەکانی تر باردۆخیان وەکو خۆی لێهاتەوە [١١٩].

بنەماڵەی ئەمەویی لە سیاسەتیان بنەماڵەی عەرەبیان خسۆتە پێش موسلمانی ترەوە، پلەو پایەی بەرزیان هەبووە لە دەوڵەت مەوالیەکانیش کاری کشتوکاڵ و پیشەسازیان ئەنجامدەدا ، ئەمەش جۆرێك لە هەستکردن لەنایەکسانی دروست کرد، مەیلە بۆ قەبیلە دووبارەبۆوە، بەڵام بە شێوازێکی تر[١٢٠]، هەروەها مەوالی پلەی کۆمەلایەتیان نزمترە، دووریان خستۆنەتەوە لەسیاسەت [١٢١]، تێروانینی مەوالی بۆخۆیان لە ڕووی هەڵسوکەوتی ئەمەوییەکان لەگەڵیان ڕوون نەبوو، بەڵکو دەمارگیری ئەمەوییەکان بووە هۆی ئەوەی زۆربەی مەوالیەکان بە کوردەوە بێنە ناو بزووتنەوە بەر هەڵسکارەکانی دژ بەبنەماڵەی ئومەویی[١٢٢]، هەروەها لەگەڵ ئەوەی

یەکسان نەبوونە لەگەڵ عەرەبەکان ئەگەرچی نەخشەیەکی گەورەشیان لەژیانی سیاسی روناکبیری لەناوچەکانی خەلافەتدا هەبووە[122]، کە چەند سەرکردایەکی سەربازی دیاریان لێدەرکەوت[124][125].

مەوالیەکان رۆڵی دیاریان هەبووە لەکرداری بەعەرەبکردن بە تایبەتی لەسەردەمی خەلیفە عبدولمەلیکی کوری مەروان وەلیدی کوری، نووسراوەکانی مسر و فارسی یۆنانی وەر ئەگێران بۆ عەرەبی ئەمەش بوە هاندەر بۆ فێربوونی زمانی عەرەبی لەناوچە فەتحکراوەکان، تاوای لێهات ئەوانە مەوالی بوون باشترین بۆزمانی عەرەبی و عبدالملیك کوری مروان دەستی کرد بەعەرەبکردنی تۆمارگەی خەراج لەشام فەرمانی دا بە نووسەرەکەی (سلێمان سعد الخشی) کە ئەم تۆمارگەیە لە رۆمی بگۆرێت بۆ عەرەبی لەساڵی (٨١ك) لەعێراق لەسەردەمی حجاج کراوە بە عەرەب[126]، کوردەکانیش بەشداریان لەم بەعەرەبکردنە نەکردووە چونکە ئەوکاتی کورد زاناو بیرمەندی تێدا هەڵنەکەوتووە وە ئاستی رۆشنبیریشیان زۆرکەم بووەکاتی کورد رێزمانی نووسینی نەبووە، بەلگەش بۆ ئەوە کوردەکان مێژوو نووسێکیان تێدا هەڵنەکەوتووە، یان زانایەکیان دەرنەکەوتووە تاوەکو ئێستا دەستنووسەکانیان مابێت*

بەشـــــداری کورد

لەهـــەندێ بزووتنەوەی دژ بەخەلافەتی ئومەوییی :

-بزوتنەوەی تەوابین (٦٥ك):-

ئــەم بزووتنەوەیـەش بەســەرکردایەتی سـلێمان بـن سـرد خـوزاعی پەیدابوون[١٢٧] ، هۆکاریی دەرچوونیشیان دەگەڕێتەوە بۆ کوشتنی حوسێنی کوڕی عەلی ئەوانە بەهۆی بەجێهشتنی حوسـێن کـوڕی عـەلی بۆیـە پەشـیمان بوونەوە، ئەوا ناویان لە خۆیان ناوە (تۆبەکار)[١٢٨]، واتا تۆبیـەیان کـردووە لەسەرئەوەی حوسێنی کوری عەلی یان بە جێهێشتوە..

ئەم بزوتنەوەیەش دەسـتیانکرد بەبانگـەوازیکردن بـۆ تۆلەسـەندنەوەی حوسێنی کوری عەلی[١٢٩]، ئەمانە ڕوویان کردۆتە ناوچەکانی جزیرە[١٣٠]، ئەم بزووتنەوەیـەش لەوانەیـە کوردەکـانی جزیـرە هاتبنـە پـاڵی لەبـەر ئـەوەی بزوتنەوەکەی بانگەشـەی تۆلەسـەندنەوەی حوسـێنی دەکـرد، وە بۆمـاوەی چوار ساڵ لەناوچەکان گڕاون لایەنگیریان بۆ خۆیان پەیداکردووە.. لەلایەکی تـرەوە هـاتنی ئـەو سـوپا زۆرەی ئومەوییـەکان بەسـەرکردایەتی عبـدوللای کوڕی زیاد لەشەڕێك لە نێوانیان ڕوودەدا لەسـاڵی(٦٥ك) لـە(عـین وردە) لـە هـەرێمی جزیـرە، لـەم شـەردا سـوپای ئومەییـەکان سـەرکەوت کۆتـایی بـە بزووتنەوەی تەوابین هێنا [١٣١].

- بزوتنەوەی عبدوللای کوڕی زوبێــر :-

پـاش هـاتنی خەلیفـەی دووەمـی ئومـەویی (یەزیـد کـوری معاویـە) لەسـاڵی(٦٠ك) ئەمـەش دەرفـەتێك بـوو بـۆ بۆعبـدوللای کـوری زوبـێر

ناوەکوخەلافەتی خۆی رابگەینێ، خەڵکی حیجاز بەیعەتیان پێدا [١٣٢]، لە پاش ئەمەش ناوچەکانی هەرێمی فارس و عێراق و خوراسان و هەرێمی جزیرە و موسل[١٣٣]، بەعەتیان پێدا[١٣٤]، تەنیا ناوچەکانی شام نەبێت بەیعەتیان پێ نەدا ئەمەش لەبەر ئەوەی زۆربەی بنەماڵەی ئومەوییەکانی لێ بوو [١٣٥]،ئەم دەسەلاتەی عبدالرحمن کوری زوبیر لە دوایی لە ناوچوونی بزووتنەوەکەی موختار سەقەفی دابوو، عبدوللای کوری زوبیر لە رێگایی مصعب ی برایەوە توانی دەسەڵاتی خۆی بەسەر زۆربەی ناوچەکانی خەلافەت بسەپێنێ ئەمەش دوای ئەوەی شەرێك لە نێوان موختارو مصعب روویدا لە ناوچەی کوفە بەسەر کەوتنی مصعب کۆتایی پێ هات، ئەمەش وایی کرد زۆربەی ئەو ناوچانەی پێشتر لە ژێردەستی موختار بوو بکەوێتە ژێردەستی عبدوڵلای کوری زوبیر، وە ئەمەش ناوچەکانی (هەرێمی چیا، ئەرمینیا و ئازەربیجان و جزیرە ..)، محمد ابن الاشعسی کردە والی بەسەر موسلەوە [١٣٦] ، زۆر لە سەر چاوەکان ئاماژە بەشداری بەکردەوەی مەوالی دەکەن لە بزوتنەوەکەی عبدوللای کوری زوبیر، هەر لەسەرەتایی راگەیاندنی خەلافەت ژمارەیەکی زۆر لە مەوالیەکان هاتنە رێزی بزووتنەوەکەی بەیعەتیان پێدا [١٣٧] ، ئەگەر پیشتر زوریەی مەوالیەکان لەساڵی (٦٦ك) چووبوونە ریزی بزوتنە وەی موختاری سەقەفیە وە،چونکە موختار بایەخێکی زۆری بەمەوالیەکان دەدا [١٣٨]، بەلام لەپاش ئەوەی (موصعەبی کوری زوبیر) توانی بزوتنەوەی موختار لەناو بەبات ئیتر ناوچە کان کەوتنەژێر دەستی عبدوللای کوری زوبیر دەسەلاتی خوی لەم ناوچانەدا سەپاند[١٣٩]، مەوالیەکانی ئەم ناوچانە هاوکاری ولایەنگری عبدوللای کوری

زوبێر یان کرد وبەشداریان کرد لەسوپاکەی، دەسەلاتی عبدوللا بەم شێوەیە لەسەر ناوچە مایەوە تاسالّی (٧١ك) کە(عبدوالملیکی کوری مەروان)سوپایەکی نارد بەسەرۆکایەتی خایدی کوری عبدوللای کوری ئەسەد[١٤٠]، رووی لەناوچەکانی ژێردەسەلاّتی (عبدوللای کوڕی زوبێر) کرد ولەپاش شەرێك توانی موصعەبی کوری زوبێری بکوژێت، دەسەلاّتی دەولّەتی ئومەویی گەڕایەوە بۆئەوناوچانەی ئەمەش پاش بزووتنەوەی عبدوللای کوڕی زوبێر ونەمانی لەم ناوچانەدا[١٤١]

-بزوتنەوەی موختاری کوری عبید سەقەفی (٦٦ك)

موختاری کوری عبید سەقەفي لە سالّی (٦٦ك) دەرکەوت لەشاری کوفە خەلّکی لێی کۆبونەوە کە بریتی بوون لە شیعەکان ئەوانەی دەیان ویست تۆلّەی حوسینی کوری عەلی بکەنەوە[١٤٢]، هۆکاری هەلگیرساندنی بزووتنەوەکەشی دەگەڕێنێتەوە بۆ کوژرانی حوسینی کوڕی عەلی[١٤٣]،موختار خاوەن بیروباوەڕی تایبەت بووە، هەندێ لە مێژوونوسان وای بۆ دەچن ئەو بیروباوەڕەی موختار هەیبووە نزیك بوو لە بیروباوەڕی زەردەشت و مانی مەزدەکی [١٤٤].

هەر لەسەرەتاوە موختار توانی چەند ناوچەیەکی کورد بخاتە ژێر دەستی خۆیەوە والی خۆی تێدا دامەزراند[١٤٥]، هەروەها (ابن مالك البکراو)ی لە حلوان ماسبزان دامەزراند، هەروەها لەناوچە کوردییەکان یارمەتی دەدرا، وەکو هەرێمی چیاو جزیرە [١٤٦] ، وا دیارە خەلّکی ئەوناوچانە هاتونەتە

ریزی بزووتنەوەکەی، ابن ئەثیر ئاماژە بە فەرمانی موختار دەکات بۆ والی حلوان، کە سعید کوری حزیفەی ناردە حلوان فەرمانی پێ کردوە بەکوشتنی کوردەکانی (مەوالی)[147]، موختار هەوڵی داوە پشت بە مەوالی ببەستێ[148] لەرووی سەربازی داریەوە مەوالیەکان یارمەتی زۆریانداوە لە ناویشیان کوردەکان.

لە کەناری روباری خازەر لە نزیك موسل شەرێکی گەورە روویدا لە(٦٧ك) لە نێوان سوپای موختارو سوپایی ئومەوییەکان، سوپای موختار توانی سەر بکەوێت و چەند کەسێکی ناوداری ئومەوییەکان بکوژێ لەوانە عبدوللای کوری زیاد بن ئەبی کە دەستی هەبووە لە(کوشتنی حوسنی کوری عەلی)* ، لەئەنجام ناوچەکانی نصیبن و دارا وسنجار گرتە دەست والی خۆی لەم ناوچانەدامەزراند[149].

موختار بۆ ئەوەی زیاتر پشتگیری کوردو مەوالی بەدەست بهێنێ هەڵسا بە یەکسانی کردنی مەوالی و عەرەب، وە بەشداری پێکردنی مەوالی لە کاروباری ئیداری هاوبەشیکردن لەدەستکەوتەکانی جەنگ[150]. هەروەها دینوەری دەڵێت: موختار ئەوا بڕوای بە مەوالیەکان پتەو بوو کە وای لێهات ،سەروەت و سامانەکەی لای پیاوێکی مەوالی دابنێت ، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی موختار پشتی زۆری بە مەوالی بەستاوە هەروەکو موختار ئاماژە بەو هاوکاریەی مەوالی کردوەلەچاو عەرەبەکان هەروەکو دەڵێت (ئێوە مەبەست لە عەرەبەکان بووە کاتێك رێزم دەگرتن خۆتان بەرزادەگرتن ، کاتێك دەمکردنە والی خەراجتان نەدەدا، بەڵام ئەو مەوالیانە لە ئێوە باشتر و بەوەفاترن هەرجیم بویستایە بۆیان دەکردم[151].

بەڵام موختار بەم شێوەیە نەمایەوە بەڵکو کۆتایی بە بزووتنەوەکەی هێنرا لە لایەن عبدوڵلای کوری زوبێر دوای چوار مانگ شەروکوشتار [152]، بەمەش ناوچەکانی موصل و هەرێمی چیاو جزیرە کەوتە ژێردەستی عبدوللای کوری زوبێر[153].

- بزووتنەوەی عەبدولرەحمانی کوری ئەشعەس :

پاش ڕوودانی شەری (دیرالجماجم*) لەسالی (٨٣ک) لە نێوان حجاج و عبدالرححمن دا، خەڵکی عێراق نەیان دەویست لە مەوالیەکان بکوژن بۆیە حجاج ناچار بوو لە وولاتی شامەوە سوپا بهێنێت تا دژی عبدالرحمن بوەستن [154] عبدالرححمن ناچاربوو بگەرێتەوە بۆ ناوچەکانی (سجستان و خوراسان و کرمان) بەناوچەی فارس دا تێپەری [155].

عبدالرحمن بزووتنەوەکەی ناوچەی فارس دەست پێ کرد و مەوالیەکانی ئەم هەرێمە چوونە ریزی ئەم بزووتنەوەیە [156]، وهەروەها لەناوچەکانی هەرێمی چیادا چوونەریزی بزووتنەوەکەی عبدولرحمان، ئەوەی مسعودی دەلێت((خەڵکی چیا چوونە ریزی بزووتنەوەکەی عبدالرحمن کوری ئەشعس [157]، ئەمەش پاش ئەوەی حجاج هەڵگەرایەوە هەروەها لە ناوچەکانی (سجستان) مەوالیەکانی ئەم ناوچەیە پەیوەندیان پێوەکرد لەم بارەیەوە ابن خلدون دەلێت: کاتێك عبدولرحمان چووە ناوچەکانی سجستان سوپای حەجاج بەدوایەوە بوو تا گەیشتە ناوچەی سابور مەوالیەکان لێیی کۆبوونەوە [158].

ئەم هاوکاریەی مەوالیەکان کە کوردیش دەگرێتەوە بۆ مەوالیەکان دانراوە زیانی زۆر بە ناوچەکوردیەکان گەیاندوە چونکە لە وکاتەحجاج والی عێراق بوو کە بەسیاسیەتێکی توندو تیژ ناسراوە بۆیە حجاج محمدی کوری قاسمی دانـاوە بەسـەر ناوچـە کوردیـەکان فـەرمانی پێـداوە کوشـتاری کوردەکان (مەوالی) بکات [١٥٩].

هەروەها حجاج هێرشی کردە سەرناوچەکانی ئەهواز کە لایەنگرانی ئەشعەسی تێدا بوو، کوشتارێکی زۆری لێیان کردووە [١٦٠]، پاشانیش هێرشی کردۆتە سەر هەرێمی فارس لەساڵی(٩٠ك) ژمارەیەکی زۆری مەوالی تێدا بووە [١٦١].

عبدالرحمن دوای شکستهێنانی چوو ناوچەی سجستان و پەیوەندی کرد بە رتبیل [١٦٢]، بەلام حجاج نوێنەری خۆی نارده لای رتبیل بۆ ئەوەی عبدالرحمن تسلیم بکاتەوە [١٦٣]، بەم شێوەیە بزوتنەوەکەی عبدالرحمن کۆتایی بە بزووتنەوەکەی هات ناوچە کوردیەکانیش تووشی زیان شەرو شۆری زۆر هاتوون

*　　　　*　　　　*

ئەنجـــــــــام

دەرئەنجامی ئەم توێژینەوە لەسەر بارودۆخی کورد لە دەولەتی ئومەویی دەگەیینە ئەم دەرئەنجامانەی خوارەو:

– لەسەرەتایی فتوحاتی ئیسلامی گۆرانکاریەکی گەورە بەسەر بارودۆخی ناوچە کوردیەکانـدا هـاتووە، چـونکە کوردەکـان بـۆ ماوەیـەکی زۆر لـە ژێردەسـتی ئیمپراتۆرەکـانی یـەك لـە دوایـی یەکـەکانی ساسـانی و بیزەنتـی بوونە، نەیانتوانیوە کیانێکی ئیداری سەر بە خۆیان هەبێت بە ڵکو هـەردەم لە ژێردەستی فارسەکان یان رۆمەکان بوونە، زیـاتر ژێردەسـتەی فارسـەکان بوونە.

بـەڵام دوایـی هـاتنی سـوپایی ئیـسلام و موسـلمانەکان ئـەوا کوردەکـان تارادەیـەکی زۆر لـە دەسـتی بـاج و زوڵـم و زۆرداری فارسـەکان ر رۆمـەکان رزگاریان بووە، وە بائاسانی هاتوونەتە ناوئیسلام قبوڵیان کـردوە هـەروەکو محەمەد ئەمین زەکـی دەڵێ: کوردەکـان ئـاینی ئیسلامیان قبـول کـرد هـیچ نەتەوەیەك بەم ئاسانیە قبولیان نەکردوە دوایی هاتنی ئیسلام ئـەوا ناوچـە کوردییەکان بەتەواوەتی کەوتە ژێر باری خەلافەت ،ئەوا ناوچە کوردەکانیان دابەشبوو، بۆ چـەند یەکەیـەکی ئیـداری جیـاوازو هەریـەك لەوناوچـانەتابعی ناوچەیەك یان هەرێمێکی دەولەت بوونە.

کورد یەکێك بووە لەو نەتەوانەی لەچـەند هـەرێمێکی دیـاری کـراودا لـە ژێـر باری خەلافەتی ئیسلام ژیاوە، بەڵام ئەوەی تێبینی دەکرێت کورد بە مـەوالی دانـراوە، بـەڵام ئەمەش ئەوەناگـەینێ کە بەچاوێـکی سوك سەیریان کراوە،

بەڵکو لە هەندێك ئەرك و ماف، جیاوازیان هەبووە لە گەڵ عەربەكان.

بەلام مەوالی لەسەردەمی ئومەویەكاندا دەستەیەكی كۆمەلایەتی گەورە بوونەكە معارەزەی سیاسەتی بنەماڵەی ئومەویەكانیان دەكردئەمەش لە زیاد بوون دابووەبە زیاد بوونی ژمارەی بزووتنەوەكانی دژ بە ئومەویی.

هەروەها مەوالیش ناتوانرێت پێناسیەكی تەواو دیاری كراوی بۆ بكەین بەڵكو بە پێی سەردەمی خەلیفەكان و بارودۆخی دەولەتەكە گۆراوە، چونكە لەسەردەمی هەندێ خەلیفە مەوالی مافی تەواویان هەبووە، جیانەكراونەتەوە لە عەرەبی ئیسلامی، بەلاّم بە گۆرانی خەلیفەو سیاسەتی دەولەت گۆراوە بەرامبەریان، وە هەندێ خەلیفە پشتیان پێیان دەبەست لە لەبەرێوەبردن و كارگێری چونكە هەندێ لە مەوالیەكان پلەی كارگێریان هەبووە لەسەردەمی فارسەكان یاخود رۆمەكان، شارەزایان هەبووەلەكارگێری، عەربەكان هەوڵیان داوە سودیان لێوەر بگرن لە بەرێوەبردن، ئەو كارانە مەوالیەكان پێی هەڵسان ئەویش بە عەربكردنی دیوانی خەراج بووە كە ئەو سەردەم تۆمارەكان بە زمانی فارسی بوونە، وەرگێرانە سەرزمانی عەرەبی لە لایەن مەوالیەكانەوە.

كورد ئەگەر چی مێژوو نووسێكی نەبووە لەسەردەمی ئومەوی تا رووداوەكان بنووسێتەوە، یاخود گرینگیان بە نووسینەوەی مێژوو نەداوە، بۆیە ئەگەربێت باسی كورد لەسەردەمی ئومەویی بكەین دەبێت بگەرێنەوە بۆ سەر چاوە ئیسلامی عەربیەكان ، ئەمەش تێك هەلكێشیەك هەیە، ماندوو بوونی زۆری دەوێ بۆ جیاكردنەوەی رووداوەكانی پەیوەندی بە كوردەوەهەیە.

لەسەردەمی ئومەویش کورد ئەگەر چی یارمەتی هەندێ بزووتەوەی داوە دژ بەخەلافەتی ئومەویی ئەمەش مانایی ئەوەنیە هەردەم کوردەکان دژ بەخەلافەت بوونە، بەڵکو ئەو دژایەتی کردنە دەگرێتەوە بۆ ئەوەی سیاسەتەتوندەی کە لەسەردەمی هەندێ خەلیفە بەرامبەریان بەکارهاتووە، بەڵام پێچەوانەش لەسەردەمی هەندێ خەلیفە یارمەتی ئومەوییەکانیانداوە دژ بە هەر هێرشێکی دەرەکی لەوانەش هێرشی خەزەرەکان ئەوا کوردەکان ژمارەیەکی زۆر هاتوونەتە سوپایی ئومەویی بۆ پێش پێگرتنیان.

پەراوێزو سەرچاوەکان

(١)العسقلانی، فتح البری بشرح الصحیح البخاری ، قاهیرة ١٩٨٦، ج٧،٩٧.

(٢) حسین قاسم العزیز، البابکیة، رسالةالدکتۆرا فی الجامعة موسکو، ١٩٦٦،ل٨٦.

(٣) سورة الاحزاب، ئایەتی (٥)

(٤) العقد الفرید، بیروت،١٩٨٧، ج٤، ل٤٣٤.

(٥) دولة العربیة وسقوطها، دیمشق،،١٩٥٦،ل٦٠.

(٦) ابن الاثیر، الکامل فی التاریخ، ج٧،ل٢٤٠.

(٧)ئارشاك پۆلا، کورد لەسەر چاوە عەرەبیەکاندا، وەرگێرانی ئازاد عوبید، چاپخانەی ،

ل٤٠.

(٨) تاریخ العرب، بیروت،١٩٧٤،ل ٢٣١.

(٩) ابو فیداء ، تقویم البلدان، بیروت،د.ت،ل٨٥.

(١٠) هەمان سەرچاوە،ل٣٢٨.

(١١) ابن الفقیة، مختصرکتاب البلدان، لیدن،١٨٨٥،ل١٣١.

(١٢) المسعودی ، مروج الذهب ومعادن الجوهر،ج٢، بیروت،د.ت،ل١٠١، ابن الحوقل، صورة الارض، بیروت، ١٩٧٩،ل١٢٩.

(١٣) خلیل اسماعیل محمد، اقلیم کردستان العراق، اربیل١٩٩٨،ل٨٣.

(١٤) البلاذری، الفتوح البلدان، المراجعوالتعلیق رضوان محمد، بیروت،١٣٩٨ه/١٩٧٨م،ج١، ل٣٢٣.

(١٥) یاقوت الحموی، معجم البلدان، بیروت،د.ت،ج٢،ل٢٤٠.

(١٦) محمد امین زەکی بەگ، خولاصەیەکی تاریی کوردو کوردستان، چاپی دووەم، سلێمانی ، سەردەم، ٢٠٠٠، ل٦٦،

(١٧) یاقوت الحموی، معجم البلدان، ،ج٢،ل٣٠٤.

(١٨) البلاذری، الفتوح البلدان، ل٤١٠، ابن الحوقل، صورة الارض، ل٣١٤، فائزة محمد عزت، الكرد فی الاقلیم الجزیرة وشهرزور فی صدر الاسلام(ف١٦-١٣٢ه) رسالة ماجستیر مقدم الكلیة الاداب، جامعة صلاح الدین، هەولێر، ١٩٩١، ل٥٢.

(١٩) شوان عوسمان مستەفا، كوردستان و پرۆسەی بە ئیسلام كردنی كورد، چاپی یەكەم، سلێمانی ،٢٠٠٢،ل٣٧.

(٢٠)هەمان سەرچاوەی پێشوو،ل ل٥١-٥٢.

(٢١)كرخ وجدان شارێكە دەكەوێتە نزیك خانەقین، یاقوت الحموی، معجم البلدان، ،ج٤،ل٢٤٩.

(٢٢)حسام الدین النقشبندی، الكرد فی الدینورو شهرزورقرن(٤-٥ه) رسالة ماجستر،بغداد،١٩٧٥،ل٤٥.

(٢٣) یاقوت الحموی، معجم البلدان، ،ج٢،ل١٣٨.

(٢٤) ابوفیدا، تقویم البلدان،ل٤١٥، ابن عبد ربه، العقد الفرید، بیروت،١٩٤٥،ج٧،ل٢٤٣.

(٢٥)ابن حوقل، صورةالارض، ل٢١٥.

(٢٦) عدنان علی كرموشی الفرجی، الخلافة الامویة(٩٦-١٠٥ه) رسالة ماجستر،بغداد،١٩٨٧،ل١١٥.

(٢٧)حسن محمود حمە كریم، كوردستان لەبەردەم فتوحاتی ئیسلامی،چاپخانەی سلێمانی ٢٠٠،ل٦٧.

(٢٨) یاقوت الحموی، معجم البلدان، ،ج٢،ل١٣٨.

(٢٩) فائزة محمد عزت، الكرد فی الاقلیم الجزیرة وشهرزور فی صدر الاسلام فی (١٦-١٣٢ه)،ل٢٦.

(٣٠)محمد جاسم الحمادی، الجزیرة الفراتیة والموصل،(١٢٧-٢١٨)،ط١، بغداد،١٩٧٧،ل٣٢٢.

* بە بەشی ڕۆژئاوایی مەلبەندی چیا(اقلیم جیبال) بە کوردستان ناوبراوە، شەرفخانی بەدلیسی، شەرفنامە، چاپی یەکەم،وەرگێرانی هەژار موکریانی ، چاپخانەی نەجف، ١٩٧٣،ل١١٩.

(٣١) یاقوت الحموی، معجم البلدان، ،ج٢،ل٤٠.

(٣٢) هەمان سەرچاوە،ج٢،ل٤٠.

(٣٣)احمد میرزا میرزا، غرب اقلیم الجبال فی صدر الاسلام حتی١٣٢ه رسالة ماجستیرمقدمة الكلیة الاداب جامعة صلاح الدین، هەولێر،١٩٩٥.

(٣٤) البلاذری، انساب،ج ٢ ،ل٤٥، المسعودی ، التنبیة والاشراف، بیروت،١٩٨١،ج٣،ل٩٤.

(٣٥) صورة الارض،ل١٢٠.

(٣٦) البلاذری، انساب، ج ٢ ،ل ٤٥. المسعودی ، مروج الذهب، ج، ل١٠، زوبیر بیلال الاكراد فی كتاب :بن الاثیر، گۆڤاری كاروان ، ژمارە( ) ساڵ(١٩٨٦) ل٤٢.

(٣٧)صورة الارض، ل١٢٠.

* ناوی ئازەر بیجان: بە شێوازی جیا هاتووە(اترۆپاتین، ادرباذاكان..... بۆ زیاتر زانیاری بروانە حسام الدین علی غالب النقشبندی، ازربیجان(٤٢٠-٦٥٤) رسالة دكتۆرامقدمة الكلیة الادابجامعة، بغداد،١٩٨٤،ل٣٧.

(٣٨) حسام الدین علی غالب النقشبندی، ازربیجان،٣٧.

(٣٩) هەمان سەرچاوە،ل٣٧.

(٤٠) البلاذری، فتوح البلدان،ل ٧٢ .

(٤١) احمد عبدالعزیز الهزبانیون فی ازربیجان وبلاد اران و الجزیرة الفراتیة، چاپی یەكەم، هەولێر-ئاراس،٢٠٠٢،ل١٧.

(٤٢) حسام الدین علی غالب النقشبندی، ازربیجان،ل٣٧.

(٤٣)كوثر اسماعیل حسین، الحیاة الاجتماعیة فی اقلیم ازربیجان واران، رسالة ماجسترمقدمة الكلیة الاداب،جامعة صلاح الدین،اربیل،٢٠٠٢،ل٩.

(٤٤) هەمان سەرچاوە،ل٢٤٠.

(٤٥) تاريخ الدولة العربية منذ ضهور الاسلام حتى سقوط الدولة العربية، الاسكندرية، ١٩٧٤، ل٢٧٦.

(٤٦) الطبری، تاريخ، ج٤، ل٣٤٨، ابن الاثير، الكامل، مج٣، ل١٢٨، ابن خلدون، ج٢، ل٥٦٨، مروج الذهب، مج١، ل٦٣٣. بۆزیاتر زانیاری، تەماشایان بکە.

(٤٧) ابن القتيبة، الامام والسياسة، القاهرة، ١٩٦٣، ج١ل ٣٠.

(٤٨) اليعقوبي، يعقوبي، بيروت، ١٩٦٠، ل ل٧٥-٧٦.

(٤٩) البلاذری، فتوح البلدان، ج١، ل٢١٩.

(٥٠) البلاذری، فتوح البلدان، ج١، ل٩٤.

(٥١٠) الطبری، تاريخ، ج٤، ل٤٢٧، ابن الاثير، الكامل ، ج٣،ل١٨٠.

(٥٢) ابن كثير ، البداية والنهاية، ج٤، ل٢٢٦. بۆ زیاتر زانیاری بروانە ئەم سەرچاوانە (البلاذری، اساب الاشراف، ج٢، ل٢١، ابن الاثير، الكامل ، ج٣،ل٢١٨).

(جەنگی جەمەل و صەفین): جەنگی جەمەل: ئەو جەنگە بوو لە نێوان موسلمانەکان و خۆیان روویدا، ئەم جەنگە عەلی کوری ئەبو تالب (ر.خ) لەبەرەیەك و عائیشەی خێزانی پێغەمبەر(ر.خ) تەلحەی کوری عبدوللا و عبدوللای کوری عەوام لەیەلاکی ترەوە شەرو کوشتاری زۆریان لێکرد خوێنێکی زۆری موسلمانەکان بە ناهەق بووە قوربانی ئەم جەنگانە لەم جەنگەشدا تەلحەی کوری عبدوللا و زوبێری کوری عەوام کوژران...

(جەنگی صەفین): ئەو جەنگە بوو لە نێوان معاویەی کوری ئەبو سوفیان(ر.خ) و عەلی کوری ئەبو تالیب(ر.خ) روویدا، لەم شەردا زۆر کوژران لە هەردوولادا، معاویەی داوایی بکوژانی عوسمانی کوری عەففانی دەکرد،

(٥٣) ابن الاثير، الكامل، ج٥،ل ٣٧١.

(٥٤) هەمان سەرچاوە، ج٢، ل١٨٧.

(٥٥) هەمان سەرچاوە، ج٢، ل١٨٧.

(٥٦)دائرة المعارف الاسلامية، مادة امية، ترجمة ابراهيم زكی القاهيرة،١٩٦٩،ج٨ل٦٦٥.

(٥٧)سيد امير علي، مختصرتاريخ العرب، ترجمةتحقيقالبعلبكي، بيروت،١٩٦١،ل٧٨.

(٥٨)سيد عبدالرزاق الحسني ، تاريخ العراق السياسي الحديث،ط١، بغداد،١٩٨٩.ج١،ل٢٩٠.

(٥٩)محمد كردعلي، الاسلام والحضارة العربية قاهيرة١٩٥٠،ط١،ل٣٩٣.

(٦٠)ابن كثير، البداية والنهاية، بيروت،١٩٦٦ ،ج٨ ،ل٢٠، السيوطي، تاريخ الخلفاء، تحقيق محمد محي الدين عبدالحميد، القاهيرة١٩٥٩،ل١٩٤.

(٦١)ابن قتيبة، المعارفو تحقيق ثروة عكاشة،بيروت،١٩٦٠، ابن كثير، بدايتوالنهاية،ج٨،ل٥٠، ابن الطقطقي، كتاب الصغرى في الاداب السلطانية الدولة الاسلاميتو بيروت، ١٩٦٠،ل٧٩.

(٦٢) عدنان علي كرموشي الفرجي، الخلافة الاموية(٩٦-١٠٥ه)، ل١٠.

(٦٣) عبدالرزاق الانبار، تاريخ الدولة العربية العصر الرشدي والاموي، رسالة ماجستر مقدمة الكلية الاداب، بغداد، بغداد، ١٩٨٥، ل١٥٣.

(٦٤) عدنان علي كرموشي الفرجي، الخلافة الاموية(٩٦-١٠٥ه)، ل١٠.

(٦٥) عبدالمنعم ماجد ، تاريخ السياسي الدولة العربية العصر الخلفاء الامويين، القاهيرة، ١٩٧١، ج٢، ل١٢٤

(*)حمدلله قەزوینی دەڵێ لە نیوەی دوەمی سەدەی شەشەم سولتان سەنجەری سەلجوقی بۆ یەکەم جار ناوی کوردستانی هێناوە، واسیل نکتین، کوردو کوردستان وەرگێرانی خالیدحسامی (هێدی) چاپی یەکەم، هەولێر١٩٩٧،ل١١١، جمال رشید، تاريخ كوردالقديم، اربيل١٩٩٠، ل١٢.

(٦٦) جرجي زيدان، تاريخ التمدن الاسلامي، بيروت، د.ت،ج١،ل٧٧.

(٦٧) ابن الفقية، مختصر كتاب البلدان، مطبعة بريل،ليدة،١٨٨٩،ل٦٦.

(٦٨) حسن قاسم العزيز، البابكية، رسالة دكتوْرا، في جامعة موسكوْ، طبعةالاولى، رسالة غير منشورة،ل٨٦.

(٦٩) ابراهيم العدوي، الامويون والبيزنطيون، ط٣،بيروت،١٩٧٩، ل٢٩٨.

(٧٠) احمد ميرزا ميرزا،غرب اقليم الجبال في صدر الاسلام حتى١٣٢ه،ل١٠٨.

(٧١) فائزة محمد عزت، الكرد فی الاقلیم الجزیرة وشهرزور فی صدر الاسلام(ف١٦-١٣٢ه)،ل١١٠.

(٧٢) هەمان سەرچاوە، ل١١٠.

(٧٣) ابن كثیر ، البدایة والنهایة، ج٨، ل٢٨.

(٧٤) عبدالرزاق علی الانبار، تاریخ الدولة العربیة، خلافة الراشدی والاموی بین مط والارشاد،بغداد، ١٩٧٩، ل٢٥.

(٧٥) ابن كازرونی، مختصر التاریخ من اول زمان الی منتهی دولة بنی العباس، تحقیق، دمصطفی جواد، بغداد،١٩٧٠، ل٨١.

(٧٦)عبدالجبار ناجی، عمر عبدالعزیز، الخایفة الاموی دراسة تحلیلیة، الفترة الاموی(٩٩-١٠١ه) مجلة كلیة الاداب جامعة بغداد، عدد(١٠)، ١٩٧٦، لل١٦٨.

(٧٧) فائزة محمد عزت، الكرد فی الإقلیم الجزیرة وشهرزور فی صدر الإسلام(ف١٦-١٣٢ه)،ل١٦٨.

(٧٨)الطبری، تاریخ، ج٦، ل٢٠٢.

(٧٩) الطبری، تاریخ، ج٦، ل٢٠٢، ابن الاثیر، الكامل ، ج٤،ل٨٧، الذهبی تاریخ الاسلام، ج٥، ل٨٥.

(٨٠) فائزة محمد عزت، دور الكرد فی الحركة المطرف بن مغیرة ، عبدالرحمن بن الاشعث، مجلة زانكو، مج١، عدد(١)، ١٩٩٨، ل١٠٥.

(٨١) هەمان سەرچاوە،ل١٠٦.

(٨٢) مسعودی ، مروج الزهب، ج، ٣ل١٢٦.

(٨٣) ابن خیاط، تاریخ خلیفة ابن خیاط، تحقیق اكرم ضیاء حمدی،ط١، بیروت، ١٩٧٧، ل٢٧٥، ابن كثیر ، البدایة والنهایة، ج٩، ل٥٢.

(٨٤) الطبری، تاریخ، ج٦، ل٣٢٠.

(٨٥) فائزة محمد عزت، دور الكرد فی الحركة المطرف بن مغیرة ، عبدالرحمن بن الاشعث، ل١٠٧.

(٨٦) محمد امین زەكی بەگ، خولاصەیەكی تاریخی كوردو كوردستان، ل٩٢.

(٨٧) ئارشاك پۆلا، كورد لەسەر چاوە عەرەبیەكاندا، ل٤٥.

(٨٨) تاریخ خلیفة ، ٢٣٣، فائزة محمد عزت، دور الكرد فی الحركة المطرف بن مغیرة وعبدالرحمن بن الاشعث، ل١٠٧.

(٨٩) الذهبی، تاریخ الاسلام، ج٣، ل٢٣٣.

(٩٠) ئارشاك پۆلا، كورد لەسەر چاوە عەرەبیەكاندا، ل٤٩.

(٩١) هەمان سەرچاوە، ل٥٠.

(٩٢) نەبەزمجید امین، دەولەتی ئومەویی كەساسەتی خەلیفەكان لە دیدو بۆچوونی هەندێ لە رۆژهەلاتناسان، گۆگارە سلێمانی ، ژمارە(٨) سالی٢٠٠١، ل٥.

(٩٣) خربوطلی تاریخ العراق فی ظل حكم الاموی، ج٢، ل٥٩.

(٩٤) ئارشاك پۆلا، كورد لەسەر چاوە عەرەبیەكاندا، ل٤٩.

(٩٥) كارل بروكمان، تاریخ الشعوب الاسلامیة، العرب والامبراطوریة، ١٩٦٠،ترجمة نبیةفارس ومنیربعلبكی، ط٣، بیروت، ل١٠٥.

(٩٦) حسام الدین النقشبندی، شهرزور، رسالة الثانیة،لة فائزة وقرطبراوة.

(٩٧) فائزة محمد عزت، الكرد فی الإقلیم الجزیرة وشهرزور فی صدر الإسلام(ف١٦()١٣٢هـ)،ل١٢٦.

(٩٨) ئەنتەر نێت www.m 1000.Com، بۆ زیاتر زانیاری بروانە عبدالجبار ناجی الخارجی، (عمر عبدالعزیز خلیفة الاموی) مجلة الاداب، بصرا، عدد(١)، ١٩٧٦، ل١٧٠.

(٩٩) خەزەر نەتەوەیەكی سیكپی ئەوروپایی رۆژهەلات بوون لەسەدەی پێنجەمی كۆچی دا لەسەر هەردوولای كەناری قۆلكای خواروو نیشتە جێ بوون، ئاڤاریان لە ٦٢٤، داگیری كرد، مەملەكەتی پێك هێنا بە یارمەتی هەرقلی رۆم هێرشیان كردە سەروولاتی فارس هەرێمەكانی تری ئیسلامی ، بروانە دائرة المعارف اللبستانی، مجلد٤، بیروت، ل٣٧١.

(١٠٠) ابن الاثیر، الكامل، ج٥،ل ٣٧١.

(١٠١) فائزة محمد عزت، الكرد في الإقليم الجزيرة وشهرزور في صدر الإسلام(في١٣٢ـ١٦ه)، ل٢٨.

(١٠٢) سعيد ابو حبيب، مروان بن محمد اسباب سقوط الدولة الاموية، بيروت، د.ت،ل٢٦.

(١٠٣) محمد امين زەكی بەگ، خولاصەیەكی تاریی كوردو كوردستان، ل٩٢.

(١٠٤) ابن كثير،البداية والنهاية، مج٥، ج١٠، ل٤٦، زوبير بيلال اسماعيل، اربيل في ادوراها التاريخية، ١٩٧٦، ل١٢٤.

(١٠٥) ابن كثير،البداية ، ج١٠، ل٤٦.

(١٠٦) مهند ماهر الحركة المناهضة لخلافة مروان بن محمد، ل١٣٢.

(١٠٧) بانگەوازی عەبباسیەكان لە چارەكی كۆتایی حوكمی ئومەویی دەستی پێكرد واتا لە نزیكەی ساڵی(١٠٠ك)، الطبري، تاريخ،ج٨،ل١٣٥.

(١٠٨)عبدالعزيز الدوري، العصر العباسي الاول، بغداد، ج٨، ل١٣٥.

(*) هەندێ سەرچاوە دەڵێن اباسلم بە رەسەن كوردە، بڕوانە ابن خلكان، وفيات الاعيان وابناء الزمان، تحقيق د.احسان عباس، بيروت، ١٩٧١،ج٣، ل٣٥٥، بدليسي، شەرفنامە، ل٩٥، مەلا جميل رۆژبەیانی ، مێژوویی حسنهەویی عەییار، ١٩٩٦، ل٦٦.

(١٠٩) الطبري، تاريخ، ج٧، ل٤٠٨.

(١١٠) ابن الاثير، الكامل، ج٤،ل ٣١٩، محمد امين زەكی بەگ، خولاصەیەكی تاریخی كوردو كوردستان، ل٩٢.

(١١١) ابن الاثير، الكامل، ج٤،ل ٣١٩

(١١٢) ئارشاك پۆلا، كورد لەسەر چاوە عەرەبیەكاندا، ل٥٢، محمد جاسم الحمادي، الجزيرة الفراتية والموصل،ل٢٩٠.

(١١٣) الطبري، تاريخ، ج٧، ل٤٠٨، ابن الاثير، الكامل، ج٤،ل ٣٢٨.

(١١٤) ابن خياط، تاريخ خليفة ابن خياط،ل٤٠٤،

(١١٥) البلاذري، اساب الاشراف، ج٨ ،ل٣، حسن ابراهيم حسن تاريخ الاسلام السياسي والديني والثقافي والاجتماعية، دار الاحيا، ط١، ج٣، ١٩٦٤، ل٤٥.

(١١٦) البلاذري، فتوح البلدان، ل٤٢٠.

(١١٥) حسن قاسم العزيز، البابكية، ل٥٥.

(١١٦) عباس عبدالكريم، کۆمەڵگا لەسایەی دەوڵەتی خەلافەتدا، ل٩٦.

(١١٧) هەمان سەرچاوەی ، ل٩٦.

(١١٨) حسن قاسم العزيز، البابكية، ل٨٦.

(١١٩) عدنان علي كرموشي الخراجي، خلافة الاموية، دراسة في التاريخ السياسي و الادارية، رسالة ماجستر، ل٣١٦.

(١٢٠) عدنان علي كرموشي الخراجي، خلافة الاموية، دراسة في التاريخ السياسي و الادارية، رسالة ماجستر، ل٣١٦.

(١٢١) فلهاوزن، تاريخ الدولة العربية من ظهور الاسلام الى نهاية الدولة الاموية، ل٢٤.

(١٢٢) فاروق عباس وهب، الحياة الاجتماعية في ديمشق في عصر الاموي، رسالة ماجستر، بغداد، ل٢٥٢.

(١٢٣) توفيق سلطان اليوزبكي، دراسات في نظم العربية الاسلامية، ١٩٨٨، ل١٢١.

(١٢٤) پێناجێ سەرکردایەتی کورد لەم کاتە دەر کەوتبێت واتا هیچ سەرکردەیەك یاخود زانایەك، تەنیا لە جارێکی کۆتایی ١٠٠ کوچی نەبێت بەتایبەتی دوایی هاتنی عەباسیەکان ناوچە کوردیەکان زیاتر کرانەوەی پێوەدیار بووە، کوردەکان لە هەندێ کاروباری کارگێری خۆیان بەناوی خەلافەتەوە بەرێوە بردوە ئەمەش دەگرێتەوە سنورە فراوانەکەی خەلافەتی عەباسی نەدەتوانی ناوچە کان بەرێوە ببات بە یارمەتی و هاوکاری دانیشتوانی ناوچە کان نەبێت

(١٢٥) ئەو مەوالیانەی رۆلی سەرکردایەتی سەربازیان گێراوە تارق کوری زیاد و موسی کوری نەسیر .....تد

(١٢٦) ابن الاثير ، الكامل فى تاريخ، ج٧، ل٤٧٢

(١٢٧) الطبرى، تاريخ،ج٧، ل٤٧ ،ابن الاثير، الكامل، ج٤، ل١٢٨ " ثابت اسماعيل الراوى، العراق في ظل حكم الاموى، ل١٩٥.

(١٢٨) الطبری، تاریخ، ج٧، ل٤٨ ، ابن الاثیر، الکامل،ج٤، ل١٦٠.

(١٢٩) ابن الاثیر، الکامل، ج٤، ل١٦٢.

(١٣٠) الطبری، ج٧، ل٥٥١ " ابن الاثیر، الکامل...ج٤، ل١٨٤ ، المسعودی، مروج الذهب، ج٣، ل١٧٨. " عبدالمنعم ماجد، الحیاة السیاسیة لدولة الاموی،

(١٣١) الیعقوبي، تاریخ...ج٣، ل٢٤٠" الطبری، ترایخ....ج٧، ل٥٣.

(١٣٢) الطبری، تاریخ الرسل والملوك، ج٦، ل ل٢٢٢—٢٥٨.

(١٣٣) المسعودي، التنبیة والاسراف، لل٢٨٦ " الدینوری الاخبار الطوال، ل٢٨٧.

(١٣٤) الدینوری، الاخبار الطوال، ل٢٨٧.

(١٣٥) یعقوبي، تاریخ یعقوبی، ج٣، ل١٠.

(١٣٦) الطبری، تاریخ،ج، ل١١٦.

(١٣٧) الطبری، تاریخ، ج ، ل١١٦.

(١٣٨) هەمان سەرچاوە،ل١١٦.

(١٣٩) لە بزووتنەوەکەی موختار روونمان کردوە کە کوردەکان چەن هاوکاریان کردوە، لەوانەشە لەم شەرە زیاتر یارمەتی موختاریان دابێت .

(١٤٠)الطبری، تاریخ، ج٧، ل١٨٢.

(١٤١) ابن الاثیر، کامل فی التاریخ، ج٤،ل٢٢٣.

(١٤٢) الطبری، تاریخ، ج٥، ل٥٧٠. ابن الاثیر،الکامل فی التاریخ،ل٣٣٧

(١٤٣) هەمان سەرچاوە، ج٥، ل٥٧٠.

(١٤٤) الخربوطلی، العراق فی الظل حکم الاموی،ل١٤٩.

(١٤٥) الدینوری، الاخبار طوال،ل٢٩٢.

(١٤٦) هەمان سەرچاوە،ل٢٩٢.

(١٤٧) ابن الاثیر،الکامل فی التاریخ،ل٢٢٧.

(١٤٨) الدینوری، الاخبار طوال،ل٢٩٢.

(١٤٩) سەررچاوەی پێشوو،ج٤،ل٦٣.

(١٥٠) هەمان سەرچاوە.ج٤،ل٦٧

(١٥١) الدینوری، الاخبار طوال،ل٢٩٢.

(١٥٢) ابن الاثیر،الکامل فی التاریخ،ل٢٢٧.

(١٥٣) هەمان سەرچاوە.ج٤،ل٢٧٤.

* دیر الجماجم: ناوچەیەکە نزیك (٤٢)کم لە بەسرەوە دوورە، ئەم ناوەش لەوەوە هاتوە لەکاتی شەڕی نێوان (حەجاج و عبدالرحمن) لەم ناوچەیەدا سەری زۆربەی سوپای عبدالرحمن پەڕاندووە لە دوایدا(حەجاج) کۆکردۆتەوە و سوتاندنی (یاقوت، معجم البلدان، ج٢، ل٥٠٤.

(١٥٤) الطبری، تاریخ الرسل و الملوك،ج ٦، ل٤٣٧.

(١٥٥) هەمان سەرچاوە، ج٦، ل٣٦٧-٣٦٨.

(١٥٦) ابن خیاط، تاریخ خلیفة، ل٣٧٥.

(١٥٧) المسعودی، مروج ذهب، ج٣، ل١٢٦.

(١٥٨) هەمان سەرچاوە، ج٣، ل١٢٦

(١٥٩) تاریخ ابن خلدون، ج٣، ل٥٠.

(١٦٠) ابن خیاط، تاریخ خلیفة، ل٣٧٥.

(١٦١) البلاذری، فتوح البلدان، ل٣١٩.

(١٦٢) الطبری، تاریخ...،ج٨، ل٣٣ " ابن کثیر، بدایة و النهایة، ج٩، ل٨١.

(١٦٣) ابن خیاط، تاریخ خلیفة، ل٣٧٥ ، عبدالحسین، الاخیار کوب، دوقرن سکوت، ل١٠٤

وەرگێران

ئەفسانە سۆمەریەکان

و : لوقمان باپیر

زانستی بەراوردکاری ئەفسانە کە ئەوە هەموو زانستەکانی دیکەش دەگرێتەوە، رەنگە ئامانج بپێکێ یان هەڵە بکات، ئەو زانستەش دوای دروست بوون و گەشەکردنی زانستی بەراوردکاری زمان، دروست بووەو گەشەی کرد، ئەو زانستەش واتە زانستی بەراوردکاری، زمان پرۆگرامی لێکۆڵینەوە تیایدا تەرخان کرا بۆ بنچینەی زمانەکان و ئەدەبەکەیان، ئەو زانستەش پێشکەوتنێکی ئاوازەی بەدەستهێنا کە ئەمەش هۆکارەکەی بە پلەی یەکەم دەگەڕێتەوە بۆ دانان بەو راستیەی کە زمانی (سانسکریتی) کە لای گەلانی کۆنی هیندی زمانی ئاینییە و هەروەها(زەند) یان زمانی فارسی کۆن کە بە زمانی ئاینی و ئەدەبی دادەنرێ لای گەلانی کۆنی ئێرانی، کە هەردووکیان لە زمانە هیند و ئەورووپیەکانن، راستی ئەوە دەرکەوت کە ئەو دووزمانە دەچنەوە سەر خێزانی زمانە ئەغریقی و لاتینیەکان.

ئەو پێشکەوتنەی کە زانستی لێکۆڵینەوەی زمانە هیند و ئەورووپیەکان بە دەستی هێنا بە شێوەیەکی فراوان پشبەستوبوو بە لێکۆڵینەوەی کەلتووری ئەدەبی کۆنی ئەغریقیەکان و هیندۆس و ئێرانیەکان، ئەو لێکۆڵینەوەیەی کە بەئاسایی و بە شێوەیەکی راستەوخۆ پێویستی بە لێکۆڵینەوەیەکی

بەراوردکاری هەبوو بۆ ئەفسانەکان و چیرۆکە داستانیەکانی کە پەیوەندیان بەو کەلتوورەوە هەیە و رەنگدانەوەی ئەون.

لە کۆتایی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدە، هەندێ ئاسۆی نوێ کە پێشبینی نەدەکران، لە بوارەکانی زانستی ئەفسانەی بەراوردکاری، رووناکیان بەخۆوە دیت، ئەمەش لەئەنجامی ئەو پێشکەوتنەی کە ئەو هەولأنەی درابوون بۆ کردنەوەی سیمبوڵەکانی هەردوو نووسینی هیرۆگلیفی میسری و مێخی (بزماری) بابلی ،بە خۆیانەوە دیت، وەك چۆن ئەو لێکۆلینەوانەی تەرخان کرابوون بۆ لێکۆڵینەوەی (تەورات) هۆکارێك بوون لە چەندانە کردنی هەوڵەکان کە هەر خێرا لە ئەنجامدا ئەو روونوەوە کە زۆر لە ناوەڕۆکی (تەورات) کەگەلێ تایبەتمەندی میتۆلۆژیان هەیە، بە لەچاو گرتنی ئەو وێکچوونە زۆرەی کە لە نێوان تەورات و ئەو ناوەڕۆکەی کە سەرچاوە میسری و بابلیەکان لەخۆیان گرتووە.

بەم شێوەیە دەبینین کە لێکۆڵینەوەی زانستی ئەفسانەی بەراوردکاری، کە هەمان رێی زانستی زمانی گرتەبەرو، کەپێشتر تەنیا بەلێکۆڵینەوەی زمانە هیندو ئەورووپیە کۆنەکان خەریك بوو، ئێستا زمانە سامیەکان و میسری کۆنیشی گرتە خۆ.

لە هەمان کاتدا لە دنیای مەعریفەدا زانستێکی تازە رێی خۆی بەرەو گەشەو پێشکەوتن دۆزییەوە، مەبەستیشمان لە(ئەنثرۆپۆلۆژیا) یە ئەو زانستەی کە دەرکەوت گرنگییەکی بنچینەیی هەیە لە لێکۆڵینەوەی زانستی ئەفسانەی بەراوردکاری.

ئەمە سەرەرای دۆزینەوەی کۆمەڵێك لەو گەل و هۆزانەی کە خاوەن قۆناغی شارستانی جیاواز بوون لە هەموو کیشوەرەکاندا جگە لە ئەوروپا، ئەو گەل و هۆزانەی جێگای گرنگیپێدانی گەشتیاران و زانستخوازان و نێردە زانستییەکان بوون، گرنگیان دا بە لێکۆڵینەوەی زمانی ئەو گەلانەو نەریتە سەیرەکانیان و شێوازی ژیان و بیروباوەڕ و رێوشوێنە ئاینییەکان، وە ئەو راستیە نوێیانەی کە لە لێکۆڵینەوەی گەلە جیاوازانە لە رێژەی پێشکەوتنی ژیانی سەرەتاییان هەڵێنجرا سەرچاوەیەکی کەرەستەی میتۆلۆجی یان پێکدێنا کە ئەمەش بەڕۆڵی خۆی بواری

لێکۆڵینەوەی زانستی ئەفسانەی بەراوردکاری فراوان کرد.

بەو شێوەیە بۆمان گونجا کە سەرچاوەی ئەو کەرەستانەی کە پشتی پێدەبەستن

لە لێکۆڵینەوەی زانستی ئەفسانەی بەبەراوردکاری دابەشیان کەین بۆ دوو کۆمەڵە یەکەمیان ئەو ئەفسانە و داستانانەی لەخۆ دەگرت کە لە رۆشنبیریە کۆنەکانی هیند و ئێرانیەکان و ئەغریقیەکان لە لایەك و، بابلی و میسری و عیبریەکان لەلایەکی دیکەوە، رەنگیان دەدایەوە. وەهەموو ئەو ئەفسانە و داستانانە بە شێوەیەکی روون فراوان تۆمارکراون، وەك چۆن گواسترایەوەو رەنگی دایەوە لە ئەدەبی ئەو گەلانەدا لە هەزارەی یەکەمی پێش زاین، وەدەکرێ ئەفسانە ئەسکەندەنافیەکان و ئەددیەکان و(Eddic) و چینییەکان و ژاپۆنییەکان ....هتد. بخەینە سەر ئەو کۆمەڵەیە کە لەجۆرەها ئەدەبی سەردەمە کۆنەکانەوە درێژدەبنەوە.

کۆمەڵەی دووەم ئەو ئەفسانەو داستانانەی گەلە سەرەتاییەکان دەگرێتەوە وەکو لەم سەدەی دوایی (سەدەی بیستەم) دۆزرانەوە کە لەناوەڕۆکی ئەو زمانانە هەڵێنجراون کە زمانی ئاخاوتنی کەسانی ئەو گەلانەی ئەو سەردەمەن، کەگەڕۆك و کەسانی نێردەی زانستی و زانایانی ئەنثرۆپۆلۆژیا تۆماریان کردوون. پێویستیش بەوە ناکات کە بڵێین هەموو ئەو سەرچاوە ماددیە سەرەتاییانەی کە بەمدواییە دۆزرانەوە، کە لە بنچینەداو، بۆ مەودایەکی دووریش، بە خاوەن بەهایەکی زانستی دادەنرێن بۆ زانستی ئەفسانەی بەراوردکاری و ئەو زانستانەی کە پەیوەندیان پێیەوە هەیە، وە لە ڕووی گرنگییەوە بەهاکەی لە ڕۆشنبیریە کۆنەکان کەمتر نیە وەك سەرچاوەیەکی زیندوو و بنچینەیی لە سەرچاوەکانی ئەم زانستە.

وەروون و ئاشکرایە، کە ئەو کەلتوورە ڕۆشنبیریەی خۆی لە داهێنانە ئەدەبی و ئەفسانە کۆنەکانی ئەغریق و عیبری و هیندی و ئیرانی و بابلی ومیسریەکاندا دەنوێنێ، دیارترین کاریگەری و شوێنەواری لە قەوارەی شارستانی ڕۆشنبیری ئێمەدا هەبووە، لەگەڵ ئەوەی ئەو بۆ چوونە ڕۆحی و ئاینیانەی کە ئەو ئەدەبە نواندویەتی خۆی خزاندوتە جیهانی نوێی پێشکەوتووی ئێمەوە، لەگەڵ ئەوەشدا تا ئێستا شتێکی گرنگ هەیە کە ئێمە نایزانین، مەبەستیشمان ئەو ئەفسانە سۆمەریانەیە کە چیرۆکە ئاینیەکانی گەلێك پێك دێنن کە نە سەر بە گەلە سامیەکان و نە سەر بە هیندو ئەورووپییەکانەو،کە لە وڵاتی سۆمەردا نیشتە جێ بوون لە سەردەمێکی مێژوویی کە دەکرێ بە شێوەیەکی نزیککراوەیی بە(٣٥٠٠)تا(٢٠٠٠)ساڵ بەر لەزایین دیاری بکەین، ئەم گەلە لەسەر ڕووبەرێك نیشتەجێ بوون، کە

بەناوچەیەکی بچووک دادەنرێ، کە دەکەوێتە نێوان هەردوو رووباری دەجلە و فرەهات(دیجلە و فرات) و لەکەنداوی عەرەبیەوە درێژ دەبێتەوە لەباشورەوە تا دەگاتە بەغدای ئێستا لە باکوور ئەو ناوچەیەی کەبەراستی دەتوانین بە بێشکەی رۆشنبیری هەموو لایەکی رۆژهەڵاتی نزیکی وەسف بکەین، ئەگەر خوێنەر بگەڕێتەوە بۆ ئەنسکلۆپیدیای (دائرة المعارف) ئایینی و ئەخلاق، دانراوی(جێمس هاستینگس) و، سەررنجێکی قووڵی ووتارێکی درێژی بدات دەربارەی ئەفسانە و دروست بوونی گەردوون و ئەفراندنی دنیا، ئەوا لێکۆڵینەوەیەکی تێرو تەسەل دەدۆزینەوە دەربارەی ئەو گەلە کۆن و نوێیانە و شەقڵەکانی پێشکەوتنی رۆشنبیریان لەگەڵ وەسفێکی شیکاری بیرو بۆچوونی ئەو گەلانە و بیروباوەڕیان دەربارەی دروستبوونی گەردوون، وە ئەگەر خوێنەر دیسان بگەڕێتەوە بۆ ئەو کۆمەڵە دانراوەی کە بەناونیشانی (ئەفسانەی رەگەزەکانی مرۆڤ) کە سێزدە بەرگی تەرخان کردووە بۆ توێژینەوەی بابەتی شیکردنەوەی ئافسانە گرنگەکان لەدنیا، ئەوا هەندێ ئاماژە و زانیاری دەربارەی ئەفسانە سۆمەریەکان دەدۆزنەوە، ئەو زانیارییانە لەگەڵ کەمیەکەشیان، پشت بە سووسەکردن و زەن بردنێکی هەڵێنجراو دەبەستێ لە دەقە دەستکاریکراو و هەموار کراوەکانی بابلیەکان کە کۆتایی هەزارەی سێیەمی پێش زاین بەسەر سۆمەریەکاندا زاڵ بوون داستانە سۆمەریەکانیان کردە بنچینەیەك بۆ پەرەپێدانی ئەفسانە تایبەتیەکانی خۆیان.

بەڵام ئەو راستییانەی کە زانراون کە سۆمەریەکان بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ کە نزیکەی لە(٢٥٠٠تاکو٢٠٠٠) ی پێش زاین درێژ دەبێتەوە ئەو کۆمەڵە

خەڵکانە بوون کە بەهۆی رۆشنبیریەکەیانەوە باڵیان بەسەر هەموو لایەکی رۆژهەڵاتی ناوەڕتستداکێشابوو، رەنگە هەر ئەوانیش شێوە نووسینی بزمارییان داهێنا بێ و بنچینەی بیرو بۆچونە روحی و ئاینیەکانیان دروست کردبێ کە لە هەموو ناوچەکانی رۆژهەڵاتی نزیکدا باوبوون، لە کۆتایشدا ئەوان بوون کە ئەدەبێکی پێشکەوتوویان داهێنا کە دەوڵەمەند بوون لە ناوەڕۆك و ناوازە بوو لە دارشتن و دەربرین.

زیاد لەو هەموو شتانەی گوتمان، راستیەکی دیکە هەیە کە دەبێ لە بەرچاو بگیرێ کاتێ کە دەوڵەتی سۆمەریەکان لەناو چوو قەوارە سیاسیەکەیان رەش بۆوە وەك ئەنجامێکی سەرکەوتنی میللەتە سامیەکان بەسەریاندا، زمانەکەشیان چووە رێزی زمانە مردووەکان و بەمەش ووردە ووردە زمانی (ئەکەدی) سامی بووە زمانی گفتوگۆ، بەلاّم لەگەڵ ئەمەشدا زمانی سۆمەری هەر لە بەکارهێنانیدا مایەوە چونکە سەرکەوتووە سامییەکان بۆ چەندین سەدە کردبوویان بەزمانی ئەدەب و ئاینی خۆیان وەك چۆن زمانی یۆنانی لە سەردەمی دەسەلاّتی رۆمانی زمانی لاتینی لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بەکاردەهاتن.

راستە کەزمانی سۆمەری زمانی بنچینەیی بوو کە قوتابخانەکانی فێرکردنی خوێندن و بنکە رۆشنبیریی و رۆحیەکانی بابل و ئاشوور پشتیان پێدەبەستا، بەلاّم هەر لە و ولاّتانە نەوەستا، بەڵکو زۆرێك لە گەلانی دراوسێشی گرتەوە، وەك ئیلامیەکان و خووریەکان و حەبەشیەکان و کەنعانیەکان، روون و ئاشکرایە کە بیرو بۆ چوون و چیرۆکە ئەفسانەییە سۆمەریەکان، بەهۆی ناوەرۆك و رەسەنایەتیە مێژووییەکانەوە، خۆی خزاندە هەموو ناوچەکانی

ڕۆژهەڵاتی نزیك، بۆیە لێکۆڵینەوە لە داستانە سۆمەرییەکان بە گرنگترین ئەو ڕەگەزە زیندوانە دەژمێردرێ کە پشتی پێ ببەسترێ بۆ تێگەیشتن و لێکۆڵینەوە لە ئەفسانە باوەکانی ڕۆژهەڵاتی نزیکی کۆن، چونکە تا ڕادەیەکی زۆر بنەچەو پەرەسەندنیان ڕوون دەکاتەوە.

لاپەڕەکانی داهاتووی ئەم کتێبە، وێنەیەکی کورتی ئەفسانە سۆمەریەکان لەخۆوە دەگرێ کە پێشتر نەناسرابوون، هەڵی پێشکەشکردنیان بۆ نەگونجا، بەو ئەفسانانەش دەست پێدەکەم کە باس لە ئەفراندن و ڕێکخستنی گەردوون ئافەریدەکردنی مرۆڤ دەکەن، دواتریش ئەفسانەی (کوور) بە هەرسێ شێوەی کە باس لە چوونە خوارەوەی (ئانانا) دەکا بۆ جیهانی خوارەوە، پێشکەش دەکەم و ئەم لێکۆڵینەوەش بە پێشکەش کردنی چەند هێڵێکی فراوانی سێ ئەفسانەی دانسقەی جیاواز کۆتاییی پێدێنم.

هیوادارم خوێنەر وێنەیەکی گونجاو و ڕوونی دەربارەی ئەفسانە سۆمەریەکان دەست کەوتبێ، ئەو ئەفسانانەی کە بەفراوانی ناوەڕۆك و دەلالەتەکانی و وردەکاریە سەرسوڕهێنەرەکانی جیادەکرێنەوە، بە لەچاو گرتنی ئەو سەردەمە زەمینە ڕۆشنبیریەی کە تیایدا ئەو شاکارە ئەدەبیە دووبارە بوەوانەی تیا بەرهەم هاتووە.

بەشی دووەم

ئەفسانەکانی دروست بوون

ئەو ئەفسانانەی کە ڕۆشنبیری هەر گەلێك دەینوێنێ، لە ڕووی گرنگی و دەلالەتیشەوە لە ریزی پێشەوەیە، ئەو ئەفسانانەن کە گەڕان بەدوای بنەچەی گەردوون و دروست بوونی و فەلسەفەی بوونەوەرەکان و ئەفراندن لە خۆ دەگرن، مەبەستیشمان لەمەدا ئەو چیرۆکە ئاینیانەیە کە هەوڵدەدەن کە بنەچەی گەردوون و بوونی خوداکان و مرۆڤ ڕوون بکەنەوە. ئەم بەشەش لێکۆڵینەوەو شرۆڤەیەکی قوڵ لە خۆ دەگرێ دەربارەی تیۆرەکانی ئەفراندن و ئەو چەمکانەی کە پەیوەندیان پێوە هەیە و لە وڵاتی سۆمەردا ناسرابوون لە هەزارەی سێیەمی پێش زاین، ئەم بەشە سێ بابەتی سەرەکی لە خۆ دەگرێ، ئەوانیش (١) ئەفراندنی گەردوون (٢) ڕێکخستنی گەردوون (٣) ئەفراندنی مرۆڤ.

ئەفراندنی گەردوون

لە دێرەکانی سەرەتای ئەو قەسیدەیەی کە ناوم ناوە (گەلگامێش و ئەنکیدۆ لە جیهانی خوارەوە) بنەچە سەرەکیەکانی بۆچوونی سۆمەریەکان و چەمکەکانی تێگەیشتنی ئەوان دەربارەی گەردوون و ئەفراندن ڕوون دەبێتەوە، لێکۆڵینەوە لە مێژووی کردنەوەی سیمبۆڵەکانی ئەو قەسیدەیە لە چێژو سوود بێبەش نیە، لە ساڵی ١٩٢٤ دا کاتێك بۆ یەکەمجار هەوڵی کردنەوەی سیمبوڵەکانم دا، بۆم دەرکەوت کە لەسەر هەشت پارچە قوڕ تۆمارکراوە حەوتیان لە (نەفەر) دۆزرانەوە، هەشتەمیشیان لە (ئور)

دۆزرایەوە، ئەو پارچانەش هەموویان لەبەریان گیراوەتەوە و(استنساخ) بڵاوکراونەتەوە، (هۆگۆ راداو) کە لە مۆزەخانەی زانکۆدا کاری دەکرد، دوو پارچە لە کۆمەڵەی فلادلفیا و لە ساڵی ۱۹۱۰ دا بڵاوکردەوە(ستیڤن لانگدۆن)یش دوو پارچەی لە کۆمەڵەی ئەستەنبوڵ و لە ساڵی ۱۹۱٤ بڵاوکردەوە، وەك چۆن (ئەدەوارد کیرا) هەر لە کۆمەڵەکەی ئەستەنبوڵ پارچەیەکی لە ساڵی ۱۹۲٤دا بڵاوکردەوە، جگە لەدوو پارچەی دیکەی کۆمەڵەکەی فلادلفیا کە لەساڵی ۱۹۳٤دا بڵاوی کردنەوە، (سی.جی.گاد)یش لە مۆزەخانەی بەریتانیا پارچەیەکی بڵاو کردەوە کە پارچەیەکی نەشکاو و باشبوو لە ساڵی ۱۹۳۰لە (ئور)دەستی کەوتبوو.

بەڵام زیندووکردنەوەو وەرگێڕانی ئەو قەسیدە داستانییە بە شێوەیەکی دروست لە تواناد‌ا نەبوو هۆکارەکەشی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە زۆربەی ئەو پارچەو تابلۆ قورانەی کە لەسەری تۆمارکرابوو دوای پێکگرتنیان وا دەردەکەوت کە ناوەڕۆکێکی نامەعقولیان هەیە و لە هەندێ دەربڕیندا جیاوازی هەیە و لێناگەڕێ بە شێوەیەکی دروست رێکخرێ و ریزبەندبکرێ.

لە ساڵی ۱۹۳٦دا، دوای ئەوەی یەکەم وەرگێڕانی خۆم بۆ ئەفسانەی (دابەزینی ئانانا بۆ جیهانی خوارەوە) نارد بۆ رۆژنامەی (زانستە ئاشوورییەکان)، سووربووم لەسەر بەگەڕخستنی هەموو توانایەکی هەمە بۆ زیندوکردنەوەی ئەو قەسیدەیە کە هەموو دەلالەتەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە چیرۆکێکی گرنگ سەرسوڕهێنەری لەخۆگرتووە هەوڵەکانم منیان گەیاندە دۆزینەوەی ئەو(رێبەرەی- دلیل)کە بەهۆیەوە ئەو رێگایەم دۆزیەوە بۆ رێکخستنی پارچەکانی بە شێوەیەکی دروست. ئەو رێبەرە بە ئاشکرا لە دوو

لایەنی گرنگ دەرکەوت کە لەروخسارەکانی شێوازی خودی شیعری سۆمەریدا خۆی دەنواند، لایەنی یەکەمیان لەگەڵ لاوازی دەلالەتە هونەریەکانیشیدا، بە هۆی پەیوەندی بەکردنەوەی سیمبولەکانی قەسیدەکە بەخاوەن گرنگیەکی گەورە دادەنرێ، بەڵکو بە خەڵاتێکی بە نرخ دادەنرێ کە دەکرێ ناوەڕۆکەکەی لەمەی خوارەوەدا کورت بکرێتەوە:-

کاتێك شاعیری سۆمەری وای بەباش دەزانێ کە دێڕێك لە قەسیدەکەیدا دووبارە بکاتەوە ئەوا بێ گۆڕین و لابردن و زیادکردن دووبارەی دەکاتەوە،با نموونەیەك بۆ ئەوە بهێنینەوە، ئەگەر پاڵەوانێك یا خواوەندێك فەرمان بە پەیامبەرێکی خۆی دەدا کە نامەیەکی بۆ بگەیەنێ، ئەوا ئەو نامەیە بێ گوێدانە بەدرێژی و ناوەڕۆکەکەی، ئەوا لەقەسیدەکەدا دووجار لەدوای یەك بەهەمووووردەکارییەکانەوە دووبارە دەبێتەوە،جاری یەکەم باس لەدەقی نامەکە دەکرێ وەك چۆن گەورەکەی بە پەیامبەرەکەداوە بیگەیەنێ، جاری دووەمیش کە ئەو نامەیە دەگاتە دەستی نامە بۆ نێردراو، لەهەر دوو بارەکەشدا دەقی نامەکە وەك خۆی باسیان لێوەدەکرێ، بەم شێوەیە ئەگەر داڕووشانێك لە پارچەیەکدا هەبێ، ئەوا چاکردنەوەی ئاسان دەبێ لە دەقی پارچەی دووەم کە ڕووبەرێکی هاوشێوەی دەقی یەکەمە.

بەڵام لایەنی دووەم کە سوودم لە روخسارەکانی شێوازی شیعری سۆمەری وەرگرت، ئەوەیە کە شاعیری سۆمەری بۆ خستنە رووی بابەتە داستانی و ئەفسانەیەکانی دوو دیالێکت بە کاردەهێنێ، ئەوانیش دیالێکتی سۆمەری رەسەن و دیالێکتێکی دی بەناوی (ئەمیسال)ە کە دیالێکتێکە تەوابە رەسەنەکە دەچێ تەنیا لە هەندێ جیاوازی سادە نەبێ لە هەندێ

دەنگ و بڕگەی فۆنیمی دیاریکراو، لەم کارەشدا سەیر لەوەدایە کە شاعیر کاتێك دیالێکتی (ئەمیسال) بەکاردەهێنێ کە بیەوێ ئەو قسانەی کە (ئانانا)ی شابانووی ئاسمان دەیانکا بەدیالێکی ئەمیسال دەکرێن سەرەرای ئەوەی کە بە دیالێکتە رەسەنەکەش باس دەکرێن.

بەم شێوەیە کە دەقێك دەبینم و لە حاڵەتێکدایە کە ئەستەمە ناوەڕۆکەکەی بزانرێ، دەتوانم هەمان دەق بدۆزمەوە بەدووبارە کراوەیی لە دیالێکتی (ئەمیسال) بەو (رێبەر)ی کە دەستم کەوت، توانیم بەشی یەکەم لە پارچەکانی قەسیدەکە بخەمە سەر یەك و لە ساڵی ١٩٣٨ دا بڵاووم کردەوە، بەڵام بەشی دووەم تا ئێستا

زۆربەی روون نیە و تەنانەت بەشی یەکەمیش لە داڕووشان بێبەش نیە.

لە ساڵی ١٩٣٩دا، لە ئەستەمبوڵ پارچەیەکی شکاوم دۆزیەوە قەسیدەیەکی لەسەر تۆمارکرابوو، وە لەماوەی ساڵی رابردوو توانیم ناوەڕۆکی حەوت پارچەی دیکەش بزانم کە لە مۆزەخانەی زانکۆ بوون لە فلادلفیا و لەبەرم گرتنەوە، بەمەش تا ئێستا بووینە خاوەنی (١٦)پارچە کە قەسیدەکەیان لەسەر تۆمارکراوە، کە لەتوانادایە زیاتر لە دووسەدو پەنجا دێر لە دەقەکانی چاك بکرێتەوە دواتر وەربگێڕدرێ، ئێستاش دەتوانین ناوەڕۆکی قەسیدەکەمان بەم شێوەیە بخەینە روو:-

رۆژێ لە رۆژان درەختێ هەبوو کە پێیان دەووت درەختی (هۆڵۆپۆ) رەنگە (دار بی)بێ لە سەر رووباری فورات چاندرابوو و لە ئاوی رووبارەکەوە ئاوی دەخواردەوە، وارێکەوت کە بایەکی باشووری هەڵیکردو ئەو درەختەی لە رەگەوە هەڵکێشا لەو کاتەی کە زێی فورات لافاوی کردبوو، لە کاتێکدا کە

شابانۆی ئاسمان(ئانانا) لە لێواری فرەهاتدا پیاسەی دەکرد درەختەکەی بەدەست گرتووەو هێنایەوە بۆ (ئوروك) و لە باخچە پیرۆزەکەیدا رواندی، زۆری ئاگا لەو درەختە بوو چونکە دەیویست دوای گەورە بوونی، لەدارەکەی کورسییەك و چوارپایەك دروست بکات. دوای تێپەڕ بوونی چەند ساڵێك، درەختەکە تیایدا گەشەی کرد، ئانانا بۆی دەرکەوت کە ناتوانێ داوەکە ببڕێتەوە چونکە مارێك (کە سیحر کاری لێناکا) هێلانەکەی خۆی لێدانابوو، لەسەرەوەشیدا باڵندەی (ئەلزۆ) (کە ئافەریدەیەکی ئەفسانەییە) هێلانەی تێدا چێکردبوو بەچکەکانی تیادا دانابوو، لەناو قەدی درەختەکەشدا(لیلیت) پاکیزەی زەوییە خاپوورەکان،ماڵەکەی خۆی دروست کردبوو، بۆیە ئانانا پاکیزەی دڵخۆش، فرمێسکی خەم و حەسرەتی رشت، کە لەبەیانیدا و(ئۆتۆ)ی برای (خواوەندی هەتاو)لەژووری نووستنەکەی واگاهات، بەگریانەوە بۆی باس کرد کە درەختەکەی (هۆلۆپۆ) چی بەسەر هاتووە، وەکاتێك گلگامش پاڵەوانی مەزنی سۆمەری، باپیرەی (هیرۆکلیسی)ئەغریقی گوێی لە گریان و سکاڵای ئاننا بوو، بە شکۆی پیاوانەوە هاتە پێش و خۆی خستە بەر فەرمانی ئەنانا زرێ یەکەی لەبەرکرد کە کێشەکەی پەنجا (مەن) دەبوو، ئەمە کێشێکی بابلییە و بارتەقای نزیکەی پەنجا پاوەندی ئینگلیزییە، تەوەرەکەی کە حەفت(تالن)دەبوو بەدەستەوە گرت، تالن کێشێکی کۆنەو بارتەقای کێشێکە واتە ٦٠مەن بۆ سەر مارەکەی داهێنایەوەو سەری بڕی، هەرچی باڵندەی (ئەلزۆ)یە لەگەڵ بێچووەکانی رایان کرد بۆ چیاکان (لیلیت)یش ماڵەکەی هەڵکەندو فڕی و رایکرد بەرەو زەوییە خاپورەکان کە راهاتبوو جارجار سەریان لێبدا، بەم شێوەیە پیاوانی (ئوروك) کەلەگەڵ

گلگامش دابوون توانیان دارەکە ببڕنەوە و پێشکەشی ئانانای بکەن تا لە دارەکەی کورسیەك و چوارپایەکی لێ دروست بکات.

بەلأم ئانانا چی دروست کرد؟ لە دەمارەکانی هۆلوپۆ شتێکی دروست کرد کەناوی (پەکو)بوو (رەنگە دەهۆلّ بێت) لە کرۆکەکەشی شتێکی دروست کرد ناوی (مەکو) بوو(رەنگە داری دەهۆلّ کوتان)بیّ و کردیە خەلأتی گلگامش وەك پاداشتێکی ئازایەتی و پیاوەتیەکەی.

دوایی ئەوە پارچەیەك دێت کەلە دوازدە دێر پێك هاتووە ئەم توانی راستی ناوەڕۆکەکەی روون بکەمەوە لەگەلّ ئەوەی کە دەقەکە لەبارێکی وا دایە .... دوای ئەوەی کە پارچە ئەمومژاویەکەی تێدەپەڕێنین....

بەردەوام دەبین لە خوێندنەوەی دەقەکە بەرونی دەبینین کە (پەکۆ و مەکۆ)چونەتە خوارەوە بۆ جیهانی خوارەوە بە هۆی هاوار و قیژەی پاکیزە بچوکەکە ئەمەش لە رێی کونێکی زەوییەوە گلگامش سوردەبیّ لەسەر هێنانەوەیان بەلأم دەبینیّ کە نەبەدەستەکانی و بەپێیەکانی ناتوانیّ بیانگاتیّ... بەو شێوەی دەبینین خۆی لەبەر دەرگای دونیای خوارەوە خستووە شەپۆر دەکاو هاوار دەکا دەلّیّ :

کێیە ئەو کەسەی (پەکۆ)ی خۆم لە جیهانی خوارەوە بۆ بهێنێتەوە؟

کێیە ئەو کەسەی (مەکۆ)ی خۆم لە سەر رووی دونیای خوارەوە بۆ بهێنێتەوە، کاتێك (ئەنکیدۆ)ی هاورێی گلگامش و برادەری خۆشەویستی گوێی لێبوو کاتێك گوێی لە دەنگی گەورەکەی خۆی بوو وەلأمی دایەوەو وتی:

گەورەم بۆچی دەگری ؟ بۆ غەم دلّی داگرتووی ؟

ئەو (پەكو) یەی هی تۆیە..... من بۆت لە دونیای خوارەوە دەهێنمەوە.
ئەو (مەكو)یەتی تۆیە...... من لەسەر رووی جیهانی خوارەوە بۆت دەهێنمەوە، بەلأم گلگامش لە ئەنجامی چوونە خواررووی جیهانی خوارەوە وریایی كردەوە بە كورتی باسی ئەو قەدەغانەی كرد كە لەو دونیایەدا هەیە پێی گوت:

ئەگەر بچیە خوار بۆ جیهانی خوارەوە
وتەیەكت پێ دەڵێم گوێ لە وتەكەم بگرە
هەندێ ئامۆژگاریت دەدەمێ بە گوێم بكە
جل و بەرگێكی پاك لەبەر مەكە
وەگەر نا پاڵەوانە مردووەكان وەك دوژمن شالأوت بۆ دێنن
جەستەت بەو رۆنە چاكەی كە لە دەفرەكەدایە چەور مەكە
نەوەك بۆنی بكەن و دەورەت بگرن
رمەكەت مەهاوێ جیهانی خوارەوە
نەوەك ئەوانەی بەرم كوژران دەورەت دەگرن
سۆل پێكانت مەكە
لە دونیای خوارەوە مەگری
ژنە خۆشەویستەكەت ماچ مەكە
كوڕە خۆشەویستەكەت ماچ مەكە
ژنەكەت گەر رقت لێی ئەبێتەوە لێی مەدە
ئەو كوڕەی كە رقت لێیەتی لێی مەدە
نەوەك قیژە لە جیهانی خوارەوە دەست و پێت ببەستن

گریان بۆ ئەو خەوتووە لە پێناو ئەو خەوتووە

دایکی خواوەند(ئەنەزۆ)ی خەوتوم

کە سەرپۆشێك جەستە پیرۆزەکەی داناپۆشێ

بەڵام ئەنکیدۆ گوێی بە ئامۆژگاریەکانی گەورەکەی نەداوە هەموو شتێکی پێچەوانەی ئاگاداریەکانی گلگامشی کرد بەو شێوەیە کەوتە بەر چەنگی جیهانی خوارەوە نەیتوانی بگەڕێتەوە سەر زەوی، گلگامش شلەژاو بە پەلە گەڕایەوە شاری (نەفەر) بەگریانەوە لەبەردەم (ئەنلیل)ی خواوەندی گەورەیی هەوا وەستا کە لە هەزارەی سێیەمی پێش زایینە سەرکردەی کۆمەڵەی خواوەندی سۆمەری بوو، ئەی (ئەنلیل)! ئەی باوکە(پەك)یم کەوتە دونیای خوارەوە (مەك)م کەوتە دونیای خوارەوە، ئەنکیدۆم نارد تا بۆم بێنێتەوە، کەچی کەوتە بەر چنگی دنیای خوارەوە، (غتار)(شەیتان)نەیگرتووە، (ئەشاك)(شەیتان) نەیگرتووە، جیهانی خوارەوە گرتوویەتی، لە حەشارگەی(ترگال)دا کە کەسێ لێی دەرباز نابێ....نەگیراوە، بەڵکو کەوتۆتە بەر چنگی جیهانی خوارەوە، لەو شەڕە قارەمانیانەی گەردوونی،نەکوژراوە، بەڵکو کەوتۆتە بەر چنگی جیهانی خوارەوە، بەڵام (ئەنلیل) رەتی کردەوە کە یارمەتی گلگامش بدات کە بەپەلە خۆی گەیاندە (ئەریدۆ) و لەبەردەم (ئەنکی) (خواوەندی ئاو) تکاخوازیەکەی دووبارە کردەوە (ئەنکی) (کە خواوەندی حیکمەتیشبوو) فەرمانی بە (ئۆتۆ) (خواوەندی هەتاو)دا کە کونێك لە جیهانی خوارەوە بکاو ڕێگا بەگیانی (ئەنکیدۆ)بدا بێتە سەرزەوی،(ئۆتۆ)بە فەرمانی گەورەکەی کونێکی کردو گیانی ئەنکیدۆ لەبەردەم گلگامیش بەدەرکەوت، ئاغا ئاوێزانی نۆکەرەکەی بوو، گلگامش پرسیاری کرد لە

ئەنکیدۆ کە چی لە جیهانی خوارەوە دیوە. لێرەوە ...... تا کۆتایی قەسیدەکە دەبینین کە ئەو پارچەیە زۆر شکاوە، بەڵام ئەوەی کە لەو پارچەیە ساغە بەشێك لەو گفتوگۆیەی لە خۆگرتووە کە لە نێوان گلگامش ئەنکیدۆ بەم شێوەیە کراوە:

گلگامش: ئەو کەسەت بینی کە تاقە کوڕێکی هەیە؟

ئەنکیدۆ: بەڵێ بینیم *

گلگامش: چۆن هەڵسوکەوتی لەتەکدا دەکرا؟

ئەنکیدۆ: (وەڵامەکەی داڕووشاوە)

گلگامش: ئایا ئەو کەسەت بینی کە دوو کوڕی لەدوا جێماوە؟

ئەنکیدۆ: بەڵێ بینیم

گلگامش: لە چماڵێکدا بوو؟

ئەنکیدۆ: (وەڵامەکەی ڕووشاوە)

گلگامش: ئەی ئەو کەسەی کەسێ منداڵی هەیە،نەتبینی؟

ئەنکیدۆ: بەڵێ بینیم

گلگامش: چۆنی لەگەڵ دەجوڵانەوە؟

ئەنکیدۆ: ئاوێکی زۆری دەخواردەوە

گلگامش: ئەرێ ئەوکەسەشت بینی کە چوار کوڕی هەیە؟

ئەنکیدۆ: بەڵێ ئەویشم بینی؟

ئەو لەوێدا چۆن بوو؟

ئەنکیدۆ: وەك.......دڵخۆشێك

گلگامش: ئەو کەسەی پێنج کوڕی لە دوای خۆی جێهێشتبوو بینیت؟

ئەنکیدۆ: بەڵێ بینیم

گلگامش: چۆنت بینی؟

ئەنکیدۆ: وەك میرزای باس باڵەکانی کرابوونەوە، دادپەروەری بۆ کۆشك دێنا

گلگامش: ئەی ئەو کەسەت بینی کە شەش کوڕی وەبەرهێناوە؟

ئەنکیدۆ: ئەرێ، دیتم

گلگامش: ئەی کاری ئەو چۆن بوو؟

ئەنکیدۆ: وەك ئەو کەسە وابوو کە خۆشی خرابێتە دڵیەوە

گلگامش: ئەوەی حەوت کوڕی هەیە لەوێ بینیت؟

ئەنکیدۆ: بەڵێ دیتم

گلگامش: ئەو لەوێ چۆن بوو؟

ئەنکیدۆ: وەك ئەو کەسە بوو کە لە خوداوند نزیك بێ، ئەو.....

پاشماوەی پرسیارەکان بەم شێوەیە دەڕوا:

گلگامش: ئەی ئەوەی لەش مردووەو لەسەر زەوی فڕێ دراوە، دۆزیتەوە؟

ئەنکیدۆ: گیانی ئەو لە جیهانی خوارەوە ئارامی نابینێت

قەسیدەکەمان بەم شێوەیە کۆتایی دێ....... بەڵام سەرچاوەی گرنگ بۆ ئەو بابەتەی کە زانیاری گرنگمان دەداتێ دەربارەی بۆ چوون و بیرباوەری سۆمەریەکان دەربارەی ئەفراندنی بوونەوەران، ئەوا ئەو پارچە روون و ئاشکرایەیە کە لەبەرایی قەسیدەکەیە و بەو دێرانە دەست پێدەکات:

دوای ئەوەی ئاسمان لە زەوی دوورکەوتەوە

دوای ئەوەی زەوی لە ئاسمان جیابوەوە

دوای ئەوەی ناوی مرۆڤ دیاریکرا

دوای ئەوەی ئاسمان کەوتە بەردەستی(ئان)

دوای ئەوەی زەوی کەوتە بەردەستی(ئەنلیل)

دوای ئەوەی(ئەرشیخیگال) بە دیاری برا بۆ (کوور)

دوای ئەوەی دەستی بەگەشتەکەی کرد، دوای ئەوەی دەستی بەگەشتەکەی کرد

دوای ئەوەی باوکی(کور)دەستی بەگەشتەکەی کرد

دوای ئەوەی(ئەنکی) دەستی بە گەشتەکەی کردبۆ(ئوور)

(کوور) بە بەردی بچووك لە پاشای دا

بەردی گەورەشی گرتە(ئەنکی)

بە بەردە بچووکەکانی کە لەدەستی بوو

بە بەردەگەورەکانی بۆ ..... کەشتیەکە

بەردی هاوێشتە بەرایی کەشتیەکەی(ئەنکی)

لە شەڕێکی کە دەتگوت گێژەنێکی وێرانکەرە، ووردو خاشکەربوو، ئاو لەبەرایی کەشتیدا هێرشی دەکردە سەر پاشا وەك چۆن گورگێك هەڵدەکوتێتە سەر نێچیرەکەی.

ئاو هێرشی دەکردە سەر(ئەنك)ی لە دواوەی کەشیدا وەك شێرێکی هێرشبەر.

دوای شیکردنەوەی ناوەڕۆکی ئەم پارچەی قەسیدەیە ئەوەمان بۆ روون دەبێتەوە کە لە بنچینەدا زەوی و ئاسمان پێکەوە نووسابوون و دواتر لەیەك جیابوونەوە، کە مرۆڤ ئافەریدەکرا، ئاسمان کەوتە دەست(ئان) (خوداوەندی ئاسمان) وەك چۆن زەوی کەوتە دەست(ئەنلیل)(خوداوەنی هەوا).

وادەردەکەوێ کە ئەو ڕووداوانەی دوای ئەوە هاتنە پێش، بوونە هۆی حاڵەتێکی شلەژاو چونکە خوداوەند(ئەرشخیگال)(کەلای یۆنانیەکان پەرسیفۆنەیە) لەلایەن(کوور)ەوە دەڕفێنرێ و دەبردرێتە جیهانی خوارەوە کە ئەمەش وا لە(ئەنك)ی دەکات کە بەگەشتێك هەڵسێ بۆ تۆڵەسەندنەوە لە(کوور) بەڵام ئەمەی دوابیان دەستەپاچە ناوەستێ لە ڕووی(ئانك)یدا بەڵکو دەستی بە بەردبارانی کەشتیەکەی کرد لە کاتێکدا ئاویش هێرشی دەبردە سەر بەرایی و دواوەی کەشتیەکە.

قەسیدەکەمان ئەنجامی ململانێی نێوان (ئانك)ی و (کوور) ی لە خۆ نەگرتووە چونکە پێشەکی ئەفسانەی ئەفراندن پەیوەندی بە ناوەڕۆکی سەرەکی قەسیدەی(گلگامش و ئەنکیدۆ و خوارەوە)نییە کەپێشتر ئاماژەی بۆ کرا بەڵکو ئەم پێشەکیە(پێشەکی ئەفسانەی ئەفراندن) وەك نەریتێکی باو لەلایەن نووسەرە سۆمەریەکان کە قەسیدەو چیرۆکەکانیان بە چەند دێرێك کە باس لە بابەتی ئەفراندن دەکرد، دەستپێدەکرد.خراوەتە بەرایی ئەو قەسیدەیە.

وەئەگەر نیوەی یەکەمی ئەو پێشەکیەمان شیکردەوە ئەوا ئاشنا دەبین بە بۆچوونی سۆمەریەکان دەربارەی ئەفراندنی بوونەوەران کە لەمانەی خوارەوەدا چڕدەبێتەوە:

١- کاتێك لە ئارادابووە کە زەوی و ئاسمان بەیەکەوە نووسابوون.

٢- هەندێ لە خواوەندی بەر لە جیابوونەوەی ئاسمان لە زەویش بوونیان هەبووە.

٣- دوای جیابوونەوەی ئاسمان لە زەوی، ئاسمان کەوتە بەر دەستی(ئان) خواوەندی ئاسمان لە کاتێکدا زەوی کەوتە بەردەستی (ئەنلیل)خواوەندی هەوا.

کەچی هەندێ خاڵی گرنگ هەن کەلەو پێشەکیەدا باس نەکراون،ئەوانیش:

١- ئایا سۆمەریەکان باوەڕییان بە ئەفراندنی ئاسمان و زەوی هەبوو؟ ئەگەر کارەکە ئاوابێ کەواتە کێ دروستی کردن؟

٢- بەو شێوەیەی کە سۆمەریەکان بۆی دەچوون ئایا شێوەی ئاسمان و زەوی چۆن بووە؟

٣- کێ ئاسمان و زەوی لەیەك کردووە؟

بە خۆشبەختیەوە توانیم وەڵامی ئەو پرسیارانە لە هەندێ دەقی سۆمەریەوە بەدەست بهێنم کە ئاوان:

١- لە تابلۆیەکدا کە ناوی خوداوەندەکانی سۆمەری لەخۆوە گرتووە، دەبینین کە خوداوەند(نەممۆ) کە ناوەکەی بە برگەیەکی وێنەیی نووسراوە و ووشەی(دەریا) دەردەبڕێ، واباس دەکرێ کە ئەو دایکەیە ئاسمان و زەوی بووە، بۆیە سۆمەریەکان باوەریان وایە کە ئاسمان و زەوی لە ئەفراندنی(دەریای یەکەم)ن.

٢- ئەفسانەی(گارانی دەغل ودان)کە وەسفی هەردوو خوداوەندی(گاڕان و دەغل ودان)لە خۆ دەگرێ کە لە ئاسمانەوە نێردراون بۆ ئەوەی بە خشش و خۆشگوزەرانی ببەخشنە رەگەزی مرۆڤ، ئەو داستانە بەم دوو دێرە دەست

پێدەکات:

لە سەر چیای ئاسمان و زەوی

(ئان)(ئانوناکی)یە هاوڕێکانی خۆی بوو.

لە ماقوولی دوور ناکەوینەوە ئەگەر وای دابنێین کە سۆمەریەکان وای بۆ چوون کە ئاسمان و زەوی لە سەر شێوەی چیایەك یەکتریان گرتبێ کە بنکەکەی بنی زەوی بێ و لوتکەکەی لە بەرزایی ئاسمان.

٣- ئەفسانەی(ئەفراندنی بیور)یان(تەپشوو) کە باس لەوە دەکا کەی دەست بەبەکارهێنانی ئەو ئامێرە گرنگەی کوشتوکاڵی کراوە، ئەو ئەفسانەیە بەو پارچەیە

دەست پێدەکا:

ئەو خودایەی مافی هەیە، هەر ئەو بۆ هەمووانی ئاشکرا کرد.

ئەو خودایەی فەرمانەکانی ناگۆڕێن

(ئەنلیل)کە تۆ دێنێ بۆ زەوی بۆ داچاندنی

لێککردنەوەی ئاسمانی لە زەوی گرتە ژێر سەرپەرشتی خۆی

بەم شێوەیە وەڵامی پرسیاری سێیەمان دەست دەکەوێ، کە ئەویش ئەوەی (ئەنلیل)خوداوەندی هەوا زەوی لە ئاسمان جیاکردۆتەوە.

وە دەکرێ کە بیرو باوەڕی سۆمەریەکان دەربارەی دروست بوونی گەردوون و بنەچەی ئەفراندن لە مانەی خوارەوەدا کورت بکرێنەوە :

١- لە سەرەتادا(دەریای یەکەم)هەبووە، بەڵام دەریای بنەچەی بوونی باسێك

لە گۆڕێدا نیە و ڕەنگە سۆمەریەکان وای بۆ چووبن کە ئەو دەریایە لە ئەزەلەوە هەبوە.

٢- (دەریای یەکەم) دایکی چیای گەردوونیە کە ئاسمان و زەوی پێکەوە و بە یەکگرتوویی لە خۆ دەگرێ.

٣- سۆمەریەکان باوەریان وابوو کە خوداوەندەکان لەسەر شێوەی مرۆڤن و (ئان)خوداوەندی ئاسمان نێرینە بووە و (کی)ش کە مانای زەوی دەدا مێینە بووە و لەبەیەك گەیشتنیان(ئەنلیل) خوداوەندی هەوا لە دایك بووە.

٤- (ئەنلیل)خوداوەندی هەوا، ئاسمان و زەوی لێکدابڕی وەکاتێك ئاسمان کەوتە

دەست(ئان)ی باوکی (ئەنلیل)زەوی واتە(کی) کەوتە دەستی (ئەنلیل) وە لە ئەنجامی یەکگرتنی(ئەنلیل) و دایکی واتە(کی) قۆناغەکانی ڕێکخستنی گەردوون و

ئەفراندنی مرۆڤ و دامەزراندنی شارستانیەت، دیارکران.

ئەم باسە بەشێکە لە کتێبەکانی (سامویل نوح کریمر) بە ناوی ئەفسانە سومەرییەکان سامویل نوح کریمر، الاساطیر السومریة، ترجمة یوسف داود عبدالقادر، بغداد، مطبعة المعرفة، ١٩٧١، وەرگێڕانی بۆ کوردی لوقمان باپیر

* وەرگێڕی عەرەبی دەڵێ کە هەندێ پرسیار و وەڵام لەو گفتوگۆیەدا بەیەك شێواز هاتوون و بۆ بێزارنەبوونی خوێنەر دارشتنی گۆریون بەڵام بەهەمان مانا، منیش هەروام کردووە،وەرگێڕی کوردی.

گەشەکردنی بزوتنەوەی نیشتمانی لەئێران لە سالی١٨٩٠ تاکو سالی ١٩٣٥

حەربی محەمەد
و: د.محەمەد عەبدوللا کاکە سور

بەشی یەکەم

(پێشەکی وەرگێڕ)

ڕوشنبیری مێژوویی بوارێکی گرنگی روشنبیریە بە گشتی بۆیە وەرگێرانی کتێبی مێژوویی بۆ زمانی کوردی پیویستەکی بە پەلەی رۆشنبیری کوردیە ماوەیەکە خویندن لە کۆلیجە مرۆڤایەنیەکانی زانکۆکانی کوردستان کراوە بە کوردی . بەلأم بە راداەیەکی زۆر دەگمەن نەبێ سەرچاوەی یارمەتیدەر بە زمانی کوردی لە بابەتە جۆربەجۆرەکانی مێژوودا نیە . ئەم :کەم و کوریە لە دەرەوەی زانکۆش هەستی پی دەکرێ.کتیبخانەی کوردی بەدەگمەن کتێبێکی مێژوویی بە زمانی کوردی سەبارەت بە مێژووی عەرەب یان ئێران یا ئەمریکای دەستدەکەوێت. بۆیە بۆ پرکردنەوەی ئەم کەلینە بر یار درا کە ئەم کتیبە لە بابەت قۆناغیکی مێژوویی ئێران کە مێژووی نوێ و هاوچەرخی ئێرانە وەربگێرێتە سەر زمانی کوردی ، تاکو قوتابیانی پۆلی سێیەمی بەشی مێژوو و خوێندەوارانی کورد بە گشتی سوودی لێ ببینن.بەو ئومیدەش کە چەندین کتیبی تری لە بابەتی مێژوویی تری بە دوا دا بیت. هیوادارین کە لەم رووەوە خزمەتیکی بچووکمان بە بواری رۆشنبیری مێژوویی کوردی و رۆشنبیری کوردی بە گشتی کردبێ، ئەم کتیبەش وەکو هەموو کتێبێکی تر بێ کەم و کوری نیەبەلام لە بەر چاو گرتنی ئەوەی کە لە سەردەمی شەری

عیراق ئێرانی ١٩٨٠ـ١٩٨٨ زیاترین ژمارەی کتێب بە زمانی عەرەبی لە سەر مێژووی ئێران و بە هاندانی دەسەلاتدارانی عیراقی دەرچوو، دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە ئەو رایەی تا رادەیەك لە ناو هەندێ خویندەواری کورد بلاوە.چەند بە هە لە داچووە کە دەڵی ئیمە نابێ بیجگە لە مێژووی کورد، مێژووی میلەتانی تر بخوینین، بە تایبەتی کە مێژووی میلەتانی دراوسێ زۆر گرنگە بۆ مێژووی کورد تەنانەت ئیمە دەبی لە ناو مێژووی ئەو میلەتانەش بۆ مێژووی کورد بگەرێین.

پێشەکی:

مێژووی ململانێ ی ئستعماری لە پێناو دەست بە سەر داگرتنی ئێران و سامانەکانی سروشتی و بازارەکانی لە هەمان کات دا خەباتی گەلانی ئێران لە پێناو ئازادیو سەربەخۆی سیاسی و ئابوری و رزگار بوون هەموو شێوەکانی زاڵ بونی بێگانە دەنوێنێ . ئەم گەلە خەبات کەرانەش چاو چنوکیان نەکردوە لە هەموو قوربانیەك بۆ روو بەرووبونەوە و وەستانەوە دژبە هەرجورێك لە ئاسان کاری و جیاوکێك کە خێزانە فەرمان ڕەواکانی زاڵبووی دیکتاتۆر بەخشیبوویان ئەوانەی کە بە دوای یەکتردا لە لەلایەن فەرمان ڕەوای ئێرانەوە بە دەوڵەت و کۆمپانیە بێگانەکان دەدرا. ئەوەو فەرمان رەواکان بە بێ رەچاو کردنی بەرژەوەندی وڵات و گەلانی ئەم جیاووکانەیان بەبێگانەکان دەبەخشی ، ئەمەش لەپێناو بە دەست هێنانی برێك پارە کە لەپێشەکیدا لە شێوەی قەرزیان بەخشین لە حەزوو ئارەزوکانیان سەرف دەکرد .

ئەم لێکولینەوەیە هەوڵ دەدات کەشارەزا بێت لە رەوتی بزوتنەوەی سیاسی لەئێران لەبەرە بەیانی سەدەی بیستەمەوە روونکردنەوەی هۆیەکانی ئەو قورتانەی کە تێی کەوت و ئەو ناخۆشیانەی کەروو بە رووی بووەوە بە تایبەتی لە دوای ئەو راپەرینە میللییە جوانەی کە لە پێك هێنانی بەرەی نیشتمانی و دەستەڵات گرتنە

دەستی لەوڵات دا و هەڵستانی بە خۆماڵی کردنی پیشەسازی نەوتی ئێرانی و لە دوایی دا لە پیلانی ئەنگلۆ–ئەمریکی دژی و لەناو بردنی هەموو دەسکەوتەکانی ڕەنگ دەداتەوە "لە دوای ئەوەش باسی بارو دۆخی بزوتنەوەی نیشتمانی لە کاتی نیستاو ئاسۆ ئایندەییەکانی دەکەین.

بەشی یەکەم

١٩٤١–١٨٩٠

پاری یەکەم

شۆڕشی دەستوری

لە سەدەی نوزدەدا ئێران کەوتە ژێر کۆنترۆڵ و هاتنە ناوەی سەرمایەداری ئیستعماری ، کە بەشێوەی ڕێککەوت نامەی ئابوری وبازرگانی نابەرامبەر دەرکەوت ،دەوڵەتە بێگانە بەهێزەکان سەپاندیانە سەری ، لەساڵ ١٨٠٠ دا بریتانیا ڕێکەوت نامەیەکی بازرگانی بەسەر ئێران دا سەباند کە ئازادی هاتنە ناوەوەی ئێرانی بە کەلوپەل و بازرگانە بریتانیەکان دا، ئەو ململانیەی نێوان دەوڵەتە ئستعماریەکان لە پێناو بە دەست هێنانی جیاووك و ئاسانکارییەکان لە ئەو پەڕی دابوو، بەم شێوەیەش فەرەنسا توانی لە لایەن خۆیەوە لە ساڵی ١٨٠٧ ڕێکەوتنامەیەکی بازرگانی و سیاسی بەسەر ئێران دا بسەپێنێ ، لەساڵی١٨٢٨ڕێکەوت نامەیەکی روسی ئێرانی هاوتا مور کرا ، لەدوای کوتایی هاتنی شەر لە نێوان دوو دەوڵەتەکەدا ڕێکەوتنامەی (تورکمانیا) مۆر کرا، ئەمەش بەرامبەر بە سەپاندنی وەکو رەسمی گومرگی. کوششە ئیستعماریەکانیش لەم رەوتەدا بەردەوام بوو، لەساڵی ١٨٤١ ڕێکەوت نامەیەکی بریتانی –ئێرانی مۆرکرا، هەرچی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بوو ئەوە لە ساڵی ١٨٦٥ دا یەکەم ڕێکەوتنامەی ئەمریکی –ئێرانی لە بەرژەوەندی کۆمپانیاو بازرگانیە ئەمریکیەکان مۆر کرد، و لەساڵی

١٨٧٢ شـای ئێـران کـە لـەو کاتـە دا ناسـردین شـا بـوو یەکـەم جیـاوکی بـە بـارۆن جولیوس دوریوتر دامەزرێنەری ئاژانسی هەواڵی رویتەر دابۆ بنیات نانی ڕێگاو هێڵی ئاسمانی و کەناڵکان و کارو باری ئاودێری، بەرامبەر بە بەخشینی ئـەو جیاووکـەش ئەو پارانە دەست کەوت کە بۆ خەرجیەکانی خۆی پێویستی پێ هەبەبوو.

گەلانی ئێران سلبی نەبون بەرامبەر بەم ڕێکەوت نامە نامەقانە بەڵکو بە تونـدی و قایمی ڕووبەڕوی بوونەوە لە هەندێك کاتیش تاڕادەیەکی زۆر سـەرکەوتوو بـوون لـە هەڵوەشـاندنەوەی جیـاووك یـان ئاسـان کارییـەکان وەکـو ئـەوەی سـەبارەت بـە جیاووك و مۆنۆپۆل کردنی توتن ڕووی دا. لەسـاڵی ١٨٩٠ شـا جیـاوکێکی بەخـشیە کۆمپانیەکی ئنگلیزی کە مانای مۆنۆپۆل کردنی هەبوو بەرهەمی توتنی پێ دا، و بۆ ماوەی پەنجا ساڵ، ئەمەش بەرامبر بە (١٥) هەزار پـاوەنی ئەسـترلینی کـە سـاڵانە شا وەری بگرێـت لـە پـاڵ زیـاتر لـە چـارەگی قازانجـە سـاڵانییەکان لـە دوای دانـی تێچوونەکان و ەکو پشکێك لە سەرمایە.

دکتور عەلی وەردی دەڵێ: ((تنباك جۆریك لە توتن– لە سەدەی نۆزدە دا لە ئێران دا بـاو بـوو ئـەوە بـوو لـە نەرجیلـە دا دەنـدرا بـۆ ئـەوەی بکێـشرێ ، وە هێـشتا ئێرانیەکان سیگارەیان نە ناسی بوو ، مەسـەڵەی تـەنباك لەکاتێکـدا دروسـت بـووە ناسرەدین شا ڕێکەوتنێکی لەگەڵ کۆمپانیەکی بریتانی مۆر کرد ئەوە بوو جیـاووکی مۆنۆپول کردنی تنباك فرۆشتنی لە هەموو لایەکانی ئێرانی پێدا. ئەمـەش بـۆ هـۆی سـەر هەڵـدانی بێزاریـەکی تونـد کـە هـەموو وڵـاتی گرتـەوە لـە کوتـای دا وەکـو شورشـێکی میللـی گـەورەی لێهـات)) ئـەوەو بزوتنەوەیـەکی میللـی فـراوان دژی جیاووکەکە پەرەی سەند ، ئەوەی کە لە لایەك پردانی حسوسیەتەکانی هاوڵاتیـە ، و کـونترۆل کردنـی بریتیانـە لـە کۆمپانیایەکـە لـە لایـەکی تـرەوە . هـەروەها دژی حکومـەتی ئێرانـی لەسەروویـشەوە شـا. کەچـی حکومـەت سـوور بـوو لـە سـەر

هەڵوێستی خۆی و لە سەرەتا ڕازی نەبوو بەوەی کە گوێ بداتە داوا کاریەکانی جەماوەر ، پیاوانی ئاینی ئەو جوڵانەوە جەماوەرییە فراوانەیان بە کارهێنا . ئەوانەش دژی شارستانیەتی ئەوروپی و بیدعەکانی دەوەستان ئەوانەی کە دەستیان پێ کرد بوو لە ئێران دا بڵاو ببنەوە ئەو هەلەشیان قوزتەوە دەست پێشخەریان کرد بو هەڵکێشانی هەموو سیستەمە نوێیەکان ئەوانەی کە لە سەردەمی ناسرەددین شا هاتبونە ئێران. ئینجا روسیا ی ئەم ڕێکەوت نامەی بۆ بەرژەوەندی خۆی بەکار هێنا . حکومەتی ڕوسی کۆششێکی زوری کرد لە پێناو وروژاندنی خەڵك دژی ڕێکەوتنامەی تنباك لە تاران دا سەفیری ڕوسی سەر سوڕمانی خۆی دەربڕی بەو هەرایە گشتییەی دژی ڕێکەوتنامەکە بینی و بە بەڵگەیەکی دانا لەسەر دڵسۆزی و پەروش بوونی ئێرانییەکان بۆ ئاینەکەیان وەکو زانراویشە کە ململانێ لە نێوان روسیا تزاری و بریتانیا توند بەردەوام بوو و بە ئاشکراش ئەمەش لەپێناو خوشەویستی حکومەتی ئێرانی یان گەلانی ئێران و بەدەست هێنانی جیاووك و ئاسانکاری زیاتریش لە ناو وڵات دا . لە کوتایەکانی تەموزی ١٨٩١ شیرازی بروسکەیەکی بۆ شا نارد و تێیدا داوای لێ کرد کە بە پێی ئارەزوی ڕەعیێتەوە لە هەڵ وەشاندنەوەی ڕێکەوتنامەیەکە بێت، بەڵام شا ڕازی نەبوو وە لە دوای ئەمەش حاجی میرزا محەمەد حەسەن شیرازی فەتوا بەناو بانگەکەی بە حەرام کردنی تەنباك دەرکرد، یەکسەر بزوتنەوەیەکی لایەنگیری کردنی گەورە بۆ ئەم فەتوایە وڵاتی گرتەوە ، ئەمەش خۆی لە واز هێنان لە توتن و نەرگیلەو غلیۆن کێشان بێنێ وە ئەمەش وانەیەکی بە مانا بوو کە جەماوەری ئێران لە ڕێگای یەکێتی پتەویەوە بە شاو وەزیرەکانی گەیاند . وە لەساڵی ١٨٩٢ جیاووکەکە هەڵوەشێندرایەوە ، واتە دوای دوو ساڵ لە جوڵانەوەی کارای جەماوەری ، وە ئەم جەماوەرەش ڕادەی توانای خۆی زانی لە جوڵانەوەی و

یەکبونی لە بواری سیاسی و لە پیناو بەرژەوەندی هاوبەشیان. شا قەرەبوویەکی بە رادەی نیو ملیۆن پاوەنی ئەستەرلینی دا بە کۆمپانیای بریتانیەکان ئەم پارەیەش لە بانکی بەریتانی لە تاران قەرز کردبوو،ئەمەش سەرەتای قەرزە بیگانەیەکانی سەر حکومەتی ئێران بوو. سەرەرای ئەو دەرسەی کە جەماوەری ئێرانی بە خیزانی فەرمانرەوایی قاجارییان دا کەچی، ئەوەی دواییان هەر لە سالی ١٩٠١ هەستا بە دانانی جیاووکیك بۆ ولیام نوکس دارسی بەریتانی رەگەز، بۆ گەران بە دوای نەوت لە ئێران دا، ئەمەش یەکەم جیاووکی نەوتی بوو کە لە رۆژهەلاتی ناوەراست درا ئەمەش بەردی بناغەی مۆنۆپۆ لە نەوتیەکانی جیهانی دانا ، ئەوە و شەپۆلیکی بیزاری فراوانی دژی پیدانی جیاووکەکە ولاتی گرتەوە. لە سالی ١٩٠٢ تزاری توانی دەسکەوتیك لە ناو ئێران بە دەست بێنێت ئەمەش لە سەر حسابی گەلانی ئێران بوو و وتوویژ لە نێوان رووس و مسیونوسی بەلجیکی رەگەزنامە ساز کرا دوایی لە لایەن حکومەتی ئێرانەوە وەك و بەریوەبەری فەرمانگەی گومرگ لە کرماشان و تەوریز دانرا ، وتوویژیش لە نیوانیان دا بە دانانی تەعریفیکی نویێ بۆ هەردوولاکە کۆتا یی هات ئەمەڤش بە رامبەر بە هەندی پارەی بۆ شا کە زۆر حەزی لە سەفەر کردن بۆ ئەورووپا و کات تیادا بردنە سەری دەکرد ، ئەوە و تەعریفە نوێیەکە لە کانوونی یەکەمی سالە ١٩٠٢ واژۆ کرا کەچی لە شوباتی سالی ١٩٠٣ راگەیاندرا . ئەوە و ئەو باجە نوێیانە کە هەردوو لایەنی رووسی و ئێرانی لەسەری پێك هاتبوون لە بەرژەوەندی بازرگانە رووسەکان بوو قورساییەکی نوێی خستە سەر هاولاتیە ئێرانیەکان شا هوونەری زۆر ی نواند لە کۆکردنەوەی باج لە هاولاتیان هەروەها فەرمانبەرە خۆجێیەکان و بیگانەکانیش کە حکومەتی ئێران دایمەزراندبوون هونەریان دەنواند بە سەپاندنی چەندین جۆری جیاواز لە باجەکان.

پێنج جۆر باج هەبوون ئەو باجانە سەپێنرابونە سەر موچەکان، ئەو باجانەی لەو ڕێگای بەدیهێنانی دادەوە بەدەست دەهێنران، وە لە فرۆشتنی پایەکانی دووەمی فەرمانڕەواکان بە پایەکانی تر، وە لەناردنی فەرمانبەرە بەرپرسیارەکان بۆ لیکۆلینەوە لەو شکاتانەی هاولاتیان پێشکەشیان دەکەن، ئەو باجەی لە سەر زەوی دانرابوو.

تەنها لە ساڵی ١٩٠٥ فەرمانڕەوایی گشتی ناوچەی خوراسان و دەورو بەری سی هەزار پاوەنی ئیسترلینی کۆکردەوە لەوانە چواردە هەزار پاوەن پشکی شا و (شەش هەزار) پاوەن بۆ عەین ئەلدەوللە، ئەوە و جەماوەری ئێران بێزار بوو لەو بارو دۆخە ئابوریە خراپەی لە ولات دا باو بوو، لەو کاتەی کە باجی زیاتر دەدرا ئەوە شا لە حەزو ئارەزوەکانی خۆی و لە شوێنەکانی ڕابواردن لە ئەوروپا دا سەرفی دەکرد هەر دەبوایە کارێکی فراوانی جەماوەری هەبووایە کە بێ باکی شای بواستاندبایە، وە ڕادەیەکیشی بۆ دەستەڵاتەکانی و دیکتاتوریەتی دانابایە ، شا موزەفەرەدین وەکو باوکی خووی بە سەفەرکردن بۆ ئەوروپا گرتبوو، کەچی لە ڕۆژانی ئەوان دا خەزێنە خاڵی بوو بۆیە ناچار بوو کە پەنا بەرێتە بەر قەرزی بێگانەکان ئەوەو روسیاش ئەم هەلەیان قوزتەوە قەرزی پێ دەدا و هەندێ سوود و جیاووکی گومرگی لی وەردەگرت ئەوەی کە بۆ مایەی بڵاوبونەوەی بێزاری لەنێوان بازرگان و خەڵکی بازار واتە پیشەگەران و خاوەن دووکانەکان و خەڵکی بازار تاکو ئێستاش چینێك پێك دەهێنن کە گرنگەیەکی کەمی نیە لە ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسیشدا ئەگەر بڕیاریان دا دوکانەکانیان دابخەن وەکو نارەزایی دەربڕین لە سەر کارێك لە کارەکان ئەوە وەکو جورێك لە مان گرتنی گشتیەوە ژیانی ئابوری تووشی ئیفلیجی بوون دەکەن. لە پاڵ ئەوەشدا خەڵکی بازار کاری گەریان بە سەر پیاوانی ئاینی و پەیوەندی بە ژیانیان بەوانەوە هەیە، ئەگەر شتێك ئازاریان بدات

ئەوە هەر زوو شکاتیان دەگاتە پیاوانی ئاینی ئەوانیش فەتوای گونجاویان بۆ دەر دەکردن ئەو قەرزانەی کەوتبوونە سەر شانی وڵات و باجە زیادبوەکان لە سەر هاوڵاتیان بوە پتر بونی بێزاری جەماوەری وەکو زانراویشە کە لە ساڵی ١٩٠٥ شورشێك لە روسیادا دژی تزار رویدا بەڵام سەرنە کەوت و تزارو دارو دەستەکەی نیشتمان پەروەرو سەرکردە دیارەکانیان ڕاو ناوهێندێکیان رایان کردە ئێران و دەستیان کرد بە دامەزراندنی رۆژنامەو دەستیان کرد بەوەی کە جەماوەر بەرەو بیری دیموکراتی و سۆشیالیزمی ئاراستەبکەن ئەوەی کە بووە مایەی قوولّ کردنەوەی هۆشیاری و پێگەیشتنی سیاسی لە نێوان هاوڵاتیان دا . بارو دۆخی ئەو کات پیگەیوو بوو شۆرش بە تایبەتی بۆ بزوتنەوەی دەستوری " مەشروتیەت" ئەم بزوتنەوەیەش کاتێك دەستی پێ کرد کە فەرمان ڕەوای تەهران هەڵستا بە سوکایەتی کردن هەندێ مەلاو بازرگان و چەند کەسێك لە بازار وبە ڕاکێشانی قاچەکانیان لە فەلاقەدا سزای دان بەرامبەر بەوەش وەکو نارازی دەربڕین بەرامبەر بەم ڕەفتارەش ژمارەیەك لە بازرگان و بازاریەکان دەستیان کرد بە سەرپێچی کردن ،پەنایان بردە بەر مەسجد شا ، وە پەنا بردنە بەریش لە و دابانەیە کە ئێرانیەکان لە سەردەمی سەفەوی یەوە لە سەری راهاتون ، ئەوان بە "بست " ناوی دەنێن، مانای ئەوەیە کە خەڵك بچنە شوێنی دیاری کراو وەکو مزگەوتەکان یان مەزارگەکان یان ماڵی موحتەهیدیەکان یان سەفارەتەکانی بێگانە یان تەویلە شایانییەکان یان گۆرەپانی تۆپخانە یان وێسگەکانی تەلەگراف ، کە حکومەت لەو جێگایانە داناتوانێ بیان گرێت. لە گەڵ ئەوەش دا میر" عەین ئەلدەولە " ی زاوای شا موزەفەرەدین فەرمانی بۆ پۆلیسەکانی دەرکرد بە دەرهێنانیان لە مزگەوت ،و کاتێك چوونە دەرەوەش خەڵکی تریش چوونە پاڵیان ، و ڕوویان کردە شارۆچکەی شا عەبدولعەزیم لە دوری چەند میلێك لە تاران و پەنایان بردە بەر ئەو مەزارگا

پیرۆزەی کە تیایدا بوو، لە وێش دا ڕایان گەیانگد کە تەنیا دوای بە پیرەوە هاتنی داواکارییەکانیان لە شوێنەکە دەچنە دەرەوە ، لەو داوا کاریانەش لابردنی " عەین ئەلدەولە" بوو لە پایەکەی دا ، دامەزراندنی خانەی داد . لەژێر فشاری جەماوەر دا کە پشتگیریان لە بزوتنەوەکە کرد شا ناچاربوو کە بەڵێن بدات " عەین ئەلدەولە " لە سەر کا لابدات و خانەی داد دابمەزرێنی،کەچی تاکو بەهاری ساڵی ١٩٠٦ بەڵێنەکەی خۆی جێ بە جێ نەکرد بە دەراوتنی دەر کردنی بەیانێك کە تێیدا بەڵێن دەدرێت بە دانانی یاسایەکی نوێ و ئەنجومەنێك بۆ سەیر کردنی مەسەلەی چاکسازییەکان . لە ئابی هەمان ساڵیش دا عەین ئەلدەولە هەوڵی دا کە بەڕێز محەمەد تەباتەبایی بگرێ، بارو دوخەکەش تا رادەیەکی زۆر بەرەو خراپی چوو کاتێك کە یەکێك لە سەربازەکانی شا تەقەی لە کوبونەوەیەکی جەماوەری کرد ئەمەش لە هەوڵێك دا بوو بۆ بلاوە پێکردنی ، و یەکێك لە قوتابیە ئاینیەکان کوژرا . لە کاتی بەڕێ کردنی تەرمی قوتابییەکەش زیاتر لە یازدە کەس بەهۆی پەشێویی بەیەك دانەکانی نێوان سەربازەکان و ئەوانەی تەرمەکەیان بەڕێ دەکرد — کوژران . خۆپێشاندەرەکانیش پەنایان بردە بەر مزگەوتی جەمعیە، شا تەنها ڕێگای بە موجتەهیدەکان دا کە بچنە شاری قوم، ئەوانەش هەرەشەیان کرد کە وەکو ناڕازی دەربڕین بەرامبەر بە ڕەفتاری دەستەڵات داران لە وڵات بچنە دەرەوە ئەمەش بووە مایەی پتر بونی ژمارەی ناڕازیەکان و خۆپێشاندەرەکان دژی شاو دارو دەستەکەی گەیشتە (١٢) هەزار کەس کە داواکارییەکانییان لە دەورو بەری لەکار لادانی عەین ئەلدەولە و دەرکردنی یاسای بنەڕەتی و گەڕاندنەوەی موجتەهیدە دور خراوەکان بۆ قوم چڕ دەبوو وە کەچی داواکاریەکان گەشەیان کرد بۆ ئەوەی دامەزراندنی کۆمەڵەیەکی نیشتمانی (ئەنجومەن) گرینتیەك بەخۆوەو دەگرێت کە پشگیری لە نیەت چاکی شا دەکات.

لە ڕێگای نوێنەرێکی بەریتانیەوە وتووێژ لە نێوان شاندی بزوتنەوەی میللی کە داوای دەستوری دەکرد و شاندی شا ڕووی دا ، بە خۆ بەدەستەوە دانی شا کۆتای هات ولە ٥ ئابی ١٩٠٦ فەرمانێکی دەرکرد بە دانانی ئەنجومەنێکی نیشتمانی هەڵبژێردراوە، هەروەها لێخۆش بوونی گشتی لەسەر هەموو ئەو کەسانەی ڕاگەیاند کە بەشداری خۆپێشاندانەکانیان کرد. وە ئەنجومەنی نیشتمانی هەڵبژێردراو یەکەم جار لە تشرینی یەکەمی هەمان ساڵدا کۆبووەوە، ئەم ئەنجومەنە دەستورێکی خستە ڕوو لە کانونی یەکەمی ١٩٠٦ لە لایەن شاوە واژۆ کرا ، ئەمەش داواکاری فەرمی بوو کە لە ژیانی دا پێی هەڵبستێت، ئەوە بوو مرد، وکورەکەی محەمەد عەلی شا بە دوای دا هات .

شای نوێ دوژمنایەتیەکی گەورەی شاردبوەوە بۆ دەسکەوتەکانی جەماوەری ئێرانی و لە پێشەکیشیان دا دەستوری ساڵی ١٩٠٦ ئەوە بوو بە دوو کودەتا هەڵستا، ئەنجامەکەشی کوشتنی ژمارەیەك لە هاوڵاتیانی ئێرانی بوو لە کاتی خۆپێشاندانەکان و پەشێوییەکان ئەو شەڕە ناوخۆییەی کە لە لایەکانی وڵات دا هەڵگیرسا.

ئەو بزوتنەوە دەستورییەی کە جەماوەری ئێرانی سەرکردایەتی کرد لە پێناو کەم کردنەوەی دەسەڵات و کونترۆڵ کردنی خێرای فەرمانڕەوا ڕووبەڕووی بزوتنەوەیەکی لە ناکاوی دژ بووەوە لە لایەن شای نوێیەوە : " فەرمان ڕەوای نوێ محەمەد عەلی شا هەوڵی دا کە دەستوری نوێ لە ناو ببات ، لە کانونی یەکەمی ١٩٠٧ هەوڵی دا کە کودەتایەك بکات ، ئەمەش بووە هۆی کاردانەوەیەکی مەترسی دار ، ولە ئەنجامی کاری دبلوماسی هاوبەش لە لایەن بەریتانیەکان و روس و تەخت گەڕانەوەی ئەوانەی کە لە ئابی ١٩٠٧ ڕێکەوت نامەی ئەنگلۆ روسیان دەربارەی فارس واژۆ کرد . لە دوای ئەم هەوڵە شا دەستی کرد بە خۆ ئامادە

کردن و ناردنی سیخور بۆ جێ بە جێ کردنی هەوڵی دوەمی . وە لە بیست و سێ حوزەیرانی ساڵی ١٩٠٨ شا بە کودەتایەکی دووەم هەڵستا و حکومەتی دەستوری کۆتایی پێ هیناو ئەو کەسانەی کە دژی بوون بەند کران ولە سێدارەی دان وە لە ناوی بردن وله ژێر سایەی سەرکردەی تیپی قۆزاقی ڕووسی باروەۆخی نا ئاسایی لە تەهران دا ڕاگەیاند . وە دەسەڵاتی تیرورو تۆقاندنی دژی لیبراڵەکان وەدەستورییەکان لە هەموو شارەکان دا بڵاو کردەوە ، وە شەڕی ناو خۆیی لە ناوچە جۆر بە جورەکاندا وە بەتایبەتی لە تە بریز دا هەڵگیرسا، ئەوەو دەست تێوەردانی چەکداری ڕوسی بووە هۆی لە ناو بردنی ئەو کەسانەی کە دژی شا بوون ، وە لە ئەنجامی دژایەتی کردنی یەکگرتوو لە لایەن دەستوورییەکان و نەتەوەییەکان بەرامبەر بە توند ڕەوی شاو دەست تێوەردانی ڕوسی، لە وە دا سەرکەوت و بوون کە محەمەد شا لەسەر تەخت لابدەن."

ئەمەش کۆتایی محەمەد عەلی بوو ، وە کورەکەی ئەحمەد شا لە جێگای ئەو دانرا ، کە تەمەنی سیانزە ساڵان بوو،(ئەزوەد ئەلمەلیك) وەکو وەسی لە سەر تەخت داندرا بەڵام یەکسەر مردوو لە جێگای ئەو دا سەلاح ئەڵدەولە بوو بە وەسی . لە ئەنجای شەڕی ناوخۆش پەشێوی لە کارو باری ئیداری و دارایی و سیاسی حکومەتی مەرکەزی لە وڵاتدا بڵاو بوەوە ، وە خەزێنە توشی ئیفلاس بوون هات ، لەم بارو دۆخەش دا ڕەزا خان بە دیار کەوت کە بە زیرەکی و زۆر زانی و فێلبازی و توندی لە ناو بردنی دووژمنەکانی ناوبانگی دەرکرد بوو،و زۆر بە تموح بوو، نوسەری ئەڵمانی فۆن بلوشەر باس لە ڕوداوێك دەکات کە بەسەر ڕەزاخان دا هات کە قینی شاراوەی ئەو بەرامبەر بە هاولاتیانی تێدا ئاشکرا دەبێت ئەویش ئەوە بوو کە ڕەزا خان دوای ئەوەی کە بوو بە شا لە کێ بەرکێی ئەسپ و لە تاران دا بە ئامادە بوونی هەموو دەستە دبلوماسیەکان لە سوارێکی تورکمانی دا بوو ، وفۆن

بلوش دەڵێ" شا چەند هەنگاوێك لە بازنەکە نزیك بوەوە هەر کە سوارە تورکەمەنیەکە گەیشتە دەستی بە توندی و بە هێز لە سەری دا لێدانێك کە تەنیا یاریزانە لێاتووەکانی مشتە کۆلە لە ئەنجامی مەشق پێ کردنێکی دوور و درێژ دەیهاوێژن ." لە دوو رۆژی دواتریش دوای ئەوەی ڕەزا خان بێ گوناهی سوارەکەی بۆ دەرکەوت سەد تومانی پێ دا .....! ڕەزا خان توانی پێش شەڕی یەکەمی جیهانی لە روتبەی سەربازی بگاتە روتبەی کۆلۆنیل، لە دوای شەڕیش وەکو ئەفسەرێکی فارسی نیزامی دڵ ڕەق ناوبانگی بڵاو بووەوە . لەئاداری ساڵی ١٩٢١ ڕەزاخان سەرکردەی تیپی قۆزاقی لە سوپای فارسی و بەرێز زیائەلدین تەباتەبایی کە گەنجێکی سیاسی بوو مەیلی ئینگلیزەکانی هەبوو هەڵسان بە کودەتایەك و دوای سەرکەوتنیشی زیائەلدین بوو بە سەروك وەزیران، وە ڕەزا خان بوو بە سەرکردەی گشتی هێزە چەکدارەکان. یەکەم هەنگاویش کە حکومەت گرتیە بەر هاندانی ئەنجومەن بوو بۆ واژۆ کردنی رێکەوتنامەی روسی– فارسیەکان ، وە هەڵوەشاندنەوەی رێکەوت نامەی ئەنگلۆ فارسیەکان . ئەم هەنگاوەی ڕەزا خانیش تەنها مانورێکی فێڵاوی کە مەبەستی لێدانی " کوماری کوجك خان " بوو، ئەوە بوو حکومەتی ئێرانی داوای کێشانەوەی هێزەکانی ڕوسی لە لە گەیلان کرد، لە هەمان کاتیش دا داوای لە بەریتانیە کرد کەکێشانەوەی هێزەکانی خۆی لە فارس دوابخات.

وەکو زانراویشە کەهێزە نیشتمانیەکان لە ئێران دا لەدامەزراندنی رێکخراوە سۆشیالیستیەکان وگەشەکردنی بزوتنەوەی مەلا ئاینیەکان چڕ بووەوە ، ئەوە بوو لە ساڵی ١٩١٦ پارتی دادگەری سۆشیالیستی دیموکراتی دروست بوو کە لە ساڵی ١٩٢٠بوو بە پارتی شیوعی ئێرانی، هەر ڕاستەو خۆش دوای دروست بوونی ئەم پارتە سەرکردایەتی شۆڕشی گەیلان و کۆماری گەیلان شۆشیالیستی دێموکراتی

کرد کەچی ئەم شۆڕشە بە هۆی جۆر بە جۆرەوە توشی شکست بوو لەو هۆیانەش پێنەگەیشتنی چینی کرێکار ، وەهەلوێستە چەپ ڕەوە و توندڕەوەکان لە لایەن بورجوازییەتی نیشتمانیەوە ،وەە جیابونەوەی شۆڕشی گەیلان لە سەرجەم شۆڕشی ئێرانی ....هتد و لەو کاتە دا ڕەزا خان و زیائەلدین دوکەسی بەهێزیی مونافسی یەکتر بوون لە سەر دەسەڵات لە دوای دومانگ لە کودە تاکە ڕەزا شا توانی زیائەلدین دور بخاتەوە بەرەو تاراوگەی فەلەستین بینێری کە لەوێدا لە ژێر پارێزگاری بەریتانی ژیا تاکو دوای بیست ساڵ واتە دوای لە سەر کار لادانی ڕەزا خان لە ساڵی ١٩٤١ و پێکهنانی حکومەتێکی نوێ گەڕایەوە ئێران.

ڕەزاخان بەشێوەیەکی تەواو دەسەڵاتی بە سەر وڵات دا گرت ، لە پال پایەی سەرکردەی گشتی هێزە چەکدارەکان بووە سەروك وەزیران، ئەمەش تاکو لە ساڵی ١٩٢٥ چووە سەر تەختی وڵات .

پاری دووەم

دەرکەوتنی ڕەزا خان

ئەو ئامانجە سەرەکییەی کە ڕەزا خان هەوڵی بۆ دەدا توند کردنی کۆنترۆڵ کردنی بوو بۆ دەسەلات وە پەیڕەو کردنی دیکتاتوری تاك ڕەوی وپلیشاندنەوەی بزوتنەوەی نیشتمانی پەرە سەند و بوو لە شۆڕشی دەستوری ساڵی ١٩٠٦ وە پەرت وبڵاو کردنەوەی دژایەتی کردن و لێدانی هەموو ئەو هەوڵانە بوو کە لەو کاتە دا بۆ پێکهینانی کۆماری دیموکراتی دەدران. ڕەزا خان هەموو ئامرازێکی بۆ بە دیهێنانی ئەم ئامانجە پەیڕەو کرد ئەمەش چ ئەو ئامرازانە هێزی زۆردارانەیان فرت وفێڵ بێت. لە ئەیلولی ساڵی ١٩٢١ و کاتێك هێزەکانی سۆڤیەتی کشانەوە ، گەیلان داگیر کرا و رادەیەکی بۆ کۆماری کوچك خان دانا ، وە ئەوەی دوایی گرتو بەرە تاران ڕاپێچی کرد کە لە تشرینی یەکەمی هەمان ساڵدا لەسێدارە درا . لە ساڵی

١٩٢٢ هێزی سەربازی زیاتری ناردە ئازەربایىنجان و کوردستان و خوزستان بۆ پەرت و بڵاو کردنەوەی هێزە نیشتمانیەکان و لە سێدارە دانی سەرکردەکانی بە تایبەتی ئەو ناوچانە لە حکومەتی مەرکەزی هەڵگرابوونەوە و دیکتاتوری ڕەزا خانیان ڕەت کرد بووەوە.

بەشی یەکەم : شەرەکانی خاچ دورشمەکان

هۆیەکانی شەڕەکانی خاچ دورشمەکان

شەرەکانی خاچ دورشمەکان بەو لەشکر کێشیانە دەوترێ کە ئەوروپیەکان لەهەردوو سەدەی دوازدەو سیازدە(لە نێوان سالآنی(١٠٩٦- ١٢٧٥ز) کردیانە سەر رۆژهەلآت بەئامانجی ئیستعمار کردنی بەشێوەیەکی سەربازی، چین و توێژی جیاواز بەشدارییان لە لەشکرکێشییەکانی خاچ دورشمەکان دا کرد. بۆیە سروشتیە کە ئەو هۆکارو فاکتەرانەی کە پالّی بەو چین و توێژانە نا ڕوو بکەنە رۆژهەلآت، جۆر بە جۆر بن.

سوارەکان لە دەرەبەگە بچوکەکان خەونیان بەوەوە دەبینی کە زەوی کشتوکالی بە جوتیارەکانیانەوە لە رۆژهەلآت بە دەست بێنن ، لە کاتێکدا زۆربەی زەوییەکان لە ئەوروپا کەوتبونە ژێر دەستی گەورە دەرەبەگەکان، هەروەها دەست گرتن بەسەر دارستان و مێرگەکان و ئینجا چاکردنەوەیان کردەوەیەکی قورسی درێژخایەنە، باشتریش لەوە ئەوەیەکە دەست بەسەر ئەو زەوییانە بگرن کە بۆ کوشتوکالّ دەست دەدات و ئامادەیە بۆ بەکارهێنان، ئەمەش لەو ناوچانەی کە لە رۆژهەلآتدا داگیری دەکەن. لە لایەکی ترەوە لە ئەوروپای سەدەی یازدە سیستەمێکی میراتی تایبەت باو بوو کە بە گوێرەی ئەو سیستەمە مولکەکانی دەرەبەگ تەنیا بۆ کوڕی نۆبەرەی دەمایەوە، لە کاتێکدا کە منداڵەکانی تر لە میراتی باوکیان بێ بەش

دەکران، ئەم سیستەمەش بووە هۆی ئەوەی کە ژمارەیەکی زۆر لە سوارەکان لە کورەدەرەبەگەکان هەبن، کە مولکیان نییە. بۆیە ئەم سوارانە دەستیان بەوە کرد بە دوای زەوی نوێ لە دەرەوەی ئەوروپادا بگەڕێن بۆ ئەوەی دەستی بەسەردا بگرن‌و کۆششی جوتیارەکانی بۆ خۆیان بەکار بێنن ، سەرەرای ئەوەش ئەو سوارانە خەونیان بە تالانکردنی سامانە ئەفسانەییەکانی رۆژهەلات دەبینی ،ئەوەی کە زۆر شتی زێدە رۆیی تیادا کراو سەبارەت بەو سامانە ئەفسانەییانە لە خەیالیاندا هەبوو.ئەوەو زۆر لەو سوارانە لەقەرزاندا نقوم ببون، بۆیە بەشداری کردنیان لەشەرەکانی خاچ دورشمەکان رێگایەك بوو بۆ ئەوەی خۆیان لە خاوەن قەرزەکان بشارنەوە.

ئەوەی پەیوەندی بە گەورە دەرەبەگەکانەوە هەبوو (لەوانەش شاو دۆق و کۆنت‌و ئەوانەی تر) فراوان کردنی مولکەکانیان‌و پترکردنی سامانەکانیان وزیاتر کردنی قەلەمرەوی سیاسیان ئامانجیان بوو لە بەشداری کردن لە شەرەکانی خاچ دورشمەکاندا. ئەوانە خەونیان دەبینی بە دامەزراندنی میرنشینی دەرەبەگی یان میرنشین گەلێك بۆ خۆیان لەو ناوچانەی کە لە رۆژهەلاتدا داگیری دەکەن، سەرەرای ئەو خەونە کێشکەرانە تەنیا ژمارەیەکی کەم لەو گەورە دەرەبەگانە بەشدارییان لە لەشکر کێشییەکانی خاچ دورشمەکان دا کرد.

شارە ئەوروپییەکان(بەتایبەتی شارە ئیتالیەکان وەکو جەنەواو بیزاو بوندەقییە) بەشدارییەکی کاراو گەورەیان لە شەرەکانی خاچ دورشمەکان دا کرد.ئەو شارانە بەرژەوەندی بازرگانی گەورەیان لە بەشداری کردنیان لە لەشکر کێشییە جەنگیەکان بۆ رۆژهەلات هەبوو. سەلجوقیە تورکەکان‌و

بیزەنتیەکان دەستیان گرتبوو بەسەر رۆژئاوای ئاسیاو حەوزی رۆژهەڵاتی دەریای ناوەڕاست، بەمەش تەگەرەیان دەخستە بەردەم بازرگانی کردنی ئیتالیەکان لەگەڵ رۆژهەڵاتدا، لەسەر ئەو بنەمایەش شارە ئیتالیەکان حەزیان دەکرد ئەو کێ برکێ کەرانەیان راماڵن‌و بنکەی بازرگانی لەسەر کەناری رۆژهەڵاتی دەریای ناوەڕاست دابمەزرێنن بۆ ئەوەی رۆلی ئالوگۆڕ کردنی بازرگانی وڵاتانی رۆژهەڵات‌و ئەورووپای رۆژئاوا ببینن. بەڵام ئەو حەزەیان بەبێ بەکار هێنانی هێزی سەربازی نایەتە دی، ئەمەش جۆش‌وخرۆشی شارە ئیتالیەکان لە شەڕەکانی خاچ دورشمەکان‌و پێشکەش کردنیان بۆ چەك‌و تفاق‌و کەشتی بۆ شەرکەرە خاچ دورشمەکان لێك دەداتەوە.

ئەگەریەرژەوەندییە بازرگانیەکان پاڵی بە بازرگانەکانی شارە ئیتالیەکان نابێ بۆ بەشداری کردنی کارایان لە شەڕەکانی خاچ دورشمەکان، ئەوە ئەو هۆکارو بارو دۆخانە چی بوون کە پالیان بە جەماوەری زەحمەتکێشی ئەورووپی لە جوتیارەکان و هی تر ناکە لە ولاتەکانیان کۆچ بکەن بۆ ئەوەی لە خاکی رۆژهەڵاتدا بمرن؟ لەسەدەی یازدەدا زۆربەی جووتیارە ئەورووپیەکان بوون بە کۆیلەی زەوی لە لای دەرەبەگەکانیان‌و مولکەکانیان‌و ئازادیان لە دەست دا. لەبەرئەوەی ئەو جوتیارە هەژارانە لەژیانێکی پر لەمەینەتی‌و زەحمەت دا لەژێر سایەی رژێمی دەرەبەگایەتی دا دەژیان ئەوە هیچ هۆیەك نەبوو هانیان بدات لە وڵاتیاندا بمێننەوە، بەڵکو بە پێچەوانەوە لەشەری خاچ دورشمەکاندا هەلێکیان بینیەوە بۆ رزگار بوون لە زۆرداری‌و چەوساندنەوەی دەرەبەگەکان، هەروەها خەونیان بینی بە بەدەست هێنانی سامان لە خاکی

ڕۆژهەڵات یان بەلانی کەم ئەو ئازادییەیان دەست دەکەوێ کە لە خاکی ئەوروپا ونیان کردبوو.

هەرچی سەبارەت بەو هۆکارو باودۆخانەیە کە پالی بەپیاوانی ئاینیو کەنیسەکانی ڕۆژئاوا بەسەرکردایەتی پاپەویەت نا بۆ وروژاندنی شەرەکانی خاچ درشمەکانو بانگەشە بۆ کردنی و ڕەنگ ڕێژ کردنی بە سیمایەکی ئاینی ساختە. ئەوە پاپەویەت دەیویست کە دەسەلاتو سەروەری خۆی بەسەر کەنیسەکانی ڕۆژهەلاتیو بیزەنتی کە لێی جیا ببوونەوە، بسەپێنێ. لەسەر ئەم بنەمایەش پاپائوربانی دووەم (١٠٨٨- ١٠٩٩ز) لەسەر داواکاری ئەلکسیۆس (کۆمنین)ی ئیمپراتۆری بیزەنتی رازی بوو، ئەوەی کە شاندێکی بۆ پاپای رۆما ناردبوو، داوای لێ دەکرد کە بە سوپایەك لە ڕۆژئاوای ئەورووپیەوە بەهانای بێ، کە یارمەتی بیزەنتە بدات لەتێك شکاندنی سەلاجیقە تورکەکان، ئەوانەی کە دەستیان بەسەر زۆربەی ئاسیای هەرە بچوكو ئەنتاکیاو قودسیش داگرتبوو، هەرچی نرخی ئەو یارمەتییە بوو ئەوە لابردنی لەت بوونی نێوان کەنیسەی ڕۆژهەلاتی بیزەنتیو کەنیسەی ڕۆژئاوای پاپەوی بوو. ئەمەش بەمانای دەستەمۆ بوونی یەکەم بۆ دووەم بوو، بۆ ئەوەی شاندی بیزەنتی سۆزی پاپاو پیاوانی ئاینی ڕۆژئاوای (ئەوانەی کە لە کۆنگرەیەکیئاینی لە شاری بیلزانسی لەساڵی ١٠٩٥ز لەگەلیان دا کۆببووەوە) بووروژێنێ. بەزێدەڕۆییەکی گەورە وێنایەکی کاریگەری بۆ کێشان دەربارەی ئەو چەوساندنەوەی کە مەسیحییە ڕۆژهەلاتییەکانی ژێر فەرمانڕەوایی سەلجوقیەکان بە دەستیەوە ئازار دەچێژنو دەربارەی ئەو مامەلە خراپەی کە حاجییە مەسیحییە هاتوەکان بۆ قودس توشی دەبن .

سەرەرای ئەوەی پێشوو ئەوە رزگارکردنی بێزەنتە لەوەی بکەوێتە دەست موسلمانە سەلجوقیەکان، سەبارەت بە پاپەوییەت بەمانای پارێزگاری کردن لەو شوورەییە دێت کە جیهیاتی مەسیحی لە لای رۆژهەلاتەوە دەپارێزێ. بەمەش دورخستنەوەی مەترسی سەلجووقی لە خودی ئەوروپا. لە لایەکی ترەوە پاپەویەت لەسەر سەروەری بالا لەگەل دەسەلاتی دنیایی لە ململانێ دابوو، پاپەویەت دەیویست سەروەری خۆی بەسەر ئیمپراتۆری ئەلمانی بسەپێنێ لە کاتێکدا کە ئیمپراتۆر هەولی دەدا بۆ ئەوەی دەسەلاتی خۆی بەسەر پاپەویەت دا بسەپێنێ، بەمەش پاپەویەت بە سەرکردایەتی کردنی بزووتنەوەی خاچ دورشمی کارێکی مەزنی بەدی هێنا.

ئەوە یارمەتی دەری دەبێ لە هەولە کانی بۆ سەپاندنی بەسەر دەسەلاتی دنیای، لەپاڵ سەقامگیرکردنی دەسەلاتی روحی، ئەوەو پاپەویەت لە ئەنجامی بەشداری کردنی لەشەری خاچ دورشمەکاندا پارەی زۆری دەست دەکەوێت، ئەوەبوو پیاوانی ئاینی لە هەموو لایەکانی ئەوروپا بلاو بوونەوە بەخشینەکان بەلکو باجەکانیان لە هەموو مرۆڤێك کۆدەکردەوە ئەمەش بە هەنجەتی پارە کۆکردنەوە هەلکوتانە سەر خاچ دورشمەکان ، بەلام ئەو پارانە هەمووی بۆ ئەو پرۆژەیە خەرج نەکران، کە بۆی کۆ کرابوونەوە بەلکو بەشی هەرە گەورەی چوە گیرفانی پیاوانی ئاینیو خەزێنەی پاپەوی ، سەرەرای ئەمەش، تەنانەت دوای کۆتایی هاتنی شەرەکانی خاچو دروشمەکان ئەو بەخشینانە هەر کۆ دەکرانەوە.

لەشکر کێشی یەکەمی خاچ دورشمەکان:

کاتێك لە ساڵی (١٠٧١ز) سەلاجیقە تورکەکان لە شەری ملازگرد بەسەر بیزەنتیەکان دا سەرکەوتن‌و دەستیان بەسەر زۆربەی ناوچەکانی ئاسیای هەرە بچوك‌و سوریاو فەلەستین داگرت، بیزەنتە داوای یارمەتی سەربازی لە بابا گریگۆری حەوتەم کرد،پاپا بانگەوازێکی ئاراستەی شاو فەرمانرەواکانی ئەوروپا کرد بۆ پێك هێنانی لەشکر کێشیەکی خاچ دروشمانەو ناردنی بۆ رۆژهەلات بۆ شکست پێهێنانی سەلجوقیە موسلمانەکان. هەروەها ئەوەی راگەیاند کە لە پێشەوەی ئەو لەشکر کێشییە دەبێ. بەلام . گریگۆری حەوتەم بە ململانێ لەگەڵ هنری چوارەمی ئیمپراتۆری ئەڵمانی خەریك بوو، ئەمەش بۆ ئەوەی دەسەڵاتی رۆحی پاپا لە سەرووی دەسەڵاتی دنیایی ئیمپراتۆر بێ، ئەوەی کە وای لێکرد لە پرۆژەی لەشکر کێشی خاچ دورشمانەکە نیاز وابوو پێك بهێنرێ دوور بکەوێتەوە، بەم شێوەیەش بابا گریگۆری حەوتەم نەیتوانی ئەو ئەرکە جێ بەجێ بکات کە لە ئەستوی خۆی دانابوو، کە چی بنەماکانی پرۆژەی لەشکر کێشییە خاچ دروشمەکەی داناو ئەرکی جێ بەجێ کردنی بۆ پاپا ئوربانی دووەم(١٠٨٨-١٠٩٩ز) ی جێ نشینەکەی بەجێ هێشت.

لەسەردەمی پاپا ئوربانی دووەم بیزەنتە جارێکی تر (بەزمانی ئەلکسیۆس)کۆمینینی ئیمپراتۆری بیزەنتی(١٠٨١-١١١٨) داوای یارمەتی سەربازی لە پاپەویەت کرد، پاپا بە پیر ئەو داواکارییە هات تا دەستی پێکرد کە بانگی گەلان‌و فەرمانرەوایانی ئەوروپی بکات بۆ راگەیاندنی شەری (پیرۆز) دژی موسلمان. لە کۆتایی ئەو کۆرە ئاینییەی کە ساڵی ١٠٩٥ز لەشاری کلیرمون لە فەرەنسا بەسترا، پاپا ئوربانی دووەم وتارێکی دا بۆ ئاپۆرەی ئەو

خەڵکەی لە ناوچە جۆربەجۆرەکانی ئەورووپا هاتبوونە ئەو شارە، و تیادا داوای کرد لە لەشکرکێشیەکی خاچ دورشمانە ڕوو بکەنە شاری قودس بۆ ڕزگار کردنی لە دەسەڵاتی موسڵمانان. وپاپا ئەوەی لە یاد نەکرد کە ئاماژە بەو تالانییە بە نرخانە بکات کە لە خاکی ڕۆژهەڵات چاوەڕێیان دەکات، ئەم داواکارییەی پاپا بەشێوەیەکی ئەرێی گەوەرەوەلامی درایەوە ئنجا هەر یەك لە ئامادە بووان دەستی بەوە کرد خاچێك لە قوماشی سوور رەنگ لەسەر جلی خۆی بدورێ، ئەمەش وەكو نیشانەیەك بۆ ڕازی بوونی لەسەر بەشداری کردن لەو لەشکر کێشییەی کە لەو کاتەوە پێی وترا (لەشکر کێشی خاچ دورشمەکان).

بۆ ئەوەی پاپەویەت خەڵك هان بدات بۆ بەشداری کردن لە لەشکر کێشی خاچ دروشمانە زۆر ئاسانکاریو جیاوکی پێ بەخشین ئەوە بوو ڕایگەیاند کە پارێزگاری لە خێزانو مولكو ماڵی ئەو کەسانەدەکات کە بەشداری لەو لەشکر کێشییە دەکەن. هەروەها ئەوەی ڕاگەیاند کە ئەو کەسەی قەرزێکی لەسەر بێ ئەوە بە درێژایی دوورکەوتنەوەی لە نیشتمانەکەی لە قەرزەکەی دەبوردرێت، هەر یەکێك لە جوتیارانو دەستو پێوەندان لە لەشکر کێشی خاچ دروشمانە بەشداری بکات ئەوە لە دەستو پێوەندی بۆ خاوەنەکەی ڕزگاری دەبێتو تاکو هەتا هەتایە ئازادی بۆ دەگەڕێتەوە. لەپاڵ ئەمەش پاپەویەت بانگەواز کەرانی لە پیاوانی ئاینی بۆ ناوچە جیاوازەکانی ولاتانی ئەورووپا نارد تاکو داوا لە خەڵکی بکەن بەشدار بن لەو لەشکر کێشییە تەنیا نیاز وابوو بۆ ڕۆژهەلات بنێردری. ئەم بانگەوازکەرانە توانیان جۆشو خرۆشی ئەورووپیەکان بوروژێنن. لە ماوەی یەك ساڵدا ئاپۆرەیەکی بێ شومار لە خاچ

دروشمەکان کۆکرانەوە ئنجا ساڵی ١٠٩٦ ز بەدوو تەوژم بەرەو رۆژهەڵات دەرپەڕین.

لەسەرەتاکانی ساڵی ١٠٩٦ کۆمەڵ کۆمەڵ لە جوتیارانی هەژار لە ئەوروپا بەرەو رۆژهەڵات دەرپەڕین، هەروەها هەندێ تاوانباران‌و رێگران چونە پالیان، ئەوەو بوترسی ناسك‌و هەندێ لە پیاوانی ئاینی تر کە هەندێ سەرچاوە بە دەبەنگی وەسفیان دەکەن لەپێشەوەی ئەم کۆمەل کۆمەڵە نارێك‌و پیکانە رۆیشتن، جۆش‌و خرۆش ئەو جەماوەرە هەژارانەیان دەورووژاند و بەبێ هوشیاری‌و مەزەندەکردنی دەرئەنجامەکان بەرەو فەوتاندن سەرکردایەتیان کردن. زۆربەی ئەو خاچ دروشمە هەژارانە لە ناوەراستی فەرەنساو باکوری‌و لە رۆژئاوای ئەڵمانیاوە بوون. خاچ دروشمەهەژارەکان بەرێگای هەنگاریاو بولگاریاو بەو رێگا وشکانیەدا تێ پەرین کە حەجکەران بەرەو قوستەنتینیە لەوێشەوە بەرەو فەلەستین پێی تێ دەپەرین. ئەو خاچ دروشمانەش خۆراکی پێویستیان لەلا نەبوو. پەنایان بردە بەر تاڵان‌و برۆو بەکار هێنانی هێز لە پێناو بەدەست هێنانی خۆراك لەو شوێنانەی پیایدا تێ دەپەرین. بەمەش هەنگاریەکان‌و بولگاریەکان رووبەروویان بوونەوەو ژمارەیەکیان لێ کوشتن. لە کاتێکدا هەندێکی تریان بەرەو وڵاتەکانیان هەڵهاتن. هەرچی ئەوانەی تر بوون ئەوە لە بارودۆخێکی کەمایەی بەزەیی پێداهاتنەوە بوو گەیشتنە قوستەنتینیە. ئیمپراتۆری بیزەنتی چاوەروانی ئەو جۆرە یارمەتیە نەبوو لە ئەوروپا کە هیچ سودێکی لێ چاوەروان نەدەکراو، خاچ دروشمان خۆیان لەوە نەبوارد خودی کەنیسە مەسیحیەکانیش بدزن.

لەسەر ئەم بنەمایەش ئیمپراتۆر ئەلیکسیۆس کومنین کاری کرد بۆ ئەوەی خۆی لە خاچ دورشمە هژارەکان قوتار بکات، کاری تێ پەڕینیانی بۆ ئاسیا هەرە بچوك ئاسان کرد، کە سەلجوقیەکان کەوتنە سەریان‌و زۆریان لێ کوشتن. لە کاتێکدا کە پاشماوەکانیان بەسەرکردایەتی بوترسی ناسك گەڕانەوە قوستەنتینیە بۆ ئەوەی چاوەڕوانی هاتنی لەشکر کێشی دەرەبەگەکان بکەن. بەمەش لەشکر کێشی میللی خاچ دروشمانە بەکارەسات گەیشت، هەر لە سەرەتاشەوە رق لێبونەوەی نێوان بیزەنتیەکان‌و ئەوروپیەکانی پتر کرد. هەروەها کۆسپ‌و تەگەرەی خستە بەردەم لەشکرکێشی میرەکان کەپاش ماوەیەکی کەم هاتە قوستەنتینیە.

لەشکرکێشی میرە دەرەبەگەکان لە چوار گروپی گەورە پێك دەهات:

١- گروپی یەکەم: سوارەکانی ناوچەی لۆرینی فەرەنسی‌بەخۆوە دەگرت، دۆق غود فرواو بلدوین ی برای سەرۆکایەتیان کرد.

٢- گروپی دووەم : سوارەکانی ناوچەی باکور لە فەرەنساو سوارەکانی دۆقیەی نۆرماندی فەرەنسی بەخۆوە دەگرت. روبیر دوقی نورماندی سەرۆکایەتیان کرد.

٣- گروپی سێیەم: سوارەکانی ناوچەی بروفانسەی لە باکوری فەرەنسا بەخۆوە گرت، وە ریمونت کونتی شاری تولوز سەۆکایەتی کرد، هەروەها ئادیمار نوێنەری پاپەوی یاوەری کرد.

٤- گروپی چوارەم : سوارەکانی نۆرماندی لە شانشینی نورماندی کە لە باشوری ئیتاليا دامەزرابوو، بەخۆوە گرت. بویموند کوری روبیرغیسکارو کوری براکەی کە ناوی تانکرد بوو سەرۆکایەتیان کرد.

بەم شێوەیەش هێزەکانی خاچ دروشمەکان یەك سەرکردایەتیان نەبوو، بەڵکو هەر گروپێك یەکەیەکی سەربازی سەربەخۆی پێك دەهێنا کە سەرکردایەتی تایبەتی خۆی هەبووە. ئەم هێزە دەرەبەگایەتیانەش چەك و دارایی و ئازووقەیان بۆ دابین کرابوو. هەروەها زۆر لەو هێزە میللیانە باشتر بوو کە بۆ قوستەنتینیە رەوانە کرابوون.

لە کۆتاییەکانی ساڵی ١٠٩٦ز هێزەکانی میرە دەرەبەگەکان لە ئەورووپا بۆ رۆژهەلات بەرێ کەوتن، ئەم هێزانە بەرێگای جیاواز تێ پەڕین، بەشی یەکەمیان بەرێگای وشکانی هاوشانی هەردوو رووباری راین و دانوب تێ پەڕین. بەشی دووەمیش بە رێگای وشکانی هاوشانی دەریای ئەدریاتیکی تێ پەڕین، و بەشی سێیەمیش بە ئیتالیا تێ پەڕین و لەوێوە بەرێگای دەریاوە بەرەو بەڵقان چوون. ولەبەهاری ١٠٩٧ ز هێزەکانی میرە دەرەبەگەکان گەیشتنە تەنیشت قوستەنتینیە و ژمارەشیان لە نێوان شەست هەزار تا سەد هەزار دابوو، پێش ئەوەی خاچ دورشمەکان بچنە پایتەختی بیزەنتی ناکۆکیەك لە نێوان ئەوان و بیزەنتیەکان بەرپابوو، ئەلکسیۆس کومنینی ئیمپراتۆری بیزەنتی بە پارێز بوو لە نیەتی خاچ دورشمەکان و لە هەلسوکەوت و کردەوەکانی تاڵان و بڕۆیان بەرامبەر بە مەسیحیەت رۆژهەڵاتیەکان بێزار بوو،بۆیە لەسەرەتادا دەرگاکانی قوستەنتینیەی بۆ نەکردنەوە. هەرچی خاچ دورشمەکانە ئەوە ئامانجیان لەو هەلکوتانە سەرەی تیادا هاتبوون، یارمەتی دانی بیزەنتە نەبوو لەو هەرێمانەی کە سەلجووقیەکان لێیان داگیر کردبوون، بەلکو ئامانجی راستەقینەیان

دامەزراندنی هەندێ میرنشین بوو بۆ خۆیان لە ڕۆژهەڵاتو بەدەست هێنانی دەستکەوتی ئابووریو هی تر بوو.

وە لەبەر ئەوەی ئیمپراتۆری بیزەنتی لەخاچ دورشمەکانی دەویست کە لە پێناو بیزەنتە شەڕ بکەن، ئەوە ڕێگای نەدان کە بێنە ناو پایتەختەکەی تەنیا دوای ئەوەی گەورە سەرکردەکانی سوێندیان بۆ خواردو بەڵێنیان پێ دان کە پابەندبن بە دەسەڵاتەکەیو ئەو خاکە بیزەنتیانەی لە سەلجوقیەکان دەستێننەوە بێجگە لە فەلەستین، پێی بدەن– لە لایەکی ترەوە ئیمپراتۆری بیزەنتی بەڵێنی بەو خاچ دورشمانە دا کە ئازووقەو هەموو یارمەتیەکیان بکرێ پێ بدات، کە یارمەتی دەریان بێ لە بەدێ هێنانی سەرکەوتن ، لە ڕاستیدا ئیمپراتۆری بیزەنتی متمانەی بەو سوێندی پابەند بوونە نەبوو کەمیرە ئەوروپیەکان خواردبوویان. هەروەها ئەوانەش لە نیەتیاندا نەبوو ئەوەی سوێندیان لەسەری خواردبوو و بەلێنیان پێ دابوو، جێ بەجێی بکەن.

لە دوای ئەوەی ڕێکەوتن لە نێوان ئیمپراتۆری بیزەنتیو خاچ دروشمەکان ڕوویدا، هێزەکانی خاچ دروشمەکان بسفۆریان بڕیو دەستیان بەوە کرد بە ئاسیای بچووکدا بچنە ژوورەوە. یەکەم کار کە خاچ دروشمەکان دژی سەلجوقیەکان پێی هەڵستان ئابلووقەدانی شاری نیقیە بوو،کە لە ساڵی ١٠٨١ز سولتانی سەلجوقی سلێمان لە بیزەنتەی داگیر کردبوو، لە دوای ئابلووقە دانیش زیاتر لە مانگێکی خایاند، تیایدا خاچ دوروشمەکان شکستیان بەو هێزە سەلجوقیانە هێنا کە بۆ بەهانا هاتنی شارە ئابلوقە دراوەکە هاتبوون. تێبینی ئەوە کرا کە ئاڵای بیزەنتی لەسەر شورەکانی نیقیا بەرز

کرابوەوە، ئەمەش مانای ئەوەیە کە ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی گفتوگۆی نهێنی لەگەڵ دانیشتوانی شارەکە ئەنجام داوەو رازی بوون لەسەر خۆبەدەستەوەدانی بیزەنتەی بەدەست هێنابوو ئەمەش بەرامبەر بەپارێزگاری کردن لە ژیانیان‌و تووشی چەوساندنەوە نەبوونیان لە دوای گەراندنەوەی شاری نیقیا لە سەلجووقیەکان ئەلکسیۆس کومینی ئیمپراتۆر داوای لە هاوپەیمانی خاچ دروشمەکان کرد بە تەنیا بچنە ناو ئاسیای هەرەبچووك‌و هیواداری سەرکەوتنی بۆ خواستن.

وەلە یەکی تەموزی ساڵی ١٠٩٧ز هێزەکانی خاچ دورشمەکان سەرکەوتنێکیان بەسەر هێزەکانی سەلجوقیەکان لەدەشتی ئەرزەرۆم بەدەست هێنا،ئینجا هەردوو شاری قۆنیەو هرقلەیان داگیر کرد، لە وێشەوە خاچ دورشمەکان بەرەو ئەرمینیای هەرەبچووك پەڕینەوە.

لەدوای بەدیهێنانی ئەو سەرکەوتنانەی پێشتر باس کرا چاوتێبرین‌و بەرژەوەندیە تایبەتیەکان لەلای هەندێ لەمیرە خاچ دروشمەکان بەدیار کەوتن، میر بەلدیون بەهێزەکانیەوە لە خاچ دورشمەکانی تر جیابووەوە بەرەو شاری رەها (ئورفە) چوو، فەرمان رەوا ئەرمەنیەکەی ئەو شارە دەرگاکانی شارەکەی بۆ ئەو میرە خاچ دورشمە کردەوەو دەستی لە فەرمانرەوایی کردنی شارەکە هەلگرت بۆ ئەو. بەمەش لە ساڵی ١٠٩٨ز یەکەمین میر نشینەکانی خاچ دروشمەکان لەرۆژهەلات پێك هات، هەرچی خاچ دورشمەکانی ترە ئەوە بە ئاراستەی باشوور بەرەو ئەنتاکیا چوون، ئابلوقەی خاچ دروشمەکان بۆ شاری ئەنتاکیا ماوەی حەفت مانگی خایاند ئەمەش لەلایەك بەهۆی قایمی شوراو قەلاکانی‌و، لەلایەکی تریشەوە بەهۆی

لەدەست دانی سەرکردایەتییەکی یەکگرتوو لەلایەن خاچ دروشمەکانەوە. لە کۆتاییدا بویموندی میری نورماندی توانی بە یارمەتی هەندێ کەس لە دانیشتوانی شارەکە دەست بەسەر یەکێك لە تاوەرەکانی شارەکەدا بگرێ. ئنجا دەرگاکانی کردەوەو لەساڵی ١٠٩٨ز خاچ دروشمەکان چوونە ئەنتاکیا. بویموندی میری نورماندی ویستی بەتەنیا فەرمانرەوایی ئەم شارە بکات لە کاتێکا هەندێ لە میرەکان کێ برکێیان لەسەر فەرمانرەوایی کردنی کرد ئەوانەی تر ویستیان بە گوێرەی ئەو بەڵێنانەی دابوویان بیدەنە دەست ئیمپراتۆری بیزەنتی، لە کۆتایدا بویموندی نورماندی بەسەر کێ برکێ کەرانی دا سەرکەوت، و میرنشینێکی خاچ دروشمانەی سەربەخۆی لەئەنتاکیا دامەزراندو خۆی فەرمانرەوایی کرد.

لەدوای داگیرکردنی ئەنتاکیاو دامەزراندنی میرنشینێکی خاچ دروشمانەی نۆرماندییەکان، خاچ دروشمەکانی تر بەسەرکردایەتی ریموندو تانکردو بیروغودفرواکشانیان بەرەو قودس دەست پێکردەوە.و لە دوای ئابلووقە دانێك کە زیاتر لە مانگێکی خایاند خاچ دروشمەکان توانیان شوراکانی شارەکە ببرن، لەساڵی ١٠٩٩ز قودس کەوتە ژێر دەسەلاتی ئەو ئیستعمارە ئەورووپیانە. ئەوەو خاچ دروشمەکان بەوەحشی گەریەك کە تاکوو هەتاهەتایە مۆری شەرمەزاری لە نێو چەوانیان دا مامەلەیان لەگەڵ دانیشتوانی قودس لە موسڵمانەکانو مەسیحیەکان بەیەکەوە کرد. ئەمەش لەگەڵ رێنماییەکانی مەسیح دژ بەیەك بوو لە کاتێکدا ئەوان بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە بۆ ئەوە هاتوون کە گۆرەکەی لە دەستی موسلمانەکان رزگار بکەن ئەمەش بۆ شاردنەوەی چاوتێبرینە ئیستعمارییەکانیانو بەرژەوەندییە ئابوریەکانیان

بوو. بەم شێوەیەش میرنشینی خاچ دروشمانەی سێیەم لە ڕۆژهەڵاتی عەرەبی لەشاری قودس پێك هات.

ئەركی سوپا خاچ دورشمە ئیستعمارییەكان بە داگیركردنی قوودس كۆتایی پێ نەهات ، لە كاتێكدا كە هێشتا هەندێ شاری كەناری وەك(قیسارییەو عەكاو سورو تەرابلوس) و ناوخۆیی(وەكو دیمەشق‌و حومس‌و حەماو حەلەب) لەژێر دەسەڵاتی موسڵمانان دابوون. ئەو خاچ دروشمانە لەپێویستی دەست بەسەرداگرتنی شارە كەنارییەكان گەیشتن، ئەمەش بۆ مسۆگەر كردنی پەیوەندی كردنیان بە ئەوروپا لە ڕێگای دەریاوە.

داوایان لەشارە ئیتالیەكان(جەنەواو بیزا) كرد كە كەشتیگەلێكی دەریاییان پێ بدات یارمەتی دەریان بێ لە داگیر كردنی كەنارەكانی وڵاتی شام، ئەمەش بەرامبەر ئەوەی ئەو شارانە یەك لەسەر سێی ئەو دەستكەوتانەیان بەركەوێ كە بەدەستی دەهێنن وبازاری بازرگانی ئازادیشیان لەهەر شارێك كە داگیری دەكەن هەبێ. بەیارمەتی دانی كەشتیەئیتالیەكانیش خاچ دورشمەكان لەساڵی ١١٠١قیسارییە و لە ساڵی ١١٠٤ز عەكاو لەساڵی ١١٠٩ تەرابلوس‌و لەساڵی ١١٢٤ز سوریان داگیر كرد.

لەسەرەتاكانی سەدەی دوازدەم چەند لەشكر كێشییەكی بچووك لە ئەوروپا بە ڕێكەوتن و هاتنە ئاسیای هەرەبچوك بۆ بەهانا هاتنی خاچ دروشمەكان لەرۆژهەلات‌و یارمەتی دانیان دژی سەلجوقییە توركەكان. و یەكێك لەو لەشكر كێشیە خاچ دروشمانەیە كە باسیان لێوە كرا توانی بویموندی میری ئەنتاكیا ئازاد بكا ئەوەی كە لەسای ١١٠٠ز بە دیلی كەوتبووە دەست سەلجووقیە توركەكان. بەهەموو شێوەیەك لەشكر كێشی بەهانا

هێنەرەكانی خاچ دروشمانەییەكان لە ململانێیان لەگەڵ سەلجوقییە توركەكان لەئاسیای هەرەبچووك توشی شكست بوون. هەروەها ئەوانەی لە خاچ دورشمەكان بەزیندوویی مابوونەوە بەڕاكردن كشانەوە .

لەشكر كێشی خاچ دروشمانەی دووەم:

لەساڵی ١١٤٤ ز عیمادەدین زەنكی سەلجوقی ئەتابەكی موسڵ میرنشینی رەهای لە خاچ دروشمەكان سەندەوە، ئەورووپییەكان لەوە ترسان كە میرنشینەكانی تری خاچ دروشمەكانیش لە رۆژهەلات لە دەست بدەن بۆ یە لەشكر كێشی خاچ دروشمانەی دوەمیان پێك هێنا، لە ساڵی ١١٤٧ ز بەسەركردایەتی كونرادی سێیەم ئیمپراتۆری ئەڵمانیاو لویسی حەوتەمی شای فەرەنسا بەڕێكەوت. ئامانجی سەرەكیش لەو لەشكر كێشی خاچ دورشمانە گەڕاندنەوەی شاری رەها بوو لە دەستی سەلجوورقیەكان لەبەر ئەو گرنگیە ئاینیو ئیستراتیجییەی كە هەیبوو، مەسیحیەت لەرۆژهەلاّت لەوێ لەسەرەتادا نەشونمای كردو، یەكەمیان میرنشینە خاچ دروشمەكانە لە رۆژهەلاّت، هەروەها هەڵكەوتنەكەی لەنێوان باكوری عێراقو ولاّتی شام لەوانەیە وای لێ بكات رێگر بێ لەبەردەم یەككگرتنی هێزە ئیسلامییەكان لە هەردوو ناوچەكەدا، كەچی لەشكر كێشی خاچ دروشمانەی دووەم، لە گەیشتن بە ئامانجە سەرەكییەكە تووشی شكست بوو، ئەوەبوو سوپای ئەڵمانی لە ئاسیای هەرەبچوك دا توشی زیانی گەورە بوو لەسەر دەستی سەلجووقیەكان، هەروەكو سوپای فەرەنسی لەكاتی بەر یەك كەوتنی بە هێزی سەلجوقی لە هەرێمی فیرجیا تووشی شكستو پارچە بوون بوو. وتەنیا ژمارەیەكی كەم لە هێزەكانی ئەورووپی مانەوە، ئەوانەش نەیاندەتوانی هێرش

بەنە سەر رەها بۆیە بەیارمەتی بلدوینی دووەمی شای خاچ دروشم ڕوویان کردە دیمەشق و ئابلووقەیان دا.

بلدوینی دووەم خاتر جەم نەبوو لە هاتنی هێزەکانی ئەورووپی بەسەرکردایەتی ئیمپراتۆری ئەڵمانی وشای فەرەنسی(لەپایەو بەرژەوەندیە تایبەتییەکانی دا خۆی دەترسا لە ئەوانەوە) بۆیە فەرمانی بە هێزەکانی دا ئابلووقەی سەر شاری دیمەشق بکەنەوە، ئەوەی کە بوە مایەی وروژاندنی تورەیی کونرادی سێیەم و لویسی حەفتەم و ناچاری کردن کە بۆ قودس بکشێنەوەو لەوێش بەساردی پێشوازیان لێکرا، لەدوای بەسەربردنی چەند رۆژێك لە فەلەستین ئیمپراتۆری ئەڵمانی وشای فەرەنسی لەگەڵ هێزەکانیان گەرانەوە ئەورووپا لە کاتێکدا کە سێبەری شکست و سەرنەکەوتن باڵی بەسەردا کێشا بوون. بەم شێوەش لەشکرکێشی خاچ دوشمانەی دووەم لە بەدیهێنانی ئەرکەکەیدا سەرنەکەوت. یەکەم شت خاچ دروشمەکان لەسەردەستی سەلجووقیە تورکەکان تووشی شکستی گەورەبوون دووەم شتیش، بیزەنتیەکان یارمەتی خاچ دروشمەکانیان نەدا، بەڵکو مانول کومنینی ئیمپراتۆری بیزەنتی هانی مەسعود سولتانی سەلجوقی قۆنیەی دا لەسەر دانانی کۆسپ بەڕووی خاچ دروشمەکان و سێیەمیش خاچ دروشمە پێشووەکان لەرۆژهەلات هاوکارییان لەگەڵ خاچ دروشمە هاتووەکاندا نەکرد، بەڵکو بەنابەدڵییەوە پێشوازیان لێکردن ئەمەش لەترسی ئەوەی لەسەر پایەو دەسکەوتە مادییەکان کێ برکێیان لەگەڵ دا بکەن.

یەکیەتی میسرو سوریاو عێراق لەسەردەمی سەلاحەددینی ئەیوبی :

هۆیەکانی ئەو سەرکەوتننانەی خاچ دروشمەکان لەبەرەبەیانی سەدەی

دوازدە بەدەستیان هێنا بۆ نەبوونی یەکیەتی نێوان هێزە ئیسلامییەکان لەرۆژهەلات دەگەڕێنەوە وکاتێك لە (نیوەی دووەمی سەدەی دوازدە) هێزەکانی میسرو سوریاو عێراق یەکیان گرت. توانیان کەوانەیەکی قورس بەئیستعمار کەرە ئەوروپییەکان بلێنەوە زیانی گەورەیان پێ بگەیەنن. لەسالّی ١١٤٦ز عیمادەدین زەنگی ئەتابەگی موسلّ مرد، ئەمەش دوای ئەوەی شاری رەهای لەخاچ دروشمەکان رزگار کرد و حەلەبی خستە سەر میرنشینی موسلّ(لەباکوری عێراق) . و نورەدین مەحمودی کوڕی هەولّی یەکیەتی لەنێوان عێراقو سوریاو میسردا بۆ ئەوەی هەموو هێزەکانی ئەو ولاتە دژی خاچ دروشمەکان کۆبکاتەوە. و لەسالّی ١١٥٤ز نورەدین مەحموود توانی شاری دیمەشق بخاتە سەر میرنشینەکەی هەروەها خۆی ئامادەکرد بۆ ڕووکردنە ئاراستەی میسر، کەچی ئامورە یەکەم شای خاچ دورشم لە قودس دەستی بەوە کرد لەدەست بەسەراگرتنی میسر کێ برکێ لەگەلّ نورەددین مەحمود بکات ، و لەبەر ئەوەی خەلافەتی فاتیمی لەمیسر بێ هێز ببوو، ئەوەو ئاموری یەکەم توانی چوار لەشکرکێشی سەربازی دژی بنێرێ، هەروەکو بیزەنتیەکانیش یارمەتیان دا.

ئەوە بوو لەسالّی ١١٦٩ ز کەشتی گەلێکیان نارد ئابلووقەی شاری دومیاتی دا کەچی ئەو هێزە سەرابازییانەی کە نورەدین بۆ میسری ناردبوو توانی هەولّەکەی کەشتی گەلی بیزەنتی بە داگیرکردنی شاری دومیات شکست پێ بهێنێ، هەروەها بە ڕوویەئەو خاچ دروشمانە وەستایەوە کە لە فەلەستینەوە هاتبوون و گەراندنیانەوە شوێنی خۆیان لە سالّی ١١٧٢ز نورەدین مەحموود مردو ئەرکی تەواو کردنی پەیمانەکەی لە یەکخستنی هێزە

ئیسلامیەکان و شەرکردن دژی خاچ دروشمەکان بۆ سەلاحەددین بەجێ هێشت و بەراستی سەلاحەدین لێهاتوویی خۆی لە جێ بەجێ کردنی ئەو ئەرکەی خرابووە سەر ئەستۆی پیشان دا، میسرو شام و باکوری عێراقی لە ژێر دەسەلاتی خۆیەکخست هەروەها هێزەکانی هەرسێ وڵاتی لەژێر سەرکردایەتی خۆیدا کۆکردوە، لەساڵی ١١٨٧ز هێزەکانی ئیسلامی شەڕێکی هاڕەڕیان لەگەڵ هێزەکانی خاچ دروشمەکان لەدەشتی حتین نزیك دەریاچەی تەبەریە لەفەلەستین کرد. شەڕی حەتینیش هەڵوێستەکەی لە رۆژهەڵات بۆ بەرژەوەندی موسڵمانەکان یەکلا کردەوە، کەزۆربەی هێزەکانی خاچ دروشمەکان تیادا لەناو بردرا، و لەدوای شەری حەتین هێزەکانی سەلاحەدین چوونە ناو عەکاو یافاو بەیروت و عەسقەلان . بەمەش کەناری شام بێجگە لەشاری سور لەدەسەلاتی خاچ دروشمەکان ڕزگار کرا. ئەم شارەش بەهۆی یارمەتی کەشتیە ئیتالیەکان لەلای دەریاوە توانی خۆی بگرێ. هەرەها شاری قودس کەوتە ژێر دەستی موسلمانەکان و رێگایان بەو ئەوروپیانە دا کەلە شارەکە بوون بەجێی بهێڵن، ئەوەو موسڵمانەکان زۆر لە خاچ دروشمە ئەورووپیەکان بەبەزەیی تر بوون ئەوانەی کەلە ساڵی ١٠٩٩ ز لە کاتی داگیرکردنی قودس تاوانی گەورەیان ئەنجام داو دانیشتوانەکەیان ئەتککرد.

سەلاحەدینی ئەیوبی زۆربەی ئەو ناوچانەی ڕزگار کرد کە خاچ دروشمەکان داگیریان کردبوو ، بێجگە لە هەندێ شوێنگە لەبەشی باکوری کەناری شام هیچی بۆ نەهێشتنەوە، ئەوەو ئەو خاچ دروشمانەی لەرۆژهەڵات مابوونەوە لەتوانایان دانەبوو سوپایەکی نوێ ئامادەبکەن. ئەگەر بشیان ویستبایە ئەو ناوچانەی لە دەستیان دابوو بگەڕێننەوە، هەر دەبوایە لەشکرکێشیەکی تری

خاچ دروشمانە لە ئەورووپاوە بهاتابایە، بۆ ئەوەی لەم ڕووەوە یارمەتی دەریان بێت، هەر ئەمەش ڕووی دا.

لەشکر کێشی سێیەمی خاچ دروشمەکان:

لەدوای گەڕاندنەوەی قودس و بەندەرە کەنارییەکان بۆ دەسەڵاتی موسڵمانەکان ئەورووپییەکان هەلکوتانە سەرێکی سێیەمی خاچ دروشمانەیان بۆ سەر ڕۆژهەڵات پێك هێنا، لەساڵی ١١٨٩ ز لەشکرکێشی سێیەمی خاچ دروشمانە بەسەرکردایەتی فردریك بەربرۆسای ئیمپراتۆری ئەڵمانی و فلیبی دووەمی شای فەرەنسی و ریچاردی یەکەمی ناسراو بە (شێر دڵ) لەئەورووپا بەڕێ کەوت، لەشکر کێشی سێیەمی خاچ دروشمانە گەیشتە ڕۆژهەڵات بەڵام سەرکەوتنی گەورەی بەدەست نەهێنا ئیمپراتۆری ئەڵمانی لەکاتی پەڕینەوەی هێزەکانی لەئاسیای هەرە بچوکدا لە ڕوبارێکدا نقووم بوو، بەشێك لەسوپاکەی گەڕایەوە ئەڵمانیاو بەشەکەی تریش چوونە پاڵ هێزە فەرەنسی و ئینگلیزییەکان، هەرچی ئینگلیزو فەرەنسیەکان بوون ئەوا ناکۆکی لە نێوانیاندا سەری هەڵداو لایەنی نەتەوایەتی لەلایان سەری هەڵدا، سەرەڕای ئەمەش دەستیان بەسەر عەکاو یافادا گرت. لەدوای دەست بەسەرداگرتنی خاچ دروشمەکان بەسەر هەندێ بەندەری کەناری، فلیبی دوەمی شای فەرەنسی گەڕایەوە وڵاتەکەی ، لەکاتێکدا کە ریچاردی (شێردڵ) ی شای ئینگلیزی ماوەیەکی درێژ لەشام مایەوە.

لە ساڵی ١١٩٢ز ئاشتینامەیەك لە نێوان ریچارد (شێردڵ) و سەلاحەدینی ئەیوبی بەستراو هەردوکیان لەسەر ئەوە ڕێککەوتن کە خاچ دورشمەکان بەشی کەناری درێژ بووەوە لە نێوان سوریاو یافا لە پاڵ ئەنتاکیا یان

بمێنێتەوە. لە کاتێکدا کە موسڵمانەکان شاری قودس و ناوچەکانی تری فەلەستینیان لەژێر دەستدا بێ و موسڵمانەکان بەڵێنیان دا کە ڕێگا بە حاجیە مەسیحیەکان بدەن سەردانی شوێنە پیرۆزەکان لە فەلەستین بکەن.

لەشکر کێشی چوارەمی خاچ دروشمانە:

خاچ دروشمەکان گێرانەوەی قودسیان بۆ موسڵمانەکان کردە بیانوو بۆ پێك هێنانی لەشکر کێشی چوارەمی خاچ دروشمانەو ڕەوانە کردنی بۆ رۆژهەلات، پاپا ئەنوسنتی سێیەم ١١٩٨– ١٢١٦ز ویستی سەرکردایەتییەکی جیهانی لەناو خۆو دەرەوەی ئەورووپا بۆ خۆی بەدی بهێنێ .و هێزە سەربازییەکانیان لەلەشکرکێشییەکی خاچ دروشمانە بۆ ڕۆژهەڵات بنێرن. ئەم جارەیان نەشای ئینگلتراو نەشای فەرەنسا و نەئیمپراتۆری ئەڵمانیا بە پیل بانگەوازەکەی پاپاوە نەهاتن. بەڵکو هەندێ میری دەرەبەگایەتیەکان لە فەرەنساو ئیتالیاو ئەڵمانیا بەپیل بانگەوازەکەیەوە نەچوون. شاری ڤینیسیای ئیتالی بەو هێزە دەریاییەی هەیبوو توانی جلەوی هەلکوتانە سەری چوارەمی خاچ دروشمانە بگرێتە دەست و بەگوێرەی بەرژەوەندییە تایبەتیەکانی ئاراستەی بکات. دۆقی شاری ڤینیسیا بەرامبەر بە گواستنەوەیان بۆ میسر لەسەر کەشتی ڤینسی داوای (٨٥٠٠٠) مارکی زیوی لە خاچ دروشمەکان کرد. لەبەرئەوەی خاچ دروشمەکان ئەو برە پارەیان نەبوو ئەوە دۆقی فینیسیا داوای لێکردن هێرش بکەنە سەر شاری زارا(لەسەر کەناری دالماسیا) و تالآن کردنی بۆ دانەوەی پارە داواکراوەکە. ئەوەی لەوەش سەیرترە پاپا لەسەر هێش کردنە سەر ئەو شارە مەسیحیە

ڕازی بوو ئەوەی کە بەڵگەیە لەسەر هەڵوەشانەوەی پاڵنەری ئاینی لەبەردەم بەرژەوەندییە تایبەتیەکان.

ئەو خاچ دروشمانەی لە فەرەنساو ئیتالیاو ئەڵمانیا بەسەرکردایەتی پاپا کۆببوونەوە دەیانویست لەشکر کێشی چوارەم بەرەو میسر بچێ ، لەبەر ئەوەی میسر بووە سەنتەری هێزی ئیسلامی لەڕۆژهەڵات، ئەگەر دەستی بەسەردا بگرن ئەوە لەتوانایان دا دادەبێ دەست بەسەر قودس دا بگرن. هەرچی بازرگانە ڤینیسیەکان بوون ئەوە دەیانویست لەشکرکێشی چوارەمی خاچ دروشمانە ئاراستەی بیزەنتە بکرێ کە لە بازرگانی کردن لە نێوان ڕۆژهەڵاتو ڕۆژئاوا کێ بڕکێی لەگەڵ دا دەکردن، هەروەها (ئەلکسیۆسی سێیەم ئەنجلیۆس) فشاری خستبووە سەر ڕەواندی فینیسی بازرگانی لە قوستەنتینیە ، لەکاتێکادا کە جیاوکەکانی بەسەر کێ بڕکێ کەرانیان لە بازرگانەکانی شاری بیزای ئیتالی دا باراندبوو ، بارودۆخەکە یارمەتی بازرگانەکانی فینیسیەی دا لە بەدیهێنانی ئارەزوویان لە هێرش کردنە سەر قوستەنتینەدا. ئەلکسیۆسی سێیەم تەختی لە ئیسحاقی برای زەوت کردبوو ئەویشی بەند کردبوو لە کاتێکدا کە کوڕی ئیسحاق(ئەویش ناوی ئەلکسیۆسە) بەرەو ئەورووپا ڕای کردبوو لە گەڕاندنەوەی تەختی باوکی یارمەتی بدەن، وئەلیکسیۆسی کوڕی ئیسحاق بەڵێنی بەپاپا دابوو کە کەنیسەی بیزەنتیبخاتە ژێر دەسەلاتی پاپەویەت هەروەها بەڵێنی بەخاچ دروشمەکانیش دابوو کە بۆ گەڕاندنەوەی قودس یارمەتی دارایی و سەربازییان پێشکەش بکات، ئەمەش ئەگەر تەختی بیزەنتی بۆ خۆی یان کوڕەکەی بگێڕنەوە. بەمەش لەشکر کێشی چوارەمی خاچ دروشمانە لە ئامانجی

یەکەمی (کە هێرش کردنە سەر میسرو دەست بەسەرداگرتنی بوو) لای داو بەئاراستەی قوستەنتینییە چوو.

لەساڵی ١٢٠٤ خاچ دروشمەکان پایتەختی بیزەنتیان گرت و هەندێ لە گەرەکەکانیان سوتاندو سامانە گرانبەهاکانیان تاڵان کرد، تەنانەت پەیکەرە برۆنزییەکانیشیان شکاند بۆ ئەوەی دراوی لێ دروست بکەن ئەمەو کەنیسەو دیرە بیزەنتیەکانیش لە دزین و تاڵان کردن بەدەستی ئەو خاچ دروشمە ئەوروپیانە بێ بەش نەبوون.

لەدوای داگیرکردنی قوستەنتینییە خاچ دروشمەکان لەسەر فراوانخوازییان لە خاکی بیزەنتی بەردەوام بوون تاکو دەستیان بەسەر زۆربەی داگرت. خاچ دروشمەکان تەختی بیزەنتیان بۆ ئیسحاق ئیمپرتۆری لە سەرکار لادراویان بۆ ئەلکسیۆسی کوڕی نەگێڕایەوە، هەروەها ئەوان بیریان لەوە نەکردەوە ڕووبکەنە میسریان قودس بەڵکو دەوڵەتێکی تایبەتیان بۆ خۆیان لە بیزەنتە دامەزراند ئەو دەوڵەتە خاچ دروشمانە نوێیە بە (ئیمپراتۆریەتی لاتینی) ناونرا.

لەشکر کێشییەکانی تری خاچ دروشمانە لەسەدەی سیانزدەدا:

لەدوای هەڵکوتانە سەری چوارەمی خاچ دروشمانە جۆشو خرۆشی دەروونی ئەو کەسانەی دەیانویست بەشداری لە هەڵکوتانە سەری سەربازی بۆ رۆژهەڵات بکەن کپو کەم بووەوە. بۆیە پاپەویەت پەنای بردە بەر بەکارهێنانی شێوازێکی نوێ لە بانگەواز کرد بۆ بەشداری کردن لە لەشکرکێشییە خاچ دروشمانەکانی ترا. ئەوەبوو پاپەویەت پروپاگەندەیەکی باو پێدا کە دەیوت پیاوە گەورەکان سەرکەوتنی دیاریان لەشەرەکانی خاچ

دروشمەکان بەدی نەهێنا لەبەر ئەوەی ئەوان خاوەن خەتاو لەگوناهان نقووم بوونە. هەرچی گەنجە بچووکەکانن ئەوە دەتوانن پەیجووەکان بەدی بهێنن لەبەر ئەوەی گوناهو خەتایان نییە،پاپەوییەت بەستیڤانی گەنجی (کەشوان بوو) وت ئەوە لە نێوان هاوتەمەنەکانی دا بڵاو بکاتەوە کە مەسیح سڵاوی خودای لەسەر بێ فەرمانی پێ کردووە بەشداری لەشەڕی خاچ دروشمەکان لەسەر رۆژهەلات دا بکات لەسەر ئەم بنەمایەش نزیکەی هەزار گەنج لەناوچە جۆربەجۆرەکانی ئەورووپاوە لەشاری مرسیلیا کۆ بوونەوە. لەمەرسیلیاش بازرگانەکانو خاوەن کەشتیەکان بەڵێنیان دا کە ئەو گەنجانە بەرەو فەلەستین بگوازنەوە. لەساڵی ١٢١٢ز بەرەو دەریایان بردن ئەوەبوو هەندێکیان نقووم بوون و ئەوانەی تر لە بازاڕی کۆیلە لە تونس و میسر فرۆشران.

لەشکر کێشی پێنجەم لە ئەورووپا پێك هات و لەساڵی ١٢١٧ز بەمەبەستی داگیر کردنی میسر یەکەمجارو ئینجا داگیرکردنی فەلەستین بەرێکەوت لەوسەردەمە مێژووییەش شاعادلی ئەیوبی فەرمانرەوایی میسرو سوریای بەیەکەوە دەکرد، لەشکرکێشی پێنجەمی خاچ دروشمانە گەیشتە میسرو لەساڵی ١٢١٩ز دەستی بەسەر شاری دومیات داگرت، ئینجا لەوێوە بەرەو قاهیرە چوو بەڵام ئەوناکۆکییەی لەو کاتەدا لەنێوان خودی خاچ دروشمەکان بەرپا بوو سەرەڕای نەزانینی سەرکردەکانیان لە رووی کاروباری جەنگییەوە، هەموو ئەوانە بوونە مایەی سەرنەکەوتنی گەیشتنی لەشکرکێشیەکە بۆ قاهیرە. هەروەها لەساڵی ١٢٢١ ز خاچ دروشمەکان ناچار کران لەشاری دومیات بکشێنەوە.

لەشکر کێشی شەشەم لەئەڵمانیا پێك هات، لەساڵی ١٢٢٨ز بە سەرکردایەتی فردریك ی دووەمی ئیمپراتۆری ئەڵمانی ڕووی کردە ڕۆژهەلات. ئەم ئیمپراتۆرە لەگەڵ پاپاگریگۆری نۆیەم لە ململانێ دابوو لە کەنیسەی پاپەوی بی بەش کرا بوو، ئەمەش مانای ئەوەیە پاپا داوای ئەمی نەکردبوو حەزیشی لێ نەدەکرد. فردریکی دووەمی ئیمپراتۆر پشتی بە شێوازە دبلۆماسیو گفتوگۆ سیاسیەکان بەست پتر لەپشت بەستن بە چەك. قودس و بەیت لەحەو شریتێکی کەناری تەسکی لە فەلەستین بەدەست هێنا. (شاعادل ئەیوبی) سوڵتانی میسر ڕێگای بە خاچ دروشمەکان دا ئەم شارو ناوچانە بگێڕنەوە ژێر دەسەلاتیان لەبەر ئەوەی لەگەڵ میری دیمەشق لە ململانێ دابوو، حەزی لەوە دەکرد کە هێزە خاچ دروشمەکان لەمپەرێك لەنێوان ئەوو میری دیمەشق پێك بهێنن. سەرەڕای ئەوەش فریدریکی دووەم بەڵێنی بەشادابوو کە لە ئایندەدا ڕێگا بگرێ لەخاچ دروشمەکان لەوەی هێرش بکەنە سەر میسر ، لەدوای گەڕانەوەی فریدریکی ئیمپراتۆر بۆ ئەڵمانیا ناکۆکی لەنێوان ئەو هێزانەی کە لە فەلەستین جێی هێشتبوون، بەرپا بوو ، ئەوەی کە لە ساڵی ١٢٤٤ز کاری شا سالحی ئەیوبی لە گەڕاندنەوەی قودسو دەرکردنی خاچ دروشمەکان لە فەلەستین ئاسان کرد.

لەساڵی ١٢٤٩ وبەسەرکردایەتی لویسی نۆیەمی شای فەرەنسا لەشکرکێشی حەفتەم لە فەرەنسا بەڕێکەوت، و گەیشتە میسر بەڵام تووشی شکستی گەورە بووەوە، ئەوەبوو شالویسی نۆیەم بەدیل گیراو تەنیا دوای لەبری دانێکی گەورەدا ئازاد کرا هەروەها فەرەنسیەکان دوای ئەوەی زۆریان لێ کوژرا ، ئینجا گەڕانەوە وڵاتەکەیان.

لویسی نۆیەمی شای فەرەنسی پەندی لەسەرنەکەوتنی لەشکرکێشی حەفتەمی خاچ دروشمانە بۆسەر میسر وەرنەگرت، بەڵکو لەساڵی ١٢٧٠ز سەرکردایەتی لەشکرکێشی هەشتەمی خاچ دروشمانەی بۆ سەر تونس کرد، بەڵام سوپای فەرەنسی تووشی نەخۆشی تاعوون بوو زۆربەیان بەخودی شاوە لەناو چوون ئەوانەی مابووشنەوە بەشکستەوە بۆ وڵاتەکانیان گەڕانەوە.

لەدوای سەرنەکەوتنی لەشکرکێشی هەشتەمی خاچ دروشمانە پاپاکانی ڕۆما دەستیان پێکرد داوا لەشاو میرەکانی ئەوروپا بکەن کە بە هەڵکەوتنە سەری نوێی خاچ دروشمانە بۆ ڕۆژهەڵات هەلبستن ،بەڵام ئەم داواکارییانە سەرنەکەوت لەبەر ئەوەی ئەوروپییەکان گوێڕایەڵی نەبوون، دواتر هیچ لەشکرکێشییەکی خاچ دروشمانە پێك هات، ئەوەو خاچ دروشمەکان لەڕۆژهەڵات یارمەتی سەربازییان لەئەوروپاوە پێنەدەگەیشت، میرنشینەکەیان بەرەو لاوازی هەلوەشانەوە چوو وئینجا بە تەواوی لەسەردەستی سوڵتانەکانی مەمالیك نەهێڵدران، لەساڵی ١٢٨٦ ز سولتان زاهیر بیبرس دەستی بەسەر میرنشینی تەرابلووس داگرت، لە کاتێك کە لە ساڵی ١٢٩١ز عەکا کەوتە ژێر دەستی سوڵتان ئەشرەف خەلیلی کوڕی قلاوون، ئەمە بەمانای نەمانی بوونی خاچ دروشمەکان بوو لە ڕۆژهەڵات و تەنیا قوبرس بۆ خاچ دروشمەکان مایەوە.

هۆیەکانی قەتیس بوونی بزووتنەوەی خاچ دروشمانەی ئیستعماری:

لەشکر کێشی چوارەمی خاچ دروشمانە دوا هەلکوتانە سەری ئیستعماری گەورەبوو کەبۆ ڕۆژهەڵات ناردران ژمارەیەکی زۆر لە جەماوەری هەژاری

ئەورووپی بەشدارییان لە هەر یەکە لە لەشکرکێشیە خاچ دروشمەکانی یەکەم و دووەم‌و سێیەم‌و چوارەم‌داکرد.

لەکاتێکدا کە تەنیا ژمارەیەکی کەم لە هەژارە ئەورووپیەکان بەشدارییان لەهەر یەکە لە لەشکرکێشییە خاچ دروشمییەکانی پێنجەم‌و شەشەم‌و حەوتەم‌و هەشتەم دا کرد. بەم شێوەیەش وای لێهات هەژارە ئەورووپیەکان بەپیل داواکارانی شەڕی ئیستعمارییەوە نەدەهاتن لەبەر ئەوەی بێجگە لە مردنی مسۆگەرانە هیچیان لەم شەڕانە دا نەدەبینی و لەلایەکی تریشەوە گەشەکردنێکی ئابوری‌لەئەورپا ڕویدا، ئەوەبوو ئامرازە کشتوکالیەکان و زەوییە بەیارەکان چاکتربون، ئەوەو گۆڕانێك بەسەر بارودۆخی جوتیاران داهات، هەندێکیان زەوییان لە دەرەبەگەکان کڕی‌و بوونە خاوەن موڵکی بچووك، هەندێکی تریش لە پابەند بونی ئابوری رزگار بوون‌و وایان لێهات زەوی لە دەرەبەگەکان بەکرێ بگرن‌و وەبەری بهێنن بەو مەرجەی کە وەك کرێکاری ساڵانە بڕێك پارەیان پێ بدەن، وکاتێك بارودۆخی ئابوری جوتیارەکان چاکتر بوو جۆش‌و خرۆشی شەڕکردنیان سست بوو و ڕازی نەبوون لەسەر بەشداری کردن لەوشەڕە شارەکانی ئەورووپی ئەوەی کەپاڵی بەزۆر لە جوتیارە هەژارەکان نا کەبۆ شارەکان کۆچ بکەن بۆ ئەوەی لە پیشەسازی دا کاربکەن‌و بژێوی ڕۆژانەی خۆیان بەدەست بهێنن.

هەروەها ڕژێمی سیاسیش لەئەورووپا گەشەی کرد، وای لێهات بیرۆکەی یەك ئیمپراتۆریەت‌و یەك کەنیسە ئەورووپا بە یەکتریەوە نەبەستێتەوە بەڵکو یەکێتی ڕۆژئاوای ئەورووپی تووشی پارچە پارچە بوونی سیاسی بوو دەوڵەتی نەتەوەیی جۆربەجۆرسەریان هەڵدا ، ئەوەو دەسەڵاتی شایانە لەناو هەموو

دەوڵەتێك بەهێز بوو، قەڵەمڕەوی گەورە دەرەبەگەکان لاواز ئەوانەی کەپێشتر کێ برکێیان دەکردد بۆ گەیشتن بەدەسەڵاتی شایانە. یان بەشداریان لەشەڕی ئستعماری دەکرد ئەمەش بەمەبەستی دامەزراندنی میرنشین یان شانشینی تایبەت بەخۆیان لەدەرەوەی سنوری وڵاتیان. و سوارە بچووکەکان بوونە سەربازی بەکرێ گیراو لەلای شایەکان، لەکاتێکدا کەشایەکان دەستیان بەوە کرد کە چالاکی ئیستعماری خۆیان لەچوار چێوەی خودی خاکە ئەورووپیەکان ئاراستە بکەن. لە دواییدا پاپەویەت وای بینی کە باشتر وایە کە ئەو جۆش‌و خرۆشە ئاینییەی لەلای هەندێ لە مەسیحییەکان ماوە لەپێك هێنانی لەشکرکێشیەکی خاچ دروشمانە بەکاربێنێ، ولە ئەو لەشکرکێشییە دژی ئەو گەلانە ئاراستەی بکات لەسەر کەنارەکانی دەریای بەلتیق دان‌و لە ڕووی باوەڕو ئاینزاشەوە لەئەوان جیاوازن.هەرچی بازرگانە ئەورووپیەکانن(وەکو بازرگانەکانی فینیسیاو جەنەوا هی تر) ڕێککەوتنی بازرگانیان لەگەڵ فەرمانڕەوا موسڵمانەکان بەستی کەبەدیهێنانی بەرژەوەندییە بازرگانییەکانیانی بۆ مسۆگەر دەکردن.

بۆیە لەدوای ئەمە پێویستیان بەناردنی لەشکرکێشی خاچ دروشمانانە دژی رۆژهەلات نەبوو.بەم شێوەیەش تێبینی ئەوە دەکەین کە هەموو ئەو چین‌و توێژانەی کەبە جۆش‌و خرۆشەوە بەشدارییان لە هەڵکوتانە سەرەکانی یەکەمەکانی خاچ دروشمانە کرد، ئەم جۆش‌و خرۆشەیان لە لا سست بوو، بەجۆرێك ئەو هۆکارو فاکتەرانەی پالیان پێوە دەنان بەشداری لە پرۆژە ئیستعمارییە مەترسیدارەکانی ئەودیوی دەریاکان بکەن،نەما.

بەلام هۆی سەرەکی فەتیس بوونی بزووتنەوەی خاچ دروشمانەو وەستانی شەپۆلە ئیستعمارییە ئەورووپییەکان لە ڕژانە سەر ڕۆژهەلاتی عەرەبی لەیەکیەتی نێوان میسرو سوریاو عێراق لەیەك بەرەدا دەمێنێتەوە، بەجۆرێك کەسوپاکانی ئەو بەرەیە وای لێهات کە بتوانێ لێدانی ڕێگاگر ئاراستەی ئیستعمارە ئەورووپییەکان بکەن و خاکی عەرەبی لەهێرشی ئیستعماری بپاریزێ.

ئەنجامەکانی شەڕی خاچ دروشمەکان:

ئەنجامەکانی شەڕی خاچ دروشمەکان سەبارەت بەئەورووپا گرنگییەکی گەورەی هەبوو، لەلایەنی شارستانی وای لە ئەورویەکان کرد کە ئاگاداری شارستانیەتی گەلانی ڕۆژهەلات(وەکو عەرەبو بیزەنتیەکان) بن‌و زۆر ڕوخساری شارستانیەتیان لێ وەربگرن، ئەروپیەکان هەندێ چاندراوی نوێیان (وەکو برنج‌و کونجی‌و زەردەلوو و لیمۆ فستق) لە ڕۆژهەلاتەوە وەرگرت، هەروەها پیشەسازی شەکریشیان وەرگرت، وئەورووپیەکان سوودیان لە پێشکەوتنی پیشەسازی لە ڕۆژهەلات وەرگرت بۆ گەشەپێکردنی دورستکراوی چنین‌و کانزایی لە ئەورووپا.

وای لێهات زۆر لە چنراوە ئەورووپیەکان ناوێکی ڕۆژهەلاتی عەرەبی هەلبگرێ وەکو دامسکو بەگێڕانەوەی بۆ دیمەشق‌و موسلین بە گێڕانەوەی بۆموسل، ئەوەو هەندێ لە پیشەسازییەکان لە ئەورووپا لەسەر هاوردە کردنی ماددەی خاوی ڕۆژهەلات وەکو ئاوریشم لۆکە بۆیەکان‌و هیتر دامەزرابوون. هەروەها ئەورووپیەکان هەنێ ئامرازیشیان لەڕۆژهەلات وەرگرتبوو کە لە چەکدار کرنی سوپا بەکار دەهێنرێ وەکو گالیسکەی جەنگی‌و دروشمەکان

سیمبوڵەکان کە لەسەر قەلغانەکان دەنەخشێنران.

هەرچی لەلایەنی فیکریو رۆشنبیرییە ئەوە شەڕەکانی خاچ دروشمەکان بووە مایەی شارەزا بوونی ئەورووپیەکان بەزۆر لەزانستی عەرەبەکانو مەعریفەی یۆنانیو رۆژهەلاتی کە عەرەب بۆ زمانی عەرەبیان وەرگێرابوو. و شەرەکانی خاچ دروشمەکان تاکە ئامرازی پەیوەندی کردنی شارستانیانەی نێوان ئەورووپاو رۆژهەلات نەبوو بەڵکو ئەورووپیەکان زۆر مەعریفەشیان لەو عەرەبانەی کە لە سقلیە و ئیسپانیا بوون وەرگرتبوو.

لەلایەنی کۆمەلایەتیش شەڕەکانی خاچ دروشمەکان یارمەتی دەربوون لەسەر گەشەکردنی پەیوەندیەکان لە نیوان چینە جۆربەجۆرەکان و بەشداری کرد لە خێراکردنی گۆرانکارییە کۆمەلایەتیەکان لەناو کۆمەلگای دەرەبەگایەتی لە ئەورووپا، ئەوەبوو هەندێ دەرەبەگە ئەورووپییەکان کە بەشداری شەرەکانی خاچ دروشمەکانیان کردبوو ناچار ببوون کە بەشێك لە زەوییەکانیا بفرۆشن. یان ئازادی بە ژمارەیەك لە جوتیارەکانیان بدەن ئەمەش بەرامبەر بەوەرگرتنی برێك پارە لە ئەوان بۆ ئەوەی تێچوونەکانیان لەکاتی لەشکر کێشیەکە پڕبکەنەوە ئەمەش لەلایەك بووە هۆی لاوازی چینی درەبەگایەتیو پتر بوونی ژمارەیمولکدارە بچووکەکانو جوتیارە ئازادەکان لەلایەکی ترەوە،لەئەنجامی رژانی سامانەکان لە رۆژهەلاتەوە بۆ سەر ئەورووپا، بازرگانیو پیشەسازی لە شارە ئەورووپیەکان گەشەیان کردو ژمارەی ئەندامانی چینی کرێکار پتر بوو، هەرەها چینێکی بۆرجوازی پێك هات کەوای لێهات پەیتا پەیتا دەست بەسەر جڵەوی کاروباری سیاسی دا بگرێ.

هەرچی لایەنی سیاسییە، شەڕەکانی خاچ دروشمەکان یارمەتی دەربوون لە پتر بوونی شکۆی شایەکان‌و بەهێزکردنی دەسەڵاتی شایانە لەئەوروپا، کەچینی دەرەبەگ ئەوەی بەگوێرەی بەرژەوەندییە تایبەتییەکانی یاری بە تەختی شایانە دەکرد لە ئەنجامی ئەم شەڕانە بێ هێز بوو، هەروەها لەکاتی شەڕەکانی خاچ دروشمەکان توندڕەوی نەتەوایەتی‌و ململانێ لە نێوان گەلە جۆربەجۆرەکان(وەکو فەرەنسی‌و ئینگلیز ئەڵمان) سەریان هەڵدا، وای لێهات بیرۆکەی یەك ئیمپراتۆریەتی ئەورووپی یەکگرتوو نەمێنێ، لە کاتێکدا کە دەوڵەتی نەتەوەیی خاوەن رژێمی شایانە دروست دەبوو. ولەلایەکی ترەوە شەڕەکان بوونە هۆی فراوان بوونی درزی نێوان رۆژئاوای ئەورووپی لاتینی‌و رۆژهەلاتی بیزەنتی یۆنانی.

ئەگەرئەنجامەکانی شەڕەکانی خاچ دروشمەکان ئەرێی بی‌و سوود بەخش بێ بۆ ئەورووپا ئەوا ئەوشەڕانە بێجگە بە وێرانی‌و کاولکاری هیچ شتێکی تریان بۆ وڵاتانی رۆژهەلات نەهێنا،ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی نەیتوانی ئەو برینانەی چارەسەر بکات کە خاچ دروشمەکان لە لەشکرکێشی چوارەمیان ببوونە هۆی لە ئیمپراتۆریەتی لاتینیان لە قوستەنتینەو مولکەکانی تریان، و ئیستعمار کە خاچ دروشمەکان بێجگە لە یادەوەری خراپ لە کردەوە وەحشیگەرە تاوانبارییەکانیان هیچ شتێکی تریان لەدوای خۆیان لە وڵاتە عەرەبیەکان بەجێ نەهێشت، تاکو وای لێهات ناوی فەرەنجە لە هەموو لایەکی رۆژهەڵاتی عەرەبی مایەی رق‌و قێز لێبوونەوە بێت.

سەرچاوە

مەحمود شاکر، موسوعة الحضارات القديمة والحديثة وتاريخ الامم، الجزء الثاني، دار اسامة للنشر والتوزيع، عمان ،٢٠٠٢.

وەرگێرانی لە عەرەبیەوە بۆ کوردی:

د. محمد عبدالله کاکە سور .

پێداچوونەوەی

د. نیشتمان بشیر محمد.

دەربارەی دۆزی کورد

یاسای دوورخستنەوەو پارچە پارچەکردنی کورد

میر جەلادەت بەدرخان
و: جەمال گردەسۆری

ئاژانس و ئێستگەکان بەشێوەیەکی دەوری هەواڵمان پێدەدەن، کەوا تورك و فارس و ئێراقیەکان لەسەر سنووری هاوبەشیان، راوەدووی چەند کۆمەڵە کەسانێك دەنێن و، دادگای سەربەخۆیی " ئیستیقلال" ی تورکیاش بڕیاری لەسێدارەدانی بۆ دەیان کوردی یاخیبوو دەرکردووەو...تد. کەواتە دۆزی کورد هەیە، ئەم دۆزە چییە؟ بنەڕەتەکەی چییە؟ ئەو ئامانجانە چین کە سەرکردەکانی کورد هەوڵی بۆ دەدەن؟ (رۆژنامەی ئەلشەرق،١ ی ئەیلوولی ١٩٢٤).

گومانی تێدا نییە کە دۆزی کورد بوونی هەیەو، هەتا لە هەسارەکەمان کورد چەوساوە بن ئەم دۆزە هەر دەشمێنێت. هەرگیز دۆزی کورد شتێکی نوێ نییە، ئەم دۆزە هی دوێنێ یان چەند ساڵێك لەمەوبەر نییە، بەڵکو چەندین سەدەیە هەر هەبووە، بەڵام بەبێ چارەسەری ماوەتەوە، تاکو ئێستاش ئەم دۆزە لە ناو مێژوودا نەناسراوە، تەنها لە لای چەند کەسانێك نەبێ کە شارەزاییەکی فراوانیان هەیە، یان لای پسپۆرانی کاروباری رۆژهەلآت و لای ئەو رێبوارانەش کە بە ولآتمان تێپەڕیون. بەهۆی پێگەی جوگرافی کوردستان، لەدوای جەنگی یەکەمی جیهانی نەتوانراوە ئەم دۆزە بخرێتە

بەریاس وەك كێشەیەكی نێودەوڵەتی. ئەم جەنگە كە بووە هۆی پارچە پارچەكردنی سوڵتاننشینی عوسمانیەكان و، لەئەنجامدا دەرفەتێكی باشی رەخساند بۆ ئەو گەلانەی كە لەژێر چنگی عوسمانیەكان بوون و،زۆر لەو گەلانە توانیان سوود لەو دەرفەتە وەربگرن و دەوڵەتی سەربەخۆی خۆیان دابمەزرێنن. لەبەر ئەوەی ئامانجی ئەم وتارە بڵاوكردنەوەو شیكردنەوەی یاسای دوورخستنەوەیە، كە لە 5 ی ئایاری ساڵی 1932 دەرچووە،حكومەتی توركیاش دەیەوێت بەزووترین كات پیادەو جێبەجێی بكات، لەبەر ئەوە هەر دەبێ ئەگەر بەكورتیش بێ ، دەربارەی پێشكەوتنی مێژوویی دۆزی كورد بدوێین. لەلایەكی دیكەوەش ، هەر لەسەرەتای ئاگریەستەوە رێكخراوە هەمەجۆرەكان و كەسایەتییەكانی كورد هەوڵیان داوە كەوا دۆزی نیشتیمانیی كورد و داواكارییەكانی گەلی كورد بەجیهان بناسێنن، ئەمەش لەرێگەی چاپكردنی كتێب و نووسینی وتار لەرۆژنامەكاندا بەزمانە هەمەجۆرەكان. جا ئێمە نیازمان وایە پێش ئەوەی بچینە سەر بابەتە بنەڕەتییەكە، تەنها چەند وتەیەك بڵێین دەربارەی سەرچاوەو بنەچەی دۆزی كورد. وڵاتی كوردان "كوردستان" هەتا جەنگی یەكەمی جیهانیش بەشێوەیەكی بنەڕەتی دابەشكرابوو لەنێوان توركیاو ئێراندا، بەڵام دەستەواژەی " كوردستانی باشوور " و " كوردستانی رۆژئاوا " لەدوای جەنگ بەكارهێنران. ئەوەش لەرێگەی جیابوونەوەی ئەو وڵاتانە بوو لەدەوڵەتی عوسمانییەوە. كوردی قەوقازیش بەر لەجەنگی یەكەمی جیهانی لەژێر دەسەڵاتی رووسەكاندا بوون. لەئەنجامدا دەتوانرێ لێكۆڵینەوە لەسەر رابردووی دۆزی كورد بكەین لە هەموو بەشەكانی كوردستانی توركیاو ئێراندا.

هەر وەکو هەمووومان دەزانین کەوا ئێران هەتا ئەو چەند ساڵەی دواییش خەواڵوو ببوو لەنێو متبوون و بێ دەسەلاتیداو، ڕێگاو هێزو شێوازی وەهای نەبوو بتوانێ دەسەلاتی خۆی بەسەر کورددا بسەپێنێ و بەرەنگاری شۆڕشی سەرکردەکانیان ببێتەوە. ئەردەلان دوا میرنشینی کوردستان بوو لە ئێران، کەوا چەندین جار هەڕەشەی لە تەخت و تاراجی شایەکانی تاران دەکرد، گەر بەفێڵ نەبووایە ستەمکارانی فارس نەیاندەتوانی بەسەریا زاڵبن، بۆ گەیشتن بەم ئامانجەش شایەکانی ئێران هاوپەیمانیان لەگەڵ سەرکردەکانی کوردی ئەردەلان کرد. شاژنەکانی کۆشکی تاران، دایکانی سەرکردەکانی ئەردەلان بەدڵسۆزی و سەرکەوتنی چاکەوە فەرمانەکانی بابەی ئیمپراتۆریان جێبەجێ دەکرد لە کۆشکی سیناندز. هەتا بەگەیشتنی ئەو شاژنانە بۆ کۆشکی سەرکردەکانی ئەردەلان، "ئەفیون" وەکو خواردنەوەکانی دیکە لە وڵاتی فارس زۆر ڕەواجی هەبوو، بەڵام لای سەرکردەکانی کورد تا ئەوکاتە بەکارنەهاتبوو، یاخود شارەزاییان لێ نەبوو. ئەو بە ژن تێکەڵبوونە کاری کردە سەر لایەنی بیروباوەڕی ئەو سەرکردانەش، هەرچەندە توندڕەوی مەزهەبی لەوسەردەمەدا هەبوو، بەپێچەوانەی پابەندبوونی کورد کە زۆرینەیان سوننەن، بەڵام ئەوان مەزهەبی شیعەیان هەڵبژارد. ئەوەش بووە هۆی ئەوەی کەوا زۆر لە هەیبەتی خۆیان لەدەست بدەن و توانای کارتێکردن لەسەر بیروبۆچوونەکانیان بەڕوون و ئاشکرایی نەمێنێت. لە وڵاتی فارسی ئێستاشدا، بەتایبەتیش لەوەتەی شای پەهلەوی دەسەڵاتی گرتۆتەدەست، جگە لەلاسایی کردنەوەی تورکیای مستەفا کەمال هیچی دیکەی نەکردووە، هەموو سەرکردەکانی کوردی کوردستانی ئێران دوورخرانەوەو، بە بەردەوامی

لەپایتەختی وڵاتی فارسدا دەستبەسەر کران.هەروەك لە هەموو بۆنەو بوارێکدا هەوڵدەدەن دانیشتووانی کورد چەك بکەن و ڕێگەش دەگرن لەهەموو ڕێکخراوێکی کوردی ئینجا چ کۆمەڵایەتی بێ یاخود ئابووری یان ئەدەبی کە هەڵبستێ بە نواندنی چالاکییەکانیان. هەروەها هەناردنی کاسێت بە زمانی کوردی بۆ خاکی ئێران قەدەغە دەکەن، بەهەمان شێوەش لەتورکیادا بۆ ئەوەی کەس ناوی کورد نەهێنێ پێیان دەڵێن "تورکی چیا" لە وڵاتی فارسیشدا هەمان ناتۆرە لە کورد دەنێن و پێیان دەڵێن "فارسە چیاییەکان". ئێران کەوا وەکو تورکیا هێشتا کاروباری ڕێکنەخراوەو، پشتی بەسوپا نوێیەکەی نەدەبەست و نەشدەوێرا بەکاری دوورخستنەوەی بەکۆمەڵ و ئازارو ئەشکەنجەدان هەڵبستێ، لەلایەك بەهۆی هەبوونی بەرەنگارییبوونەوەی کوردو، لەلایەکی دیکەش لەبەر ئەو یاسای دوورخستنەوەیەی "کەوا ئێمە مەبەستمانە" لە تورکیا دەرچووە بێ ئەوەی باسی بابەتەکانی بکرێت. دەبا ڕاستەوخۆ باسی کێشەی کورد بکەین وەك خۆی کە لە کوردستاندا هەیە، بەدرێژایی چەندین سەدە لەژێر دەسەڵات و چەپۆکی تورکیادا. هەر لەسەرەتای سەدەی شانزەهەمەوە سەرکردەکانی کورد بە ئاشتی و بەبێ شەڕ بۆ بەدەستهێنانی ئۆتۆنۆمی ڕێککەوتنێکی دوو لایەنەیان لەگەڵ دەسەڵاتدارانی تورك مۆر کرد. لەساڵی ١٥١٤ ز لەکاتی شەڕی نێوان سوڵتانی عوسمانی (سەلیمی یەکەم) و شای ئێران، بەڵام بەهۆی بارودۆخەوە کورد ناچارکران هەڵوێست وەربگرن بۆ هەڵبژاردنی یەکێك لە دوو ئیمبراتۆرییەکە" عوسمانی یان فارسی". هەرچەندە هەردوولایان (کوردو فارس) دەچنەوە سەر خێزانی گەورەی ئاری و سەر بەیەك ڕەگەزن، بەڵام کوردو فارس ناتوانن

ڕێکبکەون، چونکە کورد سەر بە مەزهەبی سوننەن بەڵام فارسەکان شیعەن.
لەو سەردەمدا هەستی ئایینیش لای هەموو گەلان بەرزتر بوو لە هەموو هەستەکانی دیکە، لە ئەنجامدا سەرکردەکانی کورد بڕیاریاندا بچنە پاڵ سوڵتانی عوسمانی "سەلیمی یەکەم" ی گەورەی موسلمانانی تایەفەی سوننی، لەبەرئەوەی شای ئێران گەورەی موسلمانانی شیعە بوو. هەر لەو کاتەوە دۆزی کورد لە تۆمارگاکانی ئیمبراتۆریەتی عوسمانی بەدەرکەوت.
بەگوێرەی ئەو سەردەم و جۆری چەمکەکانی تایبەتی خۆی سەیر دەکەین تیایدا گەلێ جیاوازی لە شێوەو ناوەڕۆکدا هەیە. جاری وا هەیە ئەم سەردەمە وەکو دیاردەیەکی دەرەبەگایەتی نموونەیی خۆی نیشان دەدا، جاری واش هەیە لەشێوەی ململانێی تایفەگەری، ئەمەش لە هەموو سەردەمە جۆراوجۆرەکانی خەلافەتی عوسمانیدا هەروابوو. بەڵام مەسەلەی مەزهەبی حەنەفی و مەزهەبی شافیعی مەودایەکی وای بۆ نەبوو کە ببێتە هۆی سەرهەڵدانی هەرایەکی گەورە. لەو سەردەمدا مەزهەبی حەنەفی لەوڵاتی تورکان کاری پێدەکرا، بەڵام لە ئەنادۆڵ تەنها کورد سەر بە مەزهەبی شافیعی بوون. هەروەها دەبینین ئەو کات سەردەمی شۆڕش کردن بوو دژی دەسەڵاتی تورك لەلایەن تیرەو هۆزە کوردییەکانەوە، کە خەریك بوو وردە وردە کورد ئازادی خۆیان بەدەست دەهێنایەوە. هەروەها سەرهەڵدانی بیری سەربەخۆیی ئایینی کە لەلایان هێندەی ژیان بەنرخ بوو. سیمای دۆزی کورد لە ئەمڕۆدا سیمایەکی تەواو نیشتیمانییە، ئەمەش شێوەیەکە لەشێوەکانی هیواو ئاوات کە لەو سەردەمەماندا ڕەنگی داوەتەوەو پێوەی دیارە، ئەم شێوەیە شتێکی نوێ نییە لای کورد. لە ئەدەبی کوردیدا کە لەسەدەی

حەڤدەهەمەوە دەست پێدەکات، شاعیری بەناوبانگی کورد ئەحمەدی خانی کە لەساڵی ١٠٦١ ك لەدایك بووە، پێشەنگی راستەقینەی میللەتی کوردە، ئەو شاعیرەی ئەفسانەی نەتەوەیی کوردی مەم و زینی ناساندو، بێجگە لە کوردو کوردستان لە شتێکی دیکە نادوێ، کەسایەتیەکانی بریتیە لەچەند هێمایەك، ئەو کەسەی کەوا گیراوێکە بەهێمای کوردستانی داناوە، بۆ هاوڕێ و نزیکەکانی ئەو ڕێگاو هەولآنە روون دەکانەوە لەپێناو رزگارکردنیدا. لێرەدا بۆ زاخاوی مێشك دەگەڕێینەوە بۆ دانراوێکی نێودەوڵەتی " فەرهەنگی رامیاری- بەشی یەکەم- لاپەڕە ١٢٠١-١٢٠٤ " لەوێدا وتارێك نووسراوە لەلایەن رۆژهەلآتناسی ناودار "باسیل نیکتین" کەوا بەچەند دێڕێك دەمەکانی پێشکەوتنی کوردمان بۆ روون دەکاتەوە (هەرچۆنێکی بێ نابێ گومانمان لەوە هەبێ کە هەر لە ئێستاوە و لە داهاتووشدا، لەوەی کەوا کورد بوونی هەیەو، لەبواری نێودەوڵەتیشدا بوونێکی تایبەتی خۆی هەیە). پێش ئەوەی بچینە ناو کرۆکی بابەتەکەمان، با بەچەند وشەیەکی کەم لەسەردەمە سەرەکییەکانی پێشکەوتنی کورد پوخت بکەینەوە، ئەو دەمانەش بە تەواوەتی نادیارن، هەتا لە تۆمارگاکانی کۆنسوڵیەکاندا مرۆڤ هەر ئەوەی پێدەکرێت کەوا بگەڕێت بەناو ئەو تۆمارانەی کەوا هی ئەو سەردەمەن کە هەڵوێستی کورد تەنیا لە ئەنجامی سروشتی بزووتنەوە گەورەکانی ئەرمەن و کۆمکاری ئیسلامی بوو. دەتوانین سێ کاتی سەرەکی بۆ مێژووی نوێی کورد دابنێین:

١-کاتی نارازیبوونی دەرەبەگی کورد: بێزاربوونی بەردەوامی دەرەبەگ لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانی، باری شوێنکەوتەیی سەپێنراو بۆ

سەرکردایەتی(سەلیم) ی یەکەم.

٢-لە ساڵی(١٨٤٧) دا بەنەمانی دوا میرنشینی دەرەبەگی کوردی لە بۆتاندا، نەهێشتنی یەکجارەکی بوو بۆ ئەم هاوسەنگیە سیاسییەی کە هەتا ئەو کاتە پارێزراوبوو. زنجیرەیەك شۆڕشی خوێناوی دژی رژێم و دەرەبەگی کورد دەستپێکرد، کەدەبووە رێگرێك بۆ هەموو هەوڵەکانی دەسەڵاتدارانی عوسمانی لەتێکشکاندنی هەبوونیاندا. کۆمکاری (عەبدولحەمید) ی ئیسلامی و چاکسازیە ئایینیەکانی لاوانی تورك، هیچ شتێکی گرنگی لە کێشەی کورد نەگۆڕی.

٣-جەنگی یەکەمی جیهانی(رێککەوتنی فەرەنسا-رووسیا) ساڵی(١٩١٦)، کەچەند گۆڕانکارییەکی هەرێمی و دادوەری بەدواداهات لەچەند بەشێکی کوردستاندا. بە هاتنی دەستەیەکی چالاك بۆ مەبەستێکی نوێ لە ناخی کۆمەڵە کوردیەکاندا سەریهەڵدا. رەنگ و سیمای ئێستای جوڵانەوەی کوردی جێگیر و پتەوکردو، خستیەسەر ئەو نەخشەیەی کە هیواو ئاواتەکان پێکدەچن، ئەوەی کە فێربووین و زانیومانە لە مێژووی رزگاریخوازی گەلاندا لەوەتەی هەڵگیرسانی شۆڕشی گەورەی فەرەنسا، کات و دەمی سێهەم بەئاشکرا سەریهەڵنەدا. تەنیا لە جاری دووەمی دروستبوونی دەوڵەتی عوسمانی نەبێ، ئەویش لەنێوان دەسەڵاتداریەتی سوڵتان(عەبدولحەمید)ی دووەمدا لە ساڵی(١٩٠٨). لەوسەردەمەدا رێکخستنی کۆمەڵە کوردییەکان لە(قوستەنتینیە) دەستیپێکرد، هەروەها لەناو جەرگەی کوردستانیشدا. بەڵام لە سەردەمی دروستبوونی دەوڵەتی عوسمانیدا زۆر بەکەمی ئازادیی رێکخستنی کۆمەڵەکان بەردەوام دەبوو. (الوحدويون) یەکبوونخوازەکان

ئەوانەی کە لەشاخەکانی(رومیلیە) دەژیان وایان دادەنا کەوا ئیمامەکان سەر و ملی کاهینەکانی بولگاری و یۆنانی ماچ بکەن. هێندەی پێنەچوو دەمامکیان لەسەررووی خۆیان لادا و مەبەستەکانی خۆیان ئاشکرا کرد. هێرشیان کردە سەر هەر شتێ ئەگەر تورکی نەبێ، بەهۆی دەمارگیری شۆڤینی نەتەوەییانەوە، بەئاگر و بە ئاسن هەر ڕێکخراوەیەك تورکی نەبوایە لەناویان دەبرد. ئەم بارودۆخە تا ئاگربەستی ساڵی(١٩١٨) بەردەوام بوو بەهۆی ئەم ئاگربەستەوە سەردەمێکی ئاشتییانەی نوێ بۆ نەتەوە بچووك و چەوساوەکان دەستی پێکرد، هەرئەمەش بوو کە پیاوانی خێرخواز و ڕێبازپاك بیریان لێ دەکردەوە. هێز و سوپای هاوپەیمانان کە لە پێناوی ئاشتی و خۆشیی مرۆڤایەتی و لە پێناو رزگارکردنی نەتەوە بچووك و چەوساوەکان تێدەکۆشا، بەتەواوەتی سەرکەوتنی بەدەست هێنابوو، بەڕادەیەك هیچ پەیمانێکی ئیمزا نەکرد، بەڵکو ویستی چەند گرێبەستێکی پابەندبوون بەسەر لایەنی دۆڕاودا بسەپێنێ. لەلایەکی دیکەوە ئەم شەڕە بێ ئامانە کەوا چوار ساڵی خایاند، زیانێکی وای بە مرۆڤایەتی گەیاند کە کاریگەریەکی زۆر خراپی لەسەر هەبوو،جا کۆمەڵەی نەتەوەکان (عصبە الامم) دامەزرێنرا،کە پێکهاتبوو لەلایەن نوێنەرانی وڵاتە پێشکەوتووەکان، بەمەبەستی پاراستن و دابینکردنی ئاشتی و سوودی مرۆڤایەتی. دامەزراندنی ئەم ڕێکخراوە "کۆمەڵەی نەتەوەکان" بەهەستێکی مرۆڤایەتی گەورەوە بوو، بەشێوەیەکی تایبەتی چارەنووسیان دیارنەبوو، هەروەها لەژێر چەوسانەوەو ئازاردانی نەتەوەکانی دیکە دەیان ناڵاند. لەڕاستیدا کاتێ شەڕ کۆتایی پێهات، وڵاتە سەرکەوتووەکان لەڕێگەی بڵاوکراوەی فەرمی پێیان لەسەر

ئەوە داگرت کە ماوە نەدەن هیچ گەلێك لەژێر دەسەلاتی گەلێکی دیکە بچەوسێتەوە. هەموو گەلان لە ئێستا بەدواوە چارەنووسیان لەدەست خۆیانەو مافی چارەی خۆنووسینیان هەیە. بەلام لەم دواییەدا ئەم روونکردنەوانە پیادەکران، بەلام نە لەپێناوی جێبەجێکردنی ئەو مەبدەئانەی کە پێشتر باسیان لێوە کرابوو، بەڵکو تەنها بۆ دابینکردنی دەستکەوتەکانی جەنگ بوو بۆ ولاتە سەرکەوتووەکان، کەچاویان لەو دەستکەوتانە بریبوو تا وەك کرێیەك وەریبگرن بەرامبەر ئەو ماندووبوون و هەولانەی‌یکە داویانە لە ماوەی چوار ساڵی شەڕدا. هەروەها بڕیار نەدەدرا لەسەر چارەنووسی گەلانی ژێردەست، تەنها بەگوێرەی بەرژەوەندی رامیاری ولاتە سەرکەوتووەکە دەبوو. بەرژەوەندی ولاتە هاوپەیمانەکان لەسەرەتای ئاگربەستەکەدا وای لێکردن گرنگی بەدۆزی کورد بدەن و خۆیان بەدۆزی کورد خەریك بکەن. هەروەکو دەرکەوت و هەموومان دەزانین لەپەیمانی سیڤەر چارەسەری دۆزی کورد و کوردستان کرا، بەلام ئەو پەیمانە هەر جێبەجێ نەکرا!! ، لەم دوا دواییەشدا بەتایبەتی لەسەرەتای نزیکبوونەوەی رووسیا–تورکیا، کەوا کارێکی زۆری لەسیاسەتی ولاتە هاوپەیمانەکان کرد کە لە ولاتانی رۆژهەلاتدا پەیڕەویان دەکرد. لەئەنجامی ئەوەشدا بەشێوەیەکی بەرفراوان ئەو سیاسەتە گۆڕانکاری بەسەردا هات. هاوپەیمانەکان دۆزی کوردیان فەرامۆش کردو، وازیان لەکوردو هیوا نەتەوەییەکانیان هێنا. کوردیش کەوتە ژێر چەپۆکی حکومەتی ئەنقەرە، ئەو حکومەتەش تەنها کاری ئەوە بوو بەشێوەیەکی سەربازیانە کورد دابڕ دابڕ بکات، بەجۆرێك دەیویست کورد وەك تورك نیشان بدات و ناوی کورد بەهیچ جۆرێك نەهێڵێت. لەڕاستیدا ولاتی تورکیا بۆ

ماوەیەکی درێژبوو بەتایبەتی دوای رژێمی دەستووری، کە لاوە تورکەکان لەساڵی ١٩٠٨ پێکیان هێنابوو، بەرنامەیەکی سەرکوتکەرانەی رێکوپێکیان دژی کورد گرتبووەبەر و هیچ جۆرە مافێکیان بەکورد رەوا نەدەبینی، هەتا لەداگیرکردن و دەربەدەرکردنیشیدا حکومەتی ئەنقەرە تا ئەو کاتە وای دادەنا کە ئەو رێیەی گرتوویەتیە بەر بۆ ئەو ئامانجەی هێشتا تەواو نییەو کەموکوڕی تیایە، بۆیە بڕیاریدا خۆی ئامادە بکات بە یەك لێدان بۆ تێکشکاندنی گەلی کورد، هەر بەو یاسایەی کەوا ئێمە لەبارەوەی دەدوێین و ماوەی دوو ساڵە "کەمێنەدەی نەماوە کۆمەڵەی نەتەوەکانیش دانی پیابنێن" ئامادەکرابوو و بڵاویش کرابۆوە، هەوڵیش دەدرا ئەم یاسایە پیادە بکرێت، بۆ ئەوەی بتوانێ بەرەنگاری "ئەنجوومەنی باڵا" بکات، کە ئەرکی پاراستن و بەرگریکردن بوو لە بەرژەوەندییەکانی کەمە نەتەوەکان بەشێوەیەکی گشتی، هەروەها چاودێریکردنی مافی کەمایەتییەکان لەگەڵ هاوبەشەکانیدا. هەروەکو پێشتر زانیمان ساتی وەرگرتنی تورکیا لە کۆمەڵەی نەتەوەکاندا، هیچ ئەندامێك لە ئەنجوومەنی باڵادا کاتێکی وای بۆ نەڕەخسا کەوا پابەند بێت بە مافی کەمایەتییەکان لە تورکیادا. بەرژەوەندی وڵاتە گەورەکانیش لەوەدا بوو کە بە هیچ شێوەیەك کۆماری تورکیا هەراسان نەکرێت. یەکبوونخوازەکان "الوحدویون" پێش جەنگی گەورە یاسایەکیان ئامادە کردبوو کە لە دەیان بەند پێکهاتبوو، لە لایەن خەلیفە سوڵتان محەمەد رەشادی پێنجەم واژوو کرابوو بەمەبەستی دوورخستنەوەی کورد لەخاك و زێدی باب و باپیرانیان. لەدوای شەڕی باسکراودا، دوای هاتنی کاتی لەناوبردنی هەموو گەلی ئەرمەن، حکومەتی ئیتیحاد و تەرەقی هەڵسا بە جێبەجێکردنی ئەم یاسایەی کە

باسمان کرد، بەگوێرەی ئەو یاسایەش کورد لەماڵەکانیان دەربەدەرکران و بەرەو هەرێمە تورک نشینەکان راپێچکران. دەبوایە دابەش کردنەکەش لە لادێ تورک نشینەکان بەرێژەی سەدا پێنجی ژمارەی تورکەکان زیاتر نەبێت، سەرۆك و پیاو ماقووڵەکانیش لە شارەکان نیشتەجێ بکرێن و بەهیچ شێوەیەك پەیوەندیان بە کوردی دیکەوە نەمێنێت. تۆمارەکانی بەڕێوەبەرایەتی کۆچکردن لە قوستەنتینیە ئەوە نیشان دەدەن کەوا ٧٠٠٠٠٠ کورد لە زێدی باب و باپیرانیان دوور خراونەتەوە، بەڵام حکومەتی تورکیا لە کۆتایی جەنگی جیهانیدا تاکو کۆتایی هاتنی پەیمانی لۆزان هەستی بەوە کرد کە لە مەترسی دایە، ئەوەك بوونی نەتەوەیی خۆی لەدەست بدات، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی لەسەر ئەو کارە بەردەوام نەبێت کە ماوەیەك بوو دەستی پێکردبوو. هەرچۆنێك بێت خەڵکانێکی یەکجار زۆری دوورخراوە بەرگری ئەم دوورخستنەوەیان نەکرد، چونکە ئەوان هۆکاری راستەقینەی ئەم دوورخستنەوەیەیان نەدەزانی. بەڵکو ئەوان وایان لێکدەدایەوە کە ئەمە کارێکی ناچارییەو بەهۆی بارودۆخی جەنگەوەیە. لەئەنجامیشدا هەندێکیان بەهۆی نەهامەتی و برسیەتی هەر لە رێگادا مردن، هەندێکیشیان بەدەست جەندرمەکانی تورك کوژران، لەدوای جەنگیش ژمارەیەکی کەمی کورد توانیان بگەڕێنەوە وڵاتی رەسەنی خۆیان کە کوردستانە. لەکاتی ئاگربەست کورد لەبەردەم کۆنگرە نێودەوڵەتییەکانی ئاشتی بەمەبەستی بەدەستهێنانی مافەکانیان هەروەکو گەلانی دیکە بەچەند چالاکییەکی پێویست هەڵسان. هەموو کاروکردەوەکانیان خرابووە ئەستۆی رۆشنبیرەکان، کەوا بەم ئەرکە قورسە هەڵسابوون، حکومەتی تورکیاش فەرمانی لەسێدارەدانی بۆ دەرکردن

بەتۆمەتی خیانەتی گەورەو، ژمارەیەکی زۆریشی لێ لەسێدارەدان و ئەوانی دیکەش توانیان بۆ ولآتانی بیانی رابکەن. ئەوانیش تۆمەتبارکران بەخیانەتکردن بۆ ئەورووپا. کە دەڵێین خیانەتکردن بۆ ئەورووپا، هەرگیز نامانەوێت بڵێین کەوا رۆشنبیرەکانی کورد کە لەلایەن ولآتانی هاوپەیمانانەوە بانگ کرابوون بەزۆرەملێ، یاخود کە پێیان گوترابێ داوای مافی خۆیان بکەن و ، هەرکارێکیش پێویست بێ لەپێناوی ئاشکراکردنیدا دەبێ بیکەن، لەلایەکی دیکەوە هەروەکو لەسەرەتادا گوتمان، بیری نەتەوەیی لەمێژەوە دەستی پێکردووە. رێکخراوە کوردییەکانیش لەساڵی ١٩٠٨ ەوە سەریانهەڵدا، خیانەتی ئەورووپا لە ولآتانی گەورەی ئەورووپادا رەنگی دایەوە، پاش ئەوەی پەیمانی بە کورد دا کە لەدواجاردا مافەکانیان بەدیاربخات، بەڵام ئەوانیان خستەوە ژێر چەپۆکی جەلادەکانیان، هەروەکو چۆن ئەم کارەیان لەگەڵ گەلێ نەتەوەی بچووکی دیکە کردبوو. لەساڵی ١٩٢٥دا کاتێك کوردی تورکیا خەریکی بەدەستهێنانی ئەو مافانەیان بوون کە ئاشکرابوون لەلایەن ولآتە پێشکەوتووەکانەوە، ئەو هەوڵدانەش لەلایەن ئەوانەوە خەڵتانی خوێن بوو، لەنێوان شۆڕشگێڕاندا هەزاران ئافرەت و منداڵ بێ بەزەییانە سەربڕان، ئەورووپای پێشکەوتووش هیچ گرنگییەکی نەدەدا بەم رەشەکوژیانە، هەتا هاوپەیمانەکان خۆیان بێلایەن گرت دەربارەی تورکیاو، رێیان بە سوپای تورکیاو کەلوپەل و ئازووقە دەدا کە بە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتیاندا تێبپەڕن، ئەمەشیان بۆ ئەوە بوو تا تورکیا بەخێرایی بەو شوێنانە بگات کە شۆڕشی لێ هەڵگیرسابوو بە مەبەستی دامرکاندنەوەی پێش ئەوەی تەشەنە بکات و بڵاو ببێتەوە بەناوچەکانی دیکە. دەبێ ئەوەش بڵێین کە سەرکردە

شۆڕشگێڕەکانی کورد زۆر سوودیان لە دواکەوتنی سوپای تورکیا وەردەگرت لە پەڕینەوەیاندا لە زێی فورات و گەیشتنیان بە ناوچەکانی کوردستان. بەڵام ئەو کردەوەیەی کە ئەو سوپایانە پێی هەڵدەستان سەرکەوتنیان لەوە بەدەست هێنا کەبە هێڵی ئاسنینی سوریادا تێپەڕیوون، ئەمەش توخمێکی بنەڕەتی بوو لە توخمەکانی سەرنەکەوتنی شۆڕش. با بگەڕێینەوە سەر بابەتی بنەڕەتیمان، بۆ لای یاسای دوورخستنەوە، کە هەروەکو خۆی لە خوارەوە پیشانی دەدەین و دەیگوازینەوە بۆتان:

بەگوێرەی ئەو یاسایە، وەزیری ناوەخۆ رادەسپێردرێت بۆ بەراوردکردنی چڕی دانیشتووان کەوا سەر بە رۆشنبیری و کەلتووری تورکن لە تورکیادا، ئەمەش بە گوێرەی حوکمەکانی ئەم یاسایەو بەپێی بەرنامەی بڕیاردراو لە ئەنجوومەنی وەزیراندا. بەگوێرەی ئەو نەخشەیەی کە وەزیری ناوەخۆ دایڕشتبوو، لەلایەن وەزیرەکانیشەوە پەسندکرابوو، ئەوەبوو کە تورکیا دابەش بکرێ بۆ چوار هەرێمی نیشتەجێکردن:

هەرێمی ژمارە ١ : بریتیە لەو هەرێمەی کەوا دەیانەوێت چڕی دانیشتووانی تیادا پتر بکەن لەوانەی کە خاوەن کەلتووری تورکین.

هەرێمی ژمارە ٢ : بریتیە لەو هەرێمەی کەوا دەیانەوێت ئەو کەسانە تیایدا نیشتەجێ بکرێن، کە پێویستە لەسەریان کەلتوورو رۆشنبیری تورکی هەڵبگرن.

هەرێمی ژمارە ٣ : بریتیە لەو شوێنانەی کەوا کۆچ کردووەکانی خاوەن کەلتووری تورکی دەتوانن بەئازادیەوە تیایدا نیشتەجێ بن، بێ ئەوەی دەسەڵاتداران یارمەتیان بدەن.

هەرێمی ژمارە ٤ : بریتیە لەو شوێنانەی کەوا دەیانەوێ چۆڵی بکەن، کە هەر شێوە نیشتەجێبوونێکی تیادا قەدەغەیە، لەبەر هۆیەکانی تەندروستی و ماددی و رۆشنبیری و هۆیەکانی ستراتیژی و ئاسایشی.

ئەو کەس و کۆمەڵانەی کە لە وڵاتانی بیانییەوە بەنیازی مانەوە بۆ تورکیا دێن، بەگوێرەی حوکمەکانی ئەم یاسایە وەزیری ناوەخۆ بڕیاری لێدەدات. بەڵام ئەو کەسانەی لە تورکیا وەرناگیرێن و مافی مانەوەیان پێنادرێت. ئەوکەسانەن کە کەلتووری تورکیان پێ قەبووڵ نییە، یاخود نەخۆشی زوهری و سفلس و ...هتد هەیە، ئەمەش خاووخێزانەکانیشیان دەگرێتەوە، هاوکات ئەوانەش دەگرێتەوە کەوا حوکمیان لەسەر دراوە بەو تاوانانەی کە سیاسی و سەربازی نین، هەروەها ئاژاوەچیان و سیخوڕان و دۆم و قەرەجەکان و ئەو کەسانەش کە لە وڵات دوورخراونەتەوە ناگرێتەوە. وەزیری ناوەخۆ ئەو مافەشی پێدراوە کە ئەو گوندانەی دانیشتووانەکەی رەوەندن یاخود شارستانین و کەوتوونەتە چەند هەرێمێکی بەرداوی یان زەویەکانی بەرتەسکن و فراوان نین و بێ بەشن لەهۆیەکانی ژیان، بیانگوێزێتەوە بۆ چەند شوێنێك کەوا مەرجی تەندروستی و ژیانی تێدابێت. هەروەها کۆکردنەوەی ئەو لادێیانەی کە خانووەکانیان بە پەرت و بڵاوی دروست کراوە، لەسەر شێوەی چەند ناوچەیەکی گونجاودا.

ئەوانەی کەوا گومانی سیخوڕییان لێدەکرێت

سەرۆك وەزیران بەبڕیاری ئەنجوومەنی وەزیران، مافی ئەوەی پێدراوە کە دۆم و قەرەج و رەوەندەکان، ئەوانەی خاوەن رەگەزنامەی تورکین، کە خاوەن کەلتوورو رۆشنبیری تورکین لەو لادێیانە نیشتەجێ بکات، هەروەها

لەشارەکانیش. بەمەرجێك کۆڕو کۆبوونەوە پێك نەهێنن. دوورخستنەوەی ئەو کەسانەش کەوا گومانی سیخوڕییان لێدەکرێت، لەگەڵ دوور خستنەوەی ئەو دۆم و رەوەندانەش کە رەگەزنامەی بیانیان هەیە بۆ ئەو دیو سنووری نەتەوەییەوە.

هۆزەکان: یاسا هیچ جۆرە کەسایەتییەکی بەرچاوی دیاری نەکردووە و، هەر مافێکی وەرگیراو لەم بوارەدا، هەتا ئەگەر جێگیریش بێت بەچەندان بەڵگەنامەو بڕیاری دیکە، دەسەڵاتدار بۆی هەیە هەر شتێ هەڵبوەشێنێتەوە، وەك دەسەلاٌتی سەرکردە،بەگ، ئاغا، ریش سپی هۆز، هەتا هەموو ئەندامان و دەزگاکان کە لەسەر پاڵپشت و بەڵگە جێگیرن، یاخود بەگوێرەی خووڕەوشتە کۆنەکان، هەموو ئەو زەویانەی کەوا دیاری کراون بەگوێرەی هەر گرێبەستێك یاخود پاڵپشتێك"مستند"، پێش دەرچوونی ئەو یاسایە ئەوە دەبێتە ماڵی دەوڵەت.وەکو موڵك و سامانی کەسە دیارەکانی هۆزەکان وەکو سەرۆك و ئاغا و بەگ و شێخەکان.

پێش دەرچوونی یاسا: بەگوێرەی بڕیاری ئەنجوومەنی وەزیران و بڕیارەکانی حکومەت، ئەو خانووانە دابەش دەکرێن بە سەر کۆچ کردووەکان و جۆتیاران ، ئەوانەی پێویستیان بە زەوی هەیە. بەپێی بڕیاری ئەنجوومەنی وەزیران وەزیری ناوەخۆ ئەو دەسەلاٌتەی هەیە لە گواستنەوەو نیشتەجێکردنی ئەو کەسانەی کە سەرۆك و ئاغا و شێخ و بەگی هۆزەکانن لە هەرێمی ژمارە ٢ ئەمەش پێش دەرچوونی ئەم یاسایە. بەهەمان شێوە ئەو کەسانەش دەگرێتەوە کەوا گومانی سیخوڕییان لێدەکرێ لە نزیك سنووردا، هەروەها ئەو کەسانەش دەگرێتەوە کە خاوەن دەسەلاٌتن لە رۆژهەلاٌتدا.

ئەو کەسانەی کەوا زمانیان تورکی نییە: ئەوانەی کە بە زمانێکی رەسەن دەدوێن جگە لە زمانی تورکی، لێیان قەدەغە دەکرێت سەر لەنوێ گوندو گەڕەك و کۆمەڵەی پیشەیی و فەرمانبەری یان پێکهێنانی چەند چینێك دروست بکەن، یاخود هەڵسان بەکردەوەیەك کە پەیوەندی بەوانەوە هەیە، وەك دروست کردنی لادێ یان گەڕەك یان کۆمەڵەی پیشەیی یان کردنەوەی لقێکی کار. هەروەها بە بڕیاری ئەنجوومەنی وەزیران وەزیری ناوەخۆ دەسەڵاتی نەهێشتنی ئەو کۆڕو کۆمەڵانەشی هەیە، هەتاکو ئەوانەش کە ئێستاکە هەن، بیانییەکانیش نەیان دەتوانی لە لادێکان نیشتەجێ ببن، بیانیانی دانیشتووی شارەکان و وڵاتانی بچووك، بەگوێرەی تۆمارگاکانی شارەوانی لە ٪۱۰ ی کۆی ژمارەی دانیشتووان تێپەڕ ناکەن. پرۆژەی یاساکە پێکهاتووە لەچەند حوکمێکی گرنگ کەوا پەیوەندی هەیە بەکاروباری زەوییەکان و پارمەتی دارایی دیاریکراو بۆ رۆشنبیری میللی دانیشتووانانی هەرێمەکان.

لێبووردن لە باجەکان: سەرەڕای ئەمەش هەندێ لە جۆرەکانی لێبووردنی باج شتێکی قەبووڵ کراوە. ئەو کەسانەی لە هەرێمەکانی ژمارە ۱ نیشتەجێن، یان ئەوانەی لە وڵاتانی دەرەوە هاتوون، یان ئەوانەی لە ناوەوەی وڵات دان بە ئارەزووی خۆیان یاخود بە زۆرەملێ دەگوێزرێنەوە، هەر لەسەرەتاوە باجەکانیان لەسەر لادەبرێت لە رۆژی تۆمارکردنی ناوەکانیان. ساڵی یەکەم هیچ شتێکیان لێوەرناگیرێت، بەڵام لە ساڵانی سێیەم و چوارەم و پێنجەمدا نیوەی باجەکە راستەوخۆ دەدەن، لەگەڵ پارمەتیدانی بە پول و پارە رەسمی تۆمارکردنی ئەو زەویانە نادەن کە بە بێ بەرامبەر بەسەریان دابەش

دەكرێ. بەڵام ئەوانەی لە هەرێمەكانی ژمارە ٢ و ٣ نیشتەجێ دەبن، تەنها بۆ ماوەی دوو ساڵ باجە راستەوخۆكان و یارمەتی پول و پارەیان لەسەر هەڵدەگیرێت. ئەم دەقەی یاسایە كە پیت بە پیت نووسیمانەتەوەو بەم شێوەیە رێكخراوە، بەهەمان زاراوەش بۆ ئەو كەسانەی كەوا لە بارودۆخ و نەریتی ناوەخۆی توركیا زانیارییان نییە، بەتایبەتیش ئەگەر شارەزاییەكیان لە دۆزی كورد نەبێ، دەتوانن سوودی لێ وەربگرن وەك پیادەكردنێكی تەواوی ئاشتیخوازانەی رۆشنبیری، تەنها ئامانجیش ئەوەیە تێكەڵكردنی " توركی چیایە بە كەلتوورو رۆشنبیری توركییەوە. هەوڵ دەدەین بچینە ناو ئامانجە راستەقینەكانی ئەم یاسایەو چارەسەركردن و كردنەوەی ئەم گرێ كوێرە شاراوەیە لە ژێر پەردەی زانستیی رۆشنبیری تورك. بۆ ئەم كارەش دەست دەكەین بە شیكردنەوەی چینەكانی هەرچوار هەرێمەكە:

١- هەرێمی ژمارە ١: بریتیە لەو هەرێمەی كە دەیانەوێت چڕی دانیشتووانی تیادا پتر بكەن و بەمەرجێ خاوەن رۆشنبیری توركی بن. ئەوەی ئاشكرایە كەوا پێویستە لێكۆڵینەوە لەو هەرێمانە بكەین لەو كەرتانەی كە دانیشتووانی دیكەیان تیایە و تورك نین، دەبێ دان بەوەشدا بنێین كە بەشێك لە توركەكان زمانی دایك نازانن (زمانی توركی)، وەكو ئەمڕۆ زمانی ئەلبانی یان عەرەبی یان بولگاری، لەسنوورەكانی كۆماری توركیادا نەبوو، ئەوەی ئاشكرایە ئەم هەرێمانە تەنها لە وڵاتی كوردان هەیە. لەڕاستیدا ئەوانەی كەزمانی توركی دەزانن لەكوردستاندا كەمایەتین، بەشێوەیەكی راستتر زمانی توركی وەك زمانێكی رەسمی

تەنها لەچەند شارێکی کەمی کوردستان بڵاوبووەوە، بەڵام گەلی کورد تا ڕادەیەك بەتەواوەتی زمانی تورکیان نەدەزانی.

٢- هەرێمی ژمارە ٢ : بریتیە لەو هەرێمانەی کە دەیانەوێ ئەو کەسانەی تیادا نیشتەجێ بکەن، کە دەبێ لەگەڵ کەلتووری تورکی تێکەڵاوبن، لەبەرئەوەی نابێ ئەو جۆرە لێکدانەوەیە هەبێ کەوا بتوانرێ سەرلەنوێ تورکەکانی تورکیا تێکەڵ بەیەکتری بکرێنەوە. لەبەر ئەوە ئێمە ناچارین دەربارەی ئەو دانیشتووانانەی کەوا تورك نین لێکۆڵینەوەی لەسەر بکەین. لەشیکردنەوەی وتارەکەی پێشوودا بۆمان روون دەبێتەوە، کە ئەو دانیشتووانانە کەسێك نین تەنها کورد نەبێ، ئەوەی ئاشکرایە پێویستە لەسەرمان دەربارەی ئەو هەرێمانە بدوێین کە کورد تیایدا بۆ دەرەوەی کوردستان "بۆ ئەو هەرێمانەی کە تورکی تیادا دەژی" دەردەکرێن. ئەمەش بۆ ئەوەیە تاکو سیمای تورکایەتی هەڵبگرن. لەڕاستیدا ئەو هەرێمانە تەنها ناوچەکانی ئەنادۆڵی تورکی و ئەدەنە دەگرێتەوە. ئەگەر بتوانین بڵێین کۆڕەکانی زمانەوانی تۆرانی کە بۆمان پارێزراوە و ماوەتەوە ، هەر بۆ ئەوە بووە کە فێری زمانی تورکی ببین.

٣- هەرێمی ژمارە ٣: بریتیە لەو زەویانەی کەوا دەتوانرێ ئەو کۆچ کردووانەی خاوەن رۆشنبیری تورکین تیایاندا نیشتەجێ ببن بەبێ یارمەتیدانیان لەلایەن دەسەڵاتدارانەوە، جا حکومەتی ئەنقەرە بەشێوازە تایبەتییەکانی خۆی کۆچ کردووە تورکەکان دەگوازێتەوە بۆ ئەو شوێنانەی کوردی لێدەرکراوە" کوردستان" ئەمەش بە پێدانی پارەو پوڵ بۆ نیشتەجێبوون. حکومەت وا بیر دەکاتەوە کە هەرچەندە

خاوەن شێوازی خۆیەتی، بەڵام کوردستان چەند ناوچەیەکی هەردەم بەچۆڵی دەمێنێتەوە، جا بە دڵفراوانییەکی زۆرەوە دەرگاکانی کوردستان بۆ هەموو تورکەکانی جیهان دەکرێتەوە، ماوەشیان پێ دەدرێت بەئازادی خۆیان بێنە ناوەوە بەمەرجێ پارەو پولێ لەسەر کیسەی خۆیان بێ.

٤- هەرێمی ژمارە ٤: بریتیە لەو زەویانەی کە دەیانەوێ بە چۆڵی بمێنێتەوەو هەر جۆرە نیشتەجێ بوونێکی تیادا قەدەغەیە. ئەمەش لەبەر هۆیەکانی تەندروستی و ماددی و رۆشنبیری و سیاسی و..هتد. ئەو زەویانە بریتین لە هەرێمە پێچاو پێچ و سەختەکانیکوردستان، بەهۆی کەش و هەواوە کەس ناتوانێ لەوێ ژیان بباتەسەر، تەنها هاوولاتیە رەسەنەکانی ئەوێ نەبێ "کورد"، جا کوردیش لەوێ دەردەکرێن. بەڵام دەربارەی کۆچ کردووە تورکەکان ئەمە بۆ ئەوان دەبێتە گۆڕستانیان. بەکورتی هیچ کەسێ ناتوانێ لەوێدا ژیان بباتەسەر، جا هەر مرۆڤێك بێت.

ئەو شیکردنەوەیەی بۆ ئەو هێما نادیارەی کەلتووری تورك و هەرێمەکان بەئاشکرا روونی دەکاتەوە، مەبەست لەمە تەنها کوردستان و هەرێمەکانی تورکە. لەڕاستیدا هەرێمەکانی ١-٣-٤ بریتین لەو زەویانەی کەوا خەڵکێکی زۆری تیادا نیشتەجێن، کەوا سەر بە کەلتوورو رۆشنبیری تورکی نین. هەرێمی ژمارە ٢ بریتیە لەو زەویانەی کە تورکەکان تیایدا نیشتەجێن و دەکەوێتە کیشوەری ئاسیاو ئەوروپا، هەرێمەکانی ١-٣-٤ یش کوردی لێ دەربەدەر دەکرێت، لەهەردوو هەرێمی ١ و ٣ تورکەکان لەجیاتی کوردەکان

نیشتەجێ دەکرێن. بەڵام دەربارەی هەرێمی ژمارە ٤ کوردی لێ دوور ناخرێتەوە، بەڵام ماوە بەکەسیش نادرێت تیایدا بمێنێتەوە. هەرێمی ژمارە ٢ دەمێنێتەوە ئەویش ناوچەکانی تورکیان، کە کوردی بەسەردا دابەش دەکرێت. ئێمە بەروونی دەبیبنین کەوا حکومەتی تورکیا لەم رێگەیەوە وڵاتی دابەش کردووە بۆ هەرێمەکانی دوو جۆرە چین و ، بەهەمان شێوەی بەڕێوەبردن کە لە دوای ساڵی ١٩٢٥ گرتبوویە بەر، واتە هەرێمەکانی رۆژهەڵات و رۆژئاوا، یاخود هەرێمەکانی کوردو تورك. هەرێمی رۆژهەڵات یاخود هەرێمی کورد لە سنوورەکانی ئێران و قەوقازەوە دەست پێدەکات و درێژ دەبێتەوە هەتا دەگاتە چیاکانی سیواس و هەرێمەکانی (خەربوت و مەلاتیە). هەرێمی رۆژئاواش لە رۆژئاوای هەرێمی ژمارە یەکەوە دەستپێدەکات و درێژدەبێتەوە هەتا دەگاتە(ئەدرنە) کە تورك نشینە. جیاوازی بنەڕەتی لە نێوان ئەم دوو هەرێمەدا بەم شێوەیە دیاردەکەوێ: هەرێمی رۆژهەڵات بە رێگەیەکی تایبەتی بەڕێوەدەبرێت، هیچ کەسێ،تەنانەت هاووڵاتیانی تورکیش ناتوانن لە رۆژئاواوە بەرەو دۆزەخی رۆژهەڵات بچن بەبێ ماوە پێدانی وەزیری ناوەخۆ. رۆژهەڵاتیش لە گەمارۆدانێکی بەردەوام دایە، پشکێنەرێکی گشتی بەڕێوەی دەبات لەگەڵ چەند فەرمانبەرێکی بچووك لە بەڕێوەبەرایەتی شارستانی خۆجێی، ئەو دەسەڵاتەیان پێدراوە هەر کوردێك بکوژن ئەگەر لە شارێکەوە بچێتە شارێکی دیکە، چونکە ئەوان بە زیندانی و دەستبەسەر دادەنرێن لەلایەن جەندرمەکانەوە. لێرەدا ئەوەی پێویست بێ ئەوەیە ئاماژە بەو کاروبارە کتوپڕیانە بکەین کە لە کوردستاندا پیادە کراون. دامودەزگا رۆشنبیرییە گشتییەکان لە هەرێمەکانی رۆژهەڵاتدا لە ساڵانی

دواییدا بەرەو نەمان دەڕۆیشتن. لەگەرمەی شۆڕشی ۱۹۲۵ دا حکومەتی ئەنقەرە سیاسەتێکی دەربارەی رۆشنبیریی گشتی گرتەبەر کە بەتەواوەتی دژبوو لەگەڵ سیاسەتی ئەمڕۆیدا. لە دوای شۆڕشی باسکراودا بۆچوونی پترکردنی ژمارەی قوتابخانەکانی لە کوردستاندا گرتەبەر. ئەمەش لە پێناوی دابینکردنی بڵاوکردنەوەی زمانی تورکی لە نێوان دانیشتووانی کورد دا، ئەوانەی کە دەبێ لەگەڵ تورکەکاندا بین بەیەك، بەڵام گەنجانی کورد ئەوانەی بە زمانی تورکی دەیانخوێند و تورکانە پەروەردە دەکران، لە جیاتی ئەوەی شوێنکەوتەیی رێگەی گەورەی (تۆرانی) بین و بەهۆی ئەو تروسکە روناکییەی کە بەدەستیان گەیشتبوو، دەستیانکرد بەلێکۆڵینەوە لە ناخی بیری نەتەوەیی خۆیان، تا ئەو راستییانە ببینن کەتاکو ئێستا لای کوردە نەخوێندەوارەکان دیارنەبوو. خۆشەویستی نیشتمان و سەربەرزی نەتەوەیی مافی هەموو گەلانە، لەبەرئەوە گەنجانی کورد لە کتێبە تورکییەکاندا فێری ئەوە دەبوون کە پێویستە لە سەریان ولاتی خۆیان خۆش بوێ و شانازی بکەن بە رەگەزی خۆیان. بۆیە ولاتی کوردیان خۆشدەویست و شانازیان بە رەگەزەکەیان دەکرد، رەگەزی کورد و کوردایەتی. بەرامبەر بەم کارە حکومەتی ئەنقەرە یەکسەر پلانەکانی دەربارەی رۆشنبیریی گشتی لە کوردستاندا گۆڕی. بە گوێرەی سەرژمێرییە فەرمییەکانی وەزارەتی رۆشنبیری گشتی لە ئەنقەرەدا ژمارەی قوتابیان لە ناوچەکانی تورك گەیشتبووە (۳۳٪) ی رێژەی دانیشتووان. کەچی ژمارەی قوتابیانی ناوچەکانی کوردنشین نەگەیشتبووە (۰,۲٪). لەو هەرێمانەی باسمانکرد ئیش و کاری سەرکوتکردنەوەی کورد جێبەجێ دەکرێت، ئەوانەی کە دانراون بۆ هەڵگرتنی

ڕۆشنبیری تورکی. لەهەرێمی ڕۆژهەلاتی باسکراو کورد دەگوێزرێنەوەو دابەش دەکرێن لەنێوان ئەو تورکانەی کە لەهەرێمی ڕۆژئاوادا دەژین.لەوشوێنانەی کەوا کورد چۆڵیان کردووە،تورکەکانی هەرێمی ڕۆژئاوا یاخود ئەوانەی لەولآتانی بیانی دێن، لەویَ نیشتەجێ دەبن. وەکو لەپێشوودا بینیمان کورد لەهەرێمی ژمارە (٤) دووردەخرێنەوە کە یەکێکە لەسیَ چینەکەی هەرێمەکانی ڕۆژهەلاتی لیَ پێکهاتووە لە کوردستاندا، بەلآم ماوە بەکەس نادرێت لە شوێنەکانیاندا بمێننەوە. پرۆژەکەش چەند هۆیەکی تەندروستی و سیاسی باس دەکات بۆ ئەم قەدەغە کردنە. جا دەبیَ ئێمە ئەم خاڵە ڕوون بکەینەوە. هەرێمی ژمارە (٤) بریتیە لە زەوی شاخاوی و تاشە بەردییەکان، هەر لە سروشتیی خۆیەوە بۆ نیشتەجێبوون دەست نادات، تەنها بۆ ئەو کەسانە نەبێت کەلەویَ لەدایك بوون. لەکاتێکدا ئەگەر تورکەکان لەو هەرێمانە ژیان ببەنەسەر، گومانی تیانییە بەزووترین کات تووشی خەسارەتمەندی دەبن. لەبەر ئەمە ناتوانین تورکەکان بۆ ئەویَ بگوازینەوە. لەگەڵ ئەمەشدا دەبیَ ئەو هەرێمانەی کە کەوتوونەتە کوردستان چۆڵ بکرێن، چونکە کورد تیایدا نیشتەجێن، ئەمە لەلایەك، لەلایەکی دیکەشەوە لەکاتی ئەنجامدانی کارە سەربازییەکانی سوپای تورك خەسارەتێکی گەورە بە تورکەکان دەگات. لە یەکیَ لەم کارانە لە (ئارارات) ساڵی(١٩٣٠) سوپایەکی پێکهاتوو لە (٤٠) هەزار چەکدار بۆ ماوەی زیاتر لە چوار مانگ لەگەڵ چەند نەفەرێکی کورد شەڕی کرد، دوا جار نەیانتوانی ئەو شوێنەی کە ململانێی لەسەرە داگیری بکەن، تەنها پاش ئەوە نەبیَ کەزانیان فارسەکان پاڵپشتیان لیَ دەکەن. لەگەڵ ئەوەشدا هەندیَ لە کوردە دەرکراوەکانی سەر لوتکەکانی چیای

(ئارارات) توانیان بگەڕێنەوە شوێنی کۆنی خۆیان، چونکە لەگەڵ یەکەم گێژەلووکەی بەفردا توانیان سوپای تورك لە دەربەندی چیاکان دەربکەن. لەلایەکی دیکەوە یاسای دوورخستنەوە فەرمان دەدات بە لێسەندنەوەو داماڵینی هەموو موڵك و سامان و زەوی و زاری ئەم گەلەی کەفەرمانی لە سێدارەدانی بۆ دەرچووە، هەروەها هەڵوەشاندنەوەی ڕێکخراوەکانی هۆزەکان و چاکسازی لە ناویاندا. ئەگەر بە خێرایی سەیرێکی ئەمە بکەین، بۆمان دەردەکەوێ ئەو کەسایەتیە دیارو بەهەیبەتەی کە ئەوان دەیانەوێ لە هۆزەکانی بسەننەوە تەنها لە موڵکە گشتییەکان دایە کە لە یاسادانانی نەتەوە پێشکەوتووەکان دەردەکەوێ. ئەوەی ڕوون و ئاشکرایە ئەم پرۆژەیە ئامادەکراوە بۆ دڵنیابوون لە نەهێشتنی نەتەوەیەك بەتەواوی، چەند ڕێگایەك دەدۆزرێتەوە و بەکاریدەهێنێ کە ماوەیان نادات بەشێوەیەکی پەرت و بڵاویش بژین، بەشێوەی چەند کۆمەڵەیەك کە ژمارەیان لە(١٠-١١) کەس بێ و بێ ئاگابن لە کەلتووری باب و باپیرانیان، تاکە تاوانی ئەم گەلە ستەمدیدەیە تەنها ئەوەیە چونکە ئاری و کوردن، گوناهیان ئەوەیە چونکە ئاری ڕەگەزن و تۆرانی نین. ئەم یاسایە هەموو کاروبارێکی پێویستی گرتەبەر بۆ گەیشتن بەئامانجی دیاریکراو. بۆ نموونە کورد قەدەغە دەکرێن بەگوێرەی ئەو بڕگەیەی کە دەڵێ(ئەو کەسانەی کە زمانیان تورکی نییە) هیچ کۆڕو کۆبونەوەیەك پێك بهێنن، هەتا ئەگەر کارەکە بەهاوبەشیش بێ لەگەڵ هەرێمەکانی تورك نشین، کە بەزۆرەملێ کۆچیان پێکراوە و لەوێ نیشتەجێ کراون لە شوێنی لەدایکبوونیان. ئەوەی ڕوون و ئاشکرایە ئەو کوردە دەرکراوانەی کە لەمردن ڕزگاریان بوو بوو، بەشێکی کەمیان ئەوانەی

گەیشتبوونە جێی مەبەستیان نەیاندەتوانی ژیانی خۆیان دابین بکەن، تەنها لەڕێگەی کاری بەکۆمەڵ نەبێت. ئەم یاسایە چەند بڕیارێکی هەیە کە کاریگەریەکی پاشگەزبوونەوەی تیایە وەکو سزادانان کەوا تەمبێ کردن کەم دەکاتەوە. یەك لەم بڕیارانە ئەمەیە کە پەیوەندیدارە بەقەدەغەکردنی دروستکردنی لادێ یاخود پرۆژەیەکی نوێ بۆ ئەو کەسانەی کە زمانەکەیان تورکی نییە. ئەو کەسانەش دەگرێتەوە کەپێش دەرچوونی یاساکە هەبووینەو لە دواییشدا پەرت و بڵاو دەکرێن. ئەم وتەیە خراوەتە ناو یاساکە بۆ سەرخستنی پرۆسەی پەرتەوازەکردنی ئاوەدانیە گەورەکانی کورد کە لەناو جەرگەی هەرێمە تورکییەکان دان، وەکو ئاوەدانی (خایمانا) و کۆمەڵگە گوندیەکانی دیکە، ئەو سەربازگانەش کە دروستکراون لە هەرێمە هەمەجۆرەکان تورکیا لەکاتی ئەنجامدانی کارەکانی دوورخستنەوەی پێشوو. پاش ئەوەی حکومەتی ئەنقەرە ئەم ڕێگایەی گرتەبەر بۆ هەموو بارودۆخێکی گونجاو، لەهەمان کاتیشا گرنگی دا بەو تاکە کەسانەی کە لە دەرەوەی ئەم بارودۆخانەن، بەوتەیەکی تایبەتی بە یاساکردنی تاوانێکی گشتی وەك بەڵگەیەك پیشانی دەدات لەم چەرخەدا کەوا دانپیانراوەو هیچ جۆرە نرخێکی نەماوە لە بەیاساکردنیدا لەبەرامبەر ئەو بەڵگانەی کە ڕاست و زیاتر بابەتین و دەخرێنە پاڵ هەموو کەسێکەوە. ئەوانەی گومانی سیخوڕیان لێدەکرێت مەبەست لەوەنیە ئەوکەسانەی کاری سیخوری ئەنجام دەدەن ،یاخود ئەوانەی کەبۆیان ڕوون بۆتەوە کاری سیخووری دەکەن، بەڵام لەو کەسانەیە کەگومانیان لێ دەکرێت پێی هەڵبەستن، دەشبێ گومان لەهەموو کەسێ بکەن، ئەوجۆرە گومانەی کەپێویست نییە لێکۆڵینەوەی لەسەرکرابێ.

یاخود بە بەڵگەیەك پاڵپشتی لێوەبکات. بەشی کۆتایی ئەم یاسایە بریتیە لەچەند لێبوردنێکی پەیوەست بەکۆچ کردووەکان، سوودو قازانج بۆ تورکەکانەو زیانیش بۆ کورد، لەگەڵ ئەمەدا لێرەوە خاڵێك هەیە کەسەرنج راکێشە، کە باس کردنەکەمان بۆ تاوتوێ دەکات، ئەو کەسانەی کە لەهەرێمەکانی ژمارە (٢) دەژین و ئەوانەی لەژمارە (٣) دەژین بە یەك شێواز هەڵسوکەوتیان لەگەڵدا دەکرێت. هەرێمەکانی ژمارە (٢) دەکەونە هەرێمەکانی تورکەکانەوە کەکوردەکانیان بۆ دەبردرێن، هەرێمەکانی ژمارە (٣)دەکەونە ناو هەرێمەکانی کوردەکانەوە کەتورکەکان تیادا نیشتەجێ دەکرێن. جا هۆیەکە دەبێ چی بێ هەمان هەڵسوکەوت بەرانبەر و کوردو تورك دەکرێت؟ بائەوە باس بکەین هەرێمەکانی ژمارە (٣) ئەوە هی کوردانە، سەربەستیەکی تەواوی تێداهەیە بۆ نیشتەجێبوون بەبێ یارمەتی وپاڵپشتی دەسەلاَتداران، شتێکی زۆر سروشتیە هیچ تورکێك بەئارەزووی خۆی نایەوێت شوێنی باوك و باپیرانی جێبهێڵێ و بڕوات لەم هەرێمانەدا نیشتەجێ ببێت کە هی کوردەو دووریشە لەخاکی تورکان و، بەبێ یارمەتیدانی دەسەلاَتداران.

بۆیە دانیشتووانە وەهمیە نوێکانی تورکەکان لەو هەرێمانەی کە لە تورك چۆڵکراون، لە بێ بەختی خۆیان وەکو کورد هەڵسوکەوتیان لەگەڵ دەکرێت. لەو بڕوایە داین بەو بیرو بۆچوونانەی کە پێشکەشمان کرد بەپێی پێویست مەبەست و ئامانجەکانی یاسای رۆشنبیریی ئەنقەرەمان روونکردەوە. ئەوەش سوودێکی دەبێ ئەگەر چاوێ بخشێنین بە رووداوەکەو ئەگەر دوورخستنەوەکە بەختی سەرکەوتنی هەبێ بە گوێرەی شێوازی ماددی و دارایی. با نەخشەی ناوچەکە بێنینە بەرچاومان و سەیرێکی چەند

ناوچەیەکی نێوان کوردستان و ناوچە تورکییەکان بکەین، دەبینین بەگوێرەی هێلی راست بە خەملاندن لە نێوان ئەو ناوچانە کە دووری نێوان جۆلەمێرگ و سمێرن نزیکەی ١٥٥٠ کیلۆمەترە ، هەروەها نێوان ئامەد (دیاربەکر) و بروس نزیکەی ١١٥٠ کیلۆمەترە ، نێوانی بایەزیدو ئەدرنەش ١٧٠٠ کیلۆمەتر دەبێت، خاربوت و کالیبولی نزیکەی ١٢٠٠ کیلۆمەترە. بەهۆی باری سروشتی زەویەکان و پێچاوپێچی رێگاکانیش لەبەر چەند هۆیەکی ئابووری و ئیداری و هی دیکەش، دەبینین ئەم دووریانە بە شێوەیەکی بەرچاو پتر دەبن. با وای دابنێین بە رادەی چوار یەکی دووریەکە پتر دەکات، بەمەش ژمارەکانی پێشوو ئاوای لێدێت: (١٩٣٧ کم- ١٤٣٧کم- ٢١٢٥کم -١٥٠٠کم) کەواتە ژمارەی مامناوەندی بۆ ئەم چوار دووریانە دەبێتە نزیکەی ١٧٥٠ کم. ئەم ژمارەیە ئەم دووریە دەردەخات کە دەبێ هەر کوردێکی دوورخراوە بیبڕێت بۆ ئەوەی بچێتە ناوچە تورکییەکان. بەگوێرەی سەرژمێری فەرمی تورکیا، کۆی ژمارەی دانیشتووانی تورکیا ١٤ ملیۆن کەس دەبێت، (ساڵی ١٩٢٤ -وەرگێڕ) ئەگەر دامانننا ژمارەی دانیشتووانی کورد لەکۆی ژمارەی دانیشتووانی تورکیادا ٣ ملیۆن کەس بێت، ئێمە واتێدەگەین زێدەڕۆییمان لەم ژمارەیە نەکردووە، هەتا ئەوەمان لەلابێ کە ژمارەی ئەو کەسانەی کە دوور دەخرێنەوەو ناچار دەکرێن دووری ١٧٥٠ کم ببڕن. با هەوڵ بدەین بۆ زانینی ئەو برە پارەیەی کە پێویستە بۆ بەجێگەیاندنی ئەم فەرمانە، با وای دابنێین گواستنەوەی هەر کوردێك بە ئازووقەو نیشتەجێکردنەوە ٥٠ سەنتیم دەبات بۆ هەر کیلۆمەترێك، ئەوا بۆ بڕینی دووری ١٧٥٠ کم بۆ هەر دوورخراوەیەکی کورد پێویستی بە ٨٧٥ فرەنك هەیە. با وای لێکبدەینەوە کەوا

دوورخراوەکانی کورد بەشێك لە دووری ئەم ڕێگایەدا بەپێ دەبڕن، چەندین جاریش لەسەر زەوی دەخەون، یاخود زۆربەی جار پارەی تایبەتی خۆیان سەرف دەکەن. جا ئێمە چوار یەکی ژمارەی پێشوو لادەبەین، واتە کەمکردنەوەی ژمارەی ٨٧٥ فرەنك بۆ ٦٥٦ فرەنك. وامان داناوە کە منداڵان گواستنەوەو خواردەمەنیان پارەیەکی کەمتری دەوێت لە کەسی گەورە، دیسان لەم ژمارەیەی دواییدا ٥٦ فرەنك کەمدەکەینەوە، ژمارەی ٦٠٠ فرەنك دەمێنێتەوە، ئەم ژمارەیە لەگەڵ ٣ ملیۆن کەژمارەی دوورخراوەکانە لێدەدرێت، کۆی پێداویستیەکان دەکاتە ١,٨٠٠,٠٠٠,٠٠٠ فرەنك. پێویستە دان بەوەدا بنێین کەوا خەرجیەکانی گواستنەوەی کەلوپەلی هەر دوورخراوەیەك بۆ هەر یەك کیلۆمەتر نزیکەی ٢٠ سەنتیمە، ئەمەش ئەوە بەدەست دەدات کە دووری ١٧٥٠ کم بۆ سێ ملیۆن کوردی دوورخراوە، بۆیە کۆی هەموو خەرجیەکان دەکاتە ١,٥٠,٠٠٠,٠٠٠ فرەنك. کۆی ئەم ژمارەیەش لەگەڵ کۆی خەرجی دوورخراوەکان دەبێتە ٢,٨٥٠,٠٠٠,٠٠٠ فرەنك. ئەمە ژمارەی نزیك کراوە کە پشت دەبەستێ بە کەمترین ڕادەی خەملاندنەکان بۆ چۆڵکردنی کوردستان لە دانیشتووانە ڕەسەنەکەی. ئاشکراشە کە دەبێ ئەوەش لەبەرچاو بگیرێ ئەو خەرجیە پێویستیانەی کە سەر لە نوێ بۆ نیشتەجێکردنەوەی کوردستان دەدرێت و لە کۆچپێکردووە تورکەکان.بە واتایەکی دیکە ناچارین ئەوە قەبووڵ بکەین کەوا حکومەتی ئەنقەرە لەسەر ئەو بڕیارەیە کە سێ یەکی خاکەکەی بەچۆڵی بەبێ دانیشتووان بمێنێتەوە. ڕازیبوون بەم کارە سەختەو کارێکی نە ژیرییەو نە داناییە، کە لە کوردستان ژمارەی دانیشتووان کەم بێ و،کەچی ژمارەیەکی زۆرو چڕ لەخەڵکی

بگوازرێتەوە کە پتربێ لە کوردستانییە دوورخراوەکان. بەڵام بۆ ئەوەی بە بەردەوامی لە کەمترین رادە بمێنینەوە، وای دادەنێین کەوا ژمارەیەکی یەکسان لە دانیشتووان دەنێرن بە ژمارەی دانیشتووانە دوورخراوەکان، ئەوەی ئاشکرایە خەرجیەکانی کۆچ پێکردنی تورکەکان گەلێ پتر دەبێ لە خەرجیەکانی دوورخراوە کوردەکان. چونکە ناتوانن هەمان توندوتیژی بەرامبەر تورکەکان بەکاربهێنن کە داوایان لێ دەکرێت کوردستانی فراوان ئاوەدان بکەنەوە. بەپێچەوانەوە ئەوان ناچارن تورکەکان رازیبکەن شوێنی لەدایکبوونیان جێبهێلن و بڕۆن بۆ کوردستان. لەلایەکی دیکەشەوە ئەوەی ئاشکرایە ئەوەیە کە ئەوان ناتوانن ئەو کۆچ کردووانە بەجێبهێلن بەبێ یارمەتیدانیان لە بڕینی دەشت و چیاکانی کوردستان. ئەوان ناچارن هەموو رێگەیەکی هێمنی و ئاسایشی ژیانیان بۆ دابین بکەن هەتا ئەو رۆژەی کە خۆیان دەتوانن شت بەرهەم بهێنن، بەواتایەکی دیکە چارەنووسیان تەنها مردن نابێت. لەئەنجامدا وا دادەنرێت کە خەرجیەکانیان دوو ئەوەندەی خەرجیەکانی دوورخستنەوەی کورد دەبێت، بەمەش خەرجیەکانیان خۆی لە ٥,٧٠٠,٠٠٠,٠٠٠ فرەنك دەدات، ئەوبڕە پارەیەش دەخەینە سەر ٢,٨٥٠,٠٠٠,٠٠٠ فرەنك کە خەرجی دوورخستنەوەی کوردانە، لەئەنجامدا دەگەینە ئەو بڕە پارەیەی خوارەوە ٨,٥٥٠,٠٠٠,٠٠٠ فرەنك. ئەمەش ئەو بڕە پارەیە کە پێویست دەبێ بۆ ئەنجامدانی پرۆسەی کۆچ پێکردنی تورکەکان بۆ وڵات و زێدی کوردان، ئەو بڕە پارەیەش ناگرێتەوە کە بەکاردەهێنرێت بۆ رێکخستنە نائاساییەکان کە پێویست دەبێ بۆ ئەنجامدانی ئەو پرۆسەیە، وەکو نووسینگەکانی دوورخستنەوەو، مووچەی ئەو فەرمانبەرانەی کە لەم

نووسینگانە دادەمەزرێن، لەگەڵ حیسابی ئەو پاسەوانانەی کە لەگەڵ دوورخراوەکان دەبن. ئەم حیسابە سەرپێییە بەجوانی روونی دەکاتەوە کە ئەگەر ئەو پرۆژەیە لەگەڵ هیچ بەربەستێك رووبەڕوو نەبێتەوەو، کوردیش بۆ دوورخستنەوەیان بەرخودان نەکەن و، بەئاسانیش ئەو ژمارە تورکە بدۆزینەوە کە روو لە وڵاتی کوردان بکەن. ئەوا تێچووی ئەو برە پارە زۆرە بۆ ئەنجامدانی ئەو پرۆسەیە وا دەکات ئەم پرۆژەیە سەرنەگرێت. هەرچەندە بەهیچ شێوەیەك ناتوانین بڵێین وای دادەنێین کەوا کورد کە هەرچەند هیچ جۆرە چەکێکیشیان بەدەستەوە نەبێ، ملکەچ دەبن بۆ ئەم دوورخستنەوەیە، هەروەها ژیریش نییە ئەگەر وا بیربکەینەوە کە تورکەکانیش بە ئارەزووی خۆیان رازی دەبن لە جێهێشتنی شوێنی لەدایکبوونیان، بۆ ئەوەی لە شوێنێك بژین کە کەشێکی سەخت و دژواری هەیە. با بڵێین کورد رازی دەبن وەك مێگەلە مەڕێك بە نێو دەشت و چیاکاندا بگواسترێنەوە بەبێ هیچ بەرخودانێك،لێرەدا پێویستە بەدوای شوێنێك بگەڕێین کە ئەو کوردانە لەخۆ بگرێت و سەرلەنوێ جێگیر بکرێنەوە. ئایا دەتوانین بڵێین جوتیارێکی تورکی هەژار لە ئەنادۆڵدا کە بە هەوجارەکەی خەریکی پەیداکردنی پاروە نانێکە بۆ ژیانە پڕ لە ئەهامەتیەکەی خۆی و چارەنووسی پێ بەسترایەوە، ئایا ئەو جوتیارە رازی دەبێ کەسێکی بیانی بێت و نیوەی نانەکەی ببات؟!. هەروەها دەربارەی ئەو تورکانەی کە دێن لە کوردستان نیشتەجێ ببن، لەکوێ دەتوانرێ بدۆزرێنەوە؟ با تەتارو دوبدیماو تورك لەبەچاو بگرین، ئایا ئەو جۆرە کەسانە دەتوانن وڵاتەکەیان جێبهێڵن و کۆچ بکەن بۆ شوێنێك کە هیچ جۆرە سوودێکی بۆیان نییە ، ئەگەر ئەم کارەش بکەن، ئایا دەتوانن

بەرگەی کەش و ئاووهەوای کوردستان بگرن؟!. ئەو تاقیکردنەوەیەی بۆ بیانیەکانی (کریت) لەساڵی ١٩٠٢ ئەنجامدرا بەباشی بەدیاری خست کە ئاووهەوای کوردستان تەنها بۆ دانیشتووانە رەسەنەکەیان دەگونجێت و بۆ بیانیەکان هەرگیز گونجاو نییە. کۆچ کردووەکانی کریت یارمەتی و هاوکاری حکومەتیان رەتکردەوەو بە چاکتریان زانی لە سەر ئەرکی خۆیان نیشتەجێبن لە ئەنادۆل نەک بێنە کوردستان و لە زێی فورات تێپەڕن. ئەگەر بۆ ساتێکیش وای دابنێین کە نیازی حکومەتی ئەنقەرە دوورخستنەوەی بەشێکی تورکەکانی ئەنادۆل و ئەدرنەیە بۆ کوردستان، ئەوا ئەو پرۆژەیە سەرناگرێت، چونکە ئەم تورکانە نەک هەر ئەمڕۆ بەڵکو سەدان ساڵە شارستانینەو لەشارەکان دەژین، هەروەها لەکاتی گواستنەوەیان لەرۆژهەڵاتەوە بۆ رۆژئاوا بە هیچ شێوەیەک لە کوردستاندا نەماونەتەوە، بەڵکو بەتەنها پێیدا تێپەڕیون و لە هیچ شوێنێکی کوردستان جێگیر نەبووینە. ئەو شیکردنەوەو لێکدانەوەیەی کە لەسەرەوە کردوومانە، دەمانگەیەنێتە ئەنجامێکی ئاشکرا کە پشت بە ژمارە روون و دیارەکان دەبەستێت. پرۆسەی ئاوەدانکردنەوەی کوردستان پێویستی بە داراییەکی زۆر گەورە هەیە، ئەمەش وا دەکات کە پرۆژەکە بە ئاسانی جێبەجێ نەکرێت، ئەمەش نەک بۆ تورکیا کە هەمیشە بوودجەکەی کێشەو گرفتی هەیە، بەڵکو بۆ ئەو وڵاتانەش کە بوودجەکەیان رێکو پێکە کارێکی سەخت و زەحمەتە. ئەگەر وای دابنێین ئێمە دەتوانین ئەو بڕە پارەیە بەدەست بهێنین، هێشتا ئەو پرۆژەیە هیوای جێبەجێبوونی نییە، چونکە ئێمە پێویستمان بە شوێنێکی بەتاڵ هەیە بۆ ئەوەی چی

لەکوردستان هەیە لایبەرین. ئێمە لە هەموو شوێنێ لەم جێگایە گەڕاین، بەڵام هەرگیز دەستمان نەکەوت،

لەلایەکی دیکەوەش بینیمان بۆ ئەوەی کوردستانی چۆلکراو پڕبکەینەوە پێویستە لەسەرمان کەلوپەلی ئامادەکراو پەیدا بکەین، بە دوای ئەم کەلوپەلانە گەڕاین بەڵام هیچمان بە دەست نەکەوت.لە ئەنجامدا ئێمە ناچارین بە هۆشمەندییەوە بڕیار بدەین کەوا ئەم یاساییە ناتوانرێ جێبەجێ بکرێت. چارەنووسی کوردە دوورخراوەکانی بە ئاسانی دیاریکراوە، ئێمە گومانمان لەوەدا نییە کە لێپرسراوانی ئەنقەرە بە تەواوی نەشارەزا نین لەوەی کە ئەم یاسایە هەروەك خۆی ناتوانرێت جێبەجێ بکرێت. ئەی بۆچی ئەم یاساییە دەرکرا یاخود دانرا؟ تەنها بۆ پاساو هێنانەوەیە دەربارەی ئەو کردەوە ناشیرنانەی کە بەردەوام لە کوردستاندا ئەنجام دەدرا، لەوە دڵنیاین کە ئەم یاساییە نابێتە پاساوێك بۆ ئەم کردەوە دڕندانەیە، هەتا لای ئەو کەسانەش کە یاساکەیان داناوە، لای ئەوانەش کە هەتا ئێستا گرنگی دەدەن بە پاراستنی تورکیای(مستەفا کەمال پاشا). ئێمە وتمان یاساکە لە پێنجی ئایاری ساڵی ١٩٣٢ دەرچووە، پاش ماوەیەکی کەم لە دەرچوونەکەی دژایەتییەکی بەهێز لە کوردستان سەریهەڵدا و حکوومەت لەوە ترسا سەرلەنوێ شۆڕشی کورد دەست پێبکاتەوە. جا بۆ ئەوەی رای گشتی هێور بکاتەوە. لەبەر ئەوەی نەیدەتوانی ئەوەی لە یاساکەدا هاتووە بە راستی دانەنێت، جا هیچ لێدوانێکی فەرمی بۆ دەرنەکرد. بەڵام لە ناو خەڵکاندا وا بڵاوکرایەوە، کە ئەم یاسایە تەنها پرۆژەیەك بوو لە ژێر لێکۆڵینەوەدا بوو، گفتوگۆ لەسەر جێبەجێکردنەکەی کرا کە بە ١٠ ساڵ تەواو ببێت. بەڵام

بەردەوام بوو لە چەککردنی دانیشتووان، چونکە کورد لەبەر ئەو مەترسییەی کە شەوو ڕۆژ تیایدا دەژیان، هەموو شتێکی خۆیان فرۆشتبوو، بۆ ئەوەی خۆیان چەکدار بکەن و بەرگری لە خۆیان بکەن دژی ئەو کارە دوژمنکاریانەی کە ئەوان تیایدا مەبەست بوون لەلایەن دەسەڵاتدارانی تورکەوە. ئێستا لێرەدا پوختەی چەند برگەیەکی وتارێك بڵاو دەکەینەوە بە ناونیشانی(دژایەتی کورد لە یاسای دوورخستنەوە) کەلە ڕۆژنامەیەکی عەرەبی لە دیمەشق دەرچووبوو، ڕۆژنامەی(القبس)لە مانگی ئابی ساڵی ١٩٢٤، کە ئەو ڕووداوانەی دوایی بڵاو دەکاتەوە کە پەیوەندیان بە کێشەی کوردەوە هەیە لە کۆماری تورکیادا.(سێ ساڵە حکوومەتی تورکی یاسای دوورخستنەوەی کوردی دەرکردووە لە ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵات بۆ ئەنەدۆڵ و ئەدرنە،بۆ ئەوەی لە شوێنی ئەوان تورکەکانی(بەلقان)دابنێت. تا ئێستا ئەم یاسایەی جێبەجێ نەکردووە، بەبۆنەی سەردانی شای ئێران بۆ ئەنقەرە، هەردوو حکوومەت ڕێککەوتن لەبارەی کێشەی کورد لە یەك کاتدا کە هەیە لە تورکیا و ئێراندا. پاش ئەم ڕێککەوتنە حکوومەتی ئەنقەرە بەهانەیەکی گونجاوی دەستکەوت بۆ جێبەجێکردنی یاسا کە. بۆ ئەوەی هەر یارمەتییەك لە کورد قەدەغە بکەن، کە دەیانویست بۆ دەرەوە رابکەن، لە هەمان کاتدا لەگەڵ فەرەنسا و ئینگلیز ڕێککەوت بۆ داخستنی سنوورەکانی سوریا و ئێراق لەبەردەم ئاوارە کوردەکان، ئەوانەی کە دەیانویست پێیدا تێبپەڕن، ئەمەش بە بەکارهێنانی سوپا. پاش ئەوەی حکوومەتی ئەنقەرە دڵنیابوو لە هاوکاریکردنی وڵاتانی دراوسێ، لە هەرێمی(بۆتان)دەستی بە کارکرد، کە هەرێمێکی شاخاوییەو دەکەوێتە باشووری ڕۆژهەڵاتی تورکیا و، هاوسنوورە

لەگەڵ سوریاو ئێراق و ئێران، ئەم شوێنە لە کاتی کارەکانی گواستنەوەدا بەشێوەیەکی فراوان جێگەی ئەوە بوو کە ببێتە پەناگە و خاڵێکی بەرهەڵستکاری کوردەکان و، ئەوانەی هەڵاتوون لەو پرۆسانەی کە دەکرێت لە هەرێمەکانی باکوور. تا بەم شێوەیە ئەنقەرە هەرێمەکەی چۆڵکردو خستیە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە، ئەو هەرێمەی کە لەوانەیە چەند بەرژەوەندییەکی ستراتیژیی بۆ کورد هەبێ. لە هەمان کاتدا دانیشتووانیان ناچارکرد بۆ خۆ ئامادەکردن بۆ دوورخستنەوە، سوپای تورکی پێشتر گەیشتبووە(جزیرەی بۆتان)(ابن عمر)، داگیرکردنی ناوچەی(شرنەخ)کوردیش بەرامبەر فەرمانی دەسەڵاتداران هیچ چارەیەکیان نەبوو، تەنها ئەوە نەبێ رووبکەنە چیا و لادێیە بچووکەکانی هاوینی و چاوەڕوانی چارەنووسیان بن.(کەنعان پاشا)سەرۆك فەیلەقی دیاربەکر بۆ(شرنەخ)گواسترایەوەو، سەرکردایەتی پرۆسەکەی گرتە دەست، کاتێ سەرکردەکە هەستی بەوە کرد کەوا کورد بە پەنابردنیان بۆ چیاکان توانیان لە سوپا رابکەن. لە(جزیرە)وە تۆپخانەیان هێنا کە پێشتر ئامادەکرابوو بۆ ئەو شوێنەو، سەنگەرەکانی کورد تۆپ باران کران. لە قەزای رووباری دیجلە لە سوریا کە هاوسنووری هەرێمی بۆتانە بەتایبەتی لە شەودا هەر لە دوورەوە دەنگی تۆپ و رەشاش دەبیسترا. چەندان کۆمەڵە فرۆکە بۆ تێکدانی گوندەکان بەشداریان کرد، ئەمەش چوار پێنج رۆژی خایاند. لە دوای کاری تۆپباران کردندا هێزی پیادە فەرمانی پشکنین و بەدواگەڕانی پێگەیشت، تا لەم کاتەدا کورد راستەوخۆ رووبەڕووی سوپای تورك بوونەوە. لەبەر ئەوە ئەو کوردانەی کە رێگەی مردنیان هەڵبژاردبوو لە شوێنی لە دایك بوونیان دا، لە جیاتی ئەوەی بۆ بڕینی هەزاران

کیلۆمەتر خۆیان لە دەست بدەن، زۆر بە توندی شەڕیان دەکرد، توانیان دوو(سرییە)ی پیادەی تورك بە دیل بگرن، ئەمەش چەك و ئازووقە و تەقەمەنی بۆ پەیداکردن، تاکو بەردەوام بن لەسەر پارێزگاری کردنی ژیانیان. کاتێ هۆزەکانی دەوروبەریش هەستیان بە هاتنی مەترسی کرد، بڕیاریاندا پشتیوانی لە هاوولاتیانی خۆیان بکەن و هاتن بۆ رزگارکردنیان. جارێکی دیکە لە ١٥ ی ئابی ساڵی ١٩٢٤، شەڕ دەستیپێکرد لە نێوان سوپاکانی تورك و ئەو کوردانەی کە دانراون بۆ دوورخستنەوە، لەبەر ئەوەی شوێنی جەنگەکە تاشە بەردو پێچاوپێچ بوو، کە لەگەڵ هەڵسوکەوتی سوپایی رێکخراودا ناگونجێت، تورکەکان زیانێکی زۆریان لێکەوتو، ژمارەیەکی زۆر تەقەمەنی جەنگیان بەجێهێشت و کەوتە دەست کوردەکانەوە. ئەم رووداوانەی کە لە کوردستاندا هاتە پێش(شۆڕش)نەبوو، هەروەکو هەندێ لە رۆژنامەکان نووسیبوویان. بەڵکو دەیانویست لە شوێنی لە دایکبوونیان بەرەو رۆژئاوا دووریان بخەنەوە. رستەی کۆتایی لە وتاری رۆژنامەی(القبس)ماوەمان پێدەدات کەوا چەند وشەیەك بڵێین دەربارەی ئەوانەی کە بە شۆڕشی کوردی ناودەبەن کە چەند رۆژنامەیەك ناوە ناوە باسی دەکەن. لە کوردستاندا شۆڕش و جولانەوەی میللی و گەلێ جەنگ روویداوە، گومانی تێدانییە کە لە دوارۆژیش دووبارەو نوێ دەبێتەوە، لەبەر ئەوەی کورد نەیانتوانیوە هەبوونێکی نەتەوایەتی بۆ خۆیان دابین بکەن. بەڵام ئەوەی رۆژنامەکان بڵاوی دەکەنەوە راست نییە. ئەوانە شۆڕشی رێکوپێك نین کە سەرکردە کوردەکان رێبەری بکەن، ئەمانە تەنها پێگەیەکن بۆ بەرگریکردن و پارێزگاری لەخۆکردن دژی دەسەڵاتدارییەك کە بەبێ دوودڵی پێی داگرتووە لەسەر

لەناوبردنی هاووڵاتیانی خۆی. ئەوەی یاساکانی سروشت بەشێوەیەکی راست و خۆشویستنی ژیان لێکبداتەوە و، ئەوەی لە یاساکانی سزادان دەزانرێت ئەوەیە کەوا ئەمە بەرگرییەکی رەوایە و دروستە. سەرکردە راستەقینەکانی کورد ئەوانەی کە بڕیاریان داوە لە پێناو سەربەخۆیی وڵاتەکەیان خوێنی خۆیان و میللەتەکەیان بکەنە قوربانی، ئەوان هەر دڵۆپێك لەم خوێنەیان لەلا زۆر گرنگە، خوێن دەڕواو بێ ئەوەی ئامانج بپێتەدی، ئێمە خوێن نارێژین ئەگەر خۆراکی بۆ ژیانی نەتەوەی کوردی تێدا نەبێ. لەلایەکی دیکەشەوە باری دژوار گونجاوە و سوودی بۆ ئەنقەرە هەیە، کە بە دوای بیانوویەك دەگەڕێ بۆ رشتنی خوێنی کورد. ئەوەی کە باش تێیگەیشتووین ئەوە لە بەرژەوەندی حکوومەتی ئەنقەرە دایە، کە هەندێجار شێوەی شۆڕش بدات بە سەرهەڵدانی ئەم رووداوانە. جا بۆ ئەوەی کارە دڕندایەتیەکانیان بەدیار بخەین، هەندێ لەونامەیە دەدوێم کە لە ناوەوەی وڵات بە دەستم گەیشت لە بەرواری ١٨ ئەیلوولی ١٩٢٤، بۆ ئەوەی بتوانم دەربارەی ئەم شۆڕشانە بیرۆکەیەك بخەمە بەردەست. (مەفرەزەیەکی سەربازی کە پێکهاتبوو لە ٢٠ سەرباز، چوونە ماڵی(ئیبراهیم ئاغا)ئەویش کوڕی مامی(محەمەد عەلی یونس)ە، بەبیانووی گەڕان بە دوای چەکدا، ئەمەش پێش چەند رۆژێك، کاتێ خاوەن ماڵ بینی مەفرەزەکە گەیشتۆتە ناو ماڵەکەی، هەوڵیدا ماڵەکەی جێ بهێڵێ و خۆی لە ماڵی یەك لە راوسێیەکان بشارێتەوە، سەربازەکان تەقەیان لێکردو کوشتیان. یەکسەر دوو پیاو لە خزمەتکارەکانی بۆ شوێنی رووداوەکە رایانکرد، بەڵام هەردووکیان درانە بەر قامچی، کاتێ خزم و کەسوکاری کوژراو بەم هەواڵەیان زانی، سەیریانکرد مەترسی لێیان نزیك بۆتەوە، خۆیان چەکدار

کردو هەوڵیاندا لادێ جێ بهێڵن. مەفرەزەکەش شوێنیان کەوتن و تەقەیان لێکردن. کورد دژە هێرشیان دەستپێکرد عەریفێك و دوو سەربازیان کوشت. پاشان گەیشتنە شاخ، دەسەڵاتداران بەم هەواڵەیان زانی و چەند مەفرەزەیەکی دیکەیان هەنارد. ئا ئەمەیە پێی دەڵێن شۆڕشەکانی کورد. سەرکردە کوردەکانیش بەوە تاوانبار دەکەن کە بوونەتە هۆی پاشگەزبوونەوەی هاووڵاتییەکانیان. با بگەڕێینەوە لای مەبەستی بابەتەکەمان. پاش رووداوەکانی(بۆتان)بە تەواوی نازانین بۆچی سەرۆك فەیلەقی لە ناکاو گەڕایەوە بۆ دیاربەکر و کارە سەربازییەکان وەستێنران؟!. بەشێوەیەکی بەردەوام و بەشێوەیەکی تایبەتی دانیشتووانی بێ چەك لە ئافرەت و پیرو منداڵان ئەنجامەکانی ئەم کارە سەربازییە پڕ نەهامەتییە دەبووە بارگرانی بەسەریاندا. لە شەوی ٢٦/٢٧ی ئەیلوول سێ و دوو پیاوی ماقوڵی هەرێمی بۆتان دەست بەسەرکران، نەیان هێشت کەس بیان بینێ، هەتا ماوەی ئەوەشیان پێ نەدان لە کاتی گرتنیاندا دوا قسەیان بۆ نزیکترین کەسیان بڵێن، لە هەمان شەودا ئەم پیاوە ماقوڵانە نێردران بۆ دیاربەکر. بەگوێرەی ئەو زانیاریانەی کە لە چەند شوێنێکی هەمەجۆر لە بۆتانەوە پێمان گەیشت، دەیان کوردی دیکە دەست بەسەرکران و بەرەو رۆژهەڵات نێردراون، بە تۆمەتی ئەوەی هەستی نەتەوەیی دانیشتووانیان وروژاندووە بە وتنی گۆرانی و سروودی پاڵەوانییەتی سەرکردە کوردە شۆڕشگێڕەکان کە لە گۆڕەپانی شەڕەفدا گیانیان سپارد. پاش ئەوەی پیاو ماقوڵانی بۆتان گەیشتنە دیاربەکر، یەکسەر ئازاد کران، لە رۆژی دواییشدا کەنعان پاشا بۆ ئەنجوومەنی سەربازی دیاربەکر بانگی کردن لە کاتژمێری پێنجدا، بەڕێزەوە

پێشوازی لێکردن، وەك چەند کۆنە هاوڕێیەك. کاتێ سەرۆك فەیلەق هەستی پێکرد کە پێویستە لەوە زیاتر ڕێزیان لێ بگیرێت، ئەوانی بۆ سینەمای خێزانی ئەفسەران بانگهێشت کرد، لە ڕۆژی دواییدا دوورخراوەکان گەیشتە شوێنی نیشتەجێبوونیان بێ ئەوەی چاوەڕوانی داوەت نامەیەکی دیکە بکەن. دوای ئەویش سوپاسی خاوەن داوەت نامەکانیان کرد. لەم ماوەیەدا چی ڕوویداوە کەوا دەسەڵاتداران ناچار بکات لە ناکاو هەڵوێستی خۆیان بگۆڕن؟، ئەوە مەترسی هەڵسانەوەی چەکداری و بەرپاکردنی شۆڕش، هەواڵی دوورخستنەوەی ئەم پیاوە ماقوڵانە کە بە بەشێکی کوردستاندا تێپەڕین بۆ گەیشتن بە دیاربەکر، یەکسەر لە هەموو وڵاتدا ئەمە زانرا. ڕای گشتی دەستی بە وروژان کرد و خەڵك دەربارەی شتی پڕ مەترسی دەدوان، دەربارەی خۆ ئامادەکردن بۆ بەرگری گیانیان خستووە سەردەست لە پێناو ئەرکی نەتەوایەتی. هەرچەندە چەند ساڵێك بوو چەك داماڵین پیادە کرابوو، کاتێ حکومەتی ئەنقەرە ترسا لەوەی هۆکارێ دروست ببێ بۆ هەڵسانەوەی چەکداری، وای بەباشزانی کە ڕازی ببێ بەو چەندان قوربانییە نوێیەی کە لە بۆتاندا لە دەستیداوە. جا فەرمانی گەڕاندنەوەی دانیشتووانی جزیرەی بۆ بۆتان دەرکرد. وەها دەردەکەوێ حکومەتی ئەنقەرە چۆن یاسای دوورخستنەوە جێبەجێ دەکات کە پیادەکردنەکەی دژوارە. ناوە ناوەش هێرشی دەکرد سەر هەرێمە کوردییەکان. ئەوەی ڕوون و ئاشکرایە هیچ کاتێ حکومەتی ئەنقەرە لە ناوبردنی میللەتی کوردی لە بیر نەکردووە، هەتاکو ئەم چەوسانەوەیەش چەندان ساڵی دیکە بەرێت. بۆ بەختەوەری لێپرسراوانی ئەنقەرە هەردەم بۆ شەرکەرەکانی گۆشتی تازەی مرۆڤیان هەبوو لە

دانیشتووانە بێ چەك و بێ تاوانەکان، بۆ ئەوەی لە خوێنی ئەم کوردە بێ تاوانانە گەرماو ساز بکەن. ئەوەی لێرەدا هەموومان پیشاندا، زۆر بە ئاشکرایی دەبینین یاسای دوورخستنەوە تەنها بیانوویەکی نوێیە کە چەند ڕێگایەکی نوێ پێك دەهێنێ بۆ لێپرسراوانی ئەنقەرە بۆ چەوساندنەوەی میللەتی کورد. لە سەردەمێکدا دەبینین ئاژەڵان پارێزگاریان لێ دەکرێت لە هەموو شێوە دوژمنکاری و قەسابخانەییدا. بەڵام دەربارەی ئارمانجی سەرکردە کوردەکان، ئەمە زۆر سادە و ساکارە، ئەویش دابینکردنی هەبوونی نەتەوەیی میللەتەکەیان بوو کە دووربێت لە هەر کارێکی دوژمنکاری، سەرکردە کوردەکان لە هەموو شوێنێ راوەدوو دەنرێن، لەوانەیە تووشی تەنگ و چەڵەمەش بووبن، بەڵام هیچ کاتێ نائومێد نەبووینە. ئەوان سادە و ساکارن، دەزانن چیان دەوێ. سووریشن بۆ ئەوەی بەدەستیبهێنن. ئەوان بۆ شەهیدانی میللەتەکەیان دەگرین، لەوە دڵنیان کە(راستی هەنگاو دەنێ و هیچ شتێ ناتوانێ بیوەستێنێ). بۆ ئەوەی دوانەکە کۆتایی پێبهێنین، چەند دێڕێکی کۆتایی وەردەگرین لە وتەی فەرهەنگی دیبلۆماسی کە دوا رستە بێ بۆ ئێمە. لێکدانەوەی(باسل نیکیتین)دەربارەی کێشەی کورد. لە کۆتایی لەم چەند باسە کورتەدا دڵنیابوونی خۆمان روون دەکەینەوە کە(هەر پێشهاتێك ڕووبەڕووی کێشەی کورد ببێتەوە، لەلایەنی رەوشتییەوە، لە ویژدانی نێودەوڵەتیدا ماوە نادرێت رەنگ و رووخسارە راستەقینەکەی پشتگوێ بخرێت. لەلایەنی دادوەرییەوە هەرگیز ئەوە نابێت کە ئەم کێشەیە ناپەسەند و ناشیرین بکرێت. دەبێ بخرێتە جۆرە چارەسەرییەکی راست و شایستە بەو تێگەیشتنانەی کە کەلتووری هاوچەرخ و نوێی مرۆڤ پێکدەهێنن.

پەراوێزەکان:

١ ـ کۆنگرەی سیڤەر لە ١٢ ی ئابی ١٩٢٠ بەسترا. ئەمەش دەقی تەواوی ئەو بەندانەیە کە پەیوەندی بە کوردستانەوە هەیە:ـ

مادده ژمارە(٦٢):

پێویستە لەسەر لێژنەی سێ قوڵی کە سەردانی ئەستەنبۆل دەکات، کە پێکهاتووە لە نوێنەرانی حکوومەتی بەریتانیا و فەرەنسا و ئیتاڵیا، لە ماوەی شەش مانگدا دەست بکرێت بە پیادەکردنی کاریگەری ئەم رێککەوتننامەیە و ئامادەکاری بۆ داڕشتنی فەرمانڕەوایی خۆجێیەتی بۆ ئەو هەرێمانەی کە زۆرینەی کوردن، کە لە رۆژهەڵاتی(فورات)ەوە درێژ دەبێتەوە بۆ سنوورەکانی باشووری ئەرمینیا. کە پێویستە لە دواجاردا لەگەڵ باکووری سنوورەکانی سوریا و تورکیا، هەروەها ئەوەی لە نێوان (دوو زێ) کەدا یەکبگرێتەوە، بەگوێرەی ئەو باسکردنەی کە هاتووە لە بەندی ٢٧ بڕگەی (دوو، سێ)، لەباری رێکنەکەوتنی بە کۆی دەنگ تایبەت بە هەر کێشەیەك لە نێوان ئەندامەکاندا ئەوەی دوایی لەلایەن ئەندامانی لێژنەکەوە بۆ حکوومەتەکانیان بەرز دەکرێتەوە کە نوێنەرایەتیان دەکەن. پێویستە ئەم پرۆژەیەش بریتی بێ لە دابینکردنی هەموو جۆرە مافێکی ئاشوورییەکان و کەسانی دیکە لە کەمایەتی رەگەزی و تایفە ئاینییەکان. لە ناو ئەم هەرێمانەدا –بۆ ئەم مەبەستە، پێویستە لەسەر لێژنەی کە پێکهاتووە لە نوێنەرانی بەریتانیا و فەرەنسا و ئیتاڵیا و نوێنەرانی فارس و کورد لە کاتی پێویستیدا سەردانی شوێنەکان بکەن، بڕیاریش بدەن لەسەر دەسکاریکردنی

پێویست لەسەر سنوورەکانی تورکیا لەو هەرێمانەی کەوا لەتەك سنووری ئێرانن، بەگوێرەی بەندەکانی ڕێککەوتنی ئێستا.

ماددەی ژمارە(٦٣):

حکوومەتی عوسمانی لە ئێستا بە دواوە پابەند دەبێت بە داننان و جێبەجێکردنی بڕیارەکانی ئەو دوو لێژنەیەی کە دامەزراون بەگوێرەی مادەی ٦٢ لە ماوەی سێ مانگ لە کاتی ڕاگەیاندنی دا، ئەمەش زۆر پێویستە کە تەواو بێ.

ماددەی ژمارە(٦٤):

لە بارەی گەڕانەوەی دانیشتووانە کوردەکان بۆ هەرێمەکانیان کە ئاماژەیان بۆ کراوە لە ماددەی٦٢ لەو ڕێککەوتننامەیەدا، بۆ ماوەی ساڵێك لە کاتی کار پێکردنی ڕێککەوتننامەکە بۆ ئەنجوومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، ئاماژە بەمە بکەن کە زۆرینەی دانیشووانی ئەم هەرێمانە ئارەزووی جیابوونەوە لە تورکیا دەکەنە لەو کاتەدا ئەگەر ئەنجوومەن بینی دانشیشتووانەکە تواناو بەهرەی ئەم سەربەخۆییەیان هەیە، ئەویش پێشنیاری ئەوەیان بۆ دەکات کە پێیان بدرێت. تا لەم کاتەدا تورکیا هەر لەم بەروارەوە پابەند دەبێت بەم پێشنیارەو وازهێنان لە هەر ماف و دەسترۆیییەك کە لەم هەرێمانەدا هەیەتی.وردەکارییەکانی ئەم وازهێنانە ماددەیەك پێکدەهێنن لە پەیمانێکی تایبەتی نێوان وڵاتانی هاوپەیمانی بنەڕەتی و تورکیادا، ئەگەر ئەم وازهێنانە بەڕاستی جێبەجێکراو و وڵاتانی هاوپەیمانی گەورە و بنەڕەتی هیچ جۆرە لارییەکیان دژی لکاندنی کوردەکان پێشکەش نەکرد، کە ژیان دەبەنە سەر لە ئەو بەشەی کوردستان کە تا

ئێستاش سەر بە ویلایەتی مووسڵە، هیچ ڕێگرییەک نییە بۆ لکاندنیان بە ئەم دەوڵەتە سەربەخۆیە.

٢ پەیماننامەی لۆزان ٢٣ ی تەمموزی ١٩٢٣:

بەندی(٣٨):

حکوومەتی تورکیا پەیمان دەدات بۆ دابینکردنی بەرگریکردنێکی تەواو کاریگەر لە ژیان و سەربەستی هاووڵاتیان، بێ جیاوازیکردن لە ڕەگەز و نەتەوە و بنەچەکە یاخود ئایین.

بەندی(٣٩):

هیچ جۆرە پێوەندییەك ناخرێتە بەردەم هەر هاووڵاتییەکی تورکیایی دەربارەی بە ئارەزوو دوان بە هەر زمانێك بێت، ئەگەر ئەمە لە پەیوەندییە تایبەتییەکان بوو یاخود بازرگانی، یاخود لە بواری ئایین و ڕاگەیاندن و یان چاپکراوە هەمەجۆرەکان یان لە کۆڕو کۆبوونەوە گشتییەکاندا.

(٣) هراکول ئازیزان ـ أبوا جەمشید– میری بۆتان ـ بلەج شێرکۆ ـ گەشتوان ئەم نازناوانەی بەکاردەهێنا کە میر جەلادەت بەدرخان ناوی هێنابوون.

كورد و كوردستان

وەرگێڕانی لە فارسییەوە
پ.ی.د.هیمداد حسین

بنەچەو سەرچاوەی نـژادی كـورد بۆتـە هـۆی گفتوگـۆو لێـدوان لـەلای زانایـان نیكـتین Nikitineلـە كتێبـی LesKurdes وای نووسـیوە:(دەربـارەی ڕیـشەی نـژادی كـورد هـەتا ئێـستا دوو تیۆرلـە ئارادایە.یەكەمیان ئەوەیە كە ئێرانین ولە سـەدەی حەفتـەمی پـێش زایـین لـە دەوروبـەری دەریاچـەی (ورمـێ)دا نیشتەجێ بوونـەو لـەوێوە بۆناوچـەكانی دیكـەی كوردسـتان كۆچـیان كـردووە).تیۆرەكـەی دییان،لـەو باوەڕەدایە"كـە كوردەكـان وەك میللـەتانی دی ئاسـیایی، وەك خالدییـەكان ،گـورجی، ئەرمەنیەكان نژادێكی سەربەخۆیان هەیەو دوایێ چونكێ زمانەكەی خۆیان لـە نێوچـووە زمـانی ئێرانییـەكانیان بـەكارهیناوە. دەربـارەی مێـژووی دێرینـی سـەرزەمینەكانی ئاسـیای ڕۆژئـاوا شـتێكی ئـەو تـۆ دیـار نییـە،دەبێ ڕوون بكرێنەوە، ئەوەی كە ئاشكراو ڕوونە ئەوەیـە:لـە بـەرایی مێـژوودا ، خـەڵك لـە كێوە بەرزەكانی لای دەشتایی(بین النهرین)داژیاون و لەگەڵ دەشتنشینەكانی وێندەرێ لە لێدان و كوتاندا بوونە . لـەم بەیەكدا چوونەشیاندا هەنـدێ جـار چـیا نـشینەكان شكـستییان هینـاوەو هەنـدێ جـاریش سـەركەوتوون .بـە

هەرحاڵ چ بە هۆی کۆچکردنی نیشتەجێ بووەکانی پێش خۆیان بووبێ یان بە هۆی ئەم لاو ئەولا کردنیخۆیان بوو بێ لە سەدەی حەفتەمی پێش زاینیدا، ئەم دەستەیە کوردستانیان داگیرکردووە .ئەم داگیر کەرە تازانەش، تیرەو هۆزی هاو خوێنیو هاونەژادی کوردەکانی ئێستا بوونە. بۆ یەکەمین جار دوای سەر کەوتنی عەرەب بەسەر ئێرانیاندا (لە سەدەی حەفتەمی زاینیدا) لەکاتی ساخکردنەوەی نەتەوەکاندا ، ناوی کوردیش هاتۆتە نێو ناوانەوە. ناوەی کوردستان، کە نسبەتە بۆ سەر زەمینی کوردەکان بۆ یەکەمین جار لە سە دەی ١٢ی زاینییدا لە زەمانی فەرمانڕەوایی سوڵتان(سنجر)دا بەکارهاتووە . ناوبراو ناوچەیکی پانوپۆری بەم ناوە ناو بردووە.لە سەدەی پازدەهەمدا ئەم سەرزەمینە فرەوانە لێکجودابۆتەوەو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ،ئەو بەشەی، کە کوردەکان زۆرینەیان لێپێکهێنا بوو ،لە ئێران جیاکردەوەو ناوی نا(کوردستان).دوای کەوتنی (نە ینەوا) لەسالی ٦١٢ ی پێش زاینیدا کە ئێرانی یەکان ئیمپراتۆریەتی ئاشورییان لە نێو برد، تاجەنگی (چالدێران) لە ساڵی ١٥١٤ ی زایینی کوردستان لە باوەشی ئێراندا مایەوە . لەو کاتە بەدواوە دابەش بوو بۆ سەردوو بەش و بەشی زۆرینەی کەوتە ژێر دەستەلاتی دەوڵەتی عوسمانییەوە . کوردەکان لە رووی مەزهەبیەوە ، بەرۆژ پەرستی ، زەردەشتی ، مەسیحی ، مانگ پەر ستیدا تێپەریون و سەرەنجام بە ئاینی ئیسلام گیرساونەتەوە.لە ڕووی فەرمانڕەواییەوە ، لەم چەند هەزار ساڵە، هەندێ جار ڕابەرانی وا هەبوونە لە نێو عەشیرەتە کوردە کانەوە هەلساونەتەوەو فەرمانڕەواییان پێکهێناوەو یەك دوو سەدە بەردەوام بوونەو ئاقیبەت یان خۆیان بەدەست دەوڵەتە

گەورەکان داوە یان بەهۆی عەشیرەتەکانی دییەوە لەنێو چوونە .

لەنێو خانەدانانی شاهان، لە هەموو یان ناودارتر خانەدانی ئەیوبییەکانە ، بە تایبە تی کەسیەتی (صلاح الدین)، بە درێژایی مێژوو بۆ کوردستان ،هەر یەك شتەو نەگۆڕاوە ، خەڵکی بەرامبەر بێگانە ئازایی و نەبەردییان نواندووە و دژی داگیر کەر ڕاپەڕیون .لە کاتی لاوازی دەوڵەتە داگیرکەرەکاندا ، سەرۆکەکان ئۆتۆنۆمیان وەردەگرت وخۆشحاڵ دەبوون . کاتێ ئیمپرا تۆریش بە هێز بووایە ئەو دەستەیەی گەورەکان ، کە لە مێر ئۆتۆنۆمییان وەرنەگرتبوو، دژی ئەو دەستەیەی ، کە ئۆتۆ نۆمییان وەر گرتبوو رادەپەڕین و حکومەتەکەی ئەوانیان لە نێو دەبرد ، چونکە بەلای سەرۆکە کوردەکانەوە سەر بەحکومەتێکی دەرەوە ، ئاسانتربوو لە وەی، کە یەکی لە نەیارانی خۆیان فەرمانڕەواییان بکات. لەسەرەتای سەدەی شازدەهەمی زاینیدا ، ئێران و تورکیا ، بە دوو هێزی گەورەی ئاسیای رۆژئاوا دەژمێردران . ئەم دوو هێزە مەزنە ، نیوەی زێتری ساڵانی ١٥١٤ –١٦٣٩ ی زایینی لەگەڵ یەکدا لە جەنگدا بوون . لە رووی بنکەوە ، کوردەکان دەبووایە لەم ماوەیەدا یەکدیگر بونایەو تەرازووی ئەم هێزانەیان لاسەنگ نەکردایە . بەڵام بەهۆی دوو روویی لە نێوانیاندا پەراگەندە بوون .لە هەمووشیان خراپتر ئەوەبوو، کە (حەکیم ئیدریس) حاکمی (پتلیس) پەیمانی لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا بەستبوو لەگەڵ ئۆتۆنۆمییەکەی خۆی، سنورەکانی دەوڵەتی عوسمانی لە گورجستانەوە تا باشوری کێوەکانی زاگرۆس بپارێزێت .ئەو کاتە بە نەریتی ئاسایی پارەی بەناوی خۆیەوە چاپ کردو لە خوتبە ناوی ئەو دەخوێندرایەوە. ئەم ئاکارە یەك دوو سەدە بەردەوام بوو. لە ئێرانیش

بارودۆخ بە هەمان شێوە بوو ، لەگەڵ ئەوەی، ، کە کەریم خانی زەند لە کوردەکانیش بوو، دروشمی یەکگرتنی هەڵنەگرتبوو. لەدوای کەریم خان ، چونکێ دەستەڵات کەوتە دەست لوتف عەلی خان، سەرۆکە کوردەکانی ئەردەڵان بەشدارییان لەگەڵ ئەو یەکیەتییەدا کرد ، کە لە باکووری وڵات دژی لوتف عەلی خەباتی دەکرد. ساڵی ١٨٢٦ سولتان مەحموودی دووەم بەنیازی فراوان کردنی دەستەڵاتی خۆی، خۆی گەیاندە نێو کوردستان ، لەو کاتەدا کوردەکان بەرامبەر تورکە عوسمانیەکان راپەڕین و پیاوانە پێیان داگرت ، نێزیکەی چارەکە سەدەیەك شەڕو شۆڕ بەردەوام بوو . سەرەنجام شۆڕش دامرکایەوەو کوردەکان لەو مافانەی ، کە پێشترێ هە یانبوو بێبەش بوون . هۆی ئەم شکانەیان ئەوەبوو ، کە سەرۆکە کوردەکان دەستەڵاتی خۆیان لە نێو جووتیاران وخەڵکی رەشو رووتدا بە زۆر سە پاندبوو و نەیانتوانی کۆیان بکەنەوە .

لەگەڵ ئەوە شەوە بە درێژایی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم شۆڕش لە کوردستانی عوسمانی بەردەوام بوو . ساڵی ١٨٤٢ میر بەدرخان لە (جزیرە ابن عمر) لە بۆتان راپەڕی بۆ ئەوەی ئازادییەکی زۆرتر وەدەست بێنێ و لە زەبری بەندیەتی تورکانی عوسمانی رزگاری ببێ . شۆڕشی میر بەدرخان دەتوانرێ بە یەکەم کۆشش و راپەڕینی نەتەوایەتی دابندرێت . چونکێ میر بەدرخان داوای دەکرد حکومەتێکی کۆنفیدرالی لە کوردستاندا بێنێتە کایەوەو خۆی سەرۆکایەتی بکات. شەڕەکانی میر بەدرخان چوار ساڵ درێژەی کێشا . دەربارەی رێڕەو و رێبازی حکومەتەکەی میر بەدرخان کۆمیسیۆنی ئەمەریکایی رایگەیاندووە ، کە بە چاکی بە عەدالەت لەگەڵ

خەڵکی رەفتاری کردووە . میر بەدرخان لەگەڵ دۆست و یارەکانی دی ، کە لە کوردەکانی ئەردەلان بوون ، هێزێکی گەورەی پێکەوەناو (باب عالی) خستە مەترسیەوە . چونکە ئێرانییەکان توانای ئەوەیان هەبوو پارێزگاری لە کوردەکان بکەن و مەسەلە قووڵ بووەوە، بۆیە باب عالی بە پەلە عوسمان پاشای رووبەروو کردنەوە . بەدرخان ، کە ئەوندە یارو دۆستەی نەبوون بەرامبەر عوسمان پاشا خۆیان بگرن بۆیە دوای چەند تێیکهەڵچونێك سەرەنجام لە ساڵی ١٨٤٧ دا خۆی بەدەستەوە دا عوسمان پاشا ، میر بەدرخانی لە کوردستان دوور خستەوەو شۆرشەکەی بەبێ ئەنجام کۆتایی پێهێنا .لە ساڵی ١٨٤٩ دا سوڵتانی عوسمانی حکومەتی کوردیی (پتلیس) . کە حەکیم ئیدریس دایمەزراند بوو ، حکومەتی (بابانی)ی سلێمانی و گشت حکومەتە ناو خۆییەکانی دیکە ، کە لە سەرەتای ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ئۆتۆنۆمییان هەبوو ، بۆ ئێجگارەکی خستنیەوە ژێر فەرمانرەوایی ئیمپراتۆریەتی عوسمانییەوە . هەرکە دەوڵەتی عوسمانی لەگەڵ رووسیای تەزاری لە (کریمە) کەوتە شەڕ، کوردەکان بە هەلێکی چاکیان زانی و لە (هەکاری) کەوتنەوە شۆڕشکردن . لە هەمان کاتدا (نەستوریەکانیش) لەگەڵ کوردەکاندا یەکیان گرت و ئاژاوە لە ناحیەی(وان)ەوە تا بەغدا تەنییەوە ، سەرئەنجام رابەری راپەریوەکان ، کە (یەزدان شێر)ی ناوبوو دەستگیربوو و رەوانەی ئەستمبوڵیان کرد . لە ساڵی ١٨٨١ دا شێخ (عبیداللەی نەهری) بە هاندانی دەوڵەتی عوسمانی هێرشی کردبووە سەر ئێران ، لە ئاکامدا ئەو دەوڵەتە (دەوڵەتی عوسمانی وەرگێر) لە ژێر کارتێکەری رووسیاو ئینگلستان ناچار بوو هاوکاری ئێران بکاو شێخ عبیداللە بۆ (مەککە)دوور بخاتەوە.لە

ساڵی ١٨٩٢دا دەوڵەتی عوسمانی ، چەند کوردێکی ڕەوانەی خوێندنگاکانی (عەشایری) لە ئەستمبوڵ کرد ، مەبەستی تورکیا ئەوەبوو، کە کوردەکان و عەرەبەکان بە هۆی خوێندنی سووپایی بەرامبەر بە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دەرسی وەفاداریان بدرێ ، پایەی سەربازییان بدرێتێ ، بەڵام ئەم تاقیکردنەوەیە پایەدار نەمایەوەو لە نێو چوو. شێخ عبیدڵڵە، کە لە (مەککە)، لە دوورخراوەیی ژیانی بە سەر دەبرد ، لە ساڵی ١٨٧٨دا نامەیەکی بۆ جێگری کۆنسولی ئینگلیز نووسیووەو ئەوەی وەدرخستووە: (کورد میللەتێکی جیایە ، فەرهەنگ و داب ونەرێتی لەگەڵ هی دیکە جیایە).ئایدیای سیاسی ناسیونالیستی ڕۆژئاوایی ، کە هەر میللەتێك دەبێ لە ناوچەکەی خۆی سەربەخۆبێ ، لە ئەورووپاوە بۆ ئاسیای ڕۆژئاوا شۆڕ دەبۆوە . شێخ عبیدڵڵە ، کە خۆی یەکێ لە خاوەن زەوی و فیۆداڵە گەورەکان بوو ، لە ڕووی ماددیو مەعنەوییەوە لە نێو خەڵکیدا دەستەڵاتی هەبوو ، بەڵام قسەکانی دەربارەی ناسیونالیستی بە پێچەوانەو دژی ڕێ و شوێنی ئیسلامی و ئاکاری خەلیفەی عوسمانی بوو . ئیسلام لە ڕۆژی هەوەڵیەوە ، لەگەڵ ئەوەی، کە ڕێزی مافەکانی خەڵکی گرتووە ، بڕوای وایە ، کە هەموو موسلمانان دەبێ لە ژێر سایەی یەك کۆمەڵ و یەك حکومەتدا بن . دەزگای خیلافەتی عوسمانی ، کە بە چاکیی لەم بابەتە تێگەیشتبوو ، بەم پێیە کاری خۆی دەکرد . حوکمڕانانی کوردیش خۆش باوەڕبوون وایان دەزانی ئەگەر ئۆتۆنۆمییان هەبێ ، دەتوانن لە باوەشی حکومەتی عوسمانیدا بژیین . کاتێ حکومەتی عوسمانیی بڕیاری هاتنە ناوەوی کوردستانی داو ویستی سەرکردە تورکەکان لەوێ دابمەزرێنێ ، نارەحەتی دەستی پێکرد ، ئەم کارە دەست درێژی بوو

بۆ سەر ئازادی و فیکری نەتەوەی کورد ، بۆیە کوردەکان ڕێگەیێکی دیکەیان نەما جگە لەوەی ڕوو لە ئەندێشەی نیشتیمانپەروەری نەکەن و بە ناچاری ئەم ڕێگەیان هەڵبژارد . لە دوای شۆڕشەکانی ١٩٠٨ دا لاوەتورکەکان چەندان ئەنجومەنییان لە ژێر چاودێری ڕۆشنبیران ، لە ئەستەمبوڵ و موسڵ و بەغداو دیار بەکر و گشت ناوچەکانی دی پێکهێنا . ئەو کوردانەی ، کە ئەم تاقیکردنەوەیان لە ئەستەمبوڵ بینی ، ئەوانیش بە بۆنەی دوورخرانەوەی خانەدانانی (بەدرخان) و (بابان) بۆ سویس و فرەنسەو هەندێ هۆی دی ، چەند ئەنجومەنێکیان بۆ خۆ یان دامەزراند . خاوەن زەویەکان و فێوداڵی دێهاتەکان ، ڕوویان نەدایە ئەم ڕۆشنبیرانە. سەرۆك هۆزەکانیش بە بێ دین و شۆڕشگێریان دادەنان و بە بەدگومانییەوە تێیان دەڕوانین . پەرلەمانی تازەی ئەستەمبوڵ لە رووی پێوەندی سیاسییەوە هیچ سوودێکی بە کوردەکان نەگەیاند . سەرئەنجام ، مانۆرە سیاسییەکان ڕۆشنبیرەکانی ڕووبەڕووی چالاکی سەزبازی ببوونەوەو ڕۆشنبیرەکان هیچیان بە دەستەوە نەمابوو. هەتا کارێکی زۆر بچووکی سیاسییان لە ئەنجومەنەکان بکردبایە خەڵکی یەکسەر پێیان دەزانی ، چونکێ حکومەتی عوسمانی زۆر بە وردی چاودێری دەکردن ، تا لە ساڵی ١٩٠٩دا لە نێوچوون .لە ساڵی ١٩١٠دا ئەنجومەنی قوتابیان و یاساناسان دامەزرا . لەم بوارەشدا چاودێری هۆزگەریەتی دەستی بە سەر مەبەستی نەتەوایەتیدا گرت . کار گەیشتە ئەوەی، کە لایەنگرانی (بەدرخان)و (عبدالقادر) لە یەکتری کەوتبوونە کاری سیخوڕی و کاربەدەستە توورکەکانیش لە پشت پەردەوە ئاگایان لە هەموو شتێك هەبوو.

ئەمە بوو سەرئەنجامی بزووتنەوە (ناسیونالیست)ە نەتەوایەتییەکان، کە لە کۆتاییدا بووە هۆی سڕینەوەی ناوی ئیمپڕتۆریەتی عوسمانی لەسەر رووی رۆژگار . دەوڵەتی عوسمانی جەنگی جیهانی بە جەنگێکی پیرۆز لە قەڵەم دەداو جاڕی خۆبەخت کردن(جیهاد)ی رادێرا . کوردە دڵسافەکان بە دڵخۆشییەوە پێشوازییان لە بانگی خۆبەخت کردن کردو خۆیان بۆ گیان بەخت کردن لە پێناو خەلیفەی موسڵمانان ئامادە کرد . بەشێك لە کار بەدەستە ئاینیەکانی کورد ، ئەم جەنگەیان بە جەنگی خۆبەخت کردن(جیهاد) دا نەناو بە پێچەوانەوەی ئەوە هەڵسانەوە. رۆشنبیرەکان جەنگیان بە هەلزانی بۆ بیری (ناسیۆنالیستی) خۆیان ، بەڵام کوردەکان هیچ سوودێکیان لە جەنگ نەبینی . لەگەڵ ئەوەی رووسیا کوردەکانی بە ئومێد کردبوو ، بە هەموو وەختەکێ ، بەڵام شێوەی سیاسی ئەم وڵاتە (رووسیا –وەرگێڕ) پشتیوانی ئەرمەنییەکانی لە سەر حسێبی کوردەکان دەکرد . رووسیا هیچ کاتیك رووی رەزامەندی لە کوردەکان نەکردۆتەوە ، بەڵام جار جار بۆتە هۆی راپەرینیان .

ملیۆنیك ئەرمەنی هەڕەشەیان لە (باب عالی) دەکرد . سوڵتانی عوسمانییش کوردەکانی بۆ لە نێوبردنی ئەرمەنییەکان بەکار دەهێنا . کاتێ جەنگ دەستی پێکرد، کوردەکان ، لە پێناو سودی دەوڵەتی عوسمانی هاتنە مەیدانەوە . هێزەکانی رووس، کە لە ساڵی ١٩٠٩ دا لە ئێران بوو ، وەك لێشاو بەرەو کوردستان شۆڕبونەوەو ئەو ناوچەیەیان داگیرکرد، لەوە بەدوا کوشتاری کورد ، لەلایەن رووس و ئەرمەنی و ئاسوورییەوە دەستی پێکرد . قات و قڕی و نەخۆشی و تاعون بڵاوبووەوە . کوشت و کوشتاری ئەو رۆژگارە سەختەو کۆچکردن ، بووە بەشی هۆزە کوردەکان و بەناوی خۆبەخت کردن و بە

شانازییەوە لە پێناو سوڵتان خۆیان بە کوشت دەدا . ساڵی ١٩١٥ ، هێشتاش (لاوە تورکەکان) باوەڕیان وابوو ، کە وڵات رووی لە سەرکەوتنە، لە بەر ئەوە ئەم تێڕوانینە سیاسەتی دەوڵەتی پێشوو نسبەت بە میللەتانی نێو ئیمپراتۆریەت بە چاکی پشتگیری دەکرد ، سەرەڕای ئەوە لاوە تورکەکان نەخشەو پلانێکی وایان دانایەوە کوردەکانیان ناچار کرد بەرەو رۆژئاوای (ئەنادۆڵ) کۆچ بکەن و یەك سەر بە (تورك) لە قەڵەمیان بدەن . لە مارتی ١٩١٨ دا برست لیتۆڤسك **Brst Litovsk** کۆتایی بە جەنگی ڕووسیاو عوسمانی هێنا . سوپای ڕووس، کە هیچی بە سەر هیچەوە نەمابوو ، بەهۆی تێکۆشانی (مصگفی کمال) لە ئەرمەنستان و کوردستان دەستەڵاتیان لەو شوێنانە نەماو هەروەها ئەو دەوڵەتە (ڕووسیا – وەرگێڕ)خۆیشی لە ناوەوە گرفتاری شۆڕش بوو . ئیمپراتۆری عوسمانییش ، کە لە ڕووی سوپاییەوە بارودۆخی تەواو نەبوو ، ڕۆژی ٢١ ی ئۆکتۆبەری ١٩١٨ لەسەر کەشتی ئاگامینۆن **H.M.Agmenon** کە سەرپەرشتی دەریای (بۆسفۆر)ی دەکرد ، بڕیاری شەڕی لەگەڵ هاوپەیمانەکان ئیمزا کرد، ئەوەی کە لە بڕیارەکەدا هاتبوو و هەردوولا لە سەری ڕێکەوتبوون ئەوە بوو (ئەو سەر زەمینانەی ، کە تا ڕۆژی ٣٠ی ئۆکتۆبەر داگیر نەکراوە ، بە هیچ شێوەیێك نابی دابەش بکرێ) لە گەڵ ئەوەشەوە، هێزەکانی ئینگلیز لە سێی نۆڤەمبەر (موسل)یان هینایە ژێر دەستەڵاتی خۆیانەوە (واتا زێتر ئەو ناوچانەی، کە ئەوڕۆ پێیان دەوترێ کوردستانی عێراق) .تورکەکان بەرامبەر ئەو کارەی ئینگلیزەکان نارەزاییان دەربڕی و پێیان گوتن، کە ئەم کارەیان دژی شتی (ڕۆحی)یە ، وە هەروەها بە ئینگلیزەکانیان ڕاگەیاند ، کە خەڵکی کوردستان حەز دەکەن سەر بە یەکێ لە

پارێزگاکانی تورکان بن و له ژێر ئاڵای ئەم وڵاتەدا بژین ،چونکە هەڵوێستی تورکیا ئاشکرا و ڕوون نەبوو، کوردەکان بەرامبەر بە پایەی ئاینی خەلیفە وەفادار مابوونەوە . تورکەکانیش بۆ سەرنج ڕاکێشانی کوردەکان هەموو کۆششێکیان پشتگوێ نەدەخست بۆئەوەی جێگای باوەڕی کوردەکان بن . لە لایەکی دیکەوە تورکەکان بە زیرەکی کاریان ڕادەپەڕاند، بەرپەرچی هەبوونی خەڵکی (کورد)یان دەدایەوەو وایان ڕادەگەیاند ، کە ئەو شوێنانەی داگیر نەکراون تا ڕێکەوتی ٣٠ی ئۆکتۆبەر نیشتەجێ بووەکانیان موسڵمانی عوسمانین و لە ڕووی (نژاد) و(ئاین)ەوە وەك یەکن . ملیۆنێك کورد ، کە لە دەرەوەی تورکیا بوون ، داوای ئۆتۆنۆمی خاکی کوردستانیان دەکرد ، چونکە ئەو کات کوردەکان بەرژەوەندی هاوبەشییان لەگەڵ ئەرمەنییەکاندا بوو، جیاوازییەکانی نێوان خۆیان وەلا نابوو بە ئاشتییەوە دەژیان . ئەو کوردانەشی ، کە داوای ئۆتۆنۆمییان دەکرد لە بنەچەوە (ویلسن) Wilson سەرۆکی ئەمریکا بۆی ڕێکخستبوون بەندی پازدەهەمی ویلسن ، کە لە کانوونی دووەمی ١٩١٨دا دەربارەی کەمە نەتەوایەتییەکانی نێو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لێکۆلینەوەی ئەنجامدەدا ، لەم بارەیەوە دوابوو. یەك دوو لێژنەی ڕاگەیاندن کە لە هەمان ساڵدا لە نێو ئینگلیزو فەرەنسەدا بڵاوبۆوە و پشتگیری ئەم بەندەیان کرد. لە ساڵی ١٩١٩دا سوپای فەرەنسە لە(سوریا)و (سیلسیا)دا جێی سوپای ئینگلیزی گرتەوە، بەڵام موسڵ هەر لە ژێر دەستەڵاتی ئینگلیزدا مایەوەو سنووری نێوان (سووریا – فەرەنسە) و (عێراق– ئینگلیز) بە دڵی هەردوو لایان (فەرەنسە – ئینگلیز) دەستنیشان کراو سەر زەمینی (جزیرە)شیان پێشکێش بە سوریا کرد. کاتێك پەیمانی ئاشتی

(سیڤەر Seveles) ئیمزا کرا ، کۆمیسۆنێك لە نێوان هاوپەیمانەکاندا ڕێکخراو مەسەلەی (ئۆتۆنۆمی کورد)یان لە ڕۆژهەلاتی فورات و باشووری ئەرمەنستان و باکووری سووریاو میسۆپۆتامیا پێڕەوی کرد . حکومەتی ئەستەمبولیش بەلێنی دا کە لەم بارەوە کۆشش بکاو بڕیاری کۆمیسیۆن جێ بەجێ بکات (هەڵبەتە بە شێوەیەك ، کە زۆربەی کوردەکان داوای دەکەن و ئەنجومەنی دەوڵەتانیش دانی پێ دابنێ) . چونکە بەپێی پەیماننامەکە ، یەکێ لە ماددەکانی دیکەی ئەوەبوو، کە دەبووایە تورکیا ببێتە کۆلۆنیالی وڵاتە گەورەکان . بۆیە ملیۆنێك تورك بەڕابەریەتی مستەفا کەمال دژی کارە وەستان و ئیمزایان نەکردو جەنگ لەگەڵ هاوپەیمانەکان هەڵگیرسێنرا .لەم جەنگە تورکەکان بەسەرکەوتن وهاوپیمانکانیان ناچار کرد پیمان نامەیەکی دیکە لەگڵ تورك ببەستن و لە پەیماننامەی نویێ ، کە لە (لۆزان)دا ئیمزا کرا ، هیچ یەك لەم دوو لایەنە باس ئۆتۆنۆمی کوردیان نە کرد . مصگفی کمال وای بە خەیاڵدا هات ،کە کوردستان بە زۆر بکاتە تورك سوودێکی زۆری دەبێ . وەڵی ئەو شتانەی کە ڕووی دا بوو چارەسەرکردنی مەسەلەی موسڵ بوو ، پەیماننامەی لۆزان هەر وەك خۆی مایەوە تا سنوری نیوان عێراق وتورکیا دەستنیشان کرا ئەوجا ئەو کێشەیەش چارەسەر کرا .(مەبەستی تورکیا ئەوە بوو ، کە بزانێ تا چ ڕادەیەك دەتوانێ کوردستان بخاتە ژێر رکێفی خۆیەوە) توورکەکان بە هیچ شێوەیەك ئامادە نەبوون ولایەتی موسڵ لە دەست خۆیان بدەن ، چونکە : کانەکانی نەوتی عێراق لە ولایەتی موسڵ بوون ، دووەم لەبەرئەوە بوو مەترسی هەموو جۆرە هاندانێکیان لەوێ دەکرد ، کە ببێتە هۆی ئەوەی ئاژاوە بخاتە نێو کوردەکانی تورکیاوە . دەوڵەتی ئینگلیز ، کە

هەوڵیدەدا حکومەتێکی کوردی دابمەزرێنێ ، بەڵام لەم کۆششەیدا هیچی دەست گیرنەبوو بارودۆخەکە هەر وەك پێشتری مایەوە . کوردەکانی عێراق نەبوونە هۆیەك بۆ هاتنەکایەوەی ئەم حکومەتە، بەڵام بەشێوەیەك، کە وەك لە دواییدا دەیبینین ئەم کۆششە بەهۆی کوردەکانی تورکیاوە شتێکی هاتەجێ .

روونکردنەوەی وەرگێر

(١) کاتێ Derk Kennane ناوی کەریم خانی زەندی هێناوەو بە کوردی لە قەڵەمداوە. وەرگێری فارسی کتێبەکە لە پەراوێزدا نووسیویەتی : (کەریم خانی زەند لە تایفەی لوڕی ئێرانییە لێرەدا نووسەر بەهۆی ئاشنایی نەبوونی لە مێژووی ئێراندا ئەوی (واتا : کەریم خان – و)بە کوردی زانیوە) . مەبەستی ئەم وەرگێڕە (جواد هاتفی– و) زۆر ئاشکرایە دیارە ، کە ویستویەتی تایفەی لوڕ لە کورد دابڕێ و بە فارسیان لە قەلەم بدات . ئەمەش هەستێکی شۆڤێنییەو هیچی دی .

(٢) هەروەها وەرگێڕی فارسی کتێبەکە لە سەرەتای ئەم گوتارەدا دەربارەی تیۆری دووەمی نژادی کورد ، کە نیکیتین لێی دواوە . لە پەراوێزدا نووسیویەتی : (ئەم تیۆرە بە تەواوی بێ پایەو بنچینەیە چونکە کوردەکان لە نژادی پاکی ئێران دەژمێردرێن .)بە هەرحاڵ ، ئەمە جگە لە مەرایی زێتر هیچی دی نییە .

(٣) لە بەر بێئاگایی بێ یان هەر هۆیەکی دیکە بێ نووسەر Derk Kennane ، کە باسی شۆرش و راپەڕینەکانی کردووە ، کەم و زۆر باس راپەڕینی ڕەواندزو راپەرینی میرنشینی پاشای گەورەی نەکردوە، کە زۆر بەر لە راپەرینی بەدرخان پاشاو (شێخ عبیداللە)یش کەوتووە . لەو

ڕۆژهەلاتناسانەی بە ڕێزەوە باسی ڕاپەڕینی ڕەواندوزی کردبێ ، (ن . أ . خالفین ، لە کتێبی خەبات لە ڕێی کوردستاندا)یەو هەروەها د. کاوس قەفتان لە کتێبی (چەند لێکۆلینەوەێك لە مێژووی بابان.. سۆران.. بۆتان) باسی کردووە . هەروەها حسن ارفع لە کتێبی (کردها و یك برسی تاریخی و سیاسی ، لندن ، چاپ دانشگده اکسفرد ، ١٩٦٦)دا باسی کردووەو لەگەڵ چەندان سەرچاوەی هەمەجۆری دیکە .

نووسەر **Derk Kennan** ، ئەویش تا ڕادەیەك مەرایی بۆ دەوڵەتەکەی خۆی ئینگلیستاندا کردووەو دەڵێ : (دەوڵەتی ئینگلیز ، کە هەوڵی دەدا حکومەتێکی بۆ کورد دابمەزرێنێ) ، بەڵام ڕاستییەکەی هەر یەکێك لەم دەوڵەتانە هەوڵیان دەدا کورد بکەن بە داردەستی خۆیان و بۆ بەرژەوەندیی تایبەتی بەکاریان بێنن . لەم ڕووەوە خالفین دەڵێ : (پێویستە ئەوەمان لە بیر نەچێت ، کە ڕاپەڕینەکانی ڕەواندوز لە ئەنجامی بەرزبوونەوەی هێزی بزووتنەوەی نیشتیمانیدا هاتەکایەوە ، هەروەها ئەوەشمان بۆ دەردەخات ، کە وڵاتە مەزنەکان ، بە تایبەتی ئیمپراتۆریەتی ئینگلیزی هەوڵیان دەدا ، کە دەست بخەنە کاروباری کوردستانەوە و هۆزە کوردەکان بۆکاری جەنگی و سیاسیی خۆیان بە کار بهێنن)(خەبات لەڕێی کوردستاندا ، ل)٧٣.

دانیشتوانە ڕەسەنەکانی ئەمەریکا و دۆزینەوە جوگرافییەکانی ئەوروپا لە ئەمەریکا و کاریگەرییان لەسەر دامەزراندنی کۆمەڵگەی ئەمەریکی

و: توانا رشید کریم

دانیشتوانە ڕەسەنەکانی ئەمەریکا:

بەر لە دۆزینەوەی هەردوو ئەمەریکا(باکور و باشور) کۆمەڵێك نەتەوە لەهەردوو ئەمەریکا دەژیان، پسپۆڕان و زانایان وادەیخەملێنن ئەم نەتەوانە لە ڕێگای تەنگەبەری (بەهرنك)ەوە، لەشێوەی چەند شەپۆلێکی یەك بە دوایەکدا لە ئاسیاوە بۆ ئەمەریکای باشوور کۆچیان کردووە. ئەم نەتەوانە لە پلە وئاستی پێشکەوتنی شارستانی و ژیاری لە ئاستی لێك جیاواز وجودابوون، گەرچی بەشێوەیەکی گشتی ئەمانە کەمتر پێشکەوتوتربوون لەچاو شارستانیەتە پێشکەوتووەکانی جیهانی کۆن، ڕەنگە فاکتەری ئەمەش بگەڕێتەوە بۆ ئەو گۆشەگیرییەیی ئەوان تێکەوتبون، وێڕای ئەوەش توانیان چەند کۆمەڵگەییەکی جیاواز لە فەرهەنگ بخولقێنن وکۆشك تەلاری پێشکەوتوو بنیات بنێن. لەوانەش دوای بڵاوبوونەوەیان بێت لە هەردوو ئەمەریکا (باکور و باشوور).

بەشێوەیەکی گشتی هەموو ئەو گەلانە کشتیاری و بەخێوکردنی هەندێ لە گیاندارانی وەك سەگ و پەلەوەر وگیانداری لاما و لاماری وشکایی وەك

گیانداری ماڵی ناسیوە و ماڵیکردوە. و هەروەها ئانکاش زیوی بە مادەییەکی کانزایی بۆ سازکردنی کەرەستە زانیوە، سەرباری ئەوەش ئاگایی وزانیاریان لەمەڕ بەکارهێنانی دراو ئاسن نەبووە.

لەماوەی دۆزینەوە جوگرافییەکاندا، بۆ ئەورووپییەکان دەرکەوت شارستانیەتی ئەزەتیك (یەك لە هۆزەکانی ئەنهۆی گەورە) زۆر پێشکەوتوو بوە لەڕووی ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی. و مەڵبەندی شارستانیەتەکەشیان لە دۆڵی (ئاناهواك) لە مەکسیك بووە و شاری "نولتك "یان بنیات ناوە، زانایان وا دەدەنێن کۆچیان کردووە لە دروست کردنی ئەو شارەدا زانیاری بیرکاری و گەردونیان تێدا بەکارهێناوە. لەلایەکی تر ئەم شارستانیەتە پەیوەندییەکی تۆکمەی هەبوو لەگەڵ نەتەوەکان و شارستانیەتەکانی تری وەك مایا(ئەو شارستانیەتەی کە لەسەدەی(١٣) زایینی گەیشتە لوتکەی پێشکەوتنەکانی خۆی. و بەلاَم هێندەی نەبرد ئەم شارستانیەتە ڕووی لە داڕمان و ڕووخان کرد).

بەدوای ئەمەدا فەرهەنگ و ڕۆشنبیری (شبشا) دێت. ئەو شارستانیەتەی پێوەندی هەیە بەگەیشتنی ئەزەتیك بۆ دەریاچەی تزکوکو لەساڵی(١٣٢٥ز). ئەم شارستانیەتە خاوەن ڕژێمێکی سیاسی بوو، کە پایتەختەکەی (سنوشینتلاف)ە. ئەوەش پەیوەستە بە پێکهاتەی ڕژێمی سیاسی و سەربازی ڕاوەستاو لەسەر هاوپەیمانیەتی هۆزەکان. توانی لەو ڕێگایەوە کۆنترۆڵی ناوچەییەکی بەرفراوان بکات کە لە ناوەڕاست و باشوری مەکسیك لەدوورگەی مەکسیکەوە درێژدەبێتەوە تا ئۆقیانوسی هێمن. و ژمارەی ئەو خێزانانەی کە لەژێر سایەی ئەم شارستانیەتەدابوون بە دەوروبەری شەش

هەزار خێزان مەزەندە دەکرێت و ژمارەی دانیشتوانەکەشی خۆی لە پێنج ملیون کەس دەدا.

شارستانیەتی ئەزەتیك ڕژێمێکی سیاسی ناوەندی دامەزراند و تێدا پاشا بەڕیگای هەڵبژاردن دیاری دەکرا، گەرچی هەڵبژاردنی پاشا لە خانەوادەی پاشایەتی قۆرخ ببوو، هاوکات ئەنجومەنێکی حوکم کە هاوکاری پاشای دەکرد لەڕێگای لێکۆڵینەوە و ڕاپۆرتی کاروبارە گرنگەکان، بە پێشکەشکردنیان لە کۆبونەوە خولیەکانی خۆیاندا. وە ڕژێمێکی دادوەریش وەك تەواوکەرێك بۆ یەکلاکردنەوەی کێبەرکێی و ڕکابەرییە ناوخۆییەکان. هەروەها سوپایەکی مەزن و زەبەلاح و بەتوانا دگەل بەهەندوەرگرتنی شوێنگە وپێگەی تاکەکانی سوپا کە هاوتای پێگەی کاهن و پیاوانی ئاینی بوو بەمەبەستی پارێزگاریکردنی دەوڵەت لە جەنگەکانی دەرەکی.

سوپاش لە فێرگە سەربازییەکاندا بۆ ماوەی چەند ساڵێك دابەشی دوو جۆر لە تاکی ڕاهێنەر دەبن. تیایاندا ڕۆشنبیرییەکی بالا مەرج بوو لەلایان. ئەمانە لەکاتی جەنگدا ڕاپێچی ڕاژەی سەربازی دەکران. و ئەو ڕاژە سەربازییەش هەموو ئەوکەسانە دەگرێتەوە کە توانای شەڕیان هەبوو لەگەڵ توانستی سەربازی لەبەرچاو گرتن. لەپاڵ ئەمانەشدا ئارەزووی خوێنڕیژیان نەبوو لەساتی جەنگدا بە ئەندازەی سود وەرگرتن و ئارەزووکردنی دەستکەوتی دیلیان دەکرد بە ئامانج و مەبەستی پێشکەشکردنی بۆ پەیکەر و پەرستگاکان.

شارستانیەتی ئەزەتیك جۆرێك لە پێشکەوتنی لە بواری کشتوکاڵ و بازرگانی و پیشەگەری و هەندێ پیشەسازی سادەی لەنمونەی ئاڵتون و زیو و

پیشەسازی گلێنە و قوماش بەدەست هێنابوو وێڕای پەرەسەندنی ئەندازیاری و بینا بە بەکارهێنانی سپیکار و کۆنکرێت کە بە گەچ دادەپۆشرا. ئەوان کەلتورێکی ڕۆشنبیریان لە مێژوو و شیعر وچەمکگەلی سادە هەبوو کە بەڕێگای زارەکی دەگوازرایەوە بۆیان لەگەڵ نوسینی وێنەیی. سەرباری هەندێ بنەما و ڕێبازی موسیقی سادە.

ئاینی ئەزەتیك لەسەر فرە خواوەندی دروست بووە وەك خواوەندی جەنگ هونزلو. سیستەمی ئاینی باو پەیوەست بوو بە سیستەمی قوربانی مرۆیی بۆ پەرستگاکان. و ئەو ڕۆڵە کۆمەڵایەتیە گرنگ و پڕ بایەخەی پەرستگاکان پێی هەڵدەستان وەك ناوەندێك بۆ بەڕێوبردنی ژیانی کۆمەڵایەتی خەلك و بارەگایەك بۆ دەرکردن و وەرگرتنی بڕیاری سیاسی تا فۆرمەلەبوونی چینی پیاوانی ئاینی وەك چینێکی خاوەن پێگەی ئاینی سیاسی و کۆمەڵایەتی لەناو خەڵکدا. ئەم پەرستگایانە بۆ بەخشینی جۆرێك لە شوێنگەی ڕوحی بنیات نرابوو لەسەر ئەهرامەکان " ئەهرامەکان دروست کرابون لە خشت یان بەرد و بەشەوڕۆژیش ئاگر تێدا دەسوتێنرا بە مەبەستی بە دەستهێنانی ڕەزامەندی خواوەندەکان.

بەڵام شارستانیەتی مایا لە باکور و ناوەڕاستی گواتیمالا و ڕۆژئاوای هندۆراس و دوورگەی یوقزان وتیاسکۆ و تیابارا نیشتەجی و جێگربوون. بەر لە هەزار ساڵ پێش ئێستا شارستانیەتی مایا گەیشتە لوتکەی پێشکەوتنەکانی بەڵام پاشتر پاشەکشەی کردوو تەنها لەچوارچێوەی شەش دوورگە لە یوقزان چڕبووەوە ئەمەش لە ئەنجامی لەدەستدانی توانستیان و شکەت بوونیان لە دروستکردن و بنیات نانی ئیمپراتۆریەکی یەککگرتوو، بەڵکو

بەرەو چەند یەکەیەك لەسەر شێوەی چەند دەوڵەتێکی پان و بەرین سەری کێشا. لە لێواری زەوییەکانیش دارخورمایان دەچاند و کۆشکی مەزن و شێوە جوانیان دروست کرد کە ئەم کۆشکانە دەیڕوانیە سەر شاری هەرەمی مەزن و پەرستگای خواوەند (کولولکاهن).

بە نۆڕین لە بایەخی شارستانیەتی مایا بە بینای هاوچەرخ، بیرکاری و ڕۆژمێری ئەندازیاری لەلای ئەوان پەرەیسەند و پێشکەوت. ئەوەبوو سفر و ڕژێمی دەییان بۆ ئەژمارکردن داهێنا دگەڵ یاساگەلێك کە سەرچاوەی لە ئاین و گەردوونناسی گرتبوە. وە لەبەرئەوەی ئەوان نوسینیان نەدەزانی بۆیە بە ڕێگای زارەکی پارێزگارییان لەمێژوو و فەرهەنگی خۆیان کردبوو.

ئاینی مایا لەسەر فرەخواوەندی ئاوخواردوو بە ڕوحی مرۆڤایەتی بەندە و لەسەر ململانێی لەنێوان خێر وشەڕ خولْقاوە. هەروەها هونەری بەکارهاتوو لە جوانکاری پەرستگاکان لە وێنە و نەقش لەگەڵ بەکارهێنانی وێنەی مار لەزۆربەی وێنەکاندا" لە پەرەسەندن و پێشکەوتندابوو. لەلایەکی دی ئاهەنگێکی ساڵانەیان سازدەدا بە مەبەستی پتربوونی باران کە بۆ کشتوکاڵ پشتیان پێ دەبەست و بەنیسبەت ئەوانەوە بایەخی تایبەتی هەبوو بۆ ژیانیان. تێدا لەو ئاهەنگەدا جوانترین کچانی شار لەئاوێکی نزیك ئاگری خواوەند کۆدەبونەوە. سەرەڕای هەبوونی بازرگانی و هەندێك پیشەی وەك ڕستن و چنین و گلێنەسازی، شایەنی باسە دانیشتوانی مایا لە یوقزان لەسەرەتاکانی سەدەی شەشەم لەدەوروبەری ٤٠٠تا ٥٠٠ هەزار کەس دەبوون.

لەلایەکی تر دانیشتوانی شبشا لەسەرەتاکانی سەدەی ١٦ ژمارەیان بە ملیون کەس مەزەندە دەکرێت تەواو زیاتر لەدانیشتوانی مایا، ئەو کاتەی مایا نیشتەجێ بوون لە باکتا و ئیلزاك ئیلی ئەوان فەرمانڕەوابوون لە تەنجا، لەکاتێکدا سەرۆکی کاهینەکان دەستەڵاتی ئاینی گرتبووە ئەستۆی خۆی کە بەنێوی ئاراکا ناسرابوو.

شارستانیەتی شبشا ڕژێمی ژمارەیان بەکارهێنا لەگەڵ هەبوونی نوسینی وێنەیی هەروەك شارستانیەتەکانی تر کە لەوناوچانە بوون. هەروەها بازرگانی و هەندێ پیشەیان هەبوو وەك پیشەسازی گڵێنە و دارشتنی ئاڵتون و ڕێگاکانی بنیادنانی پەرستگاش فێربووبوون.

هەرچی شارستانیەتی ئانکاشە، ژیار و شارستانیەتەکەی لەو کۆمەڵانەی کە لەپێش ئەو هەبوون بۆ بەجێ ماوە سەرچاوە گرتوە، لەو کۆمەڵانەش شمو و نکا و بانشکاماك و تباهو ئانکو" ئەوەی سروشتێکی شاخاوییانەی هەبوو کە لەسەرەتاکانی سەدەی یەکەمدا پەرەی سەند.

ئەم شارستانیەتە توانی دەوڵەتێکی بەرفراوان و پەلهاویشتوو پێك بهێنێ کە لە ئیکوادۆرەوە درێژدەبوە تا ناوەڕاستی شیلی بەدرێژایی لێوارەکانی و لەناوخۆشدا تا ڕۆژهەلاتی قەدپاڵی چیاکانی ئەندێز، و بانی پۆلیڤیا. ئەم شارستانیەتە دانیشتوانەکەی بە دەوروبەری ٦ تا ٨ ملیون ئەژماردەکرێت.

ڕژێمی سیاسی باو لای ئانکا حوکمی باوکسالاری بوو، ئانکا دەسەلاتدار و نوێنەری خواوەندی خۆریش بوو کە ئەو نەتەوانە دەیانپەرست. سیستەمی حوکمیش بەشێوەی هەرەمی بوو، هەر لە کارگێڕییە خۆماڵیەکانەوە بگرە شۆڕدەبوە بۆ کارگێڕی هەرەمەکان و پاشان ئانکا. هەموو تاکێك لە

کۆمەڵگەی ئانکا نێوەندێکی جێگیر و سەقامگیری هەیە. و هاوکات لەگەڵ چاودێری باوکانە بۆ هەمووان، وێڕای ئەوەش سوپاییەکی مەزن و ڕێگاکانی جەنگی و پۆستەیی لە سەرتاسەری ئیمپراتۆریەتەکە بەدی دەکرا. ئانکا تاڕادەیەك باش پەرەسەندنی لە مەیدانەکانی ئەندازیاری و بیناسازی و دروستکردنی خانو و بینا بە بەرد لەگەڵ تەونی ڕستن و چنین وگڵێنەسازی بەخۆبینیوە. بەڵام لەپاڵ ئەمەشدا نوسینی نەزانیوە. بەڵام گەیشتبونە ڕێگای بیرەوەری (یادکردنەوە) کە لەو ڕێگایەوە پارێزگاری لە تێنوسە میرییەکان و کەلتوری کۆمەڵایەتیان بکەن، وە هەروەها پەرەسەندنی لەلایەنەکانی داڕشتن و بازرگانی تێدا دەبینرێت.

سەرباری ئەوانە ئانکا کشتوکاڵیشی زانیوە لەگەڵ دابەشکردنی زەوییەکان بۆ سێ بەش: بەشی یەکەمی تایبەت بوو بە خواوەندی خۆر کە پیاوانی ئاینی و کاهینەکان دەیانبرد بەڕێوە و وەبەریان دەهێنا و بەشی دوەمیشی تایبەتکرابوو بۆ ئیمپراتۆر ئانکا و سێیەم بەشیشی لەنێو هۆزەکاندا دابەشدەکرا کە بە (ئەیولو) نێودەبرا. ئەم جۆرە لە زەوییە خاوەنداریتی فەردی نەبووە و زەوی کۆمەڵە بوو لەلایەن سەرکردەی هۆزەکەوە هەموو ساڵێك بەپێی پێویستی بەسەر هەر تاکێك دابەشدەکرا.

بەو شێوەیە لەوەی پێشوەوە ڕوون دەبێتەوە بۆمان کە بەر لە دۆزینەوەی جوگرافییەکان، نیوە گۆی ڕۆژئاوای زەوی چەند شارستانیەتیەکی بەخۆوە بینیوە. تایبەتمەندییە گشتیەکانی جیادەکرێتەوە بونی ئامرازەکانی ژیانی ماددی وەك کشتوکاڵ وبازرگانی وهەندێ پیشە و بیروباوەڕی ئاینی کە سروشتی بت پەرستی زاڵبوو بەسەریدا. ئەوەش

خۆدەنوێنێ لە فرەخواوەندی یان پەرستشی دیاردە سروشتیەکانی وەك خۆر لەلای ئانکا.

هەروەها سیستەمێکی سیاسی جودا لەشارستانیەتەکەوە بۆ شارستانیەتیەکی تر لەپاڵ ئامادەگی ڕژێمی باوکسالاری، دواجار ڕژێمی هەڵبژاردن لەلای ئەزەتیك لەگەڵ ئەوەی هەڵبژاردن تەنها لەخانەوادەی دەستەلأت دا قۆرخ ببوو. لەکاتێکدا لە مایا و ئانکا ولە شبشاش بە میرات حوکمیان دەگرتە دەست.

بەلأم لەسەر ئاستی ڕۆشنبیری، بە زۆری لەو شارستانیەتاندا فەرهەنگ و ڕۆشنبیریی سنورداربوو بەهۆی سنورداری تەشەنەکردنی نووسین کە تاڕادەیەك بونی نەبوو تەنها لەکاتە دواینەکاندا نەبێت لەلای ئەزەتیکەکان بەشێوەی وێنەیی (نیگارگیری) پاشان گۆڕا بۆ نووسینی دەنگی.

ئەوە بووە کۆسپ لەبەردەم کەڵەکەبوونی لێهاتووی زانستی و پسپۆڕی و تایبەتمەندی و کورتبونەوەشی لە زۆربەی باردا لە گواستنەوەی زارەکی مەعریفە و کەلتور. کە سروشتێکی ئەفسانەیی و نارێکی هەبوو.

دۆزینەوە جوگرافییەکان و کاریگەری لەسەر گۆڕانە کۆمەلأیەتی و سیاسیەکان لە جیهانی نوێدا:

دەکرێت پرۆسەی دۆزینەوە جوگرافییەکان لە نیوەی گۆی ڕۆژئاوا دابەش بکەین بۆ دوو قۆناغ، قۆناغی یەکەم لەو هەوڵ وتەقەلألایانەدا خۆدەنوێنێ کە لە ئەورووپای سەدەکانی ناوەڕاست درا، ئەمەش لە گەیشتنی دەریاوانەکان بۆ نیوە گۆی ڕۆژئاوا دەبینرێت وەك ئەوەی ڕەهبانەکانی ئیرلەندی لەساڵی ٧٩٠ز بۆ دوورگەی ئیسلەندا بەمەبەستی کاری مژدەدەری، جارێکی تریش

ئەم هەوڵە دووبارەبوە لەساڵی ۱۸۷۲ز لەلایەن ڤایکنج و نورماندییەکان بۆ گەیشتن بە دورگەی ئیسلەندا، ئیدی تێدا مانەوە وکاری خۆشیان لە دۆزینەوەی کرینلاند لەساڵی ۹۸۱ز بە فەرماندەی (ئەرك سوور) دیاری وسنورداركردو کۆتایی پێهێنا.

وە لەساڵی ۱۰۰۰ز ئەریکسۆن زەوییەکی بە ڕێکەوت دۆزییەوە ناوی زەوی کروم کرینلاندی لێ نا، پاش ئەوەی ڕەشەبا پاڵی پێوەنا لەکاتی گەڕانەوەی لە نەرویژەوە بۆ کرینلاند و فینلاند.

هەروەها نورتن کارلسفن لەگەڵ سێ کەشتی لە کرینلاندەوە بەرەو زەوی کروم کەوتنەڕێ تا بۆ ماوەی سێ ساڵ لە کیشوەری ئەمەریکی نیشتەجێ بن، ئەوەبوو بەدەست سەرماو سۆڵەوە دەیان ناڵاند. سەرەڕای بوونی پاشماوەی کەلاوە، بە زبانی باکورییەکان و ڤایکنجەکان دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ۱۳٦۲ز لە نزیك بەردی دیتون ، و هەروەها بونی بەرد لە نزیك کانە نەوتی ئەمەریکی ناسراو بە نیوبوت لە ویلایەتی مەنسوتا. هەرچەندە ئەم کارانە بنبڕ نین و جێی گومانن ڕاستی و دروستیان. جگە لەوەی ئەم کارانە هیچ واتاییەکی گرنگیان لەگەڵ خۆی هەڵنەگرتووە بەهۆی نەبوونی پەیوەندی بەو ئاڵوگۆڕە ژیارییە لە ناوچەکە دا ڕوویدەدا.کە هەرگیز سەقامگیری لەگەڵ خۆیدا بۆ نیوە گۆی ڕۆژئاوا نەهاوردوەو یان پەیوەندییان لە نێوان هەردوو جیهانی کۆن ونوێ کە وەرچەرخانێك بخوڵقێنێت لەمێژووی جیهاندا نەخوڵقاندوە و نەهێناوەتە ئارا.

دۆزینەوە جوگرافییەکانی پورتوگالی و ئیسپانی:

کۆمەڵە فاکتەرێك ڕۆڵی هەبووە لە هاندانی ئەورووپییەکان بۆ هەڵسان بە پرۆسەی دۆزینەوە جوگرافییەکان ، گرنگترینیان فراوانخوازی عوسمانی لە دەریای ناوەڕاست تا دەگاتە شکستی قوستەنتینە لە ساڵی ١٤٥٦ز، کە بووە هۆی داخستنی ڕێگای قوستەنتینەی بازرگانی، ئەوەی ئەورووپا و ئاسیای پێکەوە گرێدەدا. ئەوەش هاوکاتبوو لەگەڵ قۆرخکردنی ئەو ڕێگایەی کە بە ئەسکەندەریە و ئینجا دەریای سوور و ئۆقیانووسی هیندی تێ دەپەڕی لەلایەن دەوڵەتی بوندقییە.

لەلایەکی تر ڕەوشی ئەورووپا پاڵنەربوو بەئاراستەی زیتر داخوازی لەسەر ئاڵتون و هەلی بەرهەمهێنانی ئابوری بازرگانی بەشێوەیەکی تایبەتی لەگەڵ مژدەدەری ئاینی و تەقەللا بۆ بڵاوکردنەوە و پەخشکردنی ئاین و بەتایبەتی پاش شکستی جەنگی خاچ دروشمەکان لە بڵاوکردنەوەی مەسیحیەت لە جیهانی ئیسلامیدا.) سەرباری هەوڵ وکۆشش بۆ دۆزینەوەی شوێنی کار بۆ زۆرینەی خانەدان و سەربازەکان بەتایبەتی دوای کۆتایی هاتنی جەنگی وەدەرنانی موسڵمانەکان لە ئەندەلوس، ئەوەش هاوکاتە لەگەڵ دەرکەوتنی دەوڵەتی نەتەوەیی ، و هاندانی لەسەر فراوانخوازی ئابوری و ناوخۆیی و بەرەوچاکترگۆڕینی هەلی کاری وە بەرهەمهێنان لە ڕێگای شکاندنی قۆرخی بازگانی بوندقییە و عوسمانیەکان، ئەوەی یاریدەی ئەوەی دا جێگۆڕکێی زۆر لە کەشتیوانە باشورییەکان کرد(لەئاکامی لە دەست دانی هەلی کارییان بەهۆی پچڕان و نەمانی ڕێگای قوستەنتنیە پاش کۆنترۆڵکردنی لەلایەن عوسمانییەکان) بۆ هەرەیەك لە زەوییەکانی پورتوگاڵ و ئیسپانی. ئەو

کەشتیوانانە ئەزمونی زۆریان لەلا کەڵەکەبوو و لەگەڵ خۆیان هەلگرتوو برد بۆ دامەزراندنی چالاکی دەریایی، ئەوەش بەسودوەرگرتن لە زۆر لە لیهاتووی و ڕۆچوون و پسپۆریی دەریایی لەلای موسڵمانەکان و نەخشەکانیان وزانستەکانی گەردوونی وبیرکاری وکەرەستە دەریاوانییەکان و قیبلەنما و ئەستەرلاب بەوەش بەشداریانکرد لە دامەزراندنی هەڵمەتە دەرياييەكان بۆ دۆزینەوەی جیهانی نوێ.

دۆزینەوە جوگرافییەکان دوای داگیرکردنی سەبتە کە دەکەوێتە سەر کەناری باکوری ئەفەریقیا لەساڵی ١٤١٥ز لەلایەن پورتوگاڵ دەستی پێکرد. ئەم شارە مەڵبەندێکی گرنگی بۆ دەریایی پورتوگاڵ فەراهەم هێنا تا بیکاتە بنکەی دەرچونیان بۆ ئەودیوی دەریاکان، پاش ئەوەی توانیان لەساڵی ١٤٤٥ز بگەنە سەری ئەخزەر.

هەروەها لەساڵی ١٤٨٦ز جارێکی تر دۆزینەوەکان دەستی پێکردەوە. ئیدی لەو ساڵەدا باتلیمو دیاز لە گەشتێکی دەریایی لە لشبۆنەوە کەوتە ڕێ، و توانی کۆسپە دەریاییەکان پەیدەست بکات بە بادانەوەی بەرەو ڕۆژئاوا، ئینجا گەڕایەوە بۆ ڕۆژهەلات تا گەیشتە کۆتایی باشوری ئەفەریقیا. پاشان وەرچەرخایەوە بۆ گەڕانەوە بەرەو لشبۆنە لە کانونی یەکەمی ١٤٨٧ز، دوای ئەوەی گەیشتە ئەو ڕاستی و قەناعەتەی کە کەناری ئەفەریقیا لەخاڵی سەری ئاواتی چاکەوە بەرەو ڕۆژهەلات دەڕوات. ئەمەش ڕێی لێگرت لە بەردەوام بوون لە گەشتەکەی بەرەو جیهانی نوێ.

لەماوەی ئەو کاتەدا، کاتێك پورتوگاڵییەکان هەوڵیاندا بگەنە هیندستان لەڕێگای میسر و دەریای سوورەوە، بەلام پیدرۆکافلیانو پێشنیاری پاشای

کرد کە باشترین ڕێگا بۆ گەیشتن بە هیندستان، خولانەوەیە بە دەوری دورگەی قەمەر (مەدغشقەر) پاشان لەوێوە بۆ هیندستان، بەدوای ئەوەدا بە ڕاسپاردەی حکومەتی پورتوگالی فاسکۆدیگاما بە فەرماندەی نێردەی دەریایی کە لە چوار گەشتی بچوک پێك هاتبوو هەڵسا بەو ئەرکە، ئەوەبوو لە لشبۆنەوە لە ڕۆژی ٨ی تەمموزی ١٤٩٧ز دەستی بەڕێکرد، و لە ١٦ی کانونی یەکەمی ١٤٩٧ گەیشتە سەری ئاواتی چاك. دوای ئەوە بایدایەوە بەرەو ڕۆخی ڕۆژهەلات و گەیشتە موزەنبیق لە ١ی ئاداری ١٤٩٨ز و پاشان بەهاوکاری ئەحمەدی کوڕی ماجد گەشتەکەی بەرەو هند تەواو کرد و لە ٢٠ی مایسی ١٤٩٨ گەیشتە کلیکوت لە کەناری مالابار.

هەرچی ئیسپانیەکانە توانیان دوورگەکانی مادێرا و لازور بەر لەساڵی ١٤٥٦ بدۆزنەوە، ئەوەش ئارەزووی گەیشتن بە دورگەکانی و زەوییە بە پیت و دەوڵەمەندەکانی لەلای ئەوان زیاد کرد، کە ئەو ئەفسانانەی باوبوون لەبەری ڕۆژئاوا لە قولایی ئۆقیانوسی ئەتڵەسی باسیان دەکرد.

یەکەمین هەڵمەتێك کە حکومەتی ئیسپانی سازیکرد ئەو هەڵمەتە بوو کە کۆلۆمبسی باشوری پێی هەڵسا پاش ئەوەی هاتبوو خزمەتی تەختی ئیسپانی و وازی لە خزمەتی تەختی پاشایەتی پورتوگاڵ هێنابوو. کە ئیزابێلا و فردیناند حوکمیان دەکرد. نێردە دەریاییەکە لە ٣ی ئابی ١٤٩٢ بەسێ کەشتی لە بەندەری بالوسی ئیسپانییەوە دەرچوو ڕووەو دوورگەکانی کەناری، وە لەوێیەوەش بۆ ڕۆژئاوا لە ١ی ئەیلولی ١٤٩٢. بەپێی سەرچاوەکان بەماوەی ٣٣ تا ٧٢ ڕۆژ گەیشتۆتە باهاما، و ئەو باوەڕی وابووە دوورگەی (واتلنك)ی دۆزیوەتەوە، کە دواتر ناوی سان سلفادۆریان لێنا، ئینجا گەشتی

گەڕانەوەی لە ٤ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٤٩٣ دەست پێکرد.

دوای ئەوە بە سێ گەشتی تر هەڵسان، بەدوو قۆناغ: لە قۆناغی یەکەم دا دوورگەکانی ئەنتیلی بچوکی دۆزییەوە، و لە دووەمیشدا گەیشتە ڕێڕەوی ڕووباری ئاورینکۆ. و لە کۆتا گەشتیشدا بەرامبەر کەنارەکانی ئەمەریکای ناوەڕاست گوزەری کرد، وێڕای ئەم دۆزینەوە گرنگەش بەلاّم باوەڕی وابوو دوورگەییەکی دۆزیوەتەوە کە لە کەنارەکانی کیشوەری ئاسیای ڕۆژهەلاّت جیای دەکاتەوە. بەدوای ئەوەشدا دوو گەشتی تر دەستی پێکرد لەلایەن ئەمریکۆ فسبۆجی بە ڕەسەن ئیتاڵی. یەکەمیان بە ئامادەسازی ئیسپانی و دووەمیشیان پورتوگاڵی. لەماوەی ئەو دوو گەشتەدا گەڕا بە نێو بەشێکی زۆری کەنارەکانی ڕۆژهەلاّتی ئەمەریکای باشوور. گرنگی ئەم گەشتەش لە باوەڕی مندا ئەوەیە دۆزینەوەی کیشوەرێکی نوێیە، کە هاوڕێیەکەی، وێنەکێشی نەخشەکانی ئەڵمانی و دیمۆر ناوی "ئەمەریکا"یان لێنا هەر بەناوی دۆزەرەکەیەوە "ئەمەریکۆ فسبوجی"، و ناوی " دەریای باشوری گەورەیان بەسەر ئەو دەریادا بڕی کە دۆزییەوە.

ماجلان خانەدانی پورتوگاڵی کە لەگەڵ پاشای پورتوگاڵ، ناکۆکی هەبوو و چووبوە خزمەتی شاهەنشاهی ئیسپانی و توانی لەگەڵیدا ڕێبکەوێت لەسەر دۆزینەوەی تەنگەبەرێك بۆ باشور لە کیشوەری نوێ (ئەمەریکای باشوور)، ماجلان لە ٢٠ی ئەیلولی ١٥١٩ لە بەندەری ئەشبیلیا (سان بۆکار) لەگەڵ پێنج کەشتی کە ٢٥٢ کەسی هەڵگرتبوو. جوڵاو کەوتەڕێ و گەشتەکەشی ماوەی دوو ساڵی خایاند. لەو ماوەیەدا بە دەوری ئەمەریکا سووڕایەوە و تەنگەبەرێکی بڕی، دواتر بەناوی ئەوەوە ناونرا. ئینجا زەریای هێمنی بەرەو

فلیپین بڕی. ئەوەبوو لە ئاکامی پێکدادان و بەریەکەوتن لەگەڵ خەڵکی ئەوێ کوژرا، و لە گەشتەکەش، تەنها یەك کەشتی کە دی ئەلیکانۆ D.Likano سەرکردایەتی دەکرد لەگەڵ ١٨ دەریاواندا توانی بەسەلامەتی بگەڕێتەوە.

دۆزینەوەکانی ئینگلیزی و ڕۆڵی ئینگلیزەکان لە دامەزراندنی کۆمەڵگای ئەمەریکی:

گەرچی بەشداریکردنی ئینگلیزی لە پرۆسەی دۆزینەوە جوگرافییەکان دواکەوت، لەئاکامی زاڵبونی سروشتی دەرەبەگایەتی بەسەر دوورگەی ئینگلیزیدا، بەڵام ئەمەش مانای فەرامۆشکردن نابەخشێ، کە لەدەوری ئەم دوورگە ڕوودەدا. بە پێچەوانەوە لەباری بەردەوامبونیدا مانای پاشەگەزبونەوەی ڕۆڵی ژیاری و سیاسی و ئابوری پەیوەست بە خۆشگوزەرانی دانیشتوانەکەی دەگەیەنێت، لەبەرئەمە دوورکەوتنەوەی ئینگلیز بەردەوام نەبوو.لە دۆزینەوە جوگرافییەکان لە ئۆقیانوسی ئەتڵەسی و گواستنەوەی بازرگانی بۆلای و دەست پێکردنی بە دروست بونی یەکەم هێلی دەریاوانی بۆ یەکەمجار لەمێژوودا لەنێوان جیهانی نوێ و ئەوروپا و لێوارەکانی ڕۆژهەلاتی ئەفەریقا و هیندی و دوورگەکانی هیندی ڕۆژهەلاتی و ڕۆژهەلاتی دوور.

بەوشێوەیە ئینگلتەرا هەوڵیدا شوێنگەی نزیکی خۆی لە جیهانی نوێ بقۆزێتەوە بۆ دەست کردن بەکار لە مەیدانی دۆزینەوە جوگرافییەکان و چوونە نێو کێبەرکێی نێوان دەوڵەتان کە لەو بارەدا لەو لەپێشتربوون. ئەوەبوو ئینگلتەرا دەستی کرد بە ناردنی گەشتێکی دۆزینەوە بە فەرماندەی

جیوڤانی کابوتو یان جون کابوتی جەنەوی، کە لە٥ی ئاداری ١٤٩٦لەلایەن پاشا هینری حەتەمەوە راسپێرابوو، ئەوەبوو گەشتەکەی لە بەندەری بریستۆڵ لە مایسی ١٤٩٧ دەست پێکرد و گەیشتە کەنارێکی نەناسراو، کە کابوت باوەڕی وابوو ئاسیایە، بەلام ئەو باوەڕی وابوو لیبرادۆرە لە ئەمەریکای باکوور.

وە لەساڵی ١٤٩٨ بە گەشتێکی دی هەڵسا، تێدا گەیشتە کەنارەکانی ڕۆژهەلاتی ئەمەریکای باکور و لە باکورییەوە تا فلوریدا.

ئینجا سێر هفری گلبەرت Gilbert لەسەردەمی پاشا ئیلیزابیپ کەمافی خاوەندارێتی و نیشتەجێ بوونی لەو ناوچانەی پێی ببەخشێ لەبەرامبەر پێنج یەکی لەسود و قازانجی بۆ حکومەتی بەریتانیا. گەشتەکەی لەساڵی ١٥٨٣ز بە ئاراستەی ڕۆژئاوا دەست پێکرد و گەیشتە نیوئینگلاند و دەستی بە داگیرکردنی کرد، لەگەڵ ئەوەی هەوڵەکانی شکستی هێنا لە ئاکامی نغرۆبوونی، پاش ئەوەی گەڕایەوە بۆ ئینگلتەرا.

دوای ئەو جۆن دیفیز دێت ئەوەبوو "بۆغاز دیفزی" لەساڵی ١٥٨٥ز دۆزییەوە لە چوارچێوەی هەوڵەکانی بۆ هەڵنگوتنی ڕێڕەوی باکوری ڕۆژئاوا بەلام سەرکەوتوو نەبوو لەوەدا هەروەها لەساڵی داهاتوشدا بەهەمان شێوە سەرنەکەوت، پاش ئەوەی "سێر والتر ڕاڵی" ڕاگەیاندنی تایبەتی لە شاژنەوە بە دەست هێنا لە بۆ داگیرکردنی چەند ناوچەیەك لە جیهانی نوێ بۆ بەرژەوەندی خۆی لەبەرامبەر پێنج یەکی بۆ تەختی شاهانە بەوشێوە توانی ئەوەی ئێستا بە فرجینیا ناسراوە بدۆزێتەوە.

بەڵام داس وباڕولونسکی لەساڵی ١٥٨٢ لە دوورگەی برونوك داگیرگەی فنزلا یان دامەزراند و ناوی فرجینیا یان بەسەردا بڕاند. پاشتر لەساڵی ١٥٨٦ لەسەر کەشتیەك ئازوقە نێردرا بۆ ئەم شوێنە بەڵام بینیان ناوچەکە چۆڵ وێرانە لەبەر گەڕانەوەی بۆ ئینگلتەرا. و لەلایەکی تر لەساڵی ١٥٩١ هەڵمەتێك بە فەرماندەیی جۆن هوایت نێردرا، بەڵام جگە لە کەلاوە و ێرانگە و ڕوخاوی هیچی تریان تێدا نەبینی.

لەنێوان ساڵانی ١٦٠٢- ١٦٠٦ چەند گەشتێکی تر ئەنجامدرا لەوانە گەشتی دیمۆس کە ڕاپۆرتێکی پێشکەشکرد تێدا ڕوونی کردەوە کە گونجاو وشیاوە چەند داگیرگەیەك لە جیهانی نوێدا دابمەزرێنن.

وە بۆ چالاککردنی و پارەدانی کردەکانی داگیرکاری لە جیهانی نوێدا، حکومەتی ئینگلیزی بڕیاری دامەزراندنی چەند کۆمپانیایەکی تایبەتی دا بۆ هەستان بەم ئەرکە گرنگە. ئیدی لەساڵی ١٦٠٦ دەستی بەکارکرد، ئەوەبوو کاتێك کۆمەڵێك لە بەرهەمهێنەرانی شاری لەندەن دەستەڵاتیان پێ بەخشرا بە دامەزراندنی کۆمپانیای لەندەن بۆ کۆلۆنیالکردنی ئەو هەرێمانەی دەکەونە نێوان هێڵی پانی ٣٤ و ٤١ی باکور ،کە بووە هۆی ناردنی ژمارەییەکی زێتر لە خەڵکی بۆ کەنارەکانی ڕۆژهەڵات و دامەزراندنی یەکەم کۆلۆنی ئینگلیزی لەو ناوچانە. بەناردنی سێ کەشتی کە ١٢٠ پیاوی لە خۆ گرتبوو لەژێر فەرماندەی کاپتن کریستۆفەر نیوپۆت و دامەزراندنی شارۆچکەی جیمس تاون لەساڵی ١٦٠٧کە قەڵاو کەنیسە و گەنجینەیەك و کۆمەڵە کۆلێتێکی لەخۆگرتبوو لەپاڵ ئەمەشدا کشتوڵکردنی توتن بوژایەوە هەر لەساڵی ١٦١٢ەوە.

وە لە ساڵی ١٦١٩ یان بە پێی هەندێ سەرچاوەی تر ساڵی١٦٢٠" کەشتیەك، کە ٩٠٠ ئافرەتی لەگەڵ خۆی هەلگرتبوو و ناردە ئەم ناوچەیە و ئەو پرۆسەیەش بەسەرەتای دامەزراندنی خانەوداە لە جیهانی نوێ لەقەڵەم دەدرێت، ئەو کچانە دەدران بەو کەسانەی بتوانن کرێی گواستنەوەیان بدەن کە بە ١٢٠ ڕەتڵ توتن بۆ هەریەکێکیان مەزەندەدەکرا.

ئەوەش دەرگای کردەوە لەبەردەم پێکهێنانی کۆمەڵگەی نوێ لە جیهانی نوێدا، ئەمە هاوکات بوو لەگەڵ بەستنی یەکەم ئەنجومەنی یاسادانان لە ٢ی تەمموزی ١٦٢٠ لە کەنیسەی جیمس تاون. ئەنجومەنەکەش لە حاکم و شەش لە ئەندامانی کەنیسە و دوو لە خەڵکی ناوچەکە پێك هاتبوو، و هەریەك لەو دوو نوێنەرانەی دوای، نوێنەرایەتی جوتیارەکانیان دەکرد، پاش ئەمە یەکەم کەشتی هولەندی کە ژمارەیەك زنجی هەلگرتبوو هێنایە ئەم ناوچەیە و فرۆشتنی بە دانیشتوانەکانی.

وە لەساڵی ١٦٢١ز کاتێك فەرمانڕەوا سێر فرانسیس هاتە سەردەستەڵات، هەڵسا بە دانانی ڕێکخستنێکی سیاسی نوێ ئەویش بە دانانی فەرمانڕەوا و ئەنجومەنی وەزیران و ئەنجومەنی نوێنەران کە پێك دەهات لە دوو ئەندام بۆ هەموو شارۆچکەیەك بەڵام ئەم ڕێکخستنە لە ساڵی ١٦٢٤ بەپێی مەرسومی پاشا کۆتایی بەکارکردنی هات و هەڵوەشایەوە. بەهۆی ململانێی و ڕکابەری لەنێو خودی کۆمپانیاکە و بەرهەڵستی پاشا لە پێك هێنانی حکومەتێکی میللی وەك جێگرەوەیەك بۆ ئەو، پاشا فەرمانڕەوا و ئەنجومەنێکی نوێی دامەزراند و دانا.

پاش ئەوەی حکومەتی ئینگلیزی دەسەڵاتی بەخشی بە کۆمپانیای بلیمۆس لە ساڵی ١٦٠٦ز، دوو هەوڵ و تەقەلای سەرنەکەوتوو درا بۆ دامەزراندنی هەندێ داگیرگەی دی. کۆمپانیاکە هەندێ نیشینگەی ڕەوانەی ناوچەی ڕێژگەی ڕووباری کینکی کرد لەساڵی ١٦٠٧ز، بەلام لە چارەکی دووەم ئەم پرۆژە پشتگوێخرا. پاشتر کاپتن جۆن سمیس یەك لە هاولاتیانی نیشینگەی فرجینیا لە ساڵی ١٦١٤ هەڵسا بە پشکنینی کەنارەکانی نیوئینگلاند و چەند نەخشەیەکی کێشا و کۆمپانیاکەش بلتیموسی بە فەرماندەی کەشتیگەل خۆی لە ساڵی ١٦١٥ لە ئینگلاند دانا. ئیدی ئەوەبوو هەوڵ و کۆششی دا بۆ بنیادنان و دروست کردنی نشینگە لەوێ، بەلام لەوەدا سەرکەوتوونەبوو. بلتیموس چەندین گەشتی ڕاوەماسی لە کەناری نیو ئینگلاند ئەنجامدا لە نێوان ساڵانی ١٦١٥- ١٦٢٠ بە سەرپەرشتیاری "فردیناند جورجز" یەك لە ئەندامانی کۆمپانیا. دوای ئەوە لە ٢٠ی تشرینی دووەمی ١٦٢٠ ئەنجومەنی نیوئینگلاند دامەزرا.

پاش بە دەستهێنانی مۆڵەتی کۆمپانیای لەندەن لەساڵی ١٦١٧ حەجاجە کۆچەرەکان توانیان بگەنە سەری (کد) و دوای ئەوەی گەیشتن بنییان کە ناوچەکە لەدەرەوەی بازنەی مۆڵەتی کۆمپانیای لەندەنە. لەبەرئەوە بڕیاریاندا سەربەخۆیانە مامەڵەبکەن و بەڵگەنامەی مایفلاوەریان بەناوی ئەو کەشتیەی کە ئەوانی گواستبوە، دەرکرد. بەپێی ئەو بەڵگەنامەیە لەخۆیان دەزگایەکی سیاسیان بۆ بەڕێوبردنی کاروبارەکانیان دوور لەویستی تەخت دامەزراند. ئیدی بنەڕەتی حوکم لێرەوە بەویستی نشینگەکان بوو نەك ویست و ئیرادەی تەخت، دوای دیاریکردنی بلیمۆس وەك ناوەندێکی نیشتەجێ

بونیـــان لەگــەڵ بونیـــان لـــە هەریـــەك لەناوچـــەکانی پۆرتـــسمۆس و دوفـــر (نیوهامشیەر) و دوورگەی ساکۆ(مین).

ساڵانی دواتر پێك هێنانی کۆلۆنی خێرا و یەك لەدوای یـەکی بـەخۆوەبینی. ئەوەبوو پێنج کەشتی کە هەڵگری ٤٠٠ گەشتیار و ١٤٠ سەرمەڕ و ٤٠ بزن بـوو لەسـاڵی ١٦٣٠ بـۆ ماساشوسـیتس نێـردرا. وە لەسـاڵی ١٦٣٠ جـۆن ونـترۆب لەگەڵ ١١ کەشتی کە ٩٠٠ کەسی یونـانی لەسـەربوو توانیـان هەشـت شـاری نوێ بنیات بنێن لەوانە بۆستن.

دواجار یەکـەم دادگـای گشتی لـە ٩ی تـشرینی یەکـەم ١٦٣٠گرێـدرا، تێـدا بریاری بە دانەنانی هەرکەسێك بە ئازاد مەگەر ئەندام نەبێت لە کەنیسەیەك لە کەنیسەکان. هەروەها لەساڵی ١٦٣٤ رژێمی پەرلەمانی نوێنەرایەتیان داخونی دادگای باڵای کرا چونکە سەرلەبەری گەشەسـەندنی دانیـشتوانی داگیرگـەکان تەگەرە بوو بێ ئامادەبوونی هەموو پیاوێك.

داگیرگـــەی ماساشوســـتس زۆر بـــەخێرایی رووەو بـــاکور و باشـــور لـــە پەرەسەندندا بوو. روجەر ویلیامز کە قەشەیەکی پرۆتستانتی بـوو بانگەشـەی جیاکردنەوەی دین لەدەوڵەتی دەکرد، هەڵسا بەرەو ناوچەی رودئایلەنـد کـشا و لـەوێ بوفیدســی لەسـاڵی ١٦٣٦ وەك شـوێنگەیەك بـۆ لێبـودرەی ئـاینی دامەزراند.

پاشان کۆمەڵێکی دی لە کەمبرجەوە لەگەڵ قەشە (تۆمـاس هـوکر) بـەرەو کونیکتیکت وئەبرشیتە چوون.ولەسـاڵی ١٦٣٤ داگیرگـەی مریلانـد دەرکـەوت دوای ئەوەی کاسۆلیکەکانی ئینگلتەرا کۆچیان بۆ کرد بێ ئەوەی ڕێگرین لـە هـەبونی هەنـدێ لـەو پرۆتـستانە لـەو ناوچـانە ئەمـەش بـە سـەرەتای دانـانی

بناغـەی لێبـوردەیی ئـاینی دادەنـرێ لـەو شـوێنەدا. هـەروەها بازرگانـە ئینگلیزەکـانیش دوورگـەی کارۆلینایـان لەسـاڵی ١٦٦٥ داگیرکـرد لەلایـەك و لەلایـەکی تـر شـوێنکەوتوانی ئـاینزای کـویکرز Quakers بـە فەرمانـدەیی سەرۆکەکەیان "ولیەم بت" داگیرگەی پەنسلڤانیان لەساڵی ١٦٨٢ دامەزراند.

سەرچاوە:

ئامادەکردنی: ا.د. حسن علی سبتی فتلاوی، ماڵپەڕی Sant Clements .

القسم العربي

معايير نشأة المدن الكوردية

✍د.فرست مرعي

تعد دراسات المدن من الدراسات الهامة بوصفها وحدة حضارية وفن من البحث متعدد المسالك و الصور، مشتبك العلاقة مع حقول علمية اخرى. لذلك أخذت الكثير من الجامعات الاوربية والاميركية وحتى العربية على عاتقها تخصيص اقسام علمية ومواد دراسية تعرف بأقسام التمدن (Urbanization) تتناول دراسات المدن وتخطيطاتها ومشاكلها الاجتماعية والسكانية والاقتصادية.

من العلماء الغربيين برز لهذا الفن من الدراسات رجال كبار ابتداءً من القرن التاسع عشر درسوا هذه الظاهرة، ظاهرة المدينة والتمدين التي يمكن ان تعتبر بحق ارقى انجاز وصله الانسان في استقراره على الارض، فالمدينة وليدة الحضارة أذ أنها في الواقع هي الحضارة ، ومن هؤلاء العلماء: ماكس ويبر Weber وممفورد L.Mumford وكينث بولدنغ KE. Bolding وويبر A. Webber وآدامز R.Mac Adams وأخيراً توينبيToynbee .

وبدأت المؤتمرات منذ الخمسينات تعقد لهذا البحث الذي أخذ يتحول الى تخصص واسع يجمع علم الاجتماع والجغرافيا الى التاريخ الى ظاهرة التمدين الى

الطوبوغرافيا. وتدخل فيه الدراسات الوصفية المتعلقة بالظروف الاجتماعية والبيئية كما تدخل الدراسات التركيبية الجامعة بين المنظور السياسي والاقتصادي والايكولوجي (الأثاري) والديني والعسكري والثقافي.

مفهوم المدينة والدراسات المقارنة حوله

كان المفهوم السائد عن المدينة على أنها مفهوم استاتيكى جامد لا ديناميكى متحرك، لذلك كان العلماء يحاولون استخراج شروط وملامح ظهور المدنية وتطورها بشكل عام ليصلوا منها إلى بعض القوانين في هذا المجال.

ومع ان الحضارة الإنسانية بعامة هي حضارة مدن قبل كل شيء ، ومع إن المدن وحدات اجتماعية متماسكة قد لا تتطور بسرعة، إلا أنها دون شك تتغير وتتطور مع الأيام محتفظة على الدوام بلمحات واضحة من ماضيها ومن ملامحها العمرانية وذلك تبعاً لتطورات الجماعة الإنسانية التي تؤهلها والايديولوجيا التي تدين بها الجماعة.

وما يزال حقل الدراسات المقارنة للتمدن في الوقت الراهن حقلاً حديثاً ومعقداً، فهو لم يبلغ من العمر سوى عدد من السنوات، وانه معقد لما يحتاج اليه الباحث من خلفيات تاريخية عديدة وواسعة لاجراء مقارنات تمدنية بين مجموعة عينات من المدن من النواحي الوصفية والتركيبية والعمرانية في منطقة جغرافية واسعة ايضاً.

وقد اسهم الباحثون الاجتماعيون الاوربيون والامريكيون في هذا الحقل مساهمة متميزة ، وانقسموا في توجهاتهم ونظرياتهم في هذه الدراسات المقارنة الى اتجاهين:

١- الاتجاه الذي يضع الجوانب الوصفية للمدن والظروف الخارجية كأساس لعقد المقارنة بين العينات والتركيز في هذا الاتجاه يكون على التنظيمات الاجتماعية ، ولم يجهد المسلمون أنفسهم لهذا الاتجاه أنفسهم في تتبع الامتدادات التاريخية لمجموعة المدن المنوي دراستها، كما أنهم لم يحاولوا الولوج الى داخل المدينة الحديثة لتشخيص الصعوبات والأزمات التي تواجهها كالأزمات والتوترات الاجتماعية والصعوبات الاقتصادية

٢- الاتجاه الذي يعرف بالدراسات البنيوية Structural للتمدن، وهو اتجاه أخذ بنظر الاعتبار مجمل العوامل المحيطية والبيئية للمدينة مع الاخذ بنظر الاعتبار العوامل الاجتماعية والاقتصادية والثقافية. وممثلوا هذا الاتجاه لم يقفوا منعزلين عما تشهده المدن من متغيرات وحوادث، فما يحدث في هذه المدينة مثلاً من توترات واضطرابات لابد من ربطها بالتطورات الاجتماعية والاقتصادية لتلك المدينة، فلماذا لم تقع مثل هذه التغيرات في مدينة اخرى ضمن المجموعة المنوي دراستها ، لذلك خضعت الدراسات المقارنة للمدن كغيرها من الدراسات الانسانية الى تفسيرات وتحليلات عديدة تتجه الى ابراز تأثر أحد العوامل دون الاخر من العوامل التطورية واعتباره العامل الاساس. فقد استند آدامز Adams في دراساته الى ابراز العامل الجيوبولتيكي ، بينما ذهب

الباحث الاجتماعي فوستال دي كولانغ Fostal de Coulanges الى ان العامل الديني يعد رابطاً اساسياً بين السكان في أي مدينة، وابتدأ بسرد الأدلة على ذلك بقوله: ((ان كلمة Urbs التي تقصد بها المكان الذي يجتمع فيه السكان ومنه جاءت كلمة Uraban بمعنى مدني أو تمدني ، هي كلمة تشير الى مكان مقدس قبل كل شيء)) ومع ان المؤرخ البريطاني ارنولد توينبي يؤيد اثر العامل الديني في ظهور المدن قبل فترة حركة التصنيع (الثورة الصناعية) بقوله بأن كل مدينة ظهرت قبل حوالي مائتي سنة كانت مدينة ذات اتجاه ديني ضمن الاتجاهات الاخرى، ولكنه مع ذلك يوضح في مكان آخر من كتابه بأنه من النادر أن يجد المرء مدينة في أي وقت أو مكان هي مدينة تجارية فقط أو مدينة سياسية فقط او مدينة عسكرية فقط أو مدينة دينية فقط.

وقد سبق المؤرخ وعالم الاجتماع الإسلامي ابن خلدون جميع الاوربين في ابراز العامل السياسي في نشوء وارتقاء المدن.

تفسير نشوء المدينة

استناداً الى تقسيمات العلماء الاجانب للمدن فان المدينة الكوردية كغيرها من المدن الاسلامية لا تخرج عن التقسيمات التي درسوها بشأن السمات المحددة لمنطقة ما كي تكون مدينة.

ومن بين الاراء والتفسيرات التي تتناول هذا الموضوع رأي يرجع أصل المدينة الى وجود القلعة Castle أو البرج Burg أو Bourougd ، وملخص هذا الرأي يتضمن بأن شاغلي هذه المراكز المحصنة كانوا يستغلونها

في حالات الحروب أو الخوف من أي هجوم خارجي. فالمدينة على هذا الاساس عبارة عن قلاع اتخذت أماكن للسكن في الحالات الاضطرارية. لذلك يعلل أنصار هذه النظرية العسكرية (Militery Theory) بناء الاهالي للقلاع والأسوار وحفر الخنادق زيادة في التحصين ودفع مخاطر الاعداء.

ومما تجدر الاشارة اليه ان التفسير العسكري لنشوء المدينة بصلة كبيرة الى التفسير السياسي، ذلك التفسير الذي يبين إن الناس من تجار وحرفيين كانوا يجتمعون في هذه الحصون والقلاع لأجل حماية أنفسهم وتجارتهم من خطر الغزوات والهجمات ، وبمرور الزمن تتزايد أهمية ذلك الموضوع بزيادة حجم التبادل التجاري فيتحول إلى مدينة. والمدينة السياسية عند أنصار التفسير السياسي تعد من أقدم انواع المدن وأكثرها وضوحاً.

وفي مقابل هذين التفسيرين هناك رأي العالم هنري بيرنيه Henri Berneh المعارض ، فان بيرنيه المتخصص بالمدن التجارية رد على تلك الأراء بقوله : إن مدينة القلعة أو مدينة الحصن لا تتوفر فيها خصائص المدينة، وهي في حقيقتها مدينة أساقفة لا تحتوي إلا على مؤسسات أسقفية دينية. والمهم هو ما ينشأ حول هذه الحصون والقلاع من مراكز وتجمعات تجارية حيث يجتمع التجار خارج الأسوار مستفيدين من الظروف الاقتصادية والجغرافية كمرور طرق القوافل . هنا وعلى امتداد هذه الطرق تنبثق بعض المراكز التي تمثل مراكز مرور أو ترانسيت فتتحول إلى مدن تجارية خارج أسوار القلاع. فالمدينة وفقاً لهذا التفسير هي مجمع التجار بالدرجة الأساس.

وعلى أية حال فليس بالإمكان اتخاذ أي نظرية محددة من نظريات نشوء المدن أساساً لبحث المدينة الكوردية، ففي كل نظرية جانب من الواقع يظهر في مدينة أو في عدة مدن ، وقد يختفي في أخرى ، أو قد يعظم في فترة من الفترات، ويتضاءل في فترات تالية . فالذين حاولوا تفسير المدينة الإسلامية بصورة عامة بأن أصلها ديني أو عسكري أو سياسي أو تجاري أو محطة نقل ، أو حاولوا فهمها بنظرية الإيكولوجي التي تركز على الأمور الداخلية ، أو أنها تراكم سكاني لا أكثر قد جهلوها. وربما كنا في حاجة إلى نظرية خاصة كوردية تبرز مكانة المدينة الكوردية في التطور الحضاري الإنساني ، وندرسها بذاتها كوحدة عضوية حضارية متميزة.

معايير تحديد المدينة وانعكاسها على المدن الكوردية

مما لاشك فيه ان الاختلاف في تفسير نشوء المدن القى بظلاله على المعايير التي تبناها علماء الحضارة لتحديد مرتبة هذا الموضع وذاك المكان من الناحية التمدنية ، وقد انعسكت هذه الاختلافات في مسألة تعريف المدينة . فما الذي يعنيه هؤلاء بالمدينة؟ فمن بين التحديدات التي توصل اليها المتخصصون الذين يميلون الى نظرية السكان والعوامل الاقتصادية، هناك تعريفات ثلاثة آنية صاغها العالم ماكس ويبر :

١. المدينة هي المكان الطبيعي للفرد المتمدن المتخصص وذلك لأنها تمثل رقعة حضارية خاصة.

٢. المدينة هي أي مكان مستقر ينشغل فيه أكثرية شاغلية بانماط انتاجية غير زراعية.

٣. المدينة هي أي مكان محدد من الأرض يجتمع فيه الناس من مختلف الأجناس ، وان تكون نسبة تجمعهم كثيفة.

لم ترضى هذه التعريفات أنصار النظريات الأخرى فأضاف بعضهم مسائل النقل والمواصلات معتقدين انها تعتبر القاعدة الاساسية في التمييز بين المدن عبر المراحل التاريخية، فبينما صارت بعض المراكز مدناً لكونها في الاساس مؤسسات دينية أو لكونها قلعة أو حصناً ، فان هناك بالمقابل مراكز اخرى قد تحولت الى مدن بفعل موقعها من وسائط النقل أو طرق المواصلات كأن تكون واقعة على نهر أو بحر على طريق مرور القوافل البرية والنهرية ، أو تكون مراكز ارتباط حيث تتجمع فيها عدة أطراف.

ولذلك اقترح واضعوا عنصر الكثافة السكانية ارقاماً معينة في تحديد وضعية المكان المتمدينة.

الكثافة السكانية	الوضعية التمدنية
أقل من ٥٠٠٠ شخص	قرية زراعية
٢٠,٠٠٠ شخص	مدينة صغيرة
١٠٠,٠٠٠ شخص	مدينة متوسطة الحجم
١,٥٠٠,٠٠٠ شخص	مدينة كبيرة

فعلى هذا الأساس أضحت كل من مدن : لندن وباريس مدناً متوسطة الحجم ، ودخلت مدينة جنوه في مجموعة المدن الصغيرة.

أما المدن الكوردية فلو طبقنا عليها تلك المعايير لاضحت غالبيتها قرى زراعية ، ونستطيع ان نتبين ملامحها من ناحية الكثافة السكانية استناداً الى الجدول الاتي:

ت	المدن الكوردية	الوضعية التمدنية	الملاحظات
١	كركوك	مدينة صغيرة	
٢	أمد (دياربكر)	مدينة صغيرة	
٣	قرمسين	مدينة صغيرة	
٤	(كرمنشاه)	مدينة صغيرة	
٥	أربيل (هولير)	مدينة صغيرة	عاصمة الامارة
٦	جزيرة ابن عمر	قرية زراعية	البوتانية
٧	ميافارقين	قرية زراعية	
٨	العمادية	قرية زراعية	عاصمة الامارة
٩	دهوك	قرية زراعية	البهدنانية
١٠	عقرة	قرية زراعية	
١١	زاخو	قرية زراعية	
١٢	السليمانية	قرية زراعية	
١٣	سنه (سنندج)	قرية زراعية	عاصمة الامارة
١٤	رواندوز	مدينة صغيرة	البابانية

١٥	وان	مدينة صغيرة	عاصمة الامارة الاردلانية
١٦	بدليس جولميرك	قرية صغيرة	عاصمة الامارة السورانية عاصمة الامارة الهكارية

وللامانة العامية فان البلدانيين والجغرافيين المسلمين كانوا قدموا معايير اخرى للمدينة الاسلامية حيث كانوا قد سبقوا الغربيين في هذا المضمار. ومن مفرداتهم الخاصة بموضوع التمدين: مصر، وقصبة، وحاضرة، ومدينة، وبلد أو بلدة، وحوزاً وكورة وقرية، واعمال ومدرة ، كما استعملوا لما يحيط بالمدن كلمات: الريف، والضيعة، والربض، والضاحية، والغوطة. وسوف يطول بنا المجال لو تتبعنا المعاني اللغوية لهذه المفردات، وعلى اية حال فقد تم تقسيم المدن والقصبات والبلدات الكوردية وفق هذا المضمار كما في الجدول الاتي:

ت	المدن الكوردية الخالصة	المدن الكوردية المشتركة	القلاع الكوردية	القرى الكوردية	الزم الكوردية	الملاحظات
١	شهرزور	حلوان	الشوش	جنيكجي	البازنجان	شوشي

٢	سهرورد	قرميسين	أردمشت	جوزى	اردام بن	أرمشت
٣	أربيل	(كرمنشاه)	كواشه	سوق	جوانان	كاشي
٤	العمادية	الدينور	بشير	الاحد	الكوريان	
٥	قلعة عقر	مراغه	برقة	مرج	السوران	
٦	الحميدية	أردبيل	جزدقيل	القلعة		شرناخ
٧	معلثايا (مالطا)	خوي	إلقى	أخرين		الكى
٨	باهذرى (دهوك)	سلماس	اروخ	شرماخ		
٩	باعذرى(باعدري)		برخو			
	رزان (بارزان او		كنكور			
١٠	ريزان)		نيروه			نيروه
١١	الحيانة					
	المعله					

وتختلف معايير تنظيم المدن ما بين قدماء اليونانين وبين الاوربيين من جهة وبين المسلمين من جهة اخرى ، ويوضح الجدول الاتي معايير الجميع والنقاط المشتركة بينهم:

	المعايير اليونانية القديمة		المعايير الاوربية الحديثة		المعايير الاسلامية
١	المؤسسات الحكومية	١	أن يكون في المكان		أ - رأي : الجغرافي
	(سلطة سياسية)		حصن أو سور .		البلداني المقدسي
٢	الخمبازيوم	٢	أن يتوفر فيه سوق أو	١	كل بلد جامع تقام فيه
٣	المسرح	٣	اسواق .	٢	الحدود .

٤	السوق		أن توجد فيه محكمة	٣	يحله أمير .
٥	المياه	٤	أو قضاء وتشريع	٤	يقوم بنفقته .
٦	الحدود الواضحة		يتمتع بقانون مستقل		ويجتمع رستاقه
٧	مجلس يضم اعضاء	٥	.	١	(منتوجه) .
	وممثلين عن السكان		وجود نقابة أو أي		ب – رأي : ياقوت
			شكل من التعاون	٢	الحموي
			النقابي .	٣	حجم السكان وتوفر
			ان يتمتع ذلك المكان	٤	الكثافة السكانية .
			بحكم ذاتي مركزي		وجود المسجد الجامع
			يستند على مبدأ		والمنبر .
			الانتخاب .	١	توفر المياه الصالحة
				٢	للشرب .
				٣	انتاج اقتصادي :
				٤	زراعي او تجاري .
					ج - رأي ابن خلدون
					دفع المضار .
					الاحتماء من الهجمات.
					جلب المنافع .
					الامصار التي لا توفي
					أعمالها بضروراتها
					(الانتاج لا يسد حاجة
					المجتمع) .

أهمية هذه المعايير في دراسة المدن الكوردية .

ما الذي يمكن فيه الاستفادة من الدراسات المقارنة للتمدن السالفة الذكر في موضوع المدينة الكوردية في العصور الوسطى ؟ وهل هناك امكانية لترجيح أحد هذه التفسيرات والآراء في تفسير أصل المدينة الكوردية وتبيان موقعها كمدينة فردية من حركة التمدن الكوردية عامة ، وذلك عن طريق اجراء دراسات مقارنة لها مع أخواتها المدن الكوردية الاخرى في منطقة واحدة مختلفة او مناطق مختلفة خلال فترات تاريخية متباعدة ؟ خاصة هناك روابط تاريخية واجتماعية وسياسية وقومية مشتركة تربط المدن الكوردية بعضها بالبعض .

ومما تجدر الاشارة اليه ان الدراسات والمساهمات الاوربية في دراسة المدن الاسلامية قد انتفعت كثيراً بتفسيرات ونظريات علماء الاجتماع وتأثرت بها فعلاً باشكال متفاوتة . اذ ركز البعض منها في نظرته الى المدينة الاسلامية على الجوانب السكانية والاجتماعية والاقتصادية ، في حين توجه اهتمام دراسات اخرى الى تتبع نظرية المؤسسات الموجودة .

ووفقاً للمعايير والخصائص التي طرحها العالم ويبر لاسيما تلك المتعلقة بالمؤسسات السياسية ومسألة وجود نقابة.

أما القسم الثالث من الدراسات فقد تأثر بنظرية التمدن الاجتماعي التي التزم بها على علماء الاجتماع ، وذهب القسم الرابع من الدراسات الى عدم التخصص على نظرية او تفسير دون غيرها ، انما اتجهت هذه البحوث الى دراسة المدينة الاسلامية بصورة شاملة جامعة موضحة أثر العوامل المختلفة.

واعتماداً على ما ذكر ، يمكن تقسيم المدن الكوردية في العصور الوسطى والعصور الحديثة وفق التفسيرات المختلفة الآنفة الذكر ضمن الجدول الاتي :

	المدن حسب التفسير العسكري	المدن حسب التفسير السياسي	المدن حسن التفسير التجاري	المدن حسب التفسير الديني	المدن حسب تفسير طرق المواصلات
١	العماديـــة	العماديـــة	اربيـــــــل	باعدري	قرمسين
٢	(ئاميدى)	(ئاميدى)	(هولير)	عقرة	باهذرى
٣	رواندوز	رواندوز	زاخو	الحميدية(ئاكرى)	زاخو
٤	قله جولان	السليمانية	جزيرة ابن	عقرة	همدان
٥	باهـــذرى	آمـــــد (	عمر(بوتان)	الشوش(شوش)	معلثايـــا
٦	(دهوك)	دياربكر)	الـــــدينور	وان	(مالطا)
٧	آمــــد	جزيرة ابن	(سنه)	برزنجة	ســــنجار
٨	(دياربكر)	عمر(بوتان)	حسنكيفا	بارزان	(شنكار)
٩	بنجوين	ميافـــارقين		بامرني	نصيبين
	أردمـــشت	(سليفان)		بريفكا	
	(أرمشت)	وان			
	كاشي				
	قمري				

الهوامش والمصادر

(١). عبدالجبار ناجي: دراسات في تاريخ المدن العربية الإسلامية، جامعة البصرة، ١٩٨٦، ص ١٠.

(٢). Ciden Sjohery: Theory and Research in Urban Sociology in the study of drbanization (USA) 1968. PP.157.

(٣).. Fastalde cuulanges: The Acientcity cnew uork P.127,131

(٤).. Arnold Toynbee: Cities on the move (oxford) 1970. P.153

(٥).. Kenneth, Bolding: The death ot the city. P.133

(٦) شاكر مصطفى: المدن في الإسلام حتى العصر العثماني، الكويت الطبعة الأولى، ١٩٨٨، الجزء الأول، ص١٧.

(٧). Weber, Max: The city (NewYork) P.8

(٨). Max Weber: The City, P.18

(٩) الجدول من وضع الباحث استناداً الى المعطيات المذكورة آنفا.

(١٠) د . فرست مرعي : الكرد مصادر ومعالم من تاريخهم في صدر الإسلام ، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة الخرطوم – كلية الآداب ، ص ١٠٤ ـ ١٠٥.

كتابة التأريخ بين العلمية والعاطفية

✍دانا عبدالحكيم

تباينت آراء الكتاب والمختصين بشأن علمية التأريخ أو عدمها ، فهناك من يجرده منها مطبقا عليه الأسس والمعايير التي تخص العلوم المجردة . إلا أن (التأريخ) لايمكنه الصمود أمام هذه المعايير(القاسية) ولايصح ان يطلب منه ذلك لكون العنصر (الأنساني) أو (الشخصي) هو الغالب في حركة التأريخ ولأن (الأنسان) هو مادة دراسته،على الرغم من ان هناك من الباحثين من ينظرالى التاريخ ،على أنه ((علم لاأكثر ولا أقل)) ولا نريد هنا الخوض في تفاصيل الآراء التي قيلت بهذا الشأن ولكن يمكن القول ان التأريخ (علم بالمنهج) حيث أن الباحثين فيه ينتهجون منهجا محدداً ، واضح المعالم كما هو الحال في سائر العلوم وهو ما يصطلح عليه بالمنهج العلمي الذي بدونه لايمكن اعتبار أي جانب معرفي في عداد (العلوم) .

وبناءً على ذلك طالما ان القائمين على الدراسات والبحوث التأريخية متشبثون بهذا المنهج التأريخي العلمي ،بدءا بتحديد مشكلة البحث (الموضوع المراد البحث فيه) ومرورا بصياغة خطة (علمية) محكمة وجمع الأصول والأدوات المتمثلة بالمصادر والمراجع ،ثم فحص المادة التأريخية التي جمعت من خلال النقد والتحليل وهو ما يعرف ب(النقد التأريخي) بشقيه الظاهري والباطني أي الشك في (الرواية التأريخية) شكا علميا ونقد صاحبها نقدا علميا

بهدف الوصول الى اليقين أو الى اقرب نقطة من الحقيقة التأريخية ،ومن هنا فان الباحث العلمي يلجأ الى المقارنة بين الروايات التأريخية المختلفة بشأن حدث معين، والتعامل معها كلها بروح علمية ورحابه فكر بعيداً عن التشنجات والانفعالات (الذاتية) التي قد يأخذ بصاحبها يمينا أو يسارا بحيث يجنبها الوصول الى الغاية المنشودة المتمثلة بمعرفة الحدث التأريخي كما وقع أو كما يفترض ان يكون اذن على الباحث أن يبدل قصارى جهده لكبح جماح (ذاتيته) أو عاطفته وعدم الانجرار وراء ميوله الخاصة وتوجهاته (المسبقة) كأن يأتي ويجمع الروايات التأريخية التي تؤيد وجهة نظرة أو هكذا يؤولها ، ويتفاضى عن تلك التي تختلف عما يراها هو ، وان كانت أكثر عددا وأعمق أثرا.

ويعد ان (يتعايش) الباحث مع الروايات التأريخية لمدة من الزمن محاولا أستحضار (واقع) الأحداث ، يكون قد توصل الى نتائج معينة بحث يمكنه من تميز الروايات بعضها عن بعض، والترجيح بينها وبالاستناد الى آرائه التي تتكون لديه خلال عملية البحث وتتأصل فيه ، حينذاك يصبح الباحث صاحب رأي (علمي).

فالرأى اذن مصدره العقل وينتج عن حالة (صيرورية) تستغرق وقتاً ويشغل حيزاً وافراً من فكر الأنسان الذي مصدره (العقل) .

ولا بد لكل انسان ان يكون له (رأيه) ليس في المسائل التأريخية فحسب وانما في سائر شؤون الحياة الحيوية ويكون له فلسفة معززة بالأدلة والأسانيد والبراهين، والا فلا يكتب لصاحبها البقاء أو الصمود .

ومـن الملاحـظ ان الكـثيرمن النـاس وحتـى ممـن هـم يعملـون في المراكـز والمؤسسات الاكاديمية يخلطون بين الـرأي الـذي مـصدره العقـل والـذي يكـون نتيجـة العمـل الجـاد والتجربـة والتعمـق وبـين (الهـوى) الـذى منبعـه (القلـب) كمصدرل (العاطفة) مـن انفعـالات وتـأثير وتـأثر (آنـي) أو (تقليـدي) ، وانهـم يلبسون (هواهم) زى (الرأي) على الرغم من الهوة الكبيرة التي تفـصل بينهمـا و اختلاف (المصدر) . أي انهم اصحاب أهواء لاآراء حتى وان تزيوا بـزي العلميـة وادعوا انهم باحثون علميون وعند ذلك نجدهم يصدرون أحكاما غير علمية وغير منطقية على حوادث تأريخية مضت ، منطلقين من ميـولهم و نزعـاتهم الخاصـة التي لاتمت الى العلمية بصلة أو التقريب من الحقائق التأريخية حينها يكـون مـن المتعسر بلوغ الحقيقة التاريخية ان لم يكن مستحيلا .

ان تحكيـم العواطـف في القـضايا التأريخيـة تزيحنـا عـن جـادة الـصواب بحيـث لايمكننا التمييز بين الغث والـسمين ،وهـو كفيـل أن يلتـوي بالتـاريخ الى حيـث يشتهي المؤرخ ان يلتوي .. ومن ثم فتتكون عنده الرغبة الـشديدة في أن يزكـي هذا الشخص أو ذاك ، ولو لم يكن قد صنع عملا يـستحق مـن أجلـه التزكيـة أو يستحق من أجله أن يمتدح ،ومن هنا تنسب اليه اعمال كبيرة أو أعمال حـسنة لم يكن قد عملها أو حتى فكر فيها.

ومن جانب آخر فان الهوى النفسي والمحاباة تسلب من (الأخر) كل عمل قـد صنعه ولو كان عملا له تأثيره الكبير في مسيرة التأريخ وصناعة أحداثه .

ولا يقتصر تأثير الهوى على سلب الاخر مايستحقه أو ماهو جدير به بل يتجـاوز الى الأحداث بحيث يحاول صاحب الهوى تـشويه المعـالم واخفـاء الأسـرار الـتي يرى انها تضير بمن يحابيه فيضطرب التواتر التأريخي فتضيع الحقيقة في ظلمة

الغموض الذي يسدل على مسيرة التـأريخ، ومـن الغريـب في شـأن المحـابين مـن المؤرخين أن منهم من تستبد به سورة الحماسة الشخصية تأريخية بغير موجب وبغير دليل من دلائل التأريخ حتى لتخرجـه الحماسـة مـن جـادة الأتـزان وكـأن هذه الشخصية التأريخية من أقرب مقربيه .

هكذا تصنع المحاباة التأريخية حين يستنفرها الهوى النفسي فتضل وتخـدع بعيـداً عـن الحقيقـة التأريخيـة الـتي لايمكـن الوصـول اليهـا الا بانتهـاج المـنهج التأريخي المرتكز الى أسس علمية معينة واضحة ومدعومة بالوثائق .

الرموز العددية للآهة في بلاد الرافدين القديمة

✍سروود طالب محمد طاهر

لو نظرنا في أمر الآلهة في بلاد الرافدين القديمة، نجد الكثير من الغموض والألغاز والاسرار تكتنف شخصيتهم، والتصورات الموجودة عنهم، فعلى سبيل المثال : لايعرف الأسماء الحقيقية الألهة، بل يأتي ذكرهم دوماً مشفوعاً بنعوت وصفات، وهذا مايدل على ضرورة بقاء اسمائهم خفية[1] ،ولعل الطريقة الغريبة في الاشارة في الألهة، هي وضع أعداد سرية لهم، وقد شملت هذه الطريقة مجموعة من الألهة التي استمرت عبادتهم طوال جميع الفترات التاريخية في بلاد الرافدين القديمة فقط.

وماعدا وضع الرموز العددية للألهة المعروفة، والذي يمثل ويكون علاقة مباشرة بين الألهة والأعداد، يمكن ايجاد علاقات غير مباشرة بين الألهة والأعداد كسبيل...للترميز الى هذه الألهة .

فمثلاً :كان العدد كأي عنصر أو ظاهرة له إلهته المسؤولة عنه، وهي في العراق القديم تمثل الألهة نيسابا، إلهة الحبوب والأعداد والكتابة في العصور السومرية. [٢]

وإذا أخذنا هذه العناصر الثلاثة (الحبوب ـ الأعداد ـ الكتابة) من باب التفسير، لربما وجدنا علاقة إذا علمنا أن حساب المحاصيل والواردات يجري أو يتم برموز عددية كان يمثل بدايات الكتابة في بلاد الرافدين، وكأن هذه الالهة تجمع في حوزتها مراحل ابتكار الكتابة. وكما نجد الأعداد بدلالات مختلفة تتمثل

في الرموز الفنية أو البصرية للألهة تعبر عن جوانب عديدة من صفات الألهة، وفيما يلي بعض هذه الرموز :

١- الرمز الكتابي المسماري DINGIR ، والذي يدل على الآله ويرسم باشعة ثمانية، وربما دلت هده النجمة تحديداً للألهة عشتار لأن رمزها الأول هو كوكب الزهرة[٣] وهذا الكوكب معروف لدى الناس باشراقه وكثرة اشعته، وهذا مايدعو للاعتقاد بان العدد ثمانية يعكس الكثرة (من الاشعة بالنسبة للكوكب)، وبنفس الوقت يعكس جمال الالهة عشتار كالهة الحب .

وهنا لابد من الانتباه بأن هذه النجمة ماهي إلا مؤشرات الى جميع جهات الكون الجغرافية مما يعني انه هذه الرؤوس الثمانية كانت تعبر عن الشمول وتهدف الى التأكيد على أن الاله موجود في كل مكان من الكون.[٤]

٢- أما الرمز البصري الألهة(أشنان)، إلهة الغلة والنبات فهي سنبلة مكونة من ساق بثلاث أغصان تشبه ثنية الكف وكأنها تمثل العطاء، والسنبلة مكونة من ستة فروع بارزة يتوسطها شكل هندسي مكون من تسعة مربعات، لعلها إشارة لأشهر الولادة والخصب، و واضح أن العدد ثلاثة يتكرر في شكل هذه السنبلة وهو عدد يرمز الى الكثرة والوفرة.[٥]

٣- في حين ان رمز الألهة السبعة (سيبيتي)، والذي يتمثل بسبعة دوائر ترمز الى مجموعة النجوم المعروفة بالثريا.[٦]

هذا ولاننسى ان الرموز العددية المعروفة للالهة، قدتم تقسيمها وفق النظام الستيني للرياضيات، وهو النظام الذي استخدم مضاعفات الستين[٧] من ستين ونزولاً حسب مراتب الألهة.

وقد ارتكزت على هذا النظام جميع المعتقدات والأمور الأخرى أيضاً من علم الكلام وايقاعات الشعر والغناء والموسيقي[٨] أما الأدبيات الباحثة في بدايات هذا التقسيم فانها لاتتوافر لدينا إلا جزء يسير جداً، وان حكماء بابل قد طوروا نظاماً خاصاً بهذا الموضوع، وبتصف باصول سومرية، فقد ألصقوا للالهة بالنسبة للبشر العظمة الخارقة، وذلك بمظاهر ومدارك تجريدية جداً، والأعداد هنا مدلولات ذات صيغ رمزية أكثر منها الى الأشكال المادية المجسمة للالهة.[٩]

علاوة على ماسبق ذكرنا، هنالك مجموعة من الألهة في بلاد الرافدين كل منها يتميز بعدده الرمزي الخاص به، وفيما يلي أسماء الالهة واعدادها الرمزية مع تفسير الدلالات في تلك الأعداد :-

أولاً / الاله آنو :-

يجسد هذا الاله شخصية اسماء[١٠] ولكونه رب الأرباب ورب الأعلى[١١] فقد خصص له العدد -٦٠- الذي يمثل أكبر عدد واساس النظام الستيني[١٢] ولأن العدد -٦٠- يمثل العدد الكامل، نجد الكمال والكلية التي تميزت بها سلطة آنو كامنة فيه، والكلية تمثل صفة مصاحبة لهذا العدد في جميع المجالات في الفكر الخاص ببلاد الرافدين فنجد مثلاً في الهندسة والفلك، أن shar كان اسماً للكون وقيمته(٣٦٠٠)أي حاصل ضرب (٦٠ × ٦٠) كان يدل على كلية الكون[١٣] لأن الدائرة المقسومة الى ٣٦٠درجة، والسنة المقسومة الى ٣٦٠يوم، قادتنا الى تقارب فكري بحيث استخدمت الدائرة لشرح فكرة الزمن والوقت معاً.[١٤]

وهكذا شكل العدد -٦٠- اساساً للمسائل الفكرية، وكل هذه المسائل تلتقي مع صفات آنو بحكم كليتها من خلال هذا العدد، وفي الأساطير الواردة في بلاد

الرافدين، نجد في الاسطورة نزول الالهة عشتار الى العالم السفلي، يظهر ان كل الأمراض التي تصيب البشر وفي كافة انحاء جسمه، عددها ستين مرضاً:

ثم اطلق ضدها ... أطلق ضد عشتار ستين علة

ضد عينيها أطلق علل العيون

ضد أضلاعها أطلق علل الاضلاع[١٥]

فطبقاً لعدد العلل هنا، فمن الممكن ايضاً أن يمثل العدد ـ٦٠ـ عدد اعضاء جسم الانسان، وهنا يظهر مفهوماً أخر للكمال.

وهكذا نجد ان الاسطورة تستمر باحداثها، فيحاول الاله(انكي) إله الحكمة الماء، انقاذ الالهة عشتار فيرسل كائنين يرشان عليها طعام الحياة ستين مرة، وماء الحياة ستين مرة، فتعود الى عشتار الحياة مرة أخرى[١٦] وكأن الحياة أو الموت أمر يقف عند العدد ـ٦٠ـ وهذا هو جوهر كليته.

وهنالك تعاويذ في بلاد الرافدين قديمة تتحدث على تطهير البيوت تطهيراً روحياً:

ليترك البيت أي شيئ غير محبب، بمسافة٣٦٠٠ و (٦٠ × ٦٠) ساعة مضاعفة[١٧] وفي اسطورة (نرام سن)، يتحدث الملك عن أقوام غزاهم:

(تربوا في وسط الجبل....واصبحوا رجالاً، وحصلوا على قوام... و ٣٦٠٠٠٠ (٦٠٠ × ٦٠٠) كان عدد قواتهم)[١٨]

كما بوسعنا ملاحظة مفهوم كلية العدد ـ٦٠ـ من خلال استخداماته في قياسات الابعاد المقدسة، كما في سفينة(اوتانبشتم) في ملحمة كلكامش : هذا نصها

مساحة أرضها ايكر*واحد، وارتفاح جدرانها ١٢٠(٦٠+٦٠)ذراعاً، وجانب ظهر السفينة كان قياسه١٢٠(٦٠+٦٠)ذراعاً[١٩]

وهكذا جاء العدد -٦٠-لبيان ضخامة السفينة، وقدرتها الكلية ، وتقبلها لانقاذ الحياة المهددة بالطوفان والموت، والعبور الى حياة جديدة.

وفي لوح يدعى(لوح ايساكيل) المؤرخ في الفترة السلوقية، جاء فيه وصف لابعاد زقورة بابل :

(٦٠،٦٠،٦٠الطول، ٦٠، ٦٠،٦٠العرض (محسوباً) بالذراع ايسوكلوم

الارتفاع يساوي الطول،والطول يساوى العرض [٢٠]

ان ذكر هذه الامثلة وتوضيعها بهذا الشكل، يساعد على فهم مدى شمولية العدد -٦٠- والذي يمثل في الوقت نفسه شمولية سلطة الاله آنو.

ثانياً/ الاله إنليل :-

ويمثل إله الهواء، كما يتضح من صيغة اسمه (إن) والذي يعني(سيد)،و(ليل)الهواء، وقد تصوره العراقيون القدماء إلهاًعنيفاً شديد الانتقام من خصومه.[٢١]

وكان العدد الرمزي له هو العدد -٥٠ - بالأصل (٥×١٠)، والخمسة عدد أصابع اليد الواحدة، واليد تعبر عن السلطة التنفيذية التي تميز بها الاله انليل في مجمع الالهة، كما تعبر اليد عن القوة أو الشدة معاً التي هي من أهم صفات هذا الاله.[٢٢]

كما هو واضح في اللغة السومرية حيث تعبر عن اليد والقوة بعلامة مسمارية واحدة و قراءة صوتية واحدة [٢٣]

وفضلاً عن ذلك، نفهم من خلال الاساطير ان هذا الاله كان يترأس خمسين إلهاً أرضياً[٢٤] وغالباً ماكان مايأتي ذكرهم في الأساطير مع الألهة السبعة التي تقرر المصائر :

أخذ الألهة العظام وعددهم

خمسون، أماكنهم

ونقلوا قراراتهم إلى الهة

تقرير ـ المصائر

وعددهم سبعة[٢٥]

وهنالك اسطورة تتحدث عن التنين الهائل الذي كان يرهب الأرض والألهة :

من الذي أوجد هذا التنين (تساءلوا)

البحر وحده بامكانه ولادة مثله

عند ذلك، رسم انليل شكله في السماء

كان طوله يبلغ خمسين بيرو*[٢٦]

ويمكن ان يكون لهذا العدد ـ٥٠ـ من الطول الذي صممه انليل بيديه، علاقة بعدده الرمزي الخاص ليضفي عليه المزيد من القوة والرهبة.

كما كان العدد ـ ٥٠ ـ هو عدد الاسماء التي اطلقها مجمع الالهة على الاله(مردوخ)في اسطورة الخليفة البابلية، حيث أعلن الألهة :

الاسماء الخمسين للاله مردوخ المنتصر[٢٧] ، ومما يثير الاهتمام في موضوع الاله مردوخ وعلاقته بالعدد ـ٥٠ـ هو انه : أخر أسمائه الخمسين كان الأخير وقد ادمجه مجلس الألهة رسمياً بالاله(إنليل)الذي يعود إليه ذلك العدد المميز، وقد دعي مردوَخ بحق إنليل الالهة.[٢٨]

ونجد في اسطورة حول ولادة الإله مردوَخ و وصفه :

إنه متوج بشكل رائع

وخمسون اشعاعاً رهيباً

يصدر عنه[٢٩]

ولكن ما من ريب في ان القصة في شكلها الاصلي تروي ولادة انليل[٣٠] وكان هذه الاشعاعات الخمسين يمثل شكل آخر لتعبير عدده الرمزي.

في حين نجد ايضاً أ، الاله(نيتورتا) إله العاصفة، في احدى شخصياته يحتل الرقم ـ ٥٠ ـ في هذا النظام[٣١] وهو بالاصل وحسب الاساطير يمثل احد ولدي الإله انليل[٣٢] يمكن أن يكون لهذا الأمر انعكاسه الواراثي، ولو انه لم يكن شائعاً وراثة الرموز الدينية في بلاد الرافدين، لذلك يرجع أن يمثل العدد بمثابة مرتبة وصل إليها الاله نينورتا في فترة معينة، وبحكم التشابه بين شخصية هذا الاله مع الاله انليل في صفات مشتركة عدة واهمها القوة.

ففي اسطورة للاله (نينورتا)حول معركته مع شعب الحجارة :

عندما توجه نحو المعركة

كانت كل خطوة من خطواته

تبلغ خمسين فرسخاً[٣٣]

وعندما انتصر هذا الاله نجد يتباهى ويمجد نفسه :

أحمل نبوتي برؤوسه الخمسين

الذي هو جائحة محاربة

هرواتي ذات الرؤوس الخمسين

التي كحريق هائل

تلتهم المنطقة المتمردة[٣٤]

كل هذه الأشياء التي جاء وصفها بالعدد -٥٠- تمثل ليس الا في التعبير عن قوة انليل لاغير.

كما يمكن ان يكون معبد الخمسين(E-ninnn) للاله ننكرسو في مدينة لكش، قد يشير الى ان(ننكرسو)كان يحمل هذا العدد أيضاً.[٣٥]

ثالثاً/ الاله أيا:

وهو الاسم الاكدي المعروف للاله السومري (انكي)، إله الحكمة والمياه تحت الأرض والتعاويذ السحرية[٣٦]

والعدد الرمزي له هو العدد - ٤٠ - [٣٧] وهو بنفس الوقت ثلثا(آنو) من حيث العدد، ويشير الى ذلك اسم أور - شنابي (Ur-shannabi) الذي يعني خادم - الثلثين أو خادم الاله(أيا)[٣٨] ، والقصد في تفسير هذا الاسم، هو أن العدد - ٤٠ - يمثل ثلثا العدد - ٦٠ - عدد الاله أنو، ومن الجدير بالذكر هنا، أن نظام تقسيم كيان الالهة أو أشباه الالهة الى ثلاثة أثلاث نجده ايضاً في وصف كلكامش حيث كان :

ثلثاه اله، وثلثه الباقي بشر[٣٩] وقد يحمل العدد - ٤٠ - معاني عديدة منها النضج والحكمة والكمال وغير ذلك[٤٠] والتي هي من ضمن صفات الاله (أيا)كالهاً للحكمة.

وعند تقسيم أو تجزءة العدد - ٤٠ - الى (٤×١٠)، لربما يشير العدد الى الجهات الأربع، والمعرفة بالجهات الأربع ومايدورفيها، هي الحكمة بعينها، وقد نستدل من ذلك في اسطورة حول وصف الاله(مردوخ) :

أربع آذان

نبتت له

وعيونه ذات العدد المماثل

تراقب الكون[٤١]

أنه يراقب الجهات الأربع من الكون، فلابد من وجود أربع آذان وأربع عيون، هذه هي الحكمة نفسها التي يجمعها العدد ـ ٤٠ ـ في مكنوناته المعبرة عن شخصية(أيا).

كما نجد في الفن في بلاد الرافدين، تماثيل لألهة باربعة وجوه.[٤٢]

رابعاً/ الاله سين :-

وهو الاسم الأكدي للاله السومري(ننا)إله القمر وكبير آلهة (أور)[٤٣] عدده الرمزي هو العدد ـ٣٠ ـ [٤٤] ويشير الى عدد أيام الشهر الذي كان يقاس بدورة القمر الشهرية[٤٥] فهذا الاله، في الفكر في بلاد الرافدين القديم، كان يتحكم في مرور الأشهر، فهو ينمو من هلال الى البدر ثم يأفل بعده كما ان السنة تتألف من اثنى عشر شهراً قمرياً، ويجب اجراء تعديل لهذا العدد وذلك لكي يحدث انسجام مع مرور سنة حقيقية، ونتيجة لذلك أصبح عدد أيام الدورة القمرية الكاملة هو العدد ـ ٣٠ ـ مرادفاً للاله سين[٤٦] ويمكن أن يكون العدد ـ ٣٠ ـ بالأصل (٣×١٠)، يمثل المراحل الثلاثة التي يمر بها القمر أي (الهلال ـ البدر ـ الأفول).

خامساً/ الاله شمش:-

وهو الاسم الاكدي للاله السومري(أوتو) إله الشمس(٤٧) وباعتباره الذي لايمكن أن يخفى عنه اسر الكوني، فقد كان إله الحق والعدالةمعاً[٤٨]

وعدده الرمزي هو العدد ـ ٢٠ ـ [٤٩] ويمكن أن يكون هذا العدد مرتبط باختلاف التقويم الشمسي عن التقويم القمري، حيث استخدم اهل بلاد الرافدين عملياً

التقويم الشمسي، ولكنهم ظاهرياً استخدموا التقويم القمري، وذلك لأن الفصول لاتتتابع وفق التقويم القمري بل وفق التقويم الشمسي، ولأن الشمس لاتطرأ عليها حالات مختلفة (مراحل الهلال والبدر والافول) كي تتخذ كأساس لقياس الفترات الزمنية.(٥٠)

وبذلك يكون التقويم الشمسي أقل أهمية من التقويم القمري في فكرة مفهوم الزمن، وطبقاً لذلك يكون شمس وهو ابن الاله القمر في الاساطير، أقل مرتبة من القمر.

وهنالك اشارة الى وجود عيد يحل في اليوم العشرين وكان مكرس للاله شمس.(٥١)

ويمكن ان نفترض، أن العدد ـ ٢٠ ـ وهو نصف العدد ـ ٤٠ ـ الخاص بالاله(أيا)، يعبر كرمز مقترن بالصفة، عن الحق الذي هو نصف الحكمة، أو يكون بالاصل(٤×٥) حيث العدد ـ ٤ ـ يعبر عن الجهات الأربع التي ينورها الإله شمش في شروقه اليومي، أو قد يكون يعبر عن الأطراف الأربعة لجسم الأنسان بل وأصابعه العشرين التي تمثل الثبات وهو من صفات الاله (شمش).

سادساً/ الالهة عشتار :-

وهو الاسم الاكدي للالهة السومرية(إنانا) إلهة الحب والحرب.(٥٢)

العددي الرمزي لها هو العدد ـ ١٥ ـ (٥٣) وهو ذو علاقة مع العدد ـ ٣٠ ـ الخاص بابيها الاله سين إله القمر حيث ان العدد ـ ١٥ ـ هو نصف عدد أبيها، كأنه يشير الى البدر التمام(٥٤) :

وفي اليوم الخامس عشر

وفي كل منتصف الشهر

ضع نفسك في اقتران مع شمش[٥٥]

ومما يجدر الاهتمام هنا، هو ان دخول العناصر الكوكبية في الترتيب العددي للالهة، قد بدأ مع الاله سن ـ ٣٠ ـ والاله شمس ـ ٢٠ ـ ثم عشتار ـ ١٥ ـ وقد يعكس هذا طابعاً أسريا حيث تكون المرأة أقل مرتبة من الرجل.

ونجد عدد البحث التابعين للاهة عشتار يعكس عددها الرمزي، حيث عددهم ـ ١٠،٥ ـ .[٥٦]

سابعاً/ الاله أدد :-

وهو الاسم الأكدي للاله السومري (اشكور)إله الصاعقة والرعد[٥٧] تختلف أراء الباحثين في مؤلفاتهم في تحديد العدد الرمزي للاله أدد، فهناك من يخصص له العدد ـ ١٠ ـ[٥٨] وفي مؤلف آخر نجد العدد ـ ١٠ ـ مخصص للاله مردوخ [٥٩] ولكن ذلك لايعد صحيحاً لأن الاله مردوخ هو نفس شخصية الاله انليل وبذلك يكون عدده ـ ٥٠ ـ وهنالك اشارات إلى ان العدد ـ ٦ ـ يمثل العدد الرمزي لهذا الاله ويمكن الاستدلال من ذلك عن الأصابع البرقية الستة للصاعقة، ويلاحظ ان العدد ـ ٦ ـ هو أصغر عدد رمزي للالهة كما يعود بالذاكرة العددية الى العدد ـ ٦٠ ـ وهو رمز اعظم الآلهة، الاله(آنو) إله السماء والإله أدد، فاذا كان قد وصف بانه ابنه، فلربما كان ايضاً بديله القادم أو شكله المتجدد.

وعليه يمكن الاستنتاج بان هذا الاله يحمل النظامان السومري الستيني و البابلي العشري كونه قد يحمل العددان ـ١٠ ، ٦ـ ، وللتوافق بينهما يمكن القول ان العدد ـ ١٠ ـ هو الاله أدد في حالة العاصفة، والعدد ـ ٦ ـ في حالة البرق والنور وهي فكرة دالة على الظلام والنور.[٦٠]

الهوامش والمصادر

١- روثن، مرغريت:علوم البابليين، ترجمة،د.يوسف حبي(بغداد ـ١٩٨٠)،ص٤٦.

٢- الماجدي، خزعل:الدين السومري،(عمان ـ ١٩٩٨)،ص٨٥.

٣- الماجدي، خزعل:اديان ومعتقدات ماقبل التأريخ،(عمان ـ ١٩٩٧)،ص١١٥.

٤- رشيد، د.فوزي: (المعتقدات الدينية)، موسوعة حضارة العراق، (بغداد ـ ١٩٨٥)، ج١، ص١٤٩.

٥- الماجدي: الدين السومري، ص١٠٠.

٦- علي، د.فاضل عبدالواحد: عشتار ومأساة تموز، (بغداد ـ١٩٧٣)،ص٤٥.

٧- ديورانت،ول: قصة الحضارة(نشأة الحضارة، الشرق الادنى)،ت/د.زكي نجيب و محمد بدران،(القاهرة ـ ٢٠٠١)، ج١/٢، ص٢٤٩.

٨- حسن، زهير محمد: عالم(الزمان ـ المكان ـ العدد) عند قدماء العراقيين، سومر، مجلد٤٢، ١٩٨٦، ص٢٦.

٩- بوتيرو، جان: الديانة عند البابليين، ت/ د.وليد ايجاد، (حلب ـ ٢٠٠٤)، ص٩٠.

١٠- فرانكفورت، وآخرون: ماقبل الفلسفة، الانسان في مغامراته الفكرية الأولى، ت/ جبرا ابراهيم جبرا، (بغداد ـ ١٩٦٠)، ص١٦١.

١١- كونتنيو، جورج: الحياة اليومية في بلاد بابل وآشور، ت/ سليم طه التكريتي، (بغداد ـ ١٩٧٩)، ص٢٨٤.

١٢- الماجدي: الدين السومري، ص٩٠.

١٣- الماجدي، خزعل: بخور الألهة،(عمان ـ ١٩٩٨)، ص١٩٦.

١٤- روثن: علوم البابليين، ص١١٣.

١٥- الماجدي: بخور الألهة، ص٣٣٢.

١٦- المصدر السابق، ص٣١٠.

١٧- ساكز، هاري: عظمة بابل، ت/ د.عامر سليمان، (الموصل ـ ١٩٧٩)، ص٣٥٤.

١٨- المصدر السابق، ص٤٨٢.

١٩- الأحمد، د.سامي سعيد: ملحمة كلكامش،(بغداد ـ ١٩٨٤)، ص٥٢٠.

٢٠- بارو،اندريه: برج بابل، ت/ جبرا ابراهيم جبرا، (بغداد ـ ١٩٨٠)، ص٢١.

٢١- عبدالواحد، د.فاضل، سليمان، و د.عامر: عادات وتقاليد الشعوب القديمة،(بغداد ـ ١٩٧٩)، ص١١٠.
٢٢- ساكز: عظمة بابل، ص٣٩١.
٢٣- لابات،رينيه: قاموس العلامات المسمارية، ت/ الأب البير أبونا،(بغداد ـ ٢٠٠٤)، ص١٥٣.
٢٤- الماجدي: الدين السومري، ص١٤٧.
٢٥- الشواف، قاسم: ديوان الاساطير ـ أناشيد الحب السومرية،(بيروت ـ ١٩٩٦)، ج١، ص١٩٢.
٢٦- الشواف، قاسم: ديوان الاساطير ـ الحضارة والسلطة،(بيروت ـ ١٩٩٦)، ج٣، ص٢٣٢.
٢٧- ساكز: عظمة بابل، ص٣٩٦.
٢٨- المصدر السابق، ص٢٩٦.
٢٩- الشواف،قاسم: ديوان الاساطير ـ الألهة والبشر، (بيروت ـ ١٩٩٦)،ج٢، ص١٢٥.
٣٠- فرانكفورت: ماقبل الفلسفة، ص٢٠٧.
٣١- ساكز: عظمة بابل، ص٣٩١.
٣٢- الماجدي: الدين السومري، ص٩١.
٣٣- الشواف: ديوان الاساطير،ج٣،ص٦٠.
٣٤- المصدر السابق، ص١١٧.
٣٥- ساكز: عظمة بابل، ص٣٩١.
٣٦- بوستغيت،نيكولاس:حضارة العراق وآثاره، ت/سمير عبدالرحيم،(بغداد ـ ١٩٩١)، ص١٣٠.
٣٧- ساكز: عظمة بابل، ص٣٩١.
٣٨- - كونتنيو: الحياة اليومية، ص٣٤٢.
٣٩- باقر،طه: ملحمة كلكامش،(بغداد ـ ١٩٨٠)، ص٧٦.
٤٠- الماجدي: الدين السومري، ص٩٢.
٤١- الشواف: ديوان الاساطير،ج٢، ص١٢٥.
٤٢- بارو، اندريه: سومر فنونها وحضارتها، ت/ د.عيسى سلمان وسليم طه،(بغداد ـ ١٩٧٨)، ص٢٤٠.

٤٣- بوستفيت: حضارة العراق وآثاره، ص١٣٦.

٤٤- ساكز: عظمة بابل، ص٢٩١.

٤٥- الماجدي: الدين السومري، ص٩٣.

٤٦- كونتنيو: الحياة اليومية، ص٤١٤.

٤٧- بوستفيت: حضارة العراق وآثاره، ص١٣٩.

٤٨- ساكز: عظمة بابل، ص٣٧١.

٤٩- المصدر السابق، ص٣٩١٧.

٥٠- رشيد،د.فوزي: علم الفلك وقياس الأوقات في العراق القديم، مجلة آفاق عربية، العدد(٢)، ١٩٨٤ السنة العاشرة، ص١٠٨.

٥١- الطعمان،د.رضا: الفكر السياسي في العراق القديم،(بغداد ـ ١٩٨٦)،ج٢،ص٢٠٤.

٥٢- بوستفيت: حضارة العراق وآثاره، ص١٣٣.

٥٣- ساكز: عظمة بابل، ص٣٩١.

٥٤- الماجدي: الدين السومري، ص٩٣.

٥٥- الشواف: ديوان الاساطير،ج٣، ص١٧٠.

٥٦- كونتنيو: الحياة اليومية، ص٤٢٩.

٥٧- ادزارد،أوتو وآخرون: قاموس الآلهة والاساطير، ت/ محمد وحيد خياطة،(حلب ـ ٢٠٠٠)، ص١١٧.

٥٨- ساكز: عظمة بابل، ص٣٩١.

٥٩- رشيد،صبحي أنور: الموسيقي في العراق القديم،(بغداد ـ ١٩٨٦)، ص٣٨.

٦٠- الماجدي،خزعل: المعتقدات الآرامية،(عمان ـ ٢٠٠٠)، ص٦٠.

محمد أمين زكي بك المؤرخ الكبير و العسكري اللامع الذي خلد تاريخ الشعب الكردي

١٨٨٠- ١٩٤٨

د.حسن جاف

لاشك في أن الشعب الكردي قدم خدمات جليلة إلى الحضارة العربية الإسلامية، فقد كان رفدها وما يزال بعطاءات في مختلف المجالات الثقافية والعلمية، وقدم هذه الخدمات والمساهمات منذ العهود الإسلامية الأولى [١] واستمرت في الحقب المختلفة، ومازال يغذي التراث العربي الإسلامي بمشاركاته و نتاجا ته ويقدمه إلى يومنا هذا.

ولابد أن نذكر هنا خدمات ومساهمات علماء دينور[٢] وشهرزور[٣] في حقول المعرفة المختلفة كالتاريخ واللغة والأدب والفقه وعلم الحديث وأصوله. وقد برز من علماء هذين المدينتين كل من ابن قتيبة الدينوري وأبي حنيفة الدينوري، وأبي جعفر احمد الدينوري، وأبو بكر احمد الدينوري، وأبي علي احمد النحوي الدينوري وممشاد الدينوري وأبي بكر الكسائي الدينوري، واحمد بن مروان الدينوري وأبو العباس احمد بن محمد الدينوري والشيخ احمد اسود الدينوري، وابوبكر بن داود الدينوري، وابن السني الدينوري، وابوبكر محمد برهان

الدينوري، وأبو محمد جعفر الدينوري النحوي، وابن مهران الدينوري، والقاضي أبو القاسم يوسف الدينوري، وأبو سعد الدينوري، وجليس الدينوري النحوي، ابو نصر احمد الدينوري، وابن الخازن الدينوري، وفخر النساء شهدة الدينوري.

ومن علماء شهرزور، ابو احمد قاسم الشهرزوري، وأبو محمد عبد الله الشهرزوري، والقاضي علاءالدين ابوالحسن الشهرزوري، وابو احمد الشهرزوري، وابن الشهرزوري، وقاضي الخافقين الشهرزوري، وأبو منصور مظفر الشهرزوري، وابو مظفر محمد فرضي الشهرزوري، والقاضي تاج الدين أبو طاهر يحيى الشهرزوري، وابو عبدا لله حسين الشهرزوري، والقاضي نجم الدين الشهرزوري، والقاضي أبو علي حسن الشهرزوري، والقاضي حجة الدين عبدا لقاهر الشهرزوري، وقاضي القضاة كمال الدين محمد الشهرزوري، والقاضي محي الدين محمد الشهرزوري، وابو القاسم عبدا لله الشهرزوري، وابو الحسن محمد الشهرزوري، وقاضي القضاة محي الدين ابو حامد الشهرزوري، والقاضي ظهير الدين مبارك الشهرزوري، وعماد الدين احمد الشهرزوري، وأبو الفضائل قاسم ابن الصلاح الشهرزوري، وابن الحاجب النحوي الشهرزوري، وأبو عبد الله حسن الشهرزوري، ومولانا شهاب الدين ابوالعباس احمد الشهرزوري.[٤]

وأما بصدد سكوت العلماء الكرد عن أصولهم القومية وعدم تأليفهم كتبهم بلغتهم الأم فلأن العربية كانت لغة القرآن، وكان الإسلام مهيمناً على القلوب والعقول، وأن الأفكار القومية بمفهومها الحديث لم تكن قد وجدت بعد يومئذ، وكانت أكثرية الشعب الكردي مازالت في عهد البداوة حسب تطورها الاجتماعي، إذا كان الغزو والاقتتال شغل معظم قبائلها، وكانت نزعة الاقتتال عند أبنائها كأنها حالة مزمنة في سلوك أبنائها، يهددون سكان الحواضر بهجماتهم، وكان

سكان القرى والأرياف والمدن الكردية ينظرون إلى أبناء بلدتهم من العشائر الكردية الرحل كما ينظرون إلى أنفسهم، حتى أن بعض المؤرخين العرب والكرد بالغوا في نظرتهم هذه.

لقد تواصلت مساهمات علماء الأكراد عبر القرون حتى يومنا هذا. بعد الحرب العالمية الأولى ١٩١٤– ١٩١٨ ظهرت بوادر الأولى بالكتابة باللغة الكردية، خاصة الصحف والمجلات السياسية والثقافية. وفي العصر الحديث برز علماء ومفكرون رحلوا عن هذه الحياة من أمثال محمد أمين زكي وتوفيق وهبي بك، والحاج توفيق بيره ميرد، وعلاء الدين سجادي، وآية الله مردوخ الكردستاني، وحسين حزني الموكرياني وگيو الموكرياني، وصالح قفطان، ومحمد علي عوني وكثيرون غيرهم فرفدوا التاريخ والأدب الكرديين بنتاجاتهم المفيدة. وقد برز من بينهم المرحوم العلامة محمد أمين زكي الذي أضاف إلى مكتبة الشعب الكردي إضافات مضيئة، وأزاح الغبار عن صفحات التاريخ الكردي، ودخل هو بذلك التاريخ من أوسع أبوابه، ليكون رمزا رائعاً لتاريخ شعبه، للعالم الذي أحب شعبه بعمق وإخلاص ونكران ذات لينضم إلى قافلة الخالدين من أبناء شعبه، والحق يقال انه كان عالما جليلا وباحثا قديرا ومفكرا ذكياً، وعسكرياً لامعاً أثبتت مؤلفاته في هذا المجال إمكانياته الهائلة في الإستراتيجية العسكرية.

حـــــياته

ولد المرحوم محمد أمين زكي بن عبد الرحمن بن محمود سنة ١٨٨٠م [٥] في مدينة السليمانية، في حي((گۆيژه)) الواقع شرقي البلدة. اهتم والده بتربيته فأدخله الكتاب، فقرأ القرآن الكريم والكتب الفارسية المتداولة في تلك الأيام ودخل المدرسة الابتدائية العثمانية المفتتحة في السليمانية سنة ١٨٩٢م، ودرس

فيها عاما واحدا، بعد ذلك تم قبوله في المدرسة الرشدية العسكرية في السليمانية. وبعد اجتيازه الصفوف بكفاءة دخل سنة ١٨٩٦م، في الإعدادية العسكرية في بغداد، وبعد التخرج فيها قبل في المدرسة الحربية في الأستانة، وتخرج برتبة نقيب متميز، فعين سنة ١٩٠٢م في الجيش السادس في بغداد. وفي سنة ١٩٠٣م نقل إلى ادارة الأملاك السنية الخاصة بالسلطان العثماني بصفة مهندس، وبقي فيها حتى إعلان الدستور ١٩٠٨، ثم نقل بطلب منه إلى الجيش الثاني في أدرنه، ومنها انتقل إلى الاستانة، حيث عين عضواً في لجنة التخطيط (تخطيط الخرائط). وفي سنة ١٩٠٧م قامت اللجنة بأعداد الخرائط للأستانة وضواحيها، وفي سنة ١٩٠٨م عين عضواً في لجنة تحديد الحدود بين الإمبراطورية العثمانية وبلغاريا، كما كان عضواً في لجنة لتحديد الحدود بين تركية وروسيا. وعندما اندلعت حرب البلقان نقل بطلب منه إلى الجيش الخامس. وفي عام ١٩١٣م أوفد إلى فرنسا مع عدد من الضباط ولبث في مدنها نحو سنة، وبعد العودة من فرنسا عين في الشعبة الفنية، ثم نقل إلى الشعبة الأولى في الأركان. وبعد اندلاع الحرب العالمية الأولى رفع إلى درجة مقدم وأرسل به في أيلول من سنة ١٩١٥م إلى أركان حرب في الجيش الموجود في الطرق ودخل الجيش في سلمان باك في سلك الأركان وأصبح مديراً للحركات. ولما تم تنظيم الجيش السادس بقيادة القائد خليل باشا عين مديراً لشعبة الاستخبارات برتبة مقدم في الجيش العثماني المسؤل عن الدفاع عن العراق. وبعد احتلال بغداد انسحب مع الجيش العثماني إلى موصل، ثم عاد إلى الأستانة. حيث تم تعينه بأمر من مصطفى كمال معاوناً لرئيس أركان الجيش السابع في الأستانة، واشترك في المعارك التي خاضها هذا الجيش في فلسطين، ثم نقلت خدماته إلى الجيش

الثالث في جبهة قفقاسيا، وفي أواخر سنة ١٩١٨م نقل إلى شعبة هيئة تدوين التاريخ العسكري في وزارة الدفاع التركية حيث قام بتدريس مادة تاريخ الحرب في كلية الأركان في اسطنبول، ولبث فيها حتى عام ١٩٢٤م، ثم غادرها وعاد إلى العراق فعين آمراً للفوج السادس،وعين في السنة نفسها آمراً للكلية العسكرية، وفي تموز/١٩٢٥م ترك الجيش ودخل في الحياة السياسية وانتخب نائباً عن السليمانية، وقد عرف عنه محاولاته الجادة في خدمة منطقته السليمانية خاصة، وجميع المناطق الكردية عامة،وفي ٢٤ تشرين ١٩٢٥أصبح وزيراً للأشغال والمواصلات في وزراة عبد المحسن السعدون ووزارة جعفر باشا العسكري. وفي ٦ آب ١٩٢٧م عين وزيراً للمعارف، ثم وبعد استقالة الوزارة صار نائباً عن السليمانية للمرة الثانية وعين وزيراً للدفاع في ٢٨ نيسان ١٩٢٩م، وفي وزارة عبد المحسن السعدون الثانية عين مرة أخرى وزيراً للأشغال والمواصلات، وبعد انتحار عبد المحسن السعدون ترك الوزارة، ولكن في الوزارة المقبلة أعيد وزيراً للأشغال والمواصلات، وأشترك في الوزارات التي شكلها نوري السعيد منذ العام ١٩٣١م، وتدرج في عدد من المناصب المختلفة، حيث عين مديراً عاماً للاقتصاد والمواصلات، واشترك في وزارات جميل المدفعي ، واشترك في وزارات ياسين الهاشمي فصار مرة أخرى وزيراً للاقتصاد والمواصلات سنة ١٩٣٦، واستمر في الخدمة في المناصب العليا إلى ١٠ شباط ١٩٤٢م، وقد كسب شهرة فائقة في معظم هذه المناصب بجدارة، وكان هدفه حث أبناء شعب الكردي بالتفاعل مع أخيه العربي والتسلح بالعلم والمعرفة والتفوق في ميادينه المختلفة ليتميزوا عن سائر شعوب المنطقة حتى يصلوا إلى غايتهم المنشودة في تقرير مصيرهم وبناء وطن قوي مزدهر.

مؤلفـاتـه:

أشتهر محمد أمين زكي في جميع مؤلفاته بالروح الموضوعية وحرصه الشديد على أن يكون لكتاباته طابعاً علمياً، وكانت غايته الوصول إلى الحقيقة في بحوثه، ولم يكن الملل والكسل لديه مكان في إرادته القوية في عالم البحث والتدقيق والتحري عن الحقائق، إذ يقول في مقدمة كتابه (مشاهير الكرد وكردستان) ما يأتي: ((ولا أخفي على القارئ الكريم إن لي مزاجا يبدو غريباً في التأليف فاني أود أن يكون الموضوع الذي اكتبه صعباً معقداً بحيث يدفعني إكماله إلى زيارة المكتبات الخاصة والعامة لمراجعة مئات الوثائق والمستندات وليس كتاب (خلاصة تاريخ الكرد وكردستان) و(تاريخ السليمانية) و(مشاهير الكرد وكردستان) سوى أمثلة على ذلك.[6] ومما يعزز مكانة محمد أمين زكي بك انطلاقه في كتاباته من أرضية علمية في تناوله مسألة التأريخ وتوخيه الدقة والأمانة العلمية، مما يضفي على مؤلفاته القدرة، وقد ساعدته معرفته لعدة لغات عالمية كالفرنسية والانجليزية والعربية والتركية والفارسية بالإضافة إلى لغته الكردية على الاطلاع على المصادر المكتوبة بتلك اللغات والاستفادة منها في مؤلفاته، كما ساعدته على الانفتاح على الثقافة العالمية بشكل أعم.

والنظر إلى الأمور نظرة عميقة ودقيقة، ومن مؤلفاته في الميدان العسكري باللغة التركية، المدونات الآتية:

١. بغداد وصوك حادثة ضياعي، طبع في المطبعة العسكرية في استانبول سنة ١٣٣٨هـ وقد ترجم من قبل الدكتور حمدي البيطار ولم يطبع.
٢. عراق سفرى وخطالريمز، طبع في الأستانة ١٣٣٦هـ
٣. عثمانلي اوردوسي، طبع في بغداد ١٣٢٤هـ

٤. عثمانلي اسفارى حقنده تدقيقات، طبع في الأستانة ١٣٣٦هـ
٥. عراقي نضل نمائب يتدك طبع في الاستانه ١٣٣٦هـ
٦. حرب عمومية عثمانلي جبهه لرى طبع في الأستانه ١٣٣٧هـ
٧. سلمان باك ميدان محاربه سى، طبع في الأستانه ١٣٣٨هـ
٨. عراق تاريخ حرب تعصرى، طبع في الأستانه ١٣٣٩هـ
٩. سيفون وذيللى، طبع في ١٣٣٧هـ

يعتبر أمين زكي من ابرز الباحثين في تاريخ الشعب الكردي منذ العصور القديمة وحتى ألان على ضوء احدث الأساليب المنهجية وآخر المعلومات في الفترة التي عاش فيها فهو أول من كتب بلغة الكرد عن أصل الشعب الكردي وموطنه وكتب تاريخا متسلسلاً ووصف هو كتاب ((خلاصة تاريخ الكرد وكردستان)) بأنه نواة لكتابة تاريخ الشعب الكردي بصورة موسعة، والحق يقال إن ما قام به ينطوي على قيمة تاريخية مهمة، إذ لم يسبق إن كتب قبله أحد مثل هذا الكتاب. وإذا اعتبرنا كتاب (الشرفنامه) الذي ألفه الامير الكردي شرفخان البدليسي باللغة الفارسية عن تاريخ الأكراد كتاباً قيما، إلا أن ما كتبه محمد أمين زكي يعد بداية لمرحلة جديدة وانعطافاً هاما في مسار التاريخ الكردي. لقد اقترن اسم محمد أمين زكي بموضوع التاريخ الكردي وان مؤلفاته في هذا الحقل إضافة إلى قيمته التاريخية تنطوي على قيمة علمية وقومية، وكتاب((خلاصة تاريخ الكرد وكردستان)) منذ أقدم العصور حتى الآن يعتبر سفراً خالداً في تاريخ الشعب الكردي.

ومما هو جديد بالإشارة ، هذا الكتاب حصيلة بحث ودراسة مضنية لمئتين وخمسين مجلداً من الكتب الانجليزية والألمانية والفرنسية والفارسية والتركية

والعربية، وهو يرى أن كتابه هذا مازال بحاجة إلى التمحيص والدراسة أكثر فأكثر لإزالة ما به من النقص والقصور [٧] ولامراء أنه كتاب يصلح أن يكون نواة وأساسا جيداً لمن يرمي التعمق في تاريخ الشعب الكردي[٨] وأني أتفق مع المؤلف فيما كتبه في مقدمة كتابه المذكور من أنه وفق نوعاً ما في أحياء تاريخ الكرد وكردستان رغم قلة المصادر والمخطوطات التي كانت بين يديه. ويتجلى تفوق محمد أمين زكي في ميدان بحوثه القيمة في كتابه ((مشاهير الكرد وكردستان)) إذ اظهر في البحث في بطون أمهات الكتب عظماء وأبطال وعلماء وشعراء الكرد إلى الوجود وسط أسماءهم في هذا السفر الخالد، وبين بإيجاز الخدمات الجليلة التي قام بها هؤلاء المشاهير للحضارة الإسلامية. ويقول أمين زكي في هذا المصدر إن الجهود التي بذلها بعض مشاهير الكرد في سبيل إعلاء الدين والعلوم الدينية والأدب العربي يجب أن لا تنسى وجدير بها أن تكتب بمداد من الذهب في تاريخ العرب. و يؤسفني أن هؤلاء المشاهير لم يقدروا حق التقدير ولم يبحث عنهم ولا عن قوميتهم التي أهدت للعالم الإسلامي والعربي مئات من النوابغ [٩] ويعتبر كتابه ((تاريخ السليمانية)) الذي عربه الأستاذ محمد جميل الروزبياني من المصادر المهمة التي يستقي منها الباحثون معلومات قيمة عن الشعب الكردي و مثارا عجاب الكثيرين من الباحثين بحيث أصبح رافدا من روافد التي يستندون إليها في كتابة تاريخ الشعب الكردي. وإما مؤلفة (تاريخ الدول والإمارات الكردية) الدليل الساطع على قدرة هذا العالم في ميدان البحث والتأليف، فقد جسد تاريخ الإمارات والدول الكردية بكل موفقيه ونجاح. وأضاف إلى تلك التأليف فقد كتب تقريراً حول انحصار التبغ وتحسينه في العراق باللغة العربية سنة ١٩٤١م، وكتيبا تحت عنوان ((محاسبةى نيايةت))

باللغة الكردية وله مؤلف أخر بعنوان ((دوو تەقەلأی بیسوود)) وترك لنا كذلك أربعة دفاتر صغيرة وهي ((دفتری خاترانم)) و((غزای روح)) و((حیاة خاتراتی)) مع دفتر صغيراً صرفية ذكريات الحربية عندما كان في جبهات الحرب وفيه خرائط دقيقة ورائعة ونجده في دفتر ((حياة خاطراتی)) يتحدث منذ أول مجيئه إلى بغداد من السليمانية ويسجل فيه كل صغيرة وكبيرة تتعلق بحياته الدراسية سواء في بغداد أو اسطنبول بما فيه دراجاته ونتيجته . وقد كتب كل ذلك بخط دقيق جيد باللغة التركية أما في دفتر ((غزای روح)) فنجد الأشعار والقصائد التي استهوته لعديد من الشعراء الشرقيين مع قصائد رقيقة من نضمه من جملتها قصيدة (اشتياق الوطن) أي الحنين للوطن كتبها في اسطنبول.[١٠]

محمد أمين زكي شاعراً ورساماً :

لقد اشتهر محمد أمين زكي كمؤرخ عسكري وصحفي وسياسي لامع وكذلك عرفه معاصروه والمقربون إليه شاعرا وأديبا يتذوق الشعر ويقرضه [١١] ولكن المقربين منه أكدوا كذلك بأنه كان رساما وجيداً لا بأس في قدرته كرسام وقد تبين قابلياته هذه في بعض من اللوحات التي بقيت في أسرته الكريمة.

توفي أمين زكي سنة ١٩٤٨م وترك بوفاته فراغ كبيراً في الحياة الثقافية لشعبنا الكردي الذي كان يأمل منه الكثير الكثير في أغناء ثقافته ورفده بعطائاته الثقافية والعلمية في مختلف المجالات والأنشطة الثقافية والعلمية

والتاريخية، رحم الله هذا العالم القدير وزاد من أمثاله في صفوف أمتنا الكردية ليخدموا بنتاجاتهم القيمة تاريخ وثقافة هذه الأمة العريقة.

الهوامش و المصادر

(١) يعتقد بعض المؤرخين بأن جابان الكردي أدرك صحبة الرسول الكريم(ص) وقد جاء ذلك في كتاب الإصابة في تميز الصحابة.

(٢) دينور كانت فيما مضى مدينة عامرة قرب قرمسين (كرمانشان) الحالية، ولكنها ألان بلدة صغيرة بما ينسب اليها من العلماء وكبار الصوفية.

(٣) شهرزور كانت فيما مضى مدينة معروفة ومزدهرة، لازالت إطلالها باقية حتى ألان في الموقع المسمى بـ(ياسين تبة) تل ياسين في محافظة السليمانية الحالية في كردستان العراق، وقد نسب إليها جمع من العلماء والفقهاء والنحاة والمتصوفة.

(٤) لأجل التعرف على سيرة وحياة هؤلاء العلماء ومؤلفاتهم راجع الكتب والتصانيف التالية: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، الإعلام للزر كلي، معجم الأدباء لياقوت الحموي، الطبقات الكبرى للشعراني، وفيات الأعيان لابن خلكان، وكشف الظنون لحاجي خليفة، ولباب الألباب للعرفي، وتفسير المعاني للألوسي، ومشاهير الكرد وكردستان لمحمد أمين زكي، ومشاهير الكرد لبابا مردوخ روحاني، ونفحات الأنس للجامي.

(٦) مقدمة (مشاهير الكرد وكردستان) جـ١،ص٢.

(٧)قامت لجنة التاريخ في المجمع العلمي العربي ((الكردي برئاسة المرحوم الأستاذ ملا جميل روزبياني وكنت عضواً فيها بدراسة مستفيضة منه للتاريخ المذكور وتشخيص النقص والأخطاء الواردة فيها وسلم التقرير الى مجلة المجمع لطبعه ولا اعلم مصير هذا التقرير الهام الذي اخذ منا وقتا طويلا حتى الآن

(٨)انظر مقدمة خلاصة تاريخ الكرد وكردستان منذ أقدم العصور حتى ألان. محمد أمين زكي، ترجمة محمد علي عوني، جـ١، ١٣٩٣م.

(٩) انظر مقدمة خلاصة تاريخ الكرد وكردستان.

(١٠) مقابلة مع السيدة سانحة أمين زكي المنشور في جريدة التآخي ببغداد، العدد ١٠٨١ الأحد، ٩ تموز ١٩٧٢م.

(١١) نشر الأستاذ رفيق حلمي أشعار محمد أمين زكي في كتابه (شعر وادبياتي كوردي) ص٣٧- ٣٨.

گۆڤار

کەشکۆڵ

مێژووی کۆنی میسر

خولەکانی مێژووی کۆنی میسر

بەچاو پۆشین لە چاخەکانی پێش مێژوو کە دەیەها هەزار ساڵ ڕەگەکانیان لە خاکی میسردا پەرت ببوو، وئەگەر وامان دانا کە مێژووی کۆنی میسر بەسەرەتای چاخی خێزانی یەکەم (دەوروبەری ساڵی ٣٢٠٠ یان ٣٠٠٠ پێش زایین) دەستی پێکردووە و بەمێرشی ئەسکەندەری گەورە بۆسەر میسر لە ساڵی ٣٣٢ پێش زایین کۆتایی پێهات، کاتێک: کەچاخێکی مێژوویی نوێ دەستی پێکرد کە چاخی بەتلیمی (یۆنانی)یە کە تاکو ساڵی ٣١ پێش زایین بەردەوام بوو، ئەمەش کاتێك کە کلیوباترای حەوتەم، خۆی کوشت، بەمەش چاخێکی مێژوویی نوێ دەستی پێکرد کە چاخی ڕۆمانیە، کە میسر تیایدا بووە وولاتێکی ڕۆمانی تاکو ساڵی ٦٤١ز کاتێك کە عەرەبە موسڵمانەکان میسریان فەتح کرد بەمەش بووە وولاتێکی سەر بە خیلافەتی ئیسلامی لە مەدینە ئینجا لە دیمەشق ئینجا لە بەغداد..تاوەکو کۆتایی گەشەکردنە مێژووییەکان کە بۆ هەمووان زانراوە .

لە ڕووی زانستیشەوە زانراوە کە مێژوو خولی هەیە..هەر خولێك لەوانە دەیەها یان سەدەها ساڵ دەخایەنێت، لەم ڕووەشەوە وەکو ئابووری وایە کە لەسفرەوە دەست پێدەکات ئینجا بەرەو پەرەسەندن دەچێت، کاتێك کە هێڵی بەیانی بەرەو ترۆپکی ڕێژەیی بەرز دەبێتەوە، ئینجا ئەو هێڵە دەست

بە لاربوونەوە دەکات بەرەو خوارەوە و بەشێوەیەکی ڕێژەیی، تاکو خولە ئابووریەکە کۆتایی پێدێت بۆ ئەوەی خولێکی نوێ دەست پێ بکات کە جارێکی تر ئابووری تیایدا پەرە بسێنێ..بەم شێوەیەش. ئەمەش شتێکی زانراوە کە زانستی ئابووری سیاسی لەسەری جێگیربووە.

ئەگەر ئەم تیۆرەش لەسەر مێژووی کۆنی میسر جێبەجێ بکەین ئەوەی کە نزیکەی سێ هەزار ساڵ بەردەوام بوو، ئەوە دەبینین ئەو مێژووە دابەش بووەتەسەر چەند خولێك لەشێوەی چەند شاخێکی مێژوویی کە بەشێوەی جیاواز لە بارودۆخی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی جیادەکرێتەوە. لێرەدا کورتەیەکی زۆر کورتکراوە بۆ خولە مێژووییەکان پێشکەش دەکەین کە لەچاخە جیاوازەکانی (بە گوێرەی ڕاسترین ڕایەکان لە دەست نیشانکردنی ساڵەکانی ئەو مێژووە) بەسەر مێژووی میسردا تێپەڕیووە.

خولی یەکەم بەوە دەست پێدەکات کە مێژوو نووسەکان لەسەری کۆك بوون کەبەچاخی (بەرەبەیان) یان چاخی کۆن ناوی بنێن، ئەویش هەردوو خێزانی یەکەم و دووەم (لە ساڵی ٣٠٠٠ بۆ ساڵی ٢٦٣٥پ. ز بەنزیکەیی) دەگرێتەوە ئەمەش کاتێك هەرێمەکانی لە هەردوو ڕووی قیبلەیی و دەریایی یەکیان گرت، مەملەکەت حکومەتی مەرکەزی دامەزران، بۆ دەکیۆمێنت کردنی ڕووداوەکانی مێژوو و تۆمارکردنی ڕووکارەکانی شارستانیەتی میسری، نووسین بلاو بووە وە.

ئینجا ئەو سەردەمە مێژووییە سەری هەڵدا کە مێژوو نووسان ناوی دەوڵەتی کۆنیان لێنا، ئەویش خێزانەکانی سێ تاکو شەش (لەساڵی ٢٦٣٥ تاکو ساڵی ٢١٥٥پ. ن) دەگرێتەوە، کاتێك کە میسر گەیشتە ترۆپکێکی

شارستانی کە هیچ دەوڵەتێك لە دەوڵەتەکانی جیهانی کۆن کە هاوچەرخی بوون، پێ ی نەگەیشتبوون، ئەمەش کاتێك کە سیستەمی سیاسی و کۆمەلأیەتی لەسەر بنەمای ئازادی و یەکسانی تیایدا جێگیر بوون.

ئینجا یەکەم شۆڕشی کۆمەلأیەتی لەمێژووی جیهاندا ڕوویدا، ئەمەش کاتێك گەلی میسریی شۆڕشی کرد دژی دەرەبەگایەتی و دەرەبەگەکان ئەوانەی لەماوەی خێزانی شەشەم دەستیان بە بلأوبوونەوە کرد، بەمەش دەوڵەت و حکومەتی مەرکەزی هەڵوەشایەوە، وگەندەڵی و ئاژاوە لە هەموو لایەکی وولأتدا بلأوبووەوە. ئەم قۆناغە مێژووییە بە ((چەرخی پووکانەوەی یەکەم)) ناونرا، و خێزانەکانی حەوت تاکو یازدەی (لەساڵی ٢١٥٥ تاکو ٢٠٦٠پ. ز) بەخۆوە گرت.

ئینجا چاخێکی شارستانی مەزن دەستی پێکرد کە تیایدا جارێکی تر وولأت یەکخرا، و خۆشگوزەرانی ئابووری و سەقامگیربوونی سیاسی و کۆمەلأیەتی لەسەر دەستی شایەکانی خێزانەکانی کۆتایی خێزانی یازدە تاکو سیازدە (لە ساڵی ٢٠٦٠ تاکو ١٧٠٠پ. ز) گرتەوە.

کاتێك کە میسریش کەوتە ژێر فەرمانڕەوایی هکسۆس سەردەمی پووکانەوەی دووەم دەستی پێکرد ئەو هیکسۆسانەی بە تەواوی دەستیان گرت بەسەر هەرێمەکانی دەلتاو میسری ناوەڕاستدا، لە کاتێکدا هەرێمەکانی باشوور لە ژێر فەرمانڕەوایی چەند شایەك مانەوە کە لە تیبە/ ئەقسور، مانەوە. ئەم چەرخەش لەماوەی فەرمانڕەوایی خێزانەکانی سیازدە تاوەکو حەڤدە (لە ساڵی ١٧٠٠ بۆ ساڵی ١٥٥٤پ. ز) بەردەوام بوو.

ئینجا چاخێك لە باڵاترین چاخە شارستانیەکان لە میسری کۆن دەستی پێکرد ئەویش چاخی دەوڵەتی نوێیە، ئەویش خێزانەکانی حەڤدە تاکو کۆتایی خێزانی بیست (لە ساڵی ١٥٥٤تاکو ساڵی ١٠٨٠پ. ز) دەگرێتەوە، لەم چاخەش میسر بووە یەکەمین و بەهێزترین ئیمپراتۆرییەت لە مێژووی جیهاندا، ئەوەبوو سنووری دەرەوەی درێژ بووەوە و باشووری ڕۆژهەڵاتی تورکیا و خاکی نێوان دوو زێ و هەموو ناوچەکانی سوریا و لوبنان و ئوردن و فەلەستینی گرتەوە، و سنووری باشووری تاکو تاڤگەی چوارەم، و سنوری ڕۆژئاوای تاکو بیابانی لیبیا درێژ بووەوە.

بە دەست پێکردنی خێزانی بیست ویەك تاکو خێزانی سی (لە ساڵی ٣٣٢پ. ز) میسر تووشی بە بەش بەش بوون و هێرشە دەرەکییەکان بووەوە لە لایەن فارسەکان و لیبیەکان و یۆنانیەکان و ئەو فەرمانڕەوا میسرییە بە کرێگیراوانەی پشتگیری ئەو بێگانانەیان دەکرد. ئەمەش بیجگە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی خێزانی بیست وشەش کە میسری بەرەو بوژانەوە برد، و هەڵادا شکۆمەندییە کۆنەکانی و شارستانیە مەزنەکەی کەمێژوو بەخۆوەی بینیوە، بگەڕێنێتەوە.

چۆن بیری یاسایی لە میسری کۆندا دروست بوو

لە چەندین هەزار ساڵەوە، و پێش سەرهەڵدانی پێغەمبەران، میسرییە کۆنەکان یەکەمین بیروباوەڕە ئاینییەکانیان داهێنا، تیایدا ڕایان گەیاند کە خودای گەورە ((ڕەع)) –خودای خۆر– میسر و میسریەکانی بەیارمەتی

کۆمەڵێك خوداى تر هێناوەتە بوون..و ڕەع کۆمەڵێك یاسای جێگیرو سەقامگیری داوەتە دەست میسریەکان کە پەیوەندی نێوان مرۆڤ وخەڵکانی تر لە ئەوانەی لەکۆمەڵگادا لەگەڵی دەژین ڕێك دەخات.

ئەم یاسا خوداییە یەکەمینانە لەبنەمادا لەسەر بیرۆکەی دادی ڕەها دامەزرابوون لەوانەش هەق دانەوە بەزۆر لێکراو دانەوەی حەق بە هەموو خاوەن حەقێك..باوەڕی کۆنی میسری وای دەبینی کە خودایەکان لە لاشەی ئەو شایە بەر جەستە دەبوون کە فەرمانڕەوای میسری دەکرد بۆ ئەوەی وای لێبکات کە داد لە نێوان میللەتەکەی و هەموو ئەوانەی لەسەر خاکی میسر دەژین، بەرقەرار بکات.

ئەوەو باوەڕە ئاینییەکان لە میسری کۆندا جیاواز بوون سەبارەت بە دەست نیشان کردنی ئەو خودایەی دانان و دەرکردنی یاسای دادی ڕەهای پێ سپێردرا..باوەڕێکی وا هەبوو دەیووت ئەوەی ئەو یاسایەی داناو بەسەر خەڵکیدا سەپاند خودا ئوزیریس بوو کاتێك کەپێش ئەوەی فەرمانڕەوایی جیهانەکەی تر بکات فەرمانڕەوایی میسری دەکرد..و باوەڕێکی تریش هەبوو دەیووت کە ئەو یاسایە خودا ((تحوت)) –خودای دادو نووسین داینـاوە– و شا ((مینا)) کە لە ڕووی مێژووییەوە بە یەکەم شای مرۆڤ دادەنرێ – هەستا بە بڵاو کردنەوەی یاساکانی دادی ڕەها کە خودا ((تحوت)) داینـاوە.

بە تێپەڕبوونی سەدەها ساڵ داوی ئەوەی بارودۆخ و ڕێکخستنە ئیدارییەکان لە ئەو سەری تاکو ئەو سەری دەوڵەتی میسری سەقامگیربوو..ئەم ڕێکخستنانە بوونە خاوەن شێوەیەکی جیاواز، هەر یەکەیەکی ئیداری پیاوێك سەرکردایەتی دەکردو بە فەرمانڕەوای دادەنرا،

ئەمەش بەدەست پێکردنی لە شێخی گوند، بۆ فەرمانڕەوای شار، و هەموو ئەو فەرمانڕەواو فەرمانڕەوا بەسەر کراوانەی تیایدا دەژین.

هەر فەرمانڕەوایەکیش لەو فەرمانڕەوایانە –هەر سیفەتێك یان پلەیەکی وەزیفی هەبووایە– ئەو پەنایە بوو کەخەڵك لەکاتی دروست بوونی کێشەو جیاوازی تێڕوانینەکان دەچوونە پاڵی..و بەر پرسیاری یەکەم بوو لە بەردەم ویژدانی و تێڕوانینی تایبەتی بۆ بنەماکانی هەق دانەوەو ڕێساکان و عورفە ڕەوشتیەکان کە خەڵکی دروست بەهەموو توێژ وچینەکانی کە لەکۆمەڵگای میسریدا دەژیان لەسەری ڕێك کەوتبوون.

مێژوو باسی ئەوە دەکات کە گەلی میسری یەکەم گەل بوو لەگەلانی جیهانی کۆن کە بەشۆڕشێکی سەرتاسەری ڕەگ و ڕیش هەڵکێش هەڵبستێ و داوای مافی مرۆیی لە یەکسانی نێوان مرڤایەتیدا بکات..ئەو شۆڕشە لەدوای کۆتایی هاتنی چاخی خێزانی شەشەم لە دەورووبەری ساڵی ٢١٥٠پ. ز ڕوویدا..ئەم شۆڕشە بەدرێژایی سەردەمێك بەردەوام بوو کە لەمێژووی کۆنی میسر بە چاخی پووکانەوەی یەکەم ناو دەندرێ کە سەردەمی خێزانەکانی لە حەوتەم تاکو یازدەم گرتەوە، کاتێك کە چاخێکی مێژوویی نوێ دەستی پێکرد بە چەرخی دەوڵەتی ناوەند (ساڵی ٢٠٥٥پ. ز) ناو دەبردرێ.

لەپاڵ داواکردنی گەلی میسر بە مافی یەکسانی لەنێوان مرڤاندا بەبێ هیچ جیاوازی کردنێك بە هۆی پابەند بوون بۆ چینە کۆمەڵایەتیە جیاوازەکانی یان توێژە جیاوازەکلن گەل، گەلی میسریش هەڵستا بە لەناو بردنی دەرەبەگایەتی ئەو سیستەمەی کە زۆرداری ودەرچوون لە بنەماکانی داد و نایەکسانی لە

نێــوان دەربەگــەکان و جوتیارەکــان وتوێــژەکانی گــەلی لەچــینە کارکــەرە هەژارەکانی تری تیادا بوو.

ئەمە هەمووی بووە هۆی سەر هەڵدانی کۆمەڵێکی نوێ لـە عورفـەکان کـە جەخت لەسەر ئەو گۆڕانانە لە مافی تاکەکان دەکاتەوە کە بەسەر کۆمـەڵگای کـۆنی میـسری داهـاتن، لەگـەڵ بـەردەوام بـوونیش لـە جێبـەجێکردنی ئـەو عورفانە، وەکو یاسا دانـان یـان یاسـای نووسـراوی لێهـات کـە دەبـێ لەسـەر هەمووان جێ بەجێ و پەیڕەو بکرێ..ڕێسای گشتی بـاو لـە لای گـەلی کـۆنی میسری ئەوە بوو کە باشترین یاساکان ئەوانەن کە پێش ئەوەی لەسەر کاغەز نووسرابن لە دڵی خەڵکی دا بووبن.

لەمەشەوە زۆربـەی مێـژوو نووسـەکان و زاناکـانی میـسریان دەڵـێن گـەلی میـسری پێش هەموو گـەلانی جیهـان کـەوتووە لـەداواکردنی مـافی یەکسانی، ئەمەش لەژیانی سەر زەوی یان لە ژیانی دوای مردندا.

کاریگەری یاسا میسرییە کۆنەکان لە یاساکانی ئیغریقی و یۆنانی

لە کۆتایی سـەدەی نـۆزدەوە و بـە درێـژایی سـەدەی بیـستەم بەتـەواوی، دەیەها کتێب و سەرچاوەی زانستی بێگانە دەرچوون کـە لێکۆڵینـەوەی تێـرو تەسەل بە خۆوە دەگرن سەبارەت بەو یاسایانەی لە ماوە مێژووییـە بـە دوای یەکتر داهاتووەکاندا لە کۆمەڵگای کۆنـدا بـاو بـووە..زۆر جـار خوێنـەری ئـەو کتێب و سەرچاوانە سەری سوڕ دەمێنـێ لـەو کەڵەکـە بوونـە بـێ شـومارە لـە زانیارییەکان سەبارەت بەجیاکردنەوەی بیری یاسایی لە شارستـانیەتی کـۆنی

میسری لەکاتی بەراورد کردنی بەو یاساو سیستەمە یاساییانەی کە لە شارستانیەتە کۆنەکانی تری هاوچەرخی شارستانیەتی میسری یان ئەوانەی بەدوای داهاتبوون، باوبوون..بە دڵنیاییەوە خوێنەر/ سەرسامیش دەبێ کاتێك کە ڕادەی کاریگەری یاسا میسرییە کۆنەکانی لە یاسا ئیغریقی و یاساکانی تری ڕۆمانی..و ڕادەی کاریگەری ئەو یاسایانەی دوایی لە یاساکانی دەوڵەتە ڕۆژئاواییە نوێیەکان بۆ دەردەکەوێ.

لێرە دا هەندێ زانیاری کە سەبارەت بە ڕووەکانی بەراوردکردن لە نێوان سیستەمی یاسایی لە میسری کۆن و سیستەمی یاساییەکانی تر لە هەندێ شارستانیەتە کۆنەکانی تر باوبوون و لە کتێب و ژێدەرە بێگانەکاندا هاتبوون، وەردەگرین.

لە ماوەی سەدەی شەشی پێش زایین، یاسا دانەری ناوداری ئیغریقی ((سولون)) هەڵستا بەسەردانی میسرو پەرستگاو قوتابخانەکانی بەسەر کردەوە، و لەگەڵ زێوان و زانا میسریەکان ڕای گۆڕییەوە، و زۆر کاریگەر بوو بەڕێساکانی دادو یەکسانی کە لە کۆمەڵگای میسری باو بوو..کاتێك کە گەڕایەوە شارەکەی ئەسینا دەسەڵاتی درایە دەست، و دەسەڵاتی فراوان و تەواوی پێ درا بۆ سووك کردنی قورسایی زۆرداریيەکان کە لە کۆمەڵگای ئەسینی و چاککردنی بارودۆخی ئابووری بەرەو خراپتر چوو لەو شارە/ دەوڵەتەدا، هەڵستا بەچاو خشاندنەوە بەدەستوری ئەسینی و ئەو یاسانەی حوکم دەکات بەسەر پەیوەندییە سڤیلییەکان لەنێوان تاکەکانی گەلی ئەسینی، ئەمەش لەژێر ڕۆشنایی ئەوەی دەیوست لەدادی یاسا میسرییەکان

هەر بۆ نموونە، خانەدانەکانی ئەسینا لەرێگای ئەو پارە بێشوومارو زەوییە فراوانانەی هەیان بوو دەسەڵاتی تەواویان بەسەر چالاکییە بازرگانی و پیشەسازییەکان و دەسەڵاتیان بەسەر دەوڵەتدا گرتبوو..ئەم خانەدانانەش بەلەبەر قەرددانی زەوییەکانیان و خۆیان قەرزداری موڵکدارە بچووکەکان و بەکرێ دەرەکان بوون..لە کاتی دانەوەی ئەو قەرزانەش لەو ماوەیەی لەسەری رێک کەوتبوون ئەوە قەرزدار زەوییەکەی خۆی بۆ بەرژەوەندی قەرزدەرەکە لە دەست دەدا، یاخود سەربەخۆیی خۆی لە دەست دەداو دەبووە کۆیلەی قەرزدەرەکەی..سولون هەڵستا بەدەرکردنی ئەو یاسایانەی کەرێگرە لەبەردەم ئەو دەست بەسەر داگرتن و رێ و شوێنە زۆردارانەی کەلە یاسا میسرییەکان هاوشێوەی نیە..هەروەها کۆمەڵێك یاسای دەرکرد بە دامەزراندنی دادگای میللی کەدادوەرەکانی لە هەموو چینەکانی گەل هەڵدەبژێردرێن، ئەمەش هەروەکو ئەو سیستەمە دادوەرییەی کە لەمیسردا باو بوو.

هەروەها ((ئەفلاتون)) فەیلەسەفی ناوداری یۆنانی– زۆر کاریگەر بوو بەو رێساو بنەما رەوشتیانە و بەها بالآیانەی کە حوکمی بەسەر پەیوەندییە سڤیلییەکانی نێوان تاکەکانی گەلی کۆنی میسری دەکرد، لەم رووەشەوە لەهەموو وەسیەتە رەوشتیەکانی لە هەموو کارە فەلسەفییەکانی کە پێشنیاری کرد پشتی بەو رێساو بەهایانە دەبەست.

لەو کتێب و ژێدەرە بێگانانە ئاماژەیەك هەیە بۆ ((تیۆدۆر سقلّی)) کە لەسەدەی یەکەمی پێش زایین ژیاوە، ومێژووی جیهانی کۆنی لە کۆنترین سەردەمەکانەوە تاکو ئەو سەردەمەی تیایدا ژیاوە، نووسی، ئەم مێژووە تێرو

تەسەلەشی لە چل بەش دەر کردووە، بەداخەوە تەنها پازدە بەشی لێ گەیشتووە کە مێژووی میسرو ولاتی نێوان دوو ڕووبار و هیندو عەرب و باکوری ئەفریقیا بەخۆوە دەگرێت..لێرەش ئەوەی بۆ ئێمە گرنگە ئاماژە کردنە بۆ ئەوەی لەسەر سیستەمی یاسایی لە میسری کۆن نووسیویەتی کاتێک کە ووتی: ((خەڵك لەمیسر لەسەر بنەمای نیەت و مەبەستە کەتنکارییەکانیان لەو تاوانانەی یان لەڕێ لادانانەیان لە ڕێساکان و عورفە ڕەوشتیە باوەکان لە کۆمەڵگادا ئەنجامی دەدەن، سزا دەدرێن، نەك لەسەر بنەمای سامانیان یان چینی کۆمەڵایەتیان..و لە میسردا هیچ جیاوازی کردنێك لە نێوان سەربەست و ئازاد لەبەردەم یاسادا نییە لەڕووی سزادانی ئەو کەسەی بە تاوانی کوشتن هەڵدەستێ..لەمیسر قەزا بەپێ ی یاسا نووسراوەکان کە دەخرێتە ژێر دەستی قازییەکان حوکم دەکات.

لە ساڵی ١٨٦٩ز ((ج.تونیسین)) لە پاریس کتێبێکی بەناونیشانی ((چەند لێکۆڵینەوەیەك لەمێژووی یاسای کەتنکاری گەلە کۆنەکان)) دەرکرد تیایدا باسی ئەوەی کردووە کە یەکەم ((کۆد CODE)) واتە کۆکردنەوەی یاساکان لە یەك کۆمەڵەی تەواو– لەسەر دەمی بەتلیمی لەمیسر دەرچووە..ئەمەش پێش ئەوەی ئیمبراتۆری بێزەنتی ((جوستنیان)) هەڵبستێ بە کۆکردنەوەی یاسا ڕۆمانییەکان لەیەك ((کۆد))ی یەکگرتوو بە دەوروبەری ٨٠٠ ساڵ.

و لە ساڵی ١٨٨٩ز ((ڕۆدۆلف دارست))– کە لەپێشڕەوەکانی زانستی مێژووی یاسایە ڕاگەیاند کە پاپیرۆسێکی کۆنی میسری هەیە ئاماژە دەکات

بە بوونی هەشت کتێب کە کۆدی یاسای میسری بەخۆوە دەگرێت، بەڵام بە داخەوە تاکو ئێستا نەدۆزراونەتەوە.

فێرکردن و مەشق پێکردنی کچان..لە میسری کۆندا

مێژوو نووسان و زاناکانی شوێنەوار ناسی تێبینی ئەوەیان کردووە کە قوتابخانەکانی میسری کۆن بەهەموو جۆر و پلەکانی بە فێر کردنی نێر بەبێ مێ کورت کرابوونەوە..ئەوەتا هیچ پاشماوەیەکی شوێنەوار ناسی نەدۆزراوەتەوە کە بەڵگە بێ لەسەر فێرکردنی کچان لەو قوتابخانانەدا، ئەو کارەی کە چەند پرسیارێکی سەر سوڕهێنەری وروژاند سەبارەت بەوەی کە خوێندنی کچان رێ ی پێدرابوو یان رێ ی پێ نەدرابوو..چەند پاشماوەیەکی شوێنەواری زۆر هەن لە پەیکەرو نەخشەکان لەسەر رادەی ئەو بەرپرسیاریەتیانەی خرابوونە ئەستۆی ئافرەت لە میسری کۆندا، ئەمەش چ ئەگەر ئافرەتی ماڵەوە بێ یان لەو ئافرەتانە بێ کە لە کارگەکان و کێڵگەکاندا کاردەکات..گومان لەوە دانییە کە ئەو کارانە پێویستی بەوە هەبوو کە کچان لە بچووکییەوە مەشقی لەسەر بکەن..دایکەکان بەشێوەیەکی تایبەتی مشەق پێکردنی کچەکانیان گرتبووە ئەستۆ لەسەر وردبینی لەهەڵسان بەو کارانەی ماڵەوە تاکو کچ دوای مێردکردنی- شایەنی ئەوە بێت نازناوی((بنت بر)) واتە ((خانمی ماڵەوە)) هەڵبگرێت.

گومانیش لەوە دانیە کە مەشق پێکردنی کچان لەسەر ئەنجامدانی کاری ماڵەوە ساڵانێکی درێژی دەخایەند تاکو کچان بەوردی کاروباری جۆر بەجۆر

ئەنجام بدەن وەکو: هارینی دانەوێڵە، و هەویر شێلان، و ئەنگوتك کردن، وئامادەکردنی فڕنی بۆ نان کردن یان چێشت لێنان، و شوشتنی جل و بەرگ، و خاوێن کردن و ڕێك خستنی ژوورەکانی ماڵەوە، و مەی دروست کردن، و ڕستنی داوی کەتان و ڕستنی قوماش بەتەشی، و دورینی جل و بەرگ، و یارمەتی دانی دایك و باوکی لە کاروباری جووتیاری لە جووت کردن و تۆ کردن و ئاو دان و درۆێنە- لە پاڵ هەموو ئەوانەشدا: هەڵستان بە سەر پەرشتی کردنی خوشك و براکانی کە لە ئەو بچووکترن.

سەبارەت بە کچ و ئافرەتە هەژارەکانیش، ئەوە دەیانتوانی لە کارگەکانی ڕستن و چنین، یان لەبەخێو کردنی ئاژەڵ و پەلەوەر وکاروباری تردا کە لەگەڵ سروشتی ئافرەت دەگونجێ، کاربکەن.

هەرچی سەبارەت بە کچانی خێزانە چینە باڵاکانە یان کچانی خێزانە فەرمانڕەواکان، ئەوە مێژوو نووسان و زاناکانی شوێنەوار دەڵێن لەوانەیە فێری نووسین بووبن بەلآم لە قوتابخانەکاندا نا، بەڵکو لەسەر دەستی دایکە خوێندەوارەکان، یاخود لەسەر دەستی بەخێوکەرو مامۆستای تایبەت..هەندێ بەڵگە لەسەر ئەوە هەن کە شازادە ((نفرو رەع)) کچی شاژن حتشبسوت لەسەر دەستی ئەندازیار ((سننموت)) کە ڕاوێژکاری شاژن بووە و سەرپەرشتیاری گشتی بەڕێوەبردنی موڵکەکانی، و بەڕێوەبەری کاروبارەکانی، و جێبەجێ کاری پرۆژە بیناسازییە گەورەکانی بووە پەروەردەکراوە..بەلآم نازانین کە ئایا سننموت هەڵساوە بەوەی کە ڕێساکانی نووسین فێری شازادەی بچووك بکات یاخود نا؟

هەروەها کچی خێزانەکانی چینە باڵاکان مەشقیشیان دەکرد لەسەر سەماکردن و گۆرانی ووتن و گـۆرانی ئـاینی ووتـن ژەنینـی ئـامێرە موسـیقیە جـۆر بـەجۆرەکان لـە ژێـدارو ئیقـاعی ئەمـەش لـە پێنـاو بەشـداری کـردن لـە ئاهەنگەکانی خۆش ڕابواردن کە لەکۆشکی خێزانەکانیان دەکرا، یان ژەنـین و گۆرانی ووتن لە پەرستگاکانی خودا دا.

هەنـدێ نامـە دۆزراونەتـەوە کـە شـاژن یـان خانمـەکانی خێزانـە باڵاکـان ناردوویانە، لەپاڵ هەندێ نامەی تر کە بۆیان ناردراوە..بەڵام نـازانین کـە ئایـا ئەو نامانە بەزانینی ئەوانەوە نووسراوە، یاخود پـەنایان دەبـردە بـەر هەنـدێ نووسەر بۆ ئەوەی بۆیانی بنووسن و بخوێننەوە.

هەروەها بەڵێنامە یان دەکیۆمێنتی فەرمی یان عورفی نەدۆزراوەتەوە کـە ئافرەت واژۆیان کردبێ، ئەو شتەی کـە ئـەوە دووپـات دەکاتـەوە کـە زانینـی نووسین لە ناو ئافرەتە میسرییە کۆنەکان باو نەبووە، لەوانەیە ئەمە بێجگە لە هەندێ ئافرەتی خێزانەکانی چینی باڵای کۆمەڵگا بێت.

ئەوەی سەیریشە شوێنەواری وا هەیە کە هەندێ ئافرەت نیشان دەدا کـە مەشق دەکەن لەسەر بەکارهێنانی تیرکەوان، ئەوەش چەکێکە لەشەڕ یـان ڕاو کردن بەکاردەهێنرێت، هەروەها نەخشێکی تر هەیە کە یـەکێك لـە شـاژنەکان پیشان دەدات کەلەکاتی سواربوونی یـەکێك لـە گالیسکەکان تـیر دەهاوێـژێ، ئەو کارەی پرسیار دەوروژێنـی، و مێـژوو نووسـان سەرسـام دەکـات لـەکاتی وەڵامدانەوەی .

سەرچاوە//

مختار السويفي أم الحضارات ملامح عامة لأول حضارة صنعها الأنسان، تقديم الكتور عبدالحليم نورالدين، الدار الحصرية اللبنانية، ٢٠٠٣.

وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە بۆ کوردی د. محەمەد عەبدوللا کاکە سور.

فەرهەنگی مێژوویی و شارستانی

✍باوکی پەیام

أبازە : ناوی ئەبخازیەکان لە زمانی تورکی ، لە مێژووی عوسمانیدا چەند کەسێك لە ئەبخازیاوە هاتبوون ئەم ناسناوەیان هەلگرتبوو . هەرچی ئەبخازیایە ئەوا هەر لە زنجیرە چیاکانی قەوقازەوە درێژ دەبێتەوە تاوەکو کەناری دەریا لەنێوان گاگری لەباکوورو رێژەگەی رووباری ئاجور لە باشوور . وەئەبخاز هۆزێکی قەوقازییە کە لەبنەڕەتدا لەسەر کەناراوەکانی دەریای رەش نیشتەجێ بوون .

بەناوبانگترین ئەو کەسایەتیانەی ئەو نازناوەیان هەلگرتبوو :

_ئابازە پاشا (لە ساڵی ١٦٢٤ ز مردووە)

_ ئابازە حەسەن (لە ساڵی ١٦٥٨ ز مردووە)

_ ئابازە محەمەد پاشا (لە ساڵی ١٧٧١ ز مردووە)

اباد : ووشەیەکی فارسیە بە مانای ، ئاوەدان ، ئاوایی ،بەپیت، بەکشتوکاڵ دێت.شوێنێك کە ئاو گژو گیای زۆر بێت ، چونکە ئەمە ووشەیەکی لێکدراوە پێکهاتووە لە (ئابا) واتە ئاو ، (باد) بەمانای (با بێت) وات (با ئاوەدان بێت).

بە زۆری دەبێتە پاشگری ناوەکان کە مانای ژمارەیەك شوێن دەگەیێنێت وەك : ئەحمەد ئاباد (ئاوا) ، حەیدەر ئاباد، ئەمیر ئاباد ..... هتد) یاخود لەگەڵ ناوی گوندێك یان شارێك دێت کە دەلالەت لە سەر ناوی بنیاتنەرەکەی یاخود نۆژەنکەرەوەی دەکات وەك : حەسەن ئاباد .

الجوالي : ووشەیەکی عەرەبیە ، کۆی (جالیە) یە.
ئەو ماڵ و دارایییەی کە لە خاوەن پەیمانەکان (أهل الزمە) (غەیرە موسڵمانەکان) وەردەگیرا لە بەرامبەر مانەوەیان لە وولاتی موسڵمانان و دابین کردنی مافەکانیان لە پارێزگاریکردنی سەرو ماڵیان و ئازادی بەجێهێنانی سروتە ئاینییەکان. ئەم برە پارەیەش جیاوازی هەبوو لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی تر بەپێ ی باری ئابووری و بژێویەکەی بەلام بە شێوەیەکی گشتی وانەبووە کە باری قورس بکات و زیاتر مەبەست لە دانانی دروست کردنی هێڵێکی پەیوەندی بووە لە نێوان دەوڵەت و هاوولاتیبوونی ئەم کەسانە .
ئەم ووشەیە هەر لە سەردەمی خەلافەتی راشیدیەوە بەکارهاتووە تاوەکو سەردەمی مەمالیك بەردەوام بووە، هەر لە سەردەمی عوسمانیش لە میسر بە کارهاتووە .

الجوامك : ووشەیەکی فارسی یە ، کۆی (جامکی) ە . واتا پۆشاك .
لە رووی زاراوەیشەوە ،واتا موچەی سەربازان و ئەو خواردن و جل و بەرگانەی لە چەند کاتێکی دیاریکراودا پێیان دراوە بەکارهاتووە .

جمکدار : ووشەیەکی لێکدراوی فارسیە پێك هاتووە لە(جامك) : واتا پۆشاك، (دار) : واتا بەرپرس .
لە رووی زاراوەییەوە بە فەرمانبەرێکی تایبەتی لە دیوانی سوڵتان گوتراوە کە راسپێردراوە بە دابەش کردنی مووچە بەسەر خزمەتکاران و دەست و پێوەندو سەربازانی دەوڵەت .

التوقیـــع : ووشـــەیەکی عەرەبییـــە، وەکـــو زاراوەیـــەك بـــەکارهاتووە بـــۆ ئیمزا(واژوو)کردن، یاخود هێماو نیشانەیەکی هاوشێوەی ئیمزای فـەرمانڕەوا یاخود سـلطان، بـە شـێوەیەکی گشتی واتـای فـەرمان یـان بڕیـارو مەرسـوم دەگەیەنێت، ئەمەش هەر لە سەردەمی ئومەوییەوە سـەریهەڵداوە، کاتێـك کـە خەلیفـە ئیمـزای لەسـەر گازاندەنامـەکان دەکـرد. لـە سـەردەمی عەباسـیش خەلیفە هارون رەشید لەبری خۆی وەزیرەکەی خۆی راسپارد کـە ئـەم کـارە بکات، هەروەها تـاوەکو سـەردەمی (مـەمالیك) بـەردەوام بـوو، ئـەوەبوو لـەم سەردەمەوە (توقیع) واتای (دامەزراندن) لە فەرمانبەرێتی دەگەیاند.

تورکبولی : ووشەیەکی لێکـدراوە بەشـی یەکـەمیان (تـورك) تورکیـە و بەشـی دووەمیـشیان لاتینـی یـە، ئەمـەش زاراوەیـەك بـوو لەسـەردەمی ئەیوبیـەکان بـــەکاردەهات بـــۆ جۆرێـــك لـــە (ســـەربازەکان) ئەوانـــەی لـــە خزمـــەتی فەرەنگەکان(خاچدروشمەکان)کاریاندەکرد، کە باوکەکانیان تورك یان عەرەب بوون و دایکەکانیشیان(فەرەنگ) بوون.

تتار اغاسی : ووشەیەکی لێکدراوی مەغۆلی- تورکیە، پێکهاتووە لە (تەتار) و (ئاغا) واتا سەرۆکی تەتەر. لە رووی زاراوەییشەوە عوسمانیەکان بۆ سەرۆکی نامەبەرەکان(پۆست چیەکان) بەکاریان هێناوە.

تشریف : ووشەیەکی عەرەبیە، کۆیەکەی (تشاریف)ە، مەبەست لێی ئەو جل و پۆشاکانەیە کە لەلایەن خەلیفە یان سوڵتانەوە بەدیاری دەنێردرا بۆ گەورە میرەکان لە بۆنە تایبەتیەکاندا کە لە گرنگترینیان دامەزراندنە لە پلەو پایە و بەرپرسیارێتییە گەورەکانی وەکو جێگری و نوێنەرایەتی(بریکاری).

ئەم ڕۆژهەڵاتناسە ، بناسە

ارنولۆلد سیر تۆماس(١٨٦٤-١٩٣٠)

لە زانکۆی کامبریدج خوێندوویەتی ، چەند ساڵێك لە هیندستان لە زانکۆی عەلیکرە ئوستاد بووە (١٨٨٨ - ١٨٩٨) ، هەروەها لە لاهور ئوستادی فەلسەفە بووە (١٨٩٨-١٩٠٤) وە یاریدەدەری ئەمینداری کتێبخانەی دیوانی هیندستان بووە (١٩٠٤-١٩٠٩) وەیەکەم کەس بووە کە کورسی ئوستادی لە بەشی خوێندنە عەرەبیەکان لە خوێندنگای زمانە ڕۆژهەڵاتییەکان لە وەرگرتووە دانیشتووە ئەمەش لە ساڵی (١٩٠٤) ، ئینجا بە ڕاگری (عەمید) خوێندنگاکە هەڵبژێردراوە(١٩٢١-١٩٣٠).

لە سەرەتاکانی ساڵی ١٩٣٠ سەردانی وڵاتی میسری کردووە و لە زانکۆی میسری دەربارەی مێژووی ئیسلام وانەی گوتۆتەوە، ئیسلام سەرنجی ڕاکێشاوەو شارەزاییەکی باشی لە زانستەکانی پەیداکردووە و لە توێژینەوەکانیدا دەربارەی ئیسلام تا ڕادەیەکی زۆر بەویژدان و بێ لایەن بووە.

ئەوەتا تەنانەت یەك هەڵەی بچوکیش لە سەر نووسینەکانی لە ئینسکلۆپیدیای ئیسلام لەسەر تۆمار نەکراوە . چەندەها کتێبی دەربارەی

لایەنە مەعریفیەکانی ئیسلام ساغ کردۆتەوە هەر ئەویش بووە پێشنیاری کردووە کە کتێبێك دەربارەی کلتوور و ئیسلام دابنرێت و خۆشی بناغەی بووە بە ژێدەرێك لە خوێندن و توێژینەوە ئیسلامیەکان .

لە گرنگترین شوێنەوارە نووسراوەکانی :

کتێبی (الدعوة الى الاسلام) (بانگەواز کردن بۆ ئیسلام) کە دەنگدانەوەیەکی گەورەی لێکەوتووەتەوە و وەرگێردراوەتە سەر زمانەکانی عەرەبی و تورکی و ئوردی، چەندان جار چاپ کراوەتەوە .

هەروەها بەشێکی لە کتیبی (المنيه والامل) ی شەریفی و مرتضى کە بەناوی (ذکر المعتزلە) یە بە پەراوێز بۆ دانان و پێشەکیەکی ئینگلیزی بلأوکردۆتەوە .

(حەیدەر ئاباد ١٩٠٢–١٩٢٠)

لە کتێبەکانی تریشی : رَسامو القصر فی عصر المغول العظیم ، (لەندەن ١٩٢١) وەکتێبی (الخلافه) کە بەدوا داچوونێکی ووردی مێژووی ئەم دامەزراوەیە لە هەموو سەردەمەکان و خستنە رووی بۆ چوونە یاسایی و فەلسەفیەکانی خاوەنەکانیان (ئۆکسفۆرد ١٩٢٤) کە لە لایەن مامۆستا جەمیل معلی لە دیمەشق لە ساڵی ١٩٥٠ وەرگێردراوەتە سەر زمانی عەرەبی.

- (الرسم فی الاسلام) وێنە لە ئیسلام ئۆکسفۆرد ١٩٢٨.
- بیرو باوەری ئیسلام (عقیده الاسلام) ١٩٢٨
- الکتاب الاسلامی ١٩٢٩.
- بیهزاد ورسومه فی مخطوط فارسنامه ١٩٣٠.
- التالد والطریف فی الفن الاسلامی ١٩٣٢.

شایەنی باسە ئەو کەسەی کە لە نووسینەکانی لەسەر هونەر و وێنەکێشان لە ئیسلام یارمەتی دەدا لورەنس بنیونی هۆزانڤان و وێنەکیش بوو کە دانەری کتێبی (رسوم المغول المنحنحة) بە تۆماس ئارنۆلد پێشەکییەکەی بۆ نووسیوە ١٩٢١.

تراث الاسلام : بە هاوکاری ئەلفردگیوم و ئاربەری (لەندەن ١٩٢٤،ئۆکسفۆرد ١٩٣١) کە بەزمانەکانی عەرەبی و فەرەنسی و ئیسپانی بلاوکرایەوە .

هەروەها سیر تۆماس ئارنۆلد چەندەها توێژینەوەشی بلاکردۆتەوە وەکو :

ـ هیندۆسی و ئیسلام لە هیندستان (کۆنفرانسی مێژووی ئاینەکان ٢ : ١٩٠٨)

ـ دەستنوسە عەرەبی و فارسیەکان لە ئەمینداریێتی حکومەتی هیندستان لە رۆژنامەی هونەری هیندی ١٩١٣.

ـ لێکۆڵینەوەی عەرەبی (بلاوکراوەی خوێندنگای لێکۆڵینەوە رۆژهەلاتیەکان ١٩١٧.

ـ دەستنوسەکانی رەزا عەبباس لە مۆزەخانەی فیکتوریا و ئەلبێرت. (رۆژئاوای برلنگتۆن ١٩٢١).

ـ دەستنوسێکی پزیشکیی عەرەبی ساڵی ١٧٠٧ز.

ـ وێنەی ئەبولفەزل (بلاوکراوەی خوێندنگای لێکۆڵینەوە رۆژهەلاتیەکان ١٩٢٦–١٩٢٨.

ـ هێماو ئیسلام (رۆژنامەی برلنگتۆن).

ـ عیسا و مریەم لە هونەری ئاینی ئیسلام (کۆنفرانسی مێژووی ئاینیەکان،١٩٢٩:٥) .

ئەم وێنانە لە ئەرشیفی مامۆستا ئەژاد عەبدوللا عەزیز وەرگیراوە

دانیشتوان لە راستەوە

١- مەلا حەوێز ئاغا ٢-سالح زەکی بەگ ٣- حمە زیاد ئاغا ٤- مەلا ئەحمەد ئاغا

٥- مەلا رەئووف خادم السجادە

راوەستاوان

١- فتح الله کشتەك ٢- عومەر جەلال ٣- سوبحان ئاغا ٤- سەعدی جەلال

٥- عەبدولرەحمان حاجی ئەسعەد ٦- میرزا حەمەد ئەمین ٧- حەمەد ئەمین سالح کەبابچی ٨- ئەحمەد بەگ ٩- عەبدوحەمید چەلەبی ١٠- حەمەد بەگ ١١- زەکی هەناری

١٢- عەلی عرفان ١٣- یونس ماهی ١٤- بەدیع مەئمور مەرکەز

١٥- مامۆستا رەشید

بەبۆنەی گواستنەوەی قائقامی کۆیی سالح زەکی ساحیبقران ساڵی ١٩٣٤

کەشافەی هەولێر لە نزیك (قلیاسان) لە سلێمانی ساڵی ١٩٤٠
بە سەرپەرشتی مامۆستا عەبدوڵڵا عەزیز

چیا رەش دەشتی هەریر ١٩٣١/٨/١٦ وێنەی یەکەم تاکسی لە هەولێر
عەبدوللاّ عەزیز بەڕێوەبەری قوتابخانەی شەقلاّوە لە سەر سوکانیەتی

ئەم وێنانە لە مۆزەخانەی (بریدیچ میوزیەم) لە سەنتەری لەندەن لە لایەن پارێزەر ـ هەوراز ئیسماعیل عەدۆ / قوتابی ماستەر لە بواری یاسا لە زانکۆی لاڤ پەڕ گیراوەو بۆ گۆڤاری مێژوو ناردراوە

چەند ملوانکەیەکی کوردان

شوێنەواری کوردان (میزۆ پۆتامیا)

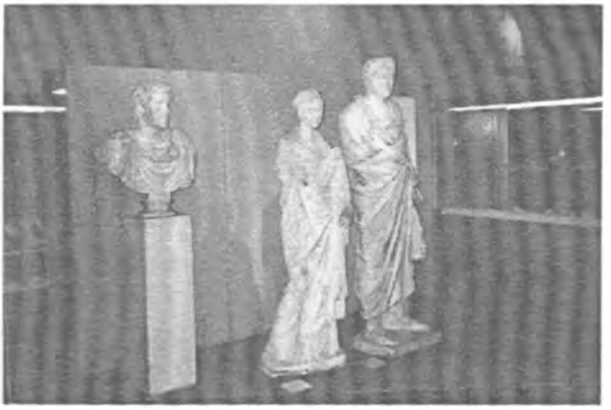

پەیکەر لە شارستانیەتی کۆنی یۆنانەوە

مۆمیای کۆنی میسرییەکان

چەند تابوتێکی کۆنی میسری

ئەمە وێنەی ئەو مۆزەخانەیە کە شوێنەواری جۆر
بەجۆری جیهانی تیادایە